

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР
АКАДЕМИЯСИ МИНТАҚАВИЙ БЎЛИМИ
ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ**

ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ АХБОРОТНОМАСИ

Ахборотнома ОАК Раёсатининг 2016-йил 29-декабрдаги 223/4-сон қарори билан биология, қишлоқ хўжалиги, тарих, иқтисодиёт, филология ва архитектура фанлари бўйича докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрлар рўйхатига киритилган

2023-7/2

**Вестник Хорезмской академии Маъмуна
Издается с 2006 года**

Хива-2023

Бош муҳаррир:

Абдуллаев Икрам Искандарович, б.ф.д., проф.

Бош муҳаррир ўринбосари:

Ҳасанов Шодлик Бекиўлатович, к.ф.н., к.и.х.

Таҳрир хайати:

Абдуллаев Икрам Искандарович, б.ф.д., проф.
 Абдуллаева Муборак Махмусовна, б.ф.д., проф.
 Абдуҳалимов Баҳром Абдурахимович,
 т.ф.д., проф.
 Агзамова Гулчехра Азизовна, т.ф.д., проф.
 Аимбетов Нагмет Каллиевич, и.ф.д., акад.
 Аметов Якуб Идрисович, д.б.н., проф.
 Бабаджанов Хушнуд, ф.ф.н., проф.
 Бекчанов Даврон Жуманазарович, к.ф.д.
 Буриев Хасан Чутбаевич, б.ф.д., проф.
 Ганджаева Лола Атаназаровна, б.ф.д., к.и.х.
 Давлетов Санжар Ражабович, тар.ф.д.
 Дурдиева Гавҳар Салаевна, арх.ф.д.
 Ибрагимов Бахтиёр Тўлаганович, к.ф.д., акад.
 Исмаилов Исҳақжон Отабаевич, ф.ф.н., доц.
 Жуманиёзов Зоҳид Отабаевич, ф.ф.н., доц.
 Жуманов Мурат Арепбаевич, д.б.н., проф.
 Кадирова Шахноза Абдухалиловна, к.ф.д., проф.
 Каримов Улғубек Темирбаевич, DSc
 Курбанова Саида Бекчановна, ф.ф.н., доц.
 Қутлиев Учқун Отобоевич, ф-м.ф.д.
 Ламерс Жон, қ/х.ф.д., проф.
 Майкл С. Энжел, б.ф.д., проф.
 Махмудов Рауфжон Баходирович, ф.ф.д., к.и.х.
 Мирзаев Сирожиддин Зайниевич, ф-м.ф.д., проф.
 Мирзаева Гулнара Саидарифовна, б.ф.д.

Пазилов Абдуваеит, б.ф.д., проф.
 Раззақова Сурайё Раззоқовна, к.ф.ф.д., доц.
 Рахимов Раҳим Атажанович, т.ф.д., проф.
 Рахимов Матназар Шомуротович, б.ф.д.,
 проф.
 Рўзметов Бахтияр, и.ф.д., проф.
 Садуллаев Азимбой, ф-м.ф.д., акад.
 Салаев Санъатбек Комилович, и.ф.д., проф.
 Сапарбаева Гуландам Машиариповна, ф.ф.ф.д.
 Сапаров Каландар Абдуллаевич, б.ф.д., проф.
 Сафаров Алишер Каримджанович, б.ф.д., доц.
 Сирожов Ойбек Очилов, с.ф.д., проф.
 Сотипов Гойипназар, қ/х.ф.д., проф.
 Тожибаев Комилжон Шаробитдинович,
 б.ф.д., академик
 Холлиев Аскар Эргашевич, б.ф.д., проф.
 Холматов Бахтиёр Рустамович, б.ф.д.
 Чўпонов Отаназар Отожонович, ф.ф.д., доц.
 Шакарбоев Эркин Бердикулович, б.ф.д., проф.
 Эрматова Жамила Исмаиловна, ф.ф.н., доц.
 Эшчанов Рузумбой Абдуллаевич, б.ф.д., доц.
 Ўразбоев Ғайрат Ўразалиевич, ф-м.ф.д.
 Ўрозбоев Абдулла Дурдиевич, ф.ф.д.
 Ҳажиева Мақсуда Султоновна, фал.ф.д.
 Ҳасанов Шодлик Бекиўлатович, к.ф.н., к.и.х.
 Худайберганаева Дурдона Сидиқовна, ф.ф.д.

Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси: илмий журнал.-№7/2 (104), Хоразм
 Маъмун академияси, 2023 й. — 193 б. — Босма нашрнинг электрон варианты -
<http://mamun.uz/uz/page/56>

ISSN 2091-573 X

Муассис: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси минтақавий бўлими — Хоразм
 Маъмун академияси

© Хоразм Маъмун академияси ноширлик бўлими, 2023

МУНДАРИЖА ИҚТИСОДИЁТ ФАНЛАРИ

Abdullayev I.S., Shonazarova G.M. Nodavlat ta'lim tashkilotlarini rivojlantirishda raqamli marketingdan foydalanish imkoniyatlari	5
Aliyeva J.A., Erkinov D.Yu. Oziq ovqat sanoatini klaster asosida rivojlantirish	10
Bayjanov S., Abishov M., Djumabaeva N. Korxonalarda mahsulotlarni sotish hisobini takomillashtirish masalalari	13
Durumov T.G'. Vaqtincha bandlik agentliklarini tashkil etishning mintaqaviy xususiyatlari	16
Egamberdiyev O.B., Tuychiyev A.M. Davlat-xususiy sheriklik samaradorligini oshirish tamoyillari	19
Eshniyazova Y.Y. Mintaqada soliq tizimi samaradorligini oshirish imkoniyatlari	22
Farmanov E.A. Transport xizmatlar bozorining nazariy asoslari va usullari	24
Ibragimov Q.T. Surxondaryo viloyat faol qurilish korxonalari faoliyatining korrelatsion-regression tahlili	28
Izimbetov K.S. Qoraqalpog'iston Respublikasi demografik jarayoniga ta'sir etuvchi omillarning statistik tahlili	32
Kabilova N.Sh. Turizmda innovatsion turistik xizmatlarni ko'rsatishdan keladigan ijtimoiy-iqtisodiy samarani oshirish imkoniyatlari	36
Karimova Sh.Z. Technologies for creating digital platforms in the effective organization of e-commerce	41
Murodov A.M. Oliy ta'lim xizmatlari tizimini innovatsion rivojlanishining ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati	44
Murotjonova M.D. Foreign experience of service industry development	47
Murotjonova M.D. Directions for improving the support of the service sector in the Republic of Uzbekistan	50
Murotjonova M.D. Knowledge-based digital economy	53
Nasimov R.A. O'zbekiston Respublikasida soliq yukining soliq to'lovchilar faoliyatiga ta'sirining evolyusion tahlili	57
Nasretdinova F., Ismoilova M. "Green banking" tizimi atrof-muhitni muhofaza qilishda ijtimoiy ma'suliyatni shakllantirishning zamonaviy usuli sifatida	62
Normamatova P.O. Surxondaryoda tarixiy-madaniy turizmni rivojlantirishning o'ziga hos jihatlari	65
Sadinov A.Z. Improving waste product recycling processes based on digital technologies	68
Shanazarova N.B. Logistika harajatlarini optimallashtirish tamoyillari	74
Shanazarova N.B. Principles of optimization of logistics costs	78
Sodikova D.Z. Ways and problems of using the experience of developing countries in the development of electronic commerce	80
Tajekeev Z.K., Abishov M.S., Kutimov B.K. Tovar-moddiy zaxiralari hisobining bhms va mhxs bo'yicha qiyosiy tahlili	84
Toyrova Sh.B. Ekologik turizmni tashkil etish va rivojlantirishning ijtimoiy va iqtisodiy shart-sharoitlari	88
Toyrova Sh.B. Ekologik turizmning ta'rifi va tasnifi xususiyatlari	92
Vafokulova M.S. Management of Family-Owned Businesses: Challenges and Strategies	96
Xamrayev Q.I. Rivojlangan mamlakatlarda investitsiya fondlarining sof aktivlari samaradorligini baholash	99
Xasanova Z.T. Xizmat ko'rsatish sohasidagi tadbirkorlik faoliyatini tashkil etish masalalari	104
Арипов О.А., Пиримбаев Ж., Ганиев Б.Б. Ишбилармонлик муҳитини қулайлаштиришда инфратузилмаларнинг аҳамияти	108
Байжанов С.Х. Евроосиё иқтисодий иттифоқининг солиқ тизимларининг интеграция жараёнлари шароитида қиёсий таҳлили	112
Бобахонов Б.У. Глобаллашув шароитида бошқарувда лидерлик концепцияларидан фойдаланиш масалалари	116

Жўраев О.А. Мева – сабзавот ишлаб чиқариш самарадорлигини статистик тадқиқ этиш	120
Казаков О.С. Тадбиркорлик корхоналарида ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш	125
Калимулина Н. Қурилишда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг ташкилий-ҳуқуқий хусусиятлари	129
Мадаминов И.О. Инвестицион ва инновацион фаолликни таъминлаш орқали ҳудуд иқтисодиётини ривожлантириш масалалари	135
Махмудов О.Т. Мамлакатимизда тижорат банклари рейтингини яхшилаш истиқболлари	140
Мусаева Д.Д. Опыт применения группового страхования в зарубежных странах	145
Мухитдинов Ш.З. Ишлаб чиқариш корхоналарида рискларни бошқаришнинг ташкилий-иқтисодий механизмларининг концепцияси	147
Рахмонов Ш.Ш. Туризмни барқарор ривожлантиришнинг назарий асослари	151
Рузиев З.И., Джураев А.М. Давлат бюджети даромадларини шакллантиришда солиқларнинг роли	154
Собитова Р.С. Экспортга йўналтирилган маҳаллийлаштириш-импорт ўрнини босувчи маҳсулотга бўлган талабни рағбатлантириш омили сифатида	157
Тажекеев З.К. Бизнес субъектлари молиявий ҳолатини сценарийлаштириш орқали фаолият узлуксизлигини аудитдан ўтказиш	163
Тўйчиев Э.К. Ўзбекистонда капитал бозорида инвесторлар билан ишлашиш самарадорлигини ошириш	166
Турсунов Ш.Х., Рузиев З.И. Давлат-хусусий шериклик амалиётида молиявий муносабатларни амалга оширишнинг назарий жиҳатлари	171
АРХИТЕКТУРА ФАНЛАРИ	
Qodirova S.A., Raxmonov A. O'zbekistonning tog'oldi hududlarda aholi turar joylari va Qishloq aholi punktlarini joylashuvi tahlili	175
Дурдиева Г.С., Заргаров А.К., Худайберганов Б. Хивадаги «Жума Масжид» меъморий ёдгорлигининг техник ҳолати бўйича мониторинг натижалари	177
ТЕХНИКА ФАНЛАРИ	
Сейтов А.Ж., Эсонтурдиев М.Н. Оптимальное управление водных ресурсов джизакского каскада насосных станций и режимами работы объектов систем машинного водоподъема	181
Шарифов Ҳ.Ш., Каландаров П.И. Буғдой донини қайта ишлаш ускуналарининг вибродиагностикасини автоматлаштириш	189

UO'K 338.2:004.9

**NODAVLAT TA'LIM TASHKILOTLARINI RIVOJLANTIRISHDA RAQAMLI
MARKETINGDAN FOYDALANISH IMKONIYATLARI****I.S.Abdullayev, f.f.d., Urganch davlat universiteti, Urganch****G.M.Shonazarova, bakalavr, Urganch davlat universiteti, Urganch**

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekistonda nodavlat ta'lim muassasalarida raqamli marketing bo'yicha bilimlar darajasi o'rganilgan, shu jumladan, olib borilgan 3 oylik kuzatishlar natijasida nodavlat ta'lim tashkilotlarida raqamli marketingdan foydalanish imkoniyatlari aniqlangan.

Kalit so'zlar: nodavlat ta'lim tashkiloti yoki markazi, marketing strategiyasi, raqamli marketing, ijtimoiy tarmoq, internet.

Аннотация. В данной статье изучен уровень знаний по цифровому маркетингу в негосударственных образовательных организациях Узбекистана, в том числе возможности использования цифрового маркетинга в негосударственных образовательных организациях по итогам 3 месяцев наблюдений.

Ключевые слова: негосударственная образовательная организация или центр, маркетинговая стратегия, цифровой маркетинг, социальная сеть, интернет.

Abstract. In this article, the level of knowledge on digital marketing in non-state educational institutions in Uzbekistan was studied, including the possibilities of using digital marketing in non-state educational organizations as a result of 3 months of observations.

Keywords: non-governmental educational organization or centre, marketing strategy, digital marketing, social network, the Internet.

Kirish. Marketing nafaqat falsafa, fikrlash tarzi va iqtisodiy tafakkur yo'nalishi, balki ayrim firma, kompaniya, tarmoq va butun iqtisodiyot bo'yicha amaliyot faoliyati hamdir. Marketing insoniyatning eng qadimiy faoliyatlaridan biri bo'lishiga qaramasdan, eng yosh biznes-fan hisoblanadi[1]. Raqamli marketing soha menejeri Avantika Monnappaning ta'rifiga ko'ra: "Raqamli marketing bu biror tadbirkorlik yoki kompaniyaning mahsuloti hamda xizmatlarini xaridorlarga targ'ib qiluvchi har qanday raqamli kanal hisoblanadi".

Raqamli marketing 1990-yillardan atama sifatida hayotimizga kirib kelgan bo'lsa-da, marketologlar o'sha paytlarda raqamli platformaning yaralishiga ishonchlari komil emasdi. 1993-yilga kelib, ilk onlayn reklama bannerining yaratilishi marketingning raqamli erasi boshlanganidan dalolat edi. Shundan buyon raqamli marketing faqat o'sish va rivojlanishda bo'ldi. Tez orada esa an'anaviy marketing platformalari yo'q bo'lib ketishi kutilmoqda.

Raqamli marketingning bu darajaga erishishida uning bir qator afzalliklari katta ahamiyat kasb etib kelmoqda. Ancha qisqa muddatda kattaroq auditoriyagacha ma'lumot yetkazish imkoniyati mavjud. Shuningdek, odamlar planshet, telefon va kompyuterlardan uzluksiz ravishda foydalanganliklari sababli raqamli marketing marketologlari ancha muvaffaqiyatga erishishdi. Chunki bu marketing hattoki kichik investitsiya uchun ham dunyo bo'ylab tijorat qilish imkonini beradi. Bu jarayonda puxta o'ylangan raqamli marketing rejasi kerakli xaridorni an'anaviy marketing metodlariga nisbatan kamroq mablag' sarflash orqali topadi. Shuningdek, onlayn metrik vositalar yordamida tuzilgan reja qanchalik samarador bo'lganligini oson aniqlash mumkin. Agarda xaridorlar ma'lumotlari kompaniya veb-sahifasiga ulangan bo'lsa, veb-sahifaga kirgan har bir xaridorning o'ziga mos takliflar yuboriladi. Bu esa xaridorlar ko'proq shu kompaniyadan narsa xarid qilishiga olib keladi, shu tufayli xaridor profili va tijoratini samarali tarzda yaxshilab boriladi. Ijtimoiy tarmoqlarga ulanish hamda ehtiyotkorona faoliyat yuritish natijasida doimiy xaridorlarga va nufuzli obro'ga ega bo'lish mumkin. Kompaniyaning kontenti (rasm, video, maqolalar) bir foydalanuvchidan ikkinchisiga tarqalishi orqali ijtimoiy ommalashishi osonlashadi. Yana bir foydali tomoni shundaki, raqamli marketing ko'z ochib yumguncha amalga oshiriladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Bugungi kunda ta'limdagi, xususan nodavlat ta'lim markazlaridagi, raqobatga munosib bo'lish uchun marketing strategiyasi muhim ahamiyat kasb etadi. Ta'lim marketingi – bu bozorni tahlil qiladigan, doimiy mijozning ehtiyoj va talablariga ta'lim berish xizmatlarini moslashtiradigan va o'zining takliflarini targ'ib qiladigan vositalar, strategiyalar va metodlarning jamlanmasi bo'lgan marketingning bir yo'nalishi, ya'ni ta'lim maskanini brendga aylantirish demakdir. Ta'lim markazlaridagi marketingda ham xuddi boshqa marketing yo'nalishlaridagidek strategiyalardan foydalaniladi, biroq fokus yo'nalishi boshqa bo'ladi. Iliqlik va shaffoflik ushbu marketingning kalitlaridir[2]. Raqamli marketing haqida dunyoning turli mamlakatlaridagi olimlar, mutaxassislar va shu soha vakillari turlicha ta'rif beradilar. Jumladan, zamonaviy marketingning otasi Filip Kotlerga ko'ra: “Brendni rivojlantirish va yangi bizneslarni jalb qilish uchun internetda biror shaxs yoki kompaniya tomonidan amalga oshiriluvchi amallar to'plamidir”[3]. Ruminiyaning “Karol II” Milliy Himoya Universiteti olimlari Jorj Minkulet va Polikseniya Olarlarning ilmiy maqolasida keltirilishicha: “Raqamli marketing nafaqat biznesning o'zidagi, balki xaridorlar xatti-harakatlaridagi asosiy o'zgarishlarni yaratdi yoki endilikda yana yaratadi”[4]. Dunyo tan olgan olimlardan biri Mark Shotsning fikricha: “Raqamli marketing internet orqali amalga oshiriluvchi ish va namoyich muhitidir”[5].

Hozirda deyarli barcha nodavlat ta'lim markazlarining marketing faoliyati onlayn shaklda. Hattoki, ta'limiy modellari raqamli kompetensiyada unchalik katta rol o'ynamaydigan ta'lim markazlarida ham onlayn imidj yaratish zamon talabiga aylanib ulgurgan. Chunki pandemiyaga o'xshagan vaziyatlarda ta'lim markazlari faoliyatini onlayn shaklda olib borishlari maqsadga muvofiq.

Ta'lim markazlarida marketingning ikkita maqsadi bor: mavjud o'rganuvchilarni saqlab qolish va ko'proq o'rganuvchilar jalb qilish. Marketingda bu retensiya (ing. – saqlab qolish harakati) va qo'lga kiritish deb ataladi. Har ikkala maqsad ham barobar muhim sanaladi. Har qanday holatda ham improvizatsiyaga yo'l qo'ymasdan oilalar, asosan o'rganuvchilar, bilan muloqot strategiyasini tuzishda judayam ehtiyotkor bo'lish lozim. Shuni esda saqlash kerakki, mavjud o'rganuvchilarning tavsiyalari yangi o'rganuvchilarni jalb qilishda eng yaxshi marketing vazifasini o'taydi. Sodiqlikning asosiy kalitlaridan biri ta'lim markazi va o'rganuvchilar o'rtasidagi, hatto ba'zi holatlarda ota-onalar bilan ham aloqalarni mustahkamlashdir. Buning uchun dunyo miqyosida har xil onlayn platformalardan foydalanilmoqda:

Manba: *geniallyblog*

O'zbekistonda quyidagilar:

Manba: *Muallif ishlanmasi*

2021-yili Natalia De la Penya Frade marketingda ta'limni targ'ib qilish uchun 14 ta trend taklif qilgan[6], bundan kelib chiqib, nodavlat ta'lim tashkilotlari uchun ham quyidagicha trend shakllantirish mumkin:

- A. Ta'lim markazi veb-saytida nimalar ta'minlanishi kerak:
 1. Qulay foydalanish imkoniyati.
 2. Onlayn muloqot qilish imkoniyati.
 3. Savol-javob bo'limining mavjudligi.
 4. Blog.
 5. Masofaviy yoki aralash turdagi ta'lim tizimlarining mavjudligi.
 6. Elektron kutubxonaning mavjudligi.
 7. Virtual sayohat qilish imkoniyati.
 8. O'rganuvchilarning muvaffaqiyat tarixi.
- B. Ta'lim markazining ijtimoiy tarmoqlarida nimalar bo'lishi kerak:
 9. Video kontent.
 10. Xat almashish imkoniyati.
 11. Facebook guruhlari yoki mobil ilovalardan foydalanish.
- C. Ta'lim markazi oflayn nimalar qilishi kerak:
 12. O'quv dasturlari tugagan o'rganuvchilar bilan jamiyat tuzish.
 13. Ta'lim markazining logosi tushirilgan narsalar.
 14. Oflayn tadbirlar.

Raqamli marketing trendlariga mos ravishda veb-sayt quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Har qanday qurilma orqali veb-saytdan Qulay foydalaniladigan bo'lishi, asosan, mobil qurilmalar uchun optimallashtirilgan bo'lishi muhim.
2. Savollarga real vaqtda javob qoldirish imkoniyatini beruvchi Onlayn muloqot tizimi.
3. To'liq va aniq Savol-javob bo'limi.
4. O'rganuvchilarni ta'lim modeli va uning qanday foydali tomonlari borligini ko'rsatuvchi Blog. Shuningdek, ta'lim markazi yangiliklari va qiziqarli mavzular yoritilgan maqolalar ham bo'lishi lozim.
5. Masofaviy yoxud aralash turdagi ta'lim tizimi haqida ma'lumot, qaysiki boshqa turdagi karantin holatlarida o'rganuvchilarga ta'lim olishni davom ettirishga zamin yaratadigan.
6. Har qanday joyda va vaqtda foydalanish mumkin bo'lgan hamda o'quv materiallarini o'zida jamlagan Elektron kutubxona.
7. Insonlarni yaratilgan sharoitlar bilan tanishtirish imkonini beruvchi Virtual sayohatlar.
8. Foydalanuvchi tayyorlagan kontent yoki jamiyat tuzgan kontent. O'quv dasturlari tugagan o'rganuvchilarning muvaffaqiyat tarixi, ayniqsa, katta ahamiyatga ega.

GSD Xalqaro maktabining veb-sayti[7] yuqoridagi barcha imkoniyatlarni o'zida jamlagan mukammal namuna deya e'tirof etilgan.

Asosiy ijtimoiy tarmoq kanallari ta'lim markazi mavjudligini keng ommaga taqdim etuvchi mukammal vosita sanaladi. Chunki hozirda taxminan 4.59 milliard ijtimoiy tarmoq foydalanuvchilari mavjud. Bu esa butun dunyo aholisining 42%ini tashkil etadi. Buning uchun quyidagilarga e'tibor qaratish lozim:

9. Ko'pchilik uchun eng qulay format video bo'lganligi uchun video kontent yaratish lozim. Ayniqsa, kundalik voqealarni jonli efirda ko'rsatish judayam muvaffaqiyatli bo'ladi.
10. Ta'lim markazining eng muhim ishlarini yorituvchi oylik yoki haftalik elektron xatlar yaratish.
11. Facebook guruhlari yoki mobil ilovalari barchani yangiliklardan vaqtida xabardor qilishning va ta'lim markaz bilan o'rganuvchilar o'rtasida yaqinlikni yuzaga keltiruvchi samarali yo'li.

Gong Kongdagi OWN Akademiyasi ta'lim platformasining ijtimoiy tarmoq strategiyasi yuqoridagi trendlarni aks ettirgan yaxshi misol bo'loladi[8].

Doim ish bergan va hozirgacha trend hisoblanuvchi oflayn qilinishi kerak bo'lgan strategiyalar:

12. Yillik yig'ilishlar orqali o'quv dasturlari tugagan o'rganuvchilar bilan jamiyat shakllantirish.

13. Ta'lim markazi logosi tushirilgan narsalar yaratish va o'rganuvchilarga, shu jumladan, ta'lim markaz xodimlariga ham tarqatish.

14. Ta'limiy tadbirlarda ishtirok etish yoki mahalliy tadbirlar tashkillashtirish. Sport tadbirlari mashhur tadbirlardan va ta'lim markaz uchun ancha foydali kuch hisoblanadi.

GAIN Global Akademiyasi Xalqaro Networkning oflayn tadbirlari yuqoridagi strategiyalarni o'zida yaqqol aks ettirgan.

Orbis tadqiqotlariga ko'ra, global elektron ta'lim 2026-yilga qadar 458 milliard dollar qiymatga teng bo'ladi[9]. Bu xulosaning kelib chiqishiga sabab yuqori tezlikka ega internet va onlayn funksiyalardan foydalanish imkoniyatiga ega mobil telefonlar hamda internet foydalanuvchilarining soni oshib borayotganligidadir.

An'anaviy ta'lim institutlari, shuningdek, shaxsiy dasturchilar shu kungacha 520,000 dona ta'limiy dasturlar ishlab chiqishdi, ularning ko'pchiligi, hatto, App Store va Google Playda mavjud. Bu esa raqamli reklamaning ta'lim markazlarining marketingida katta ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi. Raqamli reklamalarning samarali vositalardan biri ekanligi 2025-yilgacha raqamli reklamalar uchun 700 milliard dollar sarflanishi kutilayotganligida namoyon bo'ladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolani batafsil yoritishda xalqaro tadqiqotchilarning tadqiqotlaridan hamda ilmiy mushohada, analiz va sintez, nazariy va empirik usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. 3 oy davomida Toshkent shahridagi "IELTS Zone 9.0" va Urganch shahridagi "Limitless Knowledge" hamda "DATA" o'quv markazlarining raqamli marketing strategiyalari kuzatildi. Yuqorida keltirib o'tilgan marketingdagi 14 ta trend bo'yicha rivojlanishi tahlil etildi.

IELTS Zone 9.0:

- Veb-sayt mavjud bo'lmasa-da, Telegram ijtimoiy tarmog'idan unumli foydalanilgan, ya'ni postlarda heshteglar, post mavzulari aniq keltirilgan, kanaldan narsa izlash oson.

- Telegram kanal biosida Ta'lim markazi bilan bog'lanish mumkin bo'lgan kontakt berilgan, bundan tashqari har bir postda qoldirilgan komentariya yoki savollarga ham Markaz xodimlari, xususan, SMM menejeri, javob berib borishadi.

- Savol-javob bo'limini ikki xil holatda ko'rish mumkin: a) kanalda alohida qadab qo'yilgan xabar; b) maxsus postlar.

- Telegram kanalining o'zi mukammal blog vazifasini o'taydi, ta'lim tizimlari, yangiliklar va o'zgarishlar haqida xabar berib boriladi.

- Onlayn ta'lim tizimi hali yaratilganicha yo'q.

- Dars materiallari O'quv markaz tomonidan taqdim qilinadi, elektron kutubxonaga ehtiyoj yo'q.

- Telegram kanal bilan birgalikda YouTube hamda Instagram sahifalari mavjud, ushbu uchala platformada ham O'quv markazga sayohat tashkil etilgan videolarni topish mumkin.

- O'quvchilarning muvaffaqiyat tarixi ham, o'qituvchilarning bosib o'tgan yo'li ham video shaklida ommaga taqdim etiladi.

- Uchala ijtimoiy tarmoq platformalarida ham video kontent yaratilgan.

- Xat almashishga ehtiyoj bo'lmagan.

- Telegram ijtimoiy tarmog'ida guruhlar tashkil etilib, o'quvchilar bilan doimiy aloqada bo'lishadi.

- Kuchli bilimga ega o'quvchilarini jamoalarida olib qolishadi.

- O'quv markaz logosi tushirilgan narsalar mavjud: xudi, krujka va h.k..

- Mock imtihonlari, master-klasslar va turli ko'ngilochar tadbirlar tashkil etiladi[10].

Oktabr oxiri va yanvar oxiri natijalari:

Telegram: 15K-31K;

YouTube: 0K-20K;

Instagram: 3K-7K.

Limitless Knowledge LC:

- Veb-sayt hali yaratilmagan, biroq Telegram ijtimoiy tarmog'ida asosiy ma'lumotlar berib o'tilgan.
 - Kanalning biosida qayerga murojaat qilinishi kerakligi ko'rsatilgan bo'lib, kanalda qoldirilgan har bir murojaatga 24 soat ichida javob beriladi.
 - Savol-javob bo'limi bo'lmasa-da, kanaldan kerak ma'lumotlarni olish imkoniyati mavjud.
 - Kanal bilan birgalikda Instagram ijtimoiy tarmog'idan blog sifatida foydalaniladi, biroq eng asosiy yangiliklar to'liq formatda Telegram kanalida berib boriladi.
 - Onlayn ta'lim tizimi bo'lmasa-da, aralash turdagi ta'lim tizimi mavjud, ya'ni darslar, odatda, 3 kun oflayn tartibda tashkil etiladi. Qo'shimcha ravishda YouTube kanalida video darslar joylab boriladi. Shu bilan birgalikda, IELTSning Writing bo'limi bo'yicha uyga vazifalar onlayn tekshirilib, onlayn tartibda tushuntirish ishlari olib boriladi.
 - Elektron kutubxona bo'lmasa-da, o'quv materiallari o'qituvchilar yoki o'quv markazning bosmaxonasi xodimi tomonidan elektron va qog'oz kitob shaklida ulashiladi.
 - O'quv markaziga virtual sayohat faqat Instagram ijtimoiy tarmog'idagi videolar orqali tashkil etilgan.
 - O'quvchilarning erishgan yutuqlari ikkala ijtimoiy tarmoq platformasida ham ommaga taqdim etib boriladi.
 - Instagram ijtimoiy tarmog'ida video kontent yaratilgan.
 - Xat yuborish tizimi mavjud emas, chunki bunga ehtiyoj yo'q.
 - Telegram ijtimoiy tarmog'ida guruhlar tashkil etilib, o'quvchilar bilan yaqin muloqotda bo'lishadi.
 - O'quv dasturlari tugagan o'quvchilar bilan jamiyat tuzilmagan bo'lsa-da, ular bilan doimiy aloqada bo'lib turishadi.
 - O'quv markazi logosi tushirilgan narsalar mavjud: kitob, daftar, krujka va h.k..
 - Mock imtihonlari, tanlovlar, bayramlarda tadbirlar va o'quvchilar bilan futbol musobaqalari tashkil qilinadi[11].
- Oktabr oxiri va yanvar oxiri natijalari:
- Telegram: 1K-2K;
YouTube: 0-176;
Instagram: 500-813;
Oflayn guruh: 6-11;
O'quvchilar soni: 240-440.
- DATA O'quv markazi:
- 3 oy oldin veb-sayt mavjud edi, hozirda yangisi ustida ish olib borilmoqda. Shuning uchun hozircha Telegram ijtimoiy tarmog'idan asosiy manba sifatida foydalanilmoqda, turli maqsadlarga yo'naltirilgan bir necha kanallari mavjud. Kanallardan foydalanish qulay.
 - O'quv markaz menejerlari, administratorlari va SMM menejerlari 24 soat ichida murojaatlarga javob yo'llashadi.
 - Telegram kanalida va YouTube sahifasida Savol-javob bo'yicha alohida post joylangan.
 - Telegram, Facebook, Instagram, YouTube hamda LinkedIn platformalarida blog yuritiladi.
 - Telegram kanalida, YouTube va Instagram sahifalarida kichik-kichik darslar hamda master-klasslar o'tkaziladi. Shuningdek, oflayn darslar yozib olinib, o'quvchilarga yetkaziladi.
 - Elektron kutubxona bo'lmasa-da, til kurslarining o'quv materiallari markaz tomonidan beriladi.
 - Markazning ijtimoiy tarmoqdagi platformalaridagi videolar orqali markazga virtual sayohat uyushtirish mumkin.
 - O'quvchilardan intervyu olinadi, ularning erishgan yutuqlari haqida postlar tayyorlanib, ommaga taqdim qilinadi.
 - Video kontent har bir platformada yaratilgan.
 - Elektron pochta orqali bo'lmasa-da, Telegramda ochilgan guruhlarda haftalik yoki oylik yangiliklar va murojaatlar yetkaziladi.
 - Telegram platformasida har bir guruh uchun alohida guruhlar tashkil etilgan.

- O'quv dasturlari tugagan o'quvchilar bilan doimiy aloqada bo'lib turishadi, hattoki, bitirgan o'quvchilarga kredit olishda imkoniyatlar ham bor. Bundan tashqari, o'z loyihasiga ega o'quvchilarga markazdagi Apple noutbuklaridan foydalanish imkoniyati ham berilgan.

- O'quv markaz logosi tushirilgan narsalar bor: bloknot, krujka va h.k..

- Mock imtihonlari, master-klasslar, bitiruv kechalari va turli ko'ngilochar tadbirlar tashkil etiladi[12].

Oktabr oxiri va yanvar oxiri natijalari:

Telegram: 1K-2K;

YouTube: 22K-23K;

Instagram: 18K-20K;

Oflayn guruh: 70-80;

O'quvchilar soni: 700-800.

Xulosa va takliflar

Mamlakatimizda nodavlat ta'lim markazlarida marketing strategiyalaridan foydalanish, markazlar faoliyatini yanada rivojlantirish, ularning raqobatbardoshligini oshirishda va yurtimiz aholisining ziyoli qatlami ulushini oshirishda katta hissa qo'shadi. Bizning nazarimizda, iste'molchilar tanlovi ustunligi va axborot resurslari davrini inobatga olgan holda aynan raqamli marketing nodavlat ta'lim markazlarining jahon bozoridagi ustunligini ta'minlaydi. Bunga Urganch shahridagi "DATA" o'quv markazi yaqqol misol bo'la oladi.

Tadqiqotlarimiz natijasida shunday xulosa qilish mumkinki, raqamli marketingdan foydalanish nodavlat ta'lim markazlarining izchil rivojlanishga to'siq bo'layotgan bir qator muammolarni hal qilishga yordam beradi:

- Raqamli marketing strategiyalaridan maksimal foydalangan holda o'quv markazidagi ta'lim sifatiga nisbatan bo'layotgan shubha yoki ikkilanishlarni sezilarli darajada kamaytirish mumkin;

- Ijtimoiy tarmoqlarda bekorga vaqt o'tkazayotgan insonlarni onlayn mini darslarga jalb qilish orqali til o'rganishga bo'lgan qiziqishlarini uyg'otish yoki oshirish mumkin;

- Mukammal veb-sayt yaratish tufayli kutilmagan holatlarda ta'lim berishni to'xtatmasdan masofaviy shaklda davom ettirish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdullayev I.S., Marketing. Toshkent – Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi. 2020 y. 3-bet.
2. Natalia De la P.F., Education marketing: Trends and strategies that work
3. <https://www.kiwop.com/en/digital-marketing-what-it-is-and-what-it-is-for-2>
4. https://www.researchgate.net/publication/326651398_Approaches_to_the_Modern_Concept_of_Digital_Marketing
5. Kalyanam, K.&McIntyre, S., The e-marketing mix: a contribution of the e-tailing wars, Journal of the Academy of Marketing Science, 2002, 30(4), pp. 487-499
6. blog-genial-ly.cdn.ampproject.org
7. gsdinternationalschool.com
8. <https://instagram.com/ownacademy>
9. globenewswire.com
10. https://t.me/ieltszone_uz
11. <https://t.me/limitlessknowledge>
12. https://t.me/data_learning_centre

UO'K 338.2

OZIQ OVQAT SANOATINI KLASSTER ASOSIDA RIVOJLANTIRISH

J.A.Aliyeva, katta o'qituvchi, Toshkent kimyo-texnologiya instituti, Toshkent

D.Yu.Erkinov, talaba, Toshkent kimyo-texnologiya instituti, Toshkent

Annotatsiya. Mazkur maqolada oziq ovqat sanoatini klaster asosida rivojlantirish, oziq-ovqat sanoati korxonalarida boshqarish mexanizmiga ta'sir etuvchi omillar va ularning o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq etish, oziq-ovqat sanoati korxonalarini boshqarishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini shakllantirishning o'ziga xos xususiyatlari haqida batafsil bayon qilingan.

Kalit so'zlar: oziq-ovqat sanoati, klaster, tashkiliy-iqtisodiy mexanizm, tadbirkorlik, bozor mexanizmlar.

Аннотация. В данной статье подробно описывается развитие пищевой промышленности на кластерной основе, исследование факторов, влияющих на механизм управления предприятиями пищевой промышленности и их специфические характеристики, особенности формирования организационно-экономического механизма управления пищевой промышленностью. предприятия промышленности.

Ключевые слова: пищевая промышленность, кластер, организационно-экономический механизм, предпринимательство, рыночные механизмы.

Abstract. This article describes in detail the development of the food industry on a cluster basis, the research of the factors affecting the management mechanism of food industry enterprises and their specific characteristics, the specific features of the formation of the organizational and economic mechanism of management of food industry enterprises. done

Key words: food industry, cluster, organizational-economic mechanism, entrepreneurship, market mechanisms.

Kirish. Davlatimizda oziq-ovqat sanoatini shakllantirishda bozor mexanizmlarini joriy etish, sohada davlat ishtirokini qisqartirish va raqobat muhitini yanada mustahkamlash maqsad qilingan. Qishloq xo'jaligi vazirligi, Moliya vazirligi, Iqtisodiy taraqqiyot va kambag'allikni qisqartirish vazirligi Alkogol va tamaki bozorini tartibga solish, shuningdek vinochilikni takomillashtirish agentligining Vinochilikni rivojlantirish jamg'armasi hisobidan 20 mlrd so'm miqdoridagi mablag'larni Qishloq xo'jaligi vazirligining Qishloq xo'jaligini rivojlantirish va oziq-ovqat ta'minoti jamg'armasiga bir oy vaqtda o'tkazib berilishini ta'minlaydi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Darhaqiqat, yuqori daromad beradigan xalqaro turizm, transport va logistika sohalarida tushumlar 2 barobargacha kamayishi kutilmoqda. Sanoatning ko'plab tarmoqlarida ishlab chiqarish zanjiri buzilishi hisobiga ham zarar katta bo'lishi taxmin qilinmoqda. Bu vaziyatda oziq-ovqat ta'minoti masalasi kuchayib, ayrim mamlakatlar o'zi yetishtirgan muhim turdagi oziq-ovqat mahsulotlarini chetga chiqarmaslik choralari ko'rmoqda. Shuning uchun qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish hozirgi vaqtda eng jiddiy muammoga aylanib boryapti.

Xususan, davlatimizda qishloq xo'jaligida g'oyat keng qamrovli va jiddiy islohotlar olib borilmoqda. Shuningdek, paxta va g'allaga davlat buyurtmasidan voz kechilib, narx belgilash erkinlashtirildi. Mahsulot ishlab chiqarishda klaster tizimiga o'tildi va ularning shakllanishi uchun hamma sharoitlar yaratildi.

Bundan maqsad – mahsulot hajmini keskin oshirish, yuqori qo'shilgan qiymat va yangi ish o'rinlari yaratish, eng muhimi – daromad va manfaatdorlikni oshirishdan iborat. Klasterlar qishloq xo'jaligida innovatsion g'oyalar va tejankor texnologiyalarni joriy etib, iqtisodiy samaradorlikni ta'minlamogda.

Prezidentimiz hozirgi og'ir sharoitda hamma rahbarlar va fermerlar bir bo'lib, mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirish bilan shug'ullanishi lozimligini ta'kidladi. Klasterlar faoliyatini muvofiqlashtirish, ilg'or tajribalarni keng joriy qilish niyatida Paxta yetishtiruvchi va qayta ishlovchi klasterlar uyushmasini tashkil etish tashabbusi belgilanadi.

Mutaxassislarning ta'kidlashicha, innovatsion o'zgarishlar har qanday faoliyat sohasidagi korxonalar samaradorligini oshirish omili hisoblanadi. Ayniqsa, va oziq-ovqat sanoati korxonalari uchun investitsion transformatsiyalarni ta'minlash asosiy ahamiyatga ega. Oziq-ovqat sanoatini innovatsion rivojlanishga yo'naltirish davlatimiz uchun jiddiy va ustuvor vazifa sanaladi.

Davlatimizning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida oziq-ovqat sanoati faoliyatini rivojlantirish va uni boshqarish jarayonlari amaldagi qonun va qonun osti hujjatlari haqida shakllanib bormoqda. "Oziq-ovqat mahsulotlarining sifati va xavfsizligiga doir normalar va qoidalar davlat organlari tarafidan qonunchilikda belgilangan shaklda tasdiqlanadi va ular oziq-ovqat mahsuloti muomalasi sohasida ish olib borayotgan yuridik hamda jismoniy shaxslar uchun majburiydir" qilib belgilangan.

Natijalar. Mamlakatimiz iqtisodiyotining hozirgi shakllanish bosqichida eng asosiy masalalardan biri oziq-ovqat xavfsizligi va aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan to'laqlonli ta'minlashdir. Oziq-ovqat sanoati davlatimizda ishlab chiqarilgan mahsulotlar bilan to'ldirishning

ob'ektiv zarurati oziq-ovqat sanoati korxonalarining samarali ishlashini nazarda tutadi, chunki oxir-oqibat nafaqat aholining turmush darajasi, balki umuman iqtisodiyotning shakllanishiga ham bog'liq.

Shu sabab, oziq-ovqat sanoati korxonalarini yuqori bozor munosabatlari sharoitida va ichki oziq-ovqat bozorida raqobatning kuchayishi sharoitida, nafaqat an'anaviy resurslardan, balki, birinchi o'rinda, texnologik va tashkiliy asosda foydalanishga asoslangan yangi boshqaruv tizimi kerak. Bu vazifa nazariy va amaliy xarakterdagi bir qator yangi masalalarni hal etish uchun asos sanaladi.

Bugungi vaqtda qishloq xo'jaligida yetishtirilayotgan mahsulotlarning salkam yuz foizi, chakana savdo aylanmasi to'liq holda kichik korxonalar hissasiga to'g'ri keladi. Lekin, oziq-ovqat sanoatida sanoat mahsulotlarini qayta ishlab chiqarish sohasidagi shakllanish darajasi talabga to'liq javob bermaydi. Bu esa, tayyor mahsulot ishlab chiqaruvchi kichik korxonalarni ko'proq tashkil qilishni, ularni ishlab chiqarish kuchlarini oshirish uchun kerak shart-sharoitlarni yaratish jiddiy vazifa ekanligini ko'rsatadi.

O'zbekistonda oziq-ovqat sanoati korxonalari faoliyatining tez takomillashib ketmasligiga muhim sabab aylanma mablag'larning yetishmasligi, xomashyolar tanqisligi, ularning faoliyatini to'xtatib qolishi va boshqalardir. Shuningdek, respublikada oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish va samaradorligini oshirish haqida bir qancha tadqiqot ishlari amalga oshirilayotgan bo'lsada, hududiy xususiyatlarni inobatga olish hamda raqobat sharoitini yaratuvchi korxonalar faoliyatiga qo'yilgan talablar, unga ajratilgan imtiyozlardan samarali foydalanish, aholining oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan iste'mol darajasi va ishlab chiqarish hajmini iqtisodiy matematik modellar yordamida chuqur o'rganishni talab qiladi.

Mazkur tahlillar yordamida esa mazkur sanoat korxonalarining boshqaruv mexanizmini rivojlantirish va shu yordamida raqobatga kirishish mumkin ekanligini ko'rishimiz mumkin.

Oziq-ovqat sanoati korxonalar faoliyatini rivojlantirish uchun uning boshqaruv mexanizmini shakllantirish xususiyatlari haqida g'oyalar yuritilganda, birinchi o'rinda har qanday iqtisodiy faoliyat turida bo'lgani kabi tavakkalchilik bilan bog'liq faoliyat tushuniladi. Chunki umumiy ma'noda tavakkalchilik – tadbirkorlik faoliyatini yuritishda xavf-xatarga va fahimaga borishdir.

Muhokama. Oziq-ovqat sanoati korxonalarining mahsulotlarini turkumlashda ularning turli xil xususiyatlarini nazarga tutib ularning boshqaruv strukturasi ham turlicha shakllantiriladi. Shuningdek, mustaqil iqtisodiy faoliyat va javobgarlik tadbirkorlik faoliyatini yuritishning o'ziga xos xususiyatlaridan biri hisobiga ushbu korxonalarda boshqaruvning eng zamonaviy usullaridan foydalanishlik talab qiladi. Bu xususiyat tadbirkorlik mohiyatidan kelib chiqib, tadbirkorning iqtisodiy mustaqilligi, teng huquqli bo'lishi bilan ham ifodalanadi.

Tadbirkorning tavakkalchilik bilan faoliyat yuritishi ham uning iqtisodiy mustaqilligidan, faoliyat turini erkin tanlashidan dalolat berib undagi boshqaruv mexanizmi ham o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Shuni ta'kidlash joizki, oziq-ovqat sanoatida kichik korxonaning o'ziga xos boshqaruv mexanizmlari va xususiyatlari haqidagi muammo ham munozaralidir.

Oziq-ovqat sanoatida kichik tadbirkorlikning iqtisodiy xususiyati bo'lib, uning tub vazifalarini faoliyat turi sifatida va tadbirkorning mulkdor sifatida mos kelishi sanaladi. Eng asosiysi, kichik tadbirkorlikning ijtimoiy xususiyati jamiyatda ijtimoiy tanglikni pasaytiradi va bozor munosabatlarini chuqurlashtirishga olib keladi.

Barcha tadbirkorlik faoliyati, xususan, oziq-ovqat sanoati tadbirkorligi uchun ham yaratilayotgan mahsulotning iste'mol qilinishi, uning savdodagi xarid miqdori asosiy ahamiyat kasb qiladi. Shu sabab, tadbirkorning boshqaruv mexanizmi muammolarini yaxshi tushunishi tadbirkorlikni shakllantirishning asosiy omili sanaladi.

Xulosa o'rinda shuni aytish joizki, mamlakatimizda oziq-ovqat sanoati korxonalari faoliyatini boshqarish mexanizmiga ta'sir etuvchi omillar va ularning o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq qilish kerak. Oziq-ovqat mahsulotlariga ehtiyoj doimo yuqori bo'lganligini, bu ehtiyoj bundan buyon ham ortib borishini nazarga tutib, ushbu sohadagi tadbirkorlik sub'ektlari faoliyatini yanada takomillashtirish kerak.

Oziq-ovqat korxonalarining xom ashyo manbai sanalgan qishloq xo'jaligida sanoat ishlab chiqarishning kichik sanoat korxonalariga mamlakat ko'magini berish hamda ularga qo'shimcha

imtiyozlar yaratish hamdir. Oziq-ovqat sanoati korxonalarni ishlab chiqarish salohiyati, bilimi hamda malakasini oshirish tizimini yangilash va rivojlantirish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Turg'unov, M. M. Oziq-ovqat sanoati korxonalarini boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish. Bugungi fan: asosiy va amaliy tadqiqotlar, 2021.
2. Soliev A.S., Ahmedov E., Maxamadaliev R.Y. va b. Mintaqaviy iqtisodiyot. O'quv qo'llanma. – T.: Universitet, 2003.
3. Abirqulov Q. Iqtisodiy geografiya.-Toshkent., “O'zbekiston” 2004.
4. O'zbekiston hududlarining yillik statistik to'plami. Toshkent. 2019.
5. Ortiqov A.. “Sanoat iqtisodiyoti“ (darslik). –T.: TDIU. 2004.

UO'K 338.43.01

KORXONALARDA MAHSULOTLARNI SOTISH HISOBINI TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI

S.Bayjanov, dots., Qoraqalpoq davlat universiteti, Nukus

M.Abishov, dots., Qoraqalpoq davlat universiteti, Nukus

N.Djumabaeva, magistrant, Qoraqalpoq davlat universiteti, Nukus

Annotatsiya. Maqolada korxonalarida moliyaviy-xo'jalik faoliyati samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlarning mahsulotlarni sotish hisobi va tahlilining ayrim dolzarb jihatlarini tadqiq qilish. Korxona iqtisodiy va moliyaviy potentsiali samaradorligini aniqlash uchun natija ko'rsatkichini iqtisodiy yoki moliyaviy potentsialin aniqlash.

Kalit so'zlar: ko'rsatkichini iqtisodiy yoki moliyaviy potentsiali, samaradorlik ko'rsatkichlari, daromodlar, foyda va ko'rsatkichlar tahlili.

Аннотация. В статье исследуются некоторые актуальные аспекты расчета и анализа показателей, отражающих эффективность финансово-хозяйственной деятельности предприятий. Определение экономического или финансового потенциала показателя результата для определения эффективности экономического и финансового потенциала предприятия.

Ключевые слова: экономический или финансовый потенциал индекса, анализ показателей эффективности, дохода, прибыли и производительности.

Abstract. In the article, research of some actual aspects of the calculation and analysis of the indicators representing the efficiency of financial and economic activity in enterprises. Determining the economic or financial potential of the result indicator to determine the effectiveness of the economic and financial potential of the enterprise.

Key words: economic or financial potential of the index, analysis of performance indicators, income, profit and performance.

Iqtisodiy taraqqiyotning ikki yirik omili mavjud. Birinchisi ekstensiv, ikkinchisi intensiv omillardir. Bu omillar o'zaro bog'lik omillar hisoblanadi. Shundan kelib chiqib samaradorlik kategoriyasiga alohida to'xtalish maqsadga muvofiqdir, chunki samaradorlik evaziga jamiyatning barcha talablari qondirilishi mumkin. Shunday qilib samaradorlik bu iqtisodiy taraqqiyotning asosiy omili sifatida namoyon bo'ladi, chunki ushbu ko'rsatkich zamirida taraqqiyotning intensiv omili mujassamlashgan bo'ladi.

Demak, korxona iqtisodiy va moliyaviy potentsiali samaradorligini aniqlash uchun natija ko'rsatkichini iqtisodiy yoki moliyaviy potentsialning o'rtacha qiymatiga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi:

Natija, Samaradorlik = Iqtisodiy yoki moliyaviy potentsial

Amaliyotda iqtisodiy yoki moliyaviy potentsiali samaradorligini aniqlash uchun ko'rsatkichlar sistemasidan foydalanish maqsadga muvofiq, chunki natijani, ta'kidlanganidek bitta ko'rsatkich bilan ifodalash qiyin. Shu tufayli korxona iqtisodiy yoki moliyaviy potentsiali samaradorligini aniqlash uchun quyidagi ko'rsatkichlar tizimidan foydalanishni tavsiya qilamiz:

1.Ish hajmining iqtisodiy yoki moliyaviy potentsialga nisbati, ya'ni shu potentsiallarning natijaviyligi (samaradorligi);

2.Foydaning iqtisodiy yoki moliyaviy potentsialga nisbati, ya'ni ushbu potentsiallarning rentabelligi;

3.Daromadning iqtisodiy yoki moliyaviy potentsialga nisbati, ya'ni ushbu potentsiallarning daromadliligi.

Iqtisodiy potentsialning ham, moliyaviy potentsialning ham bir qancha qismlardan iboratligini inobatga oladigan bo'lsak ushbu umumlashgan ko'rsatkichlarni yana alohida ko'rsatkichlarga bo'lib ifodalash ham mumkin. Masalan, iqtisodiy potentsial tarkibiga asosiy vositalar, aylanma mablag'lar, nomoddiy faollar va mehnat potentsiali kiradi. Moliyaviy potentsial esa o'z mablag'lari va chetdan jalb qilingan mablag'larni o'z ichiga oladi.

Ushbu ko'rsatkichlarni inobatga oladigan bo'lsak, albatta, samaradorlik ko'rsatkichlarini ifodalash uchun birqancha formulalardan foydalanish mumkin. Bunda natija suratiga yozilsa, maxrajiga shunga mos ravishda potentsillarning tegishli turlari yoziladi. Masalan, moliyaviy potentsial samaradorligini alohida o'z mablag'lari (U_m) va chetdan jalb qilingan mablag'lar (Ch_{jm}) bo'yicha ham hisoblash mumkin. Bu holda yana quyidagi ikkita formula kelib chiqadi:

$$U_{ms} = \frac{Q}{U_m} \quad Ch_{jms} = \frac{Q}{Ch_{jm}}$$

Iqtisodiy va moliyaviy potentsial rentabelligi ham potentsillar samaradorligini ifodalovchi eng muhim ko'rsatkichlardan biridir. Ularning miqdori 100 so'm iqtisodiy yoki moliyaviy potentsialga to'g'ri keladigan foyda so'mmasi bilan ifodalanadi. Ushbu ko'rsatkichni (M_{pr}) aniqlash uchun foyda so'mmasini (F) iqtisodiy yoki moliyaviy potentsialning o'rtacha yillik qiymatiga (I_p , M_p) bo'lish kifoya, ya'ni buning uchun quyidagi formulani tavsiya qilish mumkin:

$$I_{pr} = \frac{F \times 100\%}{I_p} \quad Ch_{jms} = \frac{F \times 100\%}{M_p}$$

Agar moliyaviy potentsialning ikki qismdan iborat ekanligini inobatga oladigan bo'lsak ushbu rentabellik quyidagi ko'rsatkichlar sistemasidan iborat bo'ladi. Masalan moliyaviy potentsial rentabelligini alohida o'z mablag'lari (O_{mr}) va chetdan jalb qilingan mablag'lar (Ch_{jm}) bo'yicha ham aniqlash mumkin. Bu uchun quyidagi formulalardan foydalaniladi:

$$O_{mr} = \frac{F \times 100\%}{O_m} \quad Ch_{jmj} = \frac{F \times 100\%}{Ch_{jm}}$$

Bu borada olimlardan I.T.Abdukarimov, V.V.Kavalev, A.D.Sheremet, R.Sayfulin va M.K.Pardaev, I.O.Voloin, V.V.Ergashboev kabilar ancha tadqiqotlar olib borganlar. Shu tufayli ushbu mualliflar tomonidan ishlab chiqilgan ko'rsatkichlar tizimidan foydalanishni va uni takomillashtirishni maqsadga muvofiq deb hisobladik, chunki bu ko'rsatkichlar O'zbekiston iqtisodiyotining o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olgan holda yoritilgan bo'lishi lozim. Bu esa o'z navbatida ba'zi aniqliklarni kiritishni taqozo qiladi.

Iqtisodiy potentsial samaradorligini tahlil qilish uchun eng avvalo uni ifodalovchi ko'rsatkichlarni aniqlash lozim. Buni amalga oshirish uchun quyidagi jadvalni tavsiya qilamiz.

1-jadval

«ABC» korxonasida iqtisodiy potentsial samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimining 2021-2022 yillardagi hisob-kitobi

Ko'rsatkichlar	2021 y.	2022 y.	Farqi	
			Summada (+, -)	O'zgarish sur'ati, %da
1. Tovar oboroti, ming so'm	58739,4	67114,9	+8375,5	114,3
2. Yalpi daromad, ming so'm	13541,2	19851,3	+6310,1	146,3
3. Foyda, ming so'm	2897,3	4351,3	+1354,0	150,2
4. Iqtisodiy potentsialning o'rtacha yillik qiymati, ming so'm	77876,9	81231,4	+3354,5	104,3
5. 1 so'm iqtisodiy potentsialga to'g'ri keladigan: tovar aylanmasi, so'm foyda,	75,43	82,62	+7,19	109,5
so'm yalpi daromad, so'm	3,72	5,37	+1,65	144,4
	17,39	24,44	+7,05	140,5

1-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, iqtisodiy potentsial samaradorligini barcha ko'rsatkichlari hisobot yilida o'tgan yilga nisbatan oshgan. Eng yuqori usish sur'ati uning rentabelligini tashkil qiladi. Ushbu ko'rsatkichning miqdori 144,4 % bo'lgan bir paytda uning natijaviyligi 109,5 %, daromadliligi esa 140,5 %. Bu ko'rsatkichlar shuni ifodalaydiki umuman olganda samaradorlik oshgan. Bunday tahlilni bitta korxona miqyosida o'tkazish mumkin.

Biroq amaliyotda har bir korxona nisbatan mustaqil bo'lgani bilan u ishlab chiqaruvchi yoki savdo jarayonida bir-biri bilan o'zviy aloqada. Bundan tashqari bozor munosabatlari erkin raqobat maydonini vujudga keltiradi. Bu esa o'z navbatida bir-biri bilan bog'liq korxonalarni assotsiatsiya, kontsern, kompaniya kabi uyushmalar birlashib faoliyat ko'rsatishni taqozo qiladi. Bunday sharoitda bitta uyushmaga kirgan korxonalarning iqtisodiy taqdiri ma'lum darajada bir-biriga bog'liq bo'ladi. Shu tufayli ularning faoliyatini muntazam ravishda solishtirib borishga to'g'ri keladi. Bunday sharoitda ko'rsatkichlar sistemasidan foydalanish biroz qiyinchilikni tug'diradi, chunki bir ko'rsatkich bo'yicha ikkinchi korxona yaxshi natijaga erishgan bo'lsa, ikkinchi ko'rsatkich bo'yicha ikkinchi korxona yaxshi natijaga erishgan bo'lishi mumkin. Bunday holatda qaysi korxona ishini yaxshi deb baholash qiyin. Shu tufayli keltirilgan ko'rsatkichlar sistemasidan yagona kompleks ko'rsatkichni aniqlash lozimligini bir qancha olimlar ancha paytdan buyon isbotlab kelmoqdalar. Bular jumlasiga A.D.Sheremet, M.I.Bakanov, I.T.Abdukarimov, D.Q.Qudbiev, M.Q.Pardaev, R.Sayfulin, S.M.Shapigo'zov kabilarni kiritish mumkin.

Savdo foydasi tarkibiga tovarlarni sotishdan tushgan yalpi foyda, asosiy savdo faoliyati foydasi, umumxo'jalik foydasi, tasodifiy foyda, soliq to'langunga qadar foyda, sof foyda, taqsimlangan foyda kabilarni kiritish mumkin. Savdo foydasining ushbu turlari asosida jamiyat, mehnat jamoasi va har bir xodimning iqtisodiy manfaatlarining mushtarakligini qanday qilib taminlash muammolarining echimi ko'rsatilgan.

Foyda olish harqanday mehnat jarayonining natijasi hisoblanadi. Shu bois, jamiyatning, alohida olingan korxonalarning va tadbirkorning foyda olishga bo'lgan manfaatdorligi ob'ektiv zarurat hisoblanadi.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitlarida foydani taqsimlash uning bajaradigan vazifalarini chuqur va har tomonlama tahlil qilishga bog'liq. Shu bois, tadqiqot ishida foydaning bajaradigan vazifalarining ishlash jarayoni amaliy ma'lumotlar asosida tahlil qilingan.

Iqtisodiy tahlilning muhim vazifalaridan biri – moliyaviy natijalarni ifodalovchi ko'rsatkichlarni aniqlash va ularni hisob-kitob qilish usullarini ishlab chiqishdan iborat.

Moliyaviy tahlilga oid iqtisodiy adabiyotlarni o'rganishlar ko'rsatdiki, savdo tashkilotlarining moliyaviy natijalarini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi, aniqlash yo'llari va o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni tahlil qilish usullariga bag'ishlangan ilmiy ishlar bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida O'zbekiston amaliyotida qo'llanilayotgan «Harajatlar tarkibi to'g'risida» Nizomga asosan etarli darajada yoritilmagan. Masalan, 2010 yili chop etilgan E.E.Ergeshevning [1] darsligida foyda miqdorining o'zgarishiga ta'sir qiluvchi uchta omilning ta'sirini hisob-kitob qilish usuli quyidagisha ko'rsatilgan:

- tovar aylanmasi hajmining o'zgarishi;
- yalpi daromad darajasining o'zgarishi;
- muomala harajatlari darajasining o'zgarishi.

Xorijiy iqtisodchi olimlarning savdo korxonalarini iqtisodiy tahlil qilishga bag'ishlangan ishlarida moliyaviy natijalarni ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi va ularni aniqlash usullari o'rganilmagan. Chunonchi, iqtisodchi olim M.S.Abryutinaning [2] o'quv qo'llanmasida «yalpi foyda bu – savdo ustamasi, savdo ustamasi esa hali daromad emas, chunki savdo ustamasidan muomala harajatlari ayirilsagina daromad hosil bo'ladi», deyilgan fikriga qo'shilmaymiz. Bu erda muallif ikki mustaqil toifa – foyda bilan daromadni almashtirib yuborgan. Yalpi daromad tovarlarning har ikki sotuv bahosi o'rtasidagi farq sifatida tarkib topadi.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida savdo korxonalari faoliyatini tahlil qilishga bag'ishlangan V.A.Chernovning [3] darsligida faqat tovarlarni sotishdan tushgan foydaning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar tahlili berilgan.

Yuqorida qayd qilingan savdo korxonalarining moliyaviy natijalarini tadqiq etishga bag'ishlangan adabiyotlarda faqat tovarlarni sotishdan kelgan foydaning o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarni tahlil qilish bilan cheklanganlik ko'zatiladi.

«Harajatlar tarkibi to'g'risida»gi Nizomga asosan foydani turlari bo'yicha tahlil qilish usullari ishlab chiqilmagan. Shu sababli, ushbu ishda umumiy uslubiy taklif va tavsiyalarga yondashilgan holda, ilk bora savdo sohasining o'ziga xos xususiyatlar inobatga olinib, uning moliyaviy natijalarini ifodalovchi ko'rsatkishlarni hisoblash, baholash va tahlil qilish usullari ishlab chiqildi.

Xususan, korxonalarda tovarlarni sotishdan olingan yalpi foydani yalpi daromaddan faqat sotish harajatlarini chegirish orqali, asosiy faoliyatdan ko'rilgan foydani yalpi foydadan ma'muriy harajatlarni, asosiy faoliyatdan ko'rilgan boshqa harajatalarni, kequsida soliqqa tortiladigan bazadan chiqariladigan hisobot davri harajatlarini ayirish va asosiy faoliyatning boshqa daromadlarini qo'shish orqali aniqlashni tavsiya qilamiz. Ushbu tavsiyamizga «Harajatlar tarkibi to'g'risida»gi Nizomda harajatlarni tasniflashning aniq ko'rsatilmaganligi asos bo'la oladi. Ushbu tasnifga ko'ra, muomala harajatlari davr harajatlari tarkibiga kiritilgan. Bu esa, ularni baholash va hajmini aniqlash imkonini bermagan. Muomala harajatlari va davr harajatlari ikki xil mustaqil iqtisodiy toifa bo'lib, mohiyati jihatdan bir-biridan farq qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Yergeshev Ye.E. Iqtisodiy va moliyaviy tahlil. – Toshkent, 2010. – 126 b.
2. Abryutina M.S. Ekonomicheskii analiz torgovoy deyatelnosti. – Moskva, 2000. – s. 95.
3. Chernov V.A. Ekonomicheskii analiz: torgovlya, obshestvennoe pitanie, turisticheskii biznes. Moskva, 2017. – s. 444.

UO'K 331.1

VAQTINCHA BANDLIK AGENTLIKLARINI TASHKIL ETISHNING MINTAQAVIY XUSUSIYATLARI

T.G'. Durumov, tayanch doktorant, Urganch davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. Ushbu maqolada vaqtincha bandlik agentliklarini holati va faoliyati tahlil etilgan. Shuningdek, mamlakatimizda faoliyat yuritayotgan an'anaviy bandlikning faoliyatini taqqoslash natijasida mamlakatimizdagi aholi bandligini rivojlantirish borasida xulosalar shakllantirilgan.

Kalit so'zlar: Yollanma xodim, vaqtincha bandlik, vaqtincha ish, mehnat resurslari, vaqtincha bandlik agentligi, an'anaviy bandlik, bandlik markazlari, vaqtinchalik xodim

Аннотация. В данной статье анализируется состояние и деятельность агентств временного трудоустройства. Также в результате сравнения деятельности традиционной занятости в нашей стране были сформированы выводы о развитии занятости населения в нашей стране.

Ключевые слова: наемный работник, временная занятость, временная работа, трудовые ресурсы, бюро временного трудоустройства, традиционная занятость, центры занятости, временный работник.

Abstract. This article analyzes the status and activity of temporary employment agencies. A result of comparing the activities of traditional employment in our country, conclusions were formed about the development of employment of the population in our country.

Keywords: Salaried employee, temporary employment, temporary work, labor resources, temporary employment agency, traditional employment, employment centers, temporary employee

Kirish. Aholi bandligi faoliyatini modernizatsiyalash va soddalashtirish tizimi mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bugungi kunda vaqtincha bandlik agentliklari rivojlangan davlatlarda keng joriy etilgan. Aholi bandligini ta'minlashlashda vaqtincha bandlikni rivojlantirish orqali norasmiy band aholining rasmiy bandligini oshirishga erishiladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoevning 2022 yil 20 dekabrdaqi Parlamentga murojaatida – agar jami 750 mingta yangi dehqon xo'jaligini tadbirkorga, yer egasiga aylantirilsa, qishloqda juda ko'p ijtimoiy muammolar, avvalo, ishsizlik va kambag'allik masalasi yechilishini

ta'kidlagan[1]. Shuningdek "Norasmiy bandlik ulushini qisqartirish hamda mehnat resurslari balansini zamonaviy yondashuvlar asosida shakllantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorda "Mehnat resurslari balansini shakllantirish tartibini takomillashtirish, ishsiz fuqarolarni, ayniqsa, xotin-qizlar va mehnat bozoriga ilk bor kirib kelayotgan bitiruvchilar bandligini ta'minlash va tadbirkorlikka keng jalb etish, shuningdek, norasmiy bandlikni kamaytirish bo'yicha ta'sirchan yangi mexanizmlarni joriy etish" asosiy maqsadlardan biri etib ta'kidlangan[2]. Bu vazifalarni amalga oshirishda mehnat resurslaridan samarali foydalanish mexanizmlarini ishlab chiqish muhim masala hisoblanadi. Buning natijasida norasmiy band aholini rasmiy bandligini ta'minlashga erishiladi.

Adabiyotlar tahlili.

Ko'plab Yevropa mamlakatlarida ishsizlik darajasi ko'p yillar davomida doimiy ravishda yuqori bo'lib kelgan. Ushbu muammolarni bartaraf qilish uchun ilmiy izlanishlar qilgan bir qancha olimlarni ishlari o'rganildi. Xususan, Manchester universiteti olimlari guruhi hozirda birinchi marta ushbu sohadagi globallashuv jarayonini kuzatishga va uning ortidagi korporativ strategiyalarni tahlil qilishga harakat qilmoqda[3]. Yevropa mehnat bozorlarida vaqtinchalik bandlik sanoati tuzilmada ekanligi vaqtinchalik ishning tobora kuchayib borayotgan "qishloqni egallashi" huquqiy bazaga o'zgartirishlar bilan birga keladi [4]. Odatda tartibga solinmagan mehnat bozori prototipi sifatida qaraladigan AQShdagi vaziyatni o'rganish shuni ko'rsatadiki, vaqtinchalik bandlik sanoati tartibga solish siyosatining faol haydovchisi sifatida ko'rilishi va neytral vositachi mehnat bozori ishtirokchisi bo'lishi kerak [5]. Germaniyaga kelsak, shuni ko'rish mumkinki, yaqin o'tmishda ba'zi tadqiqot kamchiliklari hali yopilmagan, ammo qisqartirilgan - masalan, vaziyat bo'yicha yollash kompaniyalari [6] yoki vaqtinchalik ishchilarning malakasini oshirish masalasi [7]. Bandlik Agentligi ma'lumotlariga ko'ra, Germaniyada ishlayotgan vaqtinchalik ishchilarning 74% dan ortig'ini erkaklar tashkil etadi. Shuningdek to'rtinchi qismni ayollar tashkil qiladi. So'nggi yillarda vaqtinchalik ishda xizmat ko'rsatish faoliyati asosan Germaniyada hali ham ishlab chiqarish sohasidagi tijorat faoliyatiga qaratilganligi bilan bog'liq [8].

Vaqtinchalik ishchilar ulushi yuqori bo'lgan kompaniyaning yorqin namunasi sifatida matbuot Layptsigdagi BMW zavodi tez-tez tilga olinadi, u erda ishchi kuchining deyarli uchdan bir qismi vaqtinchalik ishchilardan iborat. Ularning ish haqi ba'zan doimiy hamkasblarinikidan ikki baravar yuqori. IGMetall ish haqini to'g'irlashni nazarda tutuvchi ishlarni bajarish bo'yicha kelishuv muzokaralar olib borishga muvaffaq bo'lgan [9]. Biroq, BMW 2008 yil boshida ish joylarini qisqartirishni e'lon qilgan va ularning aksariyati vaqtinchalik ishchilarga ta'sir qilgan [10].

Tahlil va natijalar.

Ish bilan ta'minlash organlarining maqsadli ishga joylashtirish faoliyati nafaqat ishsizlar uchun mehnat bozoriga qaytish imkoniyatini beradi, balki vaqtincha bandlik ko'pincha ishsizlikdan birinchi mehnat bozorigacha trampin sifatida muhokama qilinadi. Vaqtincha bandlik sektori yuqori sur'atlarda kengayib bormoqda. 2021 yil iyun oyida ijtimoiy sug'urta badallari to'lanadigan barcha xodimlarning taxminan 2,4 foizi vaqtinchalik ish bilan ta'minlangan.

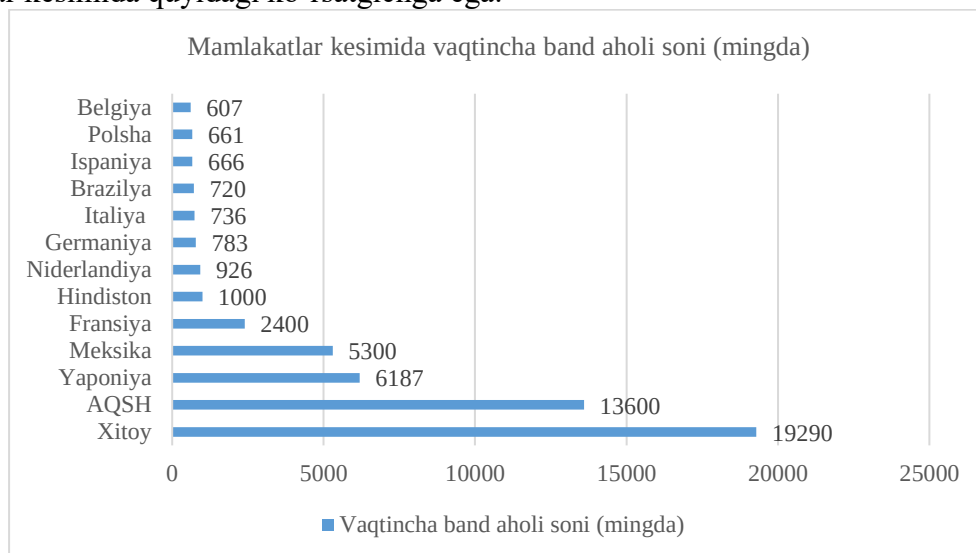
Vaqtincha ishchi modeli shu jumladan to'g'ridan-to'g'ri bandlikdan quyidagilar bilan farqlanadi:

- Qisqa vaqt ichida ish o'rni almashinishi;
- Ish munosabatlari ko'pincha uch oydan keyin tugaydi;
- Vaqtinchalik ishlarga tobora ko'proq ishonadigan kompaniyalarda doimiy jamoa ko'pincha shakllanmaydi;
- Ba'zi hollarda tenglik tamoyillarini chetlab o'tish mumkinligi sababli, to'lov ba'zan doimiy xodimlar darajasidan kamroq bo'ladi.

Vaqtincha bandlik bo'yicha ilmiy tadqiqot juda oz miqdorda olib borilgan. Ilmiy sohada vaqtinchalik ishning iqtisodiy foydasiga yo'naltirilgan va vaqtinchalik ish agentliklari yoki buyurtmachi kompaniyalarning fikrlarini taqdim etadigan ishlar mavjud. Bundan tashqari, birinchi navbatda vaqtinchalik ishchilar va ularning mehnat sharoitlariga qaratilgan individual psixologik tadqiqotlar mavjud. Sotsiologik nuqtai nazardan, vaqtinchalik ish mavzusi hozirgacha faqat cheklangan darajada ko'rib chiqilgan. Vaqtinchalik ish, xususan, oddiy mehnat munosabatlarining bekor qilinishi va daromad keltiradigan bandlikning kontekstida muhokama qilinadi. Shunga ko'ra,

doimiy to'la vaqtli ish sifatida belgilangan oddiy mehnat munosabatlari ahamiyatsiz bo'lib bormoqda. Buning o'rniga, ko'proq mehnat bozorida bandlikning moslashuvchan shakllari taklif etiladi. Moslashuvchanlikning kuchayishi bilan oddiy mehnat munosabatlari funksiyasini yo'qotish yoki aniqrog'i mehnat munosabatlarini differentsiatsiya qilish tezislari endi mehnat bozori haqiqatining to'g'ri tavsifi hisoblanadi. Shuning uchun vaqtinchalik ish mehnat bozorida moslashuvchanlikni ijtimoiy ta'minot bilan bog'lashni nazarda tutuvchi "moslashuvchanlik" konsepsiyasi doirasida ham muhokama qilinadi.

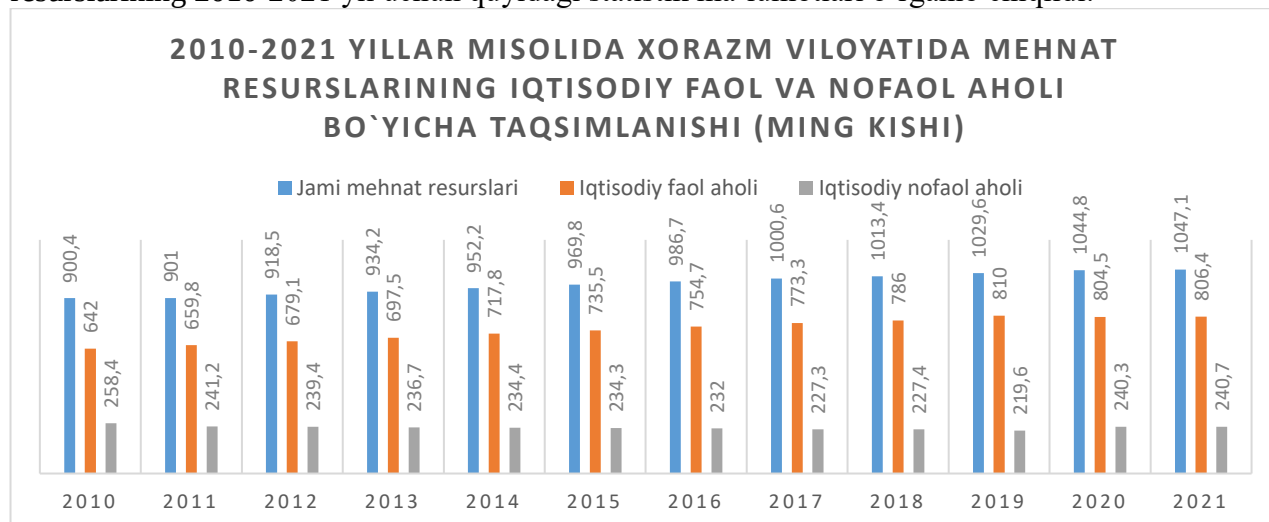
Statista.com sayti ma'lumotlariga qaraganda 2021 yilda vaqtincha ishchilar soni (mingda) mamlakatlar kesimida quyidagi ko'rsatgichga ega:

Afsus bilan qayd etish lozimki, jahon iqtisodiy forumi ma'lumotlariga ko'ra mamlakatimiz bu ko'rsatgich bo'yicha oxirgi o'rinlardan birida turadi. Norasmiy bandlik sektorida huddi shu tufayli ro'y berayotgan salbiy oqibatlarni yengib o'tish uchun milliy iqtisodiyotda vaqtincha bandlikni keng ko'lamda qo'llashga erishish asosiy masalalardan biri bo'lib hisoblanadi. Aholini norasmiy bandligini kamaytirish usullarini qo'llash, ishsizlik xavfsizligini ta'minlash va vaqtincha bandlik agentliklarini rivojlanishiga alohida ahamiyat berish aholi turmush darajasini rivojlanishi uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

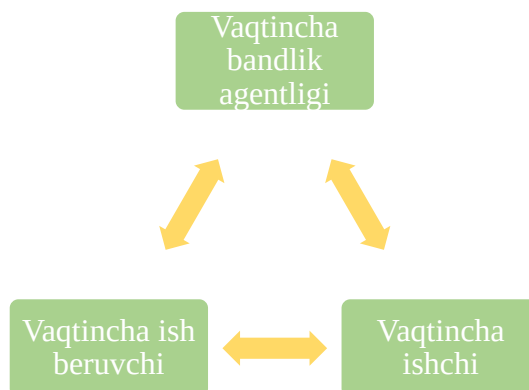
O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Ishga joylashtirishga muhtoj aholi sonini aniqlash, shu jumladan, uy xo'jaliklarini mehnat bilan bandlik masalalari bo'yicha o'rganishlar o'tkazish, shuningdek, mehnat resurslari, bandlik va aholini ishga joylashtirish balansini shakllantirish metodikasini takomillashtirish to'g'risida"gi 1011-sonli qarorining 2-bobida Ishga joylashtirishga muhtoj mehnat bilan band bo'lmagan aholini hisoblab chiqish usullari keltirilgan[11].

Mehnat bilan band bo'lmagan aholini hisoblash metodikasi bo'yicha Xorazm viloyati mehnat resurslarining 2010-2021 yil uchun quyidagi statistik ma'lumotlari o'rganib chiqildi:

Ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki iqtisodiy faol aholining norasmiy bandlari hamda ishga muhtoj qismi 20% ni tashkil qiladi. Ushbu qatlamni vaqtincha bandlik agentliklari orqali rasmiy ish bilan ta'minlash orqali kambag'allikni qisqartirishga hamda aholi daromadini oshirishga erishiladi.

Vaqtincha bandlik agentligi faoliyati samaradorligiga erishish mexanizmini tashkiliy strukturasida quyidagicha aks etadi:

Bu yerda vaqtincha bandlik agentligi vaqtincha ish beruvchi korxona va tashilotlar bilan shartnoma tuzadi va vaqtincha ish o'rinlari uchun aholining ishsiz hamda norasmiy band qismi bilan shartnoma tuzgan holda ushbu korxonalarga ishga yollaydi. Vaqtincha bandlik agentligi xodimlarga ish haqini ish beruvchi korxonalardan kelgan mablag'lar evaziga to'laydi. Shuningdek vositachi sifatida o'z ulushiga ega bo'ladi.

Xulosa va takliflar. Mazkur tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, aholini ish bilan ta'minlash qiyin bo'lgan uzoq muddatli ishsiz odamlarning integratsiyalashuvi faqat muayyan sharoitlarda muvaffaqiyatli bo'lishi mumkin. Bu yerda shuni ta'kidlash kerakki, ishga joylashishda jiddiy to'siqlarga duchor bo'lgan odamlarni ish hayotiga integratsiya qilish uchun mos vosita bo'ladi.

Ishga qabul qiluvchi kompaniyalarning o'zgarishi yuqori darajada moslashuvchanlik va harakatchanlikni talab qiladi. Ish joylari va vaqtining tez-tez o'zgarishi, har doim yangi ish usullari, vazifalari va hamkasblari kundalik ishni o'z-o'zini tartibga soluvchi va moslashuvchan tarzda tashkil etish, yangi vaziyatlarga tezda moslashish va yangi ish joylarida o'z yo'lini topish malakasini talab qiladi. Bularning barchasi maqsadli guruhni to'ldirishi mumkin bo'lgan talablardir.

Fikrimizcha aholini ish bilan ta'minlashda vaqtincha bandlik agentliklari faoliyatining afzalliklari ayniqsa qishloq xo'jaligi, turizm va mexmonxona faoliyatida, gastronomiyada hamda qurilish sohalarida mavsumiy ish davrlari mavjudligi sababli xodimlarning yollash orqali ularni rasmiy ish bilan ta'minlashga erishishni tizimli amalga oshirish kerak. Natijada xo'jalik sub'ektlarining ish faoliyati uzluksiz davom etadi va yuqori samaradorlikka erishiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoevning Parlamentga murojaati, 20.12.2022.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoevning 30.08.2022 yildagi PQ-366-sonli qarori.
3. Ward 2004, Coe va boshqalar 2006.
4. Arrowsmith 2006.
5. Peck/Teodor 2002.
6. Ammermüller/Boockmann 2004
7. Bolder va boshq. 2005.
8. Wiso Diskurs 2008
9. IG Metall Munich 2007
10. Financial Times Germaniya, 2008.
11. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 22.12.2017 yildagi 1011-sonli qarori.

UO'K 65.005

DAVLAT-XUSUSIY SHERIKLIK SAMARADORLIGINI OSHIRISH TAMOYILLARI

O.B.Egamberdiyev, o'qituvchi, Toshkent davlat transport universiteti, Toshkent

A.M.Tuychiyev, katta o'qituvchi, Toshkent davlat transport universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada xizmat ko'rsatish sohasida davlat-xususiy sherikligi mexanizmi bo'yicha hamkorlar uchun samaradorlikni baholash uslubiyati, hamkorlarning o'zaro manfaatli

munosabatlarini amalga oshirish shakllari va shartlari, davlat-xususiy sherikligi loyihasining maqsad va vazifalari, davlat va xususiy sektorning aktivlari va boshqaruv ko'nikmalarini birlashtirish orqali hamkorlik masalalari, davlat-xususiy sherikligining kutilayotgan to'siqlari va cheklovlari, hamkorlik loyihalarini tashkil qilish jarayoni, loyiha samaradorligini baholash va unga iqtisodiy risklarning ta'siri, investitsiya loyihasi samaradorligini aniqlashning asosiy ko'rsatkichlari, investitsion loyihani realizatsiya qilishdan olinadigan integral iqtisodiy samara, davlat-xususiy sherikligini amalga oshirishda byudjet samaradorligini oshirish yo'nalishlari tadqiq qilingan.

Kalit so'zlar: xizmat ko'rsatish sohasi, xususiy sektor, davlat-xususiy sherikligi, loyiha, samaradorlik, integral iqtisodiy samara, davlat risklari, cheklovlar, byudjet samaradorligi.

Аннотация. В данной статье рассмотрена методика оценки деятельности партнеров по механизму государственно-частного партнерства в сфере услуг, формы и условия реализации взаимовыгодных отношений партнеров, цели и задачи проекта государственно-частного партнерства. активы государственного и частного секторов и вопросы сотрудничества путем объединения управленческих навыков, ожидаемые препятствия и ограничения государственно-частного партнерства, процесс организации проектов сотрудничества, оценка эффективности проекта и влияние на него экономических рисков, исследованы основные показатели определения эффективности инвестиционного проекта, от реализации инвестиционного проекта, направления повышения эффективности бюджета до реализации комплексного экономического эффекта, государственно-частного партнерства.

Ключевые слова: сфера услуг, частный сектор, государственно-частное партнерство, проект, эффективность, комплексная экономическая эффективность, государственные риски, ограничения, бюджетная эффективность.

Abstract. In this article, the method of performance evaluation for partners under the mechanism of public-private partnership in the service sector, the forms and conditions of implementation of mutually beneficial relations of partners, the goals and objectives of the public-private partnership project, the assets of the public and private sectors and issues of cooperation by combining management skills, expected obstacles and limitations of public-private partnership, the process of organizing cooperation projects, evaluating the effectiveness of the project and the impact of economic risks on it, the main indicators of determining the effectiveness of the investment project, from the realization of the investment project directions for improving the budget efficiency in the realization of integrated economic effect, public-private partnership have been researched.

Key words: service sector, private sector, public-private partnership, project, efficiency, integrated economic efficiency, state risks, constraints, budget efficiency.

Kirish. Iqtisodiyotning transformatsiyalashuvi sharoitida xizmat ko'rsatish sohasining muhim vazifalaridan biri – kelgusida iqtisodiy o'sishni ta'minlash muammolarini hal qilish uchun moliyaviy resurslardan samarali foydalanish hisoblanadi. Shunga ko'ra, respublikamiz iqtisodiyotida investitsion faollikni oshirish asosida xizmat ko'rsatish korxonalarini samarali rivojlantirish hamda sohada zamonaviy xizmatlar assortimentini kengaytirish, xizmatlar sifati va raqobatbardoshligini oshirish strategik maqsadlardan biridir.

DXShda hamkorlar uchun samaradorlikni baholash uslubiyati muayyan darajada noaniq va bir xil tavsifga ega bo'lib, tomonlarning har biri uchun bu dolzarbdir. Shuning uchun hamkorlarning o'zaro manfaatli munosabatlarini amalga oshirish shakllari va shartlarini tanlash, muayyan DXSh loyihasining maqsad va vazifalarini amalga oshirish davlat organlari hamda xususiy sektor tomonidan ob'ektiv bo'lishi lozim.

Respublikani xizmat ko'rsatish sohasining rivojlanishi investitsiyalar bilan ta'minlash va qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini shakllantirish hamda investitsion loyihalar samaradorligini baholash tizimini takomillashtirishni nazarda tutadi. Sohada investitsion siyosatni amalga oshirish ishlab chiqarish sektoridagi korxonalarga ajratilgan moliyaviy resurslardan foydalanish samaradorligini yaxshilashga qaratilgan bo'lishi kerak. Shuningdek, asosiy choralar investitsion

mexanizmlarning institutsional asoslarini rivojlantirish, byudjet resurslari hamda jalb qilingan moliyaviy mablag'lardan yuqori darajada samarali foydalanish bo'yicha zamonaviy moliyalashtirish texnologiyalarini joriy etishga ko'maklashish lozim.

Iqtisodchi olimlar S.E. Elmirzaev, N.Sh. Shavkatovlar ilmiy maqolasida davlat-xususiy sheriklik munosabatlarining ilg'or xorij tajribalari va mamlakatimizda qo'llash istiqbollari, davlat-xususiy sheriklikning asosiy shakllari, davlat va xususiy sektorning o'zaro munosabati tizimida davlat-xususiy sheriklikning o'rni va omillari tadqiq qilingan.

Tadqiqot jarayonida iqtisodiyotning transformatsiyalashuvi sharoitida xizmat ko'rsatish sohasida davlat-xususiy sherikchilik rivojlanishiga metodologik yondashuvning ilmiy asoslari, davlat-xususiy sheriklik loyihalarini realizatsiya qilish, xizmat ko'rsatish sohasida davlat-xususiy sheriklikning asosiy yo'nalishlari, ushbu mexanizmni joriy etish bo'yicha cheklovlar, davlat risklarini tizimli tartibda aniqlash va tasniflash mezonlarining shakllanishi, investitsiya loyihasi samaradorligini baholash ko'rsatkichlari, investitsion loyihani realizatsiya qilishdan olinadigan integral iqtisodiy samara, davlat-xususiy sheriklikni amalga oshirishda byudjet samaradorligini oshirish yo'nalishlari bo'yicha iqtisodiy tizimlar va nisbatlarni o'rganishga dialektik, tizimli va ilmiy yondashuv, qiyosiy va solishtirma tahlil hamda guruhlash usullaridan foydalanildi.

Iqtisodiyotning transformatsiyalashuvi sharoitida bozor mexanizmining asosiy g'oyasi turli tarmoqlar, korxonalar o'rtasida sog'lom raqobat muhitini shakllantirish hisoblanadi. Bunda iqtisodiy sub'ektlarning samarali va qulay faoliyat turini tanlash muhimdir. Jahon tajribasining ko'rsatishicha, bugungi kunda bozorda raqobatdosh tadbirkorlikning zamonaviy ko'rinishdagi modelining muhim tarkibiy qismi sifatida investitsiyalar jozibadorligini oshirish va davlat-xususiy sheriklik (DXSh)ni rivojlantirishni hisobga olgan holda, faoliyat yuritishning egiluvchan shakllarini joriy etish zaruratga aylanmoqda.

Yangi O'zbekistonning taraqqiyoti jarayonida iqtisodiyotni tartibga solishning davlat va bozor mexanizmi elementlari muvofiqligini ta'minlagan holda, xo'jalik faoliyatining samarali shakllarini joriy etish barqaror rivojlanishni ta'minlashning muhim sharti hisoblanadi.

Ijtimoiy-iqtisodiy tizimda yuz berayotgan o'zgarishlar, yangi assortimentdagi mahsulotlar va xizmatlar ishlab chiqarishga tez moslashadigan, iste'molchilar talablarini o'z vaqtida qondira oladigan hamda muntazam rivojlanish tendensiyasiga ega bo'lgan xususiy sektor korxonalarini rivojlantirish, ayniqsa, muhimdir. Bunda mamlakatda aholi turmush darajasining oshishi va iqtisodiy o'sishni ta'minlashda xizmat ko'rsatish sohasining roli va o'rni beqiyos.

O'zbekiston Respublikasi hududlarida aholi farovonligini oshirish va turmush sifatini yaxshilash, xususan, kambag'allikni qisqartirish vazifalari ko'p jihatdan iqtisodiyotning barcha tarmoq va sohalari raqobatbardoshligini oshirish hamda tadbirkorlikni rivojlantirish uchun fundamental sharoitlarni yaratib berish hisobiga yangi va barqaror ish o'rinlari tashkil etish bilan bevosita bog'liqdir. Shu o'rinda respublikada yangi ish o'rinlari yaratishda xizmat ko'rsatish sohasining roli katta. Chunki xizmat ko'rsatish sohasi jadal sur'atlar bilan rivojlanib borish tendensiyasiga ega bo'lib, unda mehnat taqsimotining kengayishi va inson kapitalining rivojlanishi uchun zaruriy shart-sharoitlar yaratilmoqda. Bu esa sohada innovatsion-investitsion faoliyatni rivojlantirish, davlat-xususiy sheriklik samaradorligini oshirish uslubiyaatini takomillashtirish lozimligini ifodalaydi.

O'zbekiston Respublikasining 2019 yil 10 maydagi O'RQ-537-son «Davlat-xususiy sheriklik to'g'risida»gi qonunining 3-moddasi asosiy tushunchalarda «davlat-xususiy sheriklik ob'ekti – loyihalashtirilishi, qurilishi, barpo etilishi, yetkazib berilishi, moliyalashtirilishi, rekonstruksiya qilinishi, modernizatsiyalashtirilishi, ekspluatatsiya qilinishi va xizmat ko'rsatilishi davlat-xususiy sheriklik loyihasini ro'yobga chiqarish doirasida amalga oshiriladigan mol-mulk, mulkiy komplekslar, ijtimoiy infratuzilma, yer uchastkalari, shuningdek, davlat-xususiy sheriklik loyihasini amalga oshirish jarayonida joriy etilishi lozim bo'lgan ishlar (xizmatlar) va innovatsiyalar»dan tashkil topadi.

Ushbu qonunga muvofiq, davlat-xususiy sheriklikning asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat:

- davlat sherigi va xususiy sherikning qonun oldida tengligi;

- davlat-xususiy sheriklikni amalga oshirishdagi qoidalar va tartib-tamoyillarning shaffofligi;
- xususiy sherikni tanlashdagi bahslashuv va xolislik;
- kamsitishga yo‘l qo‘ymaslik; – korrupsiyaga yo‘l qo‘ymaslik.

Hozirgi kunda xizmat ko‘rsatish sohasi rivojlanishining asosiy maqsadi iqtisodiy o‘rnatishni ta‘minlash va zamonaviy servis tizimini shakllantirish muammolarini hal qilish uchun moliyaviy resurslardan samarali foydalanishdir. Shunga ko‘ra, sohada investitsion loyihalarni joriy qilish asosida iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish dasturlarini amalga oshirish jarayonida munosabatlarni shakllantirish davlat va xususiy sektor o‘rtasidagi o‘zaro aloqalarni o‘rnatishga asoslangan manfaatli hamkorlikni realizatsiya qilishning muhim shart-sharoiti hisoblanadi. Ta‘kidlash kerakki, ushbu munosabatlar mas‘uliyatli va o‘ziga xos tavsifga ega. Shuningdek, xizmat ko‘rsatish sohasida DXShning aniq loyihalarini realizatsiya qilish samaradorligini baholash alohida ahamiyatga molik.

Davlat va xususiy sektor aktivlari va boshqaruv ko‘nikmalarini birlashtirish orqali hamkorlikni shakllantirishda samaradorlikni ta‘minlash muhim ahamiyatga ega. DXShda hamkorlar uchun samaradorlikni baholash uslubiyati muayyan darajada noaniq va bir xil tavsifga ega bo‘lib, tomonlarning har biri uchun bu dolzarbdir. Shuning uchun hamkorlarning o‘zaro manfaatli munosabatlarini amalga oshirish shakllari va shartlarini tanlash, muayyan DXSh loyihasining maqsad va vazifalarini shakllantirish ham davlat, ham xususiy sektor sub’ektlari tomonidan ob’ektiv va ochiq bo‘lishi zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Djumaniyazov U.I. Davlat-xususiy sherikchiligi asosida korporativ boshqaruvni rivojlantirishning ayrim nazariy-uslubiy masalalari [Some theoretical and methodological issues of corporate governance on the basis of public-private partnership]. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar. Ilmiy elektron jurnali – Electronic journal, 2017, May-June, no. 3, p. 9.
2. Independent valuation of all types of property and rights, forensics and valuation counseling. Appraisal company “BK-Arkadia”. Available at: www.bk-arkadia.ru/.
3. Peters J.G., Pierre J. Governance Politics and the State (Political Analysis). N.Y., 2020.

UO‘K 336.2

MINTAQADA SOLIQ TIZIMI SAMARADORLIGINI OSHIRISH IMKONIYATLARI

Y.Y.Eshniyazova, o‘qituvchi, Urganch davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. Maqolada mintqa soliq tizimi samaradorligini oshirish imkoniyatlari o‘rganilgan. Xorazm viloyati misolida 2023 yil asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlari va budget daromadlari tahlil qilingan. Soliq tizimi samaradorligini oshirish mexanizmlarini takomillashtirilishining hudud iqtisodiyoti rivojlanishidagi ahamiyatiga e‘tibor qaratilgan.

Kalit so‘zlar: Mintaqa, soliq tizimi, samaradorlik, soliq imtiyozlari, budget daromadlari, prognoz.

Аннотация. В статье изучены возможности повышения эффективности налоговой системы региона. Проведен анализ основных макроэкономические показатели и доходы бюджета Хорезмской области на 2023 год. Делается акцент на важности совершенствования механизмов повышения эффективности налоговой системы в развитии экономики региона.

Ключевые слова: регион, налоговая система, эффективность, налоговые льготы, доходы бюджета, прогноз.

Abstract. This article is about possibilities of increasing the efficiency of tax system of the region. An analysis was made of the main macroeconomic indicators and budget revenues of the Khorezm region for 2023. Emphasis is placed on the importance of improving the mechanisms for increasing the efficiency of the tax system in the development of the region's economy.

Key words: Region, tax system, efficiency, tax benefits, budget revenues, forecast.

Tahlillarga ko‘ra, davlat bajaradigan asosiy funksiyalarni moliyaviy mablag‘ bilan ta‘minlash maqsadida budget daromadlarini shakllantrilishi, ikkinchi tomondan aholini ijtimoiy himoyalash hamda tadbirkorlik subyektlarini qo‘llab-quvvatlash maqsadida soliq stavkalarining pasaytirilishi va turli xildagi imtiyozlarning joriy etilishi soliq tizimi samaradorligini oshirishni taqozo etadi. Davlat

budjetining soliq shaklida oladigan daromadlari tarkibi mamlakat qonunchiligiga muvofiq umumdavlat soliqlari va yig'implari, mahalliy soliqlar va yig'implar, bojxona bojlari, boj yig'implari va boshqa boj to'lovlari, davlat boji, penya va jarimalardan iborat.

Milliy iqtisodiyotda soliqlarning obyektiv zarurligi, asosan, ikki omil bilan baholanadi, birinchidan soliqlarning fiskal ahamiyati, ikkinchi tomondan soliqlar vositasida iqtisodiyotni tartibga solishning muhimligi, ya'ni soliqlar davlat faoliyatining barcha yo'nalishlarini mablag' bilan ta'minlashning asosiy manbalaridan biri va davlat ustivorligini amalga oshirishning iqtisodiy vositasi hisoblanadi. Soliq tizimimni tartibga solish va mukammallashtirish moliyaviy tizimni rivojlantirishga yordam beradi. Iqtisodiyotni davlat tomonidan soliqlar orqali tartibga solish soliq solish vositasida jamiyatdagi u yoki bu jarayonlarning rivojlanishiga yoxud cheklanishiga ta'sir etuvchi usul hisoblanadi.

Ma'lumki, har yilda soliq tizimini takomillashtirish maqsadida soliq stavkalari va soliqqa oid o'zgarishlar va qo'shimchalar kiritish bo'yicha qaror qabul qilinadi. Shu jumladan, O'zbekiston Respublikasining 2023 yil soliq konsepsiyasi doirasida ham 2022 yil 30 dekabrda O'zbekiston Respublikasining "2023 yil uchun Davlat budjeti to'g'risida" O'RQ-813-son qonuni, "2023 yil O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi O'RQ-812-son qonuni hamda mazkur qonunning ijrosini ta'minlash chora-tabirlari to'g'risidagi PQ-471-sonli O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qarori qabul qilindi. Ushbu qarorlar asosida Xalq deputatlari Xorazm viloyati Kengashining 2023 yil 5 yanvardagi "Xorazm viloyatining 2023-yilgi mahalliy budjetni tasdiqlash to'g'risida"gi VI-57-1-12-0-K/23-son qarori imzolandi. Ushbu qaror asosida Xorazm viloyati mahalliy budjetining 2023 yilgi daromadlari va xarajatlari prognozi, ushbu davr uchun hududni rivojlantirishning asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlari prognozi va 2024-2025 yillarga maqsadli mo'ljallari belgilandi.

Qarorga ko'ra, Xorazm viloyatining yalpi hududiy mahsuloti 2023 yilda 37,8 trln so'm bo'lishi prognoz qilingan, 2024-2025 yillar uchun mo'ljal mos ravishda 42,4 trln so'm va 47,2 trln so'm, o'sish sur'atlari esa 2023 yilda 105,4 foiz, 2024 yilda 107,4 foiz va 2025 yilda 107,6 foiz bo'lishi kutilmoqda. Shundan sanoat mahsulotlarining o'sish sur'ati 2023-2025 yillarda mos ravishda 110,4 foiz, 111,0 foiz, 111,3 foiz; Qishloq, o'rmon va baliq xo'jaliklarida ishlab chiqarishning o'sish sur'ati 103,4 foiz, 103,3 foiz, 103,4 foiz; Chakana tovar aylanmasining o'sish sur'ati esa 109,0 foiz, 109,4 foiz, 109,7 foizni tashkil qilishi ko'zda tutilgan.

1-jadval

2023 yil uchun Xorazm viloyatini rivojlantirishning asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlari prognozi hamda 2024-2025 yillarga maqsadli mo'ljallari [4]

№	Ko'rsatkichlar	2023 yil uchun prognoz	2024 yil uchun mo'ljal	2025 yil uchun mo'ljal
1.	Yalpi hududiy mahsulot, mlrd.so'mda	37 810,6	42 359,8	47 239,6
2.	Yalpi hududiy mahsulotning o'sish sur'ati, foizda	105,4	107,4	107,6
3.	Sanoat mahsulotlarining o'sish sur'ati, foizda	110,4	111,0	111,3
4.	Qishloq, o'rmon va baliq xo'jaliklarida ishlab chiqarishning o'sish sur'ati, foizda	103,4	103,3	103,4
5.	Chakana tovar aylanmasining o'sish sur'ati, foizda	109,0	109,4	109,7

Mintaqada bunday o'sish sur'atlarini ta'minlashda mamlakatimizda olib borilayotgan samarali soliq siyosati muhim ahamiyatga ega. Prezidentimiz tomonidan joriy yil uchun ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatga ega bo'lgan sohalaridagi tadbirkorlik subyektlariga soliqlardan turli xildagi imtiyozlarning berilishi, erkin iqtisodiy zonalarining yaratilishi, hududlarning toifalarga ajratilib soliq solishning tabaqalashtirilgan tizimining joriy etilishi bunga aniq misol bo'ladi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 30 dekabrda "Respublika hududlarini toifalarga ajratish va tadbirkorlikni qo'llab quvvatlashning tabaqalashtirilgan tizimini joriy etish chora tadbirlari to'g'risida"gi Farmonning qabul qilinishi 2023 yil 1 yanvardan 2026 yil 1 yanvargacha 5-toifadagi tumanlarda ro'yxatdan o'tgan va shu hududlarda faoliyat yuritadigan tadbirkorlik subyektlari imtiyozli ravishda foyda solig'i, aylanmadan olinadigan soliq va ijtimoiy soliqni 1 foiz, yuridik shaxslarning mol-mulkiga solinadigan soliq va yuridik shaxslardan olinadigan yer solig'ini mazkur soliqlar bo'yicha hisoblangan summaning 1 foizi miqdoridagi kamaytirilgan soliq stavkalari bo'yicha to'lashi belgilandi. Xorazm viloyatida Yangiariq tumani 5-toifaga kiritilgan.

Bundan tashqari 5-toifadagi tumanlarda ro'yxatdan o'tgan va shu hududlarda faoliyat yuritadigan yakka tartibdagi tadbirkorlar jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'ining qat'iy belgilangan summalarini to'lashdan ozod qilinadigan bo'ldi. Natijada tadbirkor ixtiyorida respublika bo'yicha 7,1 mlrd so'm mablag' qolishi kutilmoqda.

4-toifadagi tumanlarda ro'yxatdan o'tgan va shu hududlarda faoliyat yuritadigan tadbirkorlik subyektlari uchun aylanmadan olinadigan soliqning bazaviy stavkasi 3 foiz qilib belgilandi. Bunda, qonunchilikda nazarda tutilgan hollarda mazkur soliq bo'yicha pasaytirilgan soliq stavkalari saqlanib qolinadi. Natijada tadbirkor ixtiyorida 13,1 mlrd so'm mablag' qolishi kutilmoqda.

Mintaqa budjetning daromadlarini shakllantirishda umumdavlat budjetdan o'tkaziladigan transfertlar bilan birga hududdan undiriladigan soliqlar ham salmoqli ulushga ega. 2023 yil uchun Xorazm viloyatining budjet tushumlarida soliqlar va yig'implarning ulushini quyida jadval ma'lumotlaridan ko'rishimiz mumkin.

2-jadval

Xorazm viloyatining viloyat mahalliy budjeti daromadlarining 2023 yildagi asosiy prognoz ko'rsatkichlari [5]

mlrd so'mda

T/R	Daromad turlari	Jami
JAMI		1 423,6
1	Foyda solig'i	363,6
2	Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i	674,7
3	Aksiz solig'i, jami	79,9
	<i>shu jumladan:</i>	
	- benzinni, dizel yoqilg'isini va gazni yakuniy iste'molchilarga realizatsiya qilishdagi aksiz solig'i	79,9
4	Yuridik shaxslarning mol-mulkiga solinadigan soliq	28,5
5	Jismoniy shaxslardan olinadigan mol-mulk solig'i	
6	Qonunchilikda belgilangan miqdorlardagi davlat bojlari	114,4
7	Qonunchilikda belgilangan miqdorlarda O'zbekiston Respublikasining Davlat budjetiga undiriladigan jarimalar	82,2
8	Davlat aktivlarini joylashtirishdan va sotishdan qonunchilikda belgilangan normativlar bo'yicha olingan daromadlar	25,0
9	O'zbekiston Respublikasi Davlat budjetiga tegishli ravishda ajratmalar va davlat ulushi bo'yicha dividendlar	0,9
10	Qonunchilikda belgilangan miqdorlarda O'zbekiston Respublikasining Davlat budjetiga undiriladigan boshqa yig'implar	54,5

Budjet daromadlarining sarflanishi asosan ustuvor sohalar hisoblangan ijtimoiy soha va aholini ijtimoiy qo'llab quvvatlash, ya'ni, maorif, sog'liqni saqlash, madaniyat va sport, fan, ijtimoiy ta'minot bilan birga milliy iqtisodiyotga xarajatlar, mudofaa, davlat boshqaruvi, xalqaro faoliyat, atrof-muhit muhofazasi kabi xarajatlarni tashkil etadi. Budjetdan moliyalashtirishni samarali tizimining tashkil etilishi ta'minlash maqsadida xarajatlar yo'nalishlarining cheklangan me'yorlarining mavjudligi ulardan unumli va oqilona foydalanish zaruratini belgilaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksi. (Yangi tahriri) (O'zR 30.12.2019 y. O'RQ-599-son Qonuni bilan tasdiqlangan)
2. O'zbekiston Respublikasining "2023 yil uchun Davlat budjeti to'g'risida" O'RQ-813-son qonuni, 2022 yil 30 dekabr
3. "2023 yil O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi O'RQ-812-son qonuni, 2022 yil 30 dekabr
4. Xalq deputatlari Xorazm viloyati Kengashining 2023 yil 5 yanvardagi VI-57-1-12-0-K/23-son qaroriga 1-ilova
5. Xalq deputatlari Xorazm viloyat Kengashining 2023 yil 5 yanvardagi VI-57-1-12-0-K/23-son qaroriga 2-ilova

UO'K: 334.012

TRANSPORT XIZMATLAR BOZORINING NAZARIY ASOSLARI VA USULLARI

E.A.Farmanov, tayanch doktorant, Buxoro davlat universiteti, Buxoro

Annotatsiya. Ushbu maqolada mahalliy va xorijiy olimlarning ilmiy ishlari doirasida transport xizmatlari, xizmatlar bozorining ilmiy asoslari keltirilgan bo'lib, transport xizmatlari bozorining tarkibiy qismi ochib berilgan va transport xizmatlar bozori to'g'risida ta'rif berilgan.

Kalit so'zlar: transport xizmatlari bozori, xizmatlar bozori, transport xizmatlari.

Аннотация. В данной статье представлены научные основы транспортных услуг и рынка услуг в рамках научных работ отечественных и зарубежных ученых, а также раскрыты составляющие рынка транспортных услуг. Также на основе мнений ученых дается определение рынка транспортных услуг.

Ключевые слова: рынок транспортных услуг, рынок услуг, транспортные услуги.

Abstract. This article presents the scientific basis of transport services and services market as part of the scientific work of local and foreign scientists, and the components of the transport services market are revealed. Also, based on the opinions of scientists, a definition of the market of transport services is given.

Ключевые слова: transport services market, services market, transport services.

Bugungi kunda dunyoda global axborotlar va raqamli texnologiyalar rivojlanishi bilan bir qatorda transport xizmatlari bozorining o'zgarishiga katta turtki bo'lmoqda [1]. Transport xizmatlar bozorining rivojlanishi ortida nafaqat zamonaviy iqtisodiyot bozorni yuksaltiradi va qolaversa, aholi turmush tarziga farovonlik sari taraqqiy etadi. Jumladan, transport va logistika tizimlari iqtisodiy jihatdan bozor faoliyatini barqarorligini ta'minlash, ijtimoiy jihatdan yo'lovchilarning uzog'ini yaqin qiladi. Bilamizki, 2019 yildagi Jahonda koronavirusning keng tarqalishi sabab barcha tarmoqlar singari, transport tarmoqlarida katta iqtisodiy ta'sir ko'rsatdi. Hamda, kasallik yuqish xavfini oldini olish maqsadida, yuk va yo'lovchi transportlarida xizmat ko'rsatish, logistika tizimlari harakatini minimallashtirish natijasida deyarli barcha transport kompaniyalarda iqtisodiy sustlashuv vujudga keldi, hamda ba'zi bir yirik tashuvchi transport tarmoqlariga jiddiy ta'sir ko'rsatdi. Natijada, transport xizmatlaridan keladigan asosiy daromadlar tushumi kamayib, ishizlik darajasi sezilarli darajada ortdi. Transport xizmatlari Covid-19 pandemiyasidan so'ng transport tarmoqlarini qayta barqarorlikka erishish maqsadida mahalliy, mintaqaviy va xalqaro transport tashkilotlari tomonidan ustuvor vazifalar belgilab olindi va bosqichma-bosqich qayta tiklash bo'yicha ustuvor chora-tadbirlar amalga oshirildi. Dastavval kasallik to'g'risida aniq ma'lumotlar to'planib, uni oldini olish bo'yicha dastlabki amaliy ishlar amalga oshirish, ya'ni transport tarmoqlarda faoliyat yuritayotgan ishchi-xodimlarga tibbiy niqoblar, qo'lqoplar bilan ta'minlash va dizenfeksiyalashtirish bo'lsa, yo'lovchilarning chipta olishni raqamlashtirish yoki belgilangan oraliq masofa saqlash orqali cheklashlar tadbiriq etildi [2].

Bugungi kunda, konoravirus pandemiyasi yumshashi natijasida barcha tarmoqlar singari transport xizmatlar bozori va boshqa tarmoq soha bozorlarida izchillik bilan rivojlanishda davom etmoqda. Hamda, transport xizmatlar sifatini ta'minlash, xizmatlar bozori raqobatbardoshligini va barqarorligini me'yorda saqlash, transport va logistik xizmatlari iqtisodiy tushumini oshirishga alohida ahamiyat qaratilmoqda.

Jahon miqyosida transport xizmatlar bozori rivojlantirish maqsadida, qator ilmiy va amaliy ishlar, hamda dastur loyihalari amalga oshirilmoqda. Xususan, mamlakatimizda transport xizmatlar bozorini rivojlantirish innovatsion usullar va raqamli iqtisodiyotni qo'llash hisobidan barqarorligini ta'minlashga qaratilgan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti va Vazirlar Mahkamasi tomonidan qator farmon va qarorlar qabul qilingan. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 27-yanvardagi "Xizmatlar sohasini rivojlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" gi PQ-104-sonli qarorida "o'rta va yirik shaharlar hamda aholisi 300 mingdan ko'p bo'lgan tumanlarda – zamonaviy bozor xizmatlari...hamda transport xizmatlarini rivojlantirish", va "2022-yil 1-apreldan 2025-yil 1-yanvargacha...avtotransportda yo'lovchi va yuk tashish, transport vositalarini ta'mirlash va ularga texnik xizmat ko'rsatishda...xizmatlar ko'rsatuvchi tadbirkorlik subyektlari uchun ijtimoiy soliq stavkasini 1 foiz etib belgilash" vazifalari yuklatildi [3].

Shuningdek, xizmatlar sohasi, transportda xizmatlari, xizmatlar bozorlari to'g'risida O'zbekistonlik va nufuzli xorijiy oliy ta'lim muassasalari olimlari tomonidan atroflicha tadqiq etib, atroflicha o'rganilgan. Jumladan, mahalliy olimlalarimizdan G.Sh. Xankeldiyeva [4] o'zining nazariy tadqiqotida xizmatlar sohasi murakkab, ko'p rejali mexanizm sifatida e'tirof etib, ushbu soha nafaqat bir nechta yo'nalishlarini va qolaversa transport sohasini qamrab olinishi, hamda bozor iqtisodiyotining istiqbolli yo'nalishlari sifatida ta'kidlab o'tadi. Shuningdek, transport xizmatlari bozori bo'yicha tadqiqotchi Nasimov I.X. ilmiy tadqiqot ishida transport xizmatlari bozori–bu

transport xizmatlari ko'rsatuvchi subyektlar va transport xizmati iste'molchilari o'rtasida talab va taklif mutanosibligi asosida transport xizmatlari ko'rsatish jarayonida vujudga keladigan logistik bozor munosabatlari majmuidir deb e'tirof etadi [5]. Hamda, transport xizmatlarining marketing nuqtai nazaridan kelib chiqib yana bir olimimiz M.H. Irisbekova [6] tomonidan raqobat ustunliklarini aniqlash va takomillashtirish sifatida transport xizmatlari bozorini marketing nuqtai nazaridan tadqiq etish raqobatbardoshlikni o'rganishni ko'zda tutadi. Shuningdek, transport xizmatlari bozorida raqobatbardoshlik darajasi va intensivligini aniqlashda unga ta'sir etuvchi bozor omillarini tahlili amalga oshirish kerakligini ko'rsatib beradi. Bundan anglash mumkinki, transport xizmatlari murakkab soha ko'rinishda, iste'molchilar va ishlab chiqaruvchi o'rtasidagi mutanosiblikni saqlab turuvchi, hamda ta'sir etuvchi omillarni o'rganishni taqazo etadi.

Xorijlik olimlar tomonidan transport xizmatlar bozorining tarkibiy qismi va nazariy asoslarini bo'yicha F. Xamroyev, Y. Ilina, D. Dutov, M. Tretyakov, Teodor Peric, Andreja Lorkovic, J. Rodrigue, C. Comtois, B. Slack, I. Budko, V. Sitnikov, D. Ivanov, A. Tsipoulanis, J. Schönberger, F. Biljecki, H. Ledoux, P. Van Oosterom va boshqalar olimlar tomonidan ilmiy tadqiqot ishlarida atroflicha yoritib bergan.

Ayniqsa, MDH olimlaridan F. Xamroyevning dissertatsiya avtoreferatida transport xizmatlar bozori bir institut bo'lib, unda investitsiyalardan samarali foydalanish va innovatsiyalarni joriy etish, transport xarajatlarini kamaytirish, sifatni oshirish, hududiy o'zgarishlarda transportdan foydalanish qulayligini ta'minlash asosida iqtisodiyot va aholining transport xizmatlariga bo'lgan talabini qondirish maqsadida ishtirokchilar raqobatiga asoslanadi. Shuningdek, muallif tomonidan transport turlarining kelib chiqishidan ularni faoliyat ko'rsatish tamoyillari va amalga oshirish vazifalarni hisobga olgan holda transport xizmatlar bozori tuzilishini batafsil ilmiy asoslab bergan [7]. Rus olimlaridan Y. Ilinaning fikricha esa transport xizmatlari bozori mexanizmini shakllantiruvchi asosiy elementlardan talab, taklif va narxdan iborat ekanligi ta'kidlaydi, shuningdek, unda transport xizmatlari bozorining muhim yo'nalishi sifatida talab holatini aniqlashdir. Talab esa iqtisodiy kategoriya ko'rinishda iste'molchilar tashishlari kerak bo'lgan tovarlar hajmi bilan baholanadi" deb hisoblaydi [8].

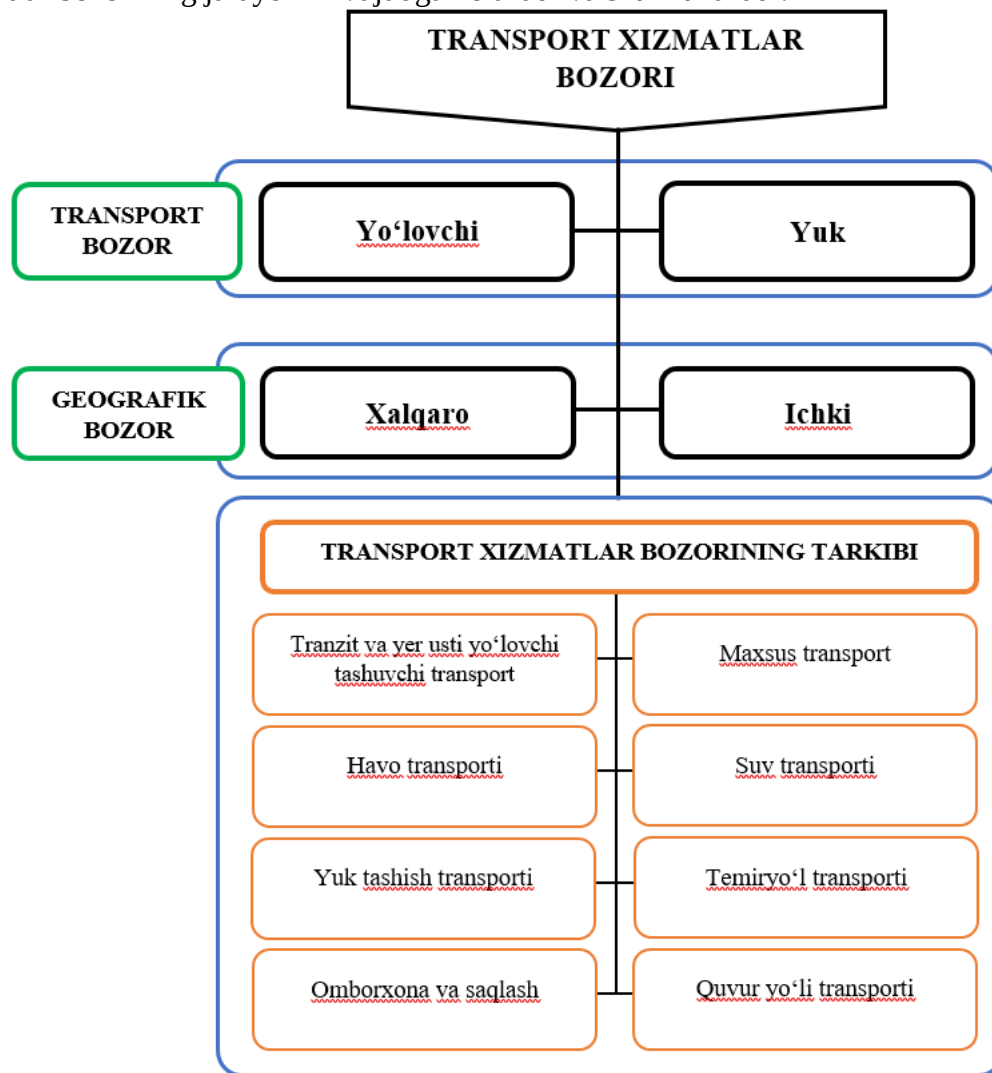
Yana bir Rossiyalik olimlar D. Dutov va M. Tretyakov tomonidan "transport xizmatlar bozorida transport tashkilotlari bunda transport xizmatlarini vujudga keltiruvchilari, transport infratuzilma egalari va transport xizmatlarini is'temolchilari o'rtasidagi iqtisodiy munosabat bo'lib, asosan ikkita asosiy mustaqil bozor ya'ni yuk tashish bozori va yo'lovchi tashish transport bozorilaridan iboratdir" deb ta'kidlab o'tgan [9]. Ayniqsa, Xorvatiyalik olimlar Teodor Peric va Andreja Lorkovic [10] larning fikricha, yuk va yo'lovchi transportida, transport xizmatlari ishtirokchilari barcha transport tarmoqlaridan transport vositalari majmuasi sifatida foydalanadi, shuningdek, butun bir transport vositalari va transport imkoniyatlarini yetkazib beruvchilar esa transport xizmatlari bozorini ifodalaydi. Birbutunlik ikki tomondan ya'ni taklif va talab asosida vujudga keladi" deb ta'kidlaydi. Shuningdek, iqtisodiyot va huquq ensiklopediya lug'atida transport xizmatlari bozori tushunchasi quyidagicha ta'rif berilgan, ya'ni, yo'lovchilar, yuk va yuk bagajlarni tashish, transport vositalariga texnik xizmat ko'rsatish va ta'mirlash, transport bilan bog'liq yordamchi har qanday faoliyat (xizmat) ko'rsatish turlarining majmuidir [11]. Demak, yuqoridagi olimlar fikri mulohazalaridan kelib chiqqan holda, transportda xizmatlar bozori—bu insonlar va tovarlarning belgilangan oraliq masofaga ma'lum miqdor yoki to'lov haq evaziga harakatlantirish, shuningdek, tovarlarni saqlash uchun omborxona hamda saqlash joylarini ta'minlovchi yuridik shaxslar (tashkilot, oilaviy korxona, yakka tartibdagi tadbirkorlar va shirkatlar) tomonidan amalga oshiradigan xizmatlar majmuidir.

Hozirgi rivojlangan iqtisodiyot sharoitida transport xizmatlar bozorida xizmat ko'rsatuvchi mahalliy va xorijiy kompaniyalarning roli alohida ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, xizmat ko'rsatish bozorida transport sanoati bilan shug'ullanadigan kompaniyalarning rentabelligi oshirish uchun samarali bozor iqtisodiyotidan kelib chiqqan holda, xizmat ko'rsatish operatsiyalari, qulay yoqilg'i va mehnat xarajatlariga bog'liq bo'lib qolishi natijasida yirik kompaniyalar keng qamrovli transport xizmatlarini ko'rsatish orqali makro darajadagi iqtisodiy ko'rsatgichga egalik qilsa, mikro

darajadagi kompaniyalar esa mahalliy va minqaviy hududlarga xizmat ko'rsatish asnosida raqobatlasha oladi.

Xizmatlar bozorining hajmi transport vositalari bilan bo'g'liq bo'lib, ishlab chiqaruvchi o'z mahsuloti yoki xizmatlarining o'zaro ortiqchaligini va bozorda iste'mol qilish uchun zarur bo'lgan boshqa tovarlarning yetishmasligini transport vositalaridan foydalangan holda qoplaydi [10]. Transport xizmatlariga bo'lgan talab aholining o'sishi, urbanizatsiya darajasi, savdoning kuchayishi, moliyaviy resurslar va ixtiyoriy daromadning oshishi kabi omillar bilan o'lchanadi. Ushbu omillardan kelib chiqqan holda, transport xizmatlar bozori barqarorligini ta'minlaydigan transport xizmatlari tarkibi alohida ahamiyat kasb etadi.

Quyidagi chizmada transport xizmatlar bozori va uning tarkibi keltirilgan bo'lib, transport xizmatlar bozorining jarayonini vujudga keltiradi va shakllantiradi.

1–rasm. Transport xizmatlar bozorining tashkil etuvchi tarkibi

Yuqorida transport xizmatlari bozorining jarayonlarini shakllantiruvchilar transport va geografik bozorlar tashkil etadi. Bunda transport bozorni yo'lovchi va yuk tashuvchilarga tashkil etsa, geografik bozorda esa yo'lovchi va yuklarning belgilangan oraliq manzil nuqtai nazardan xalqaro va ichki geografik hududlar orqali harakatlar jarayoni va yakuniy natija tashkil etadi.

Yo'lovchi va yuk transport tizimi turli bozorlarni qamrab olganligi sababli, ular bir-birini to'ldiruvchi sifatida qabul qilinadi, chunki muayyan tartiblar faqat yo'lovchilar yoki yuklarni tashish uchun mo'ljallangan (bir nechta istisnolar hollardan masalan yo'lovchilarni va yuklarni tashishi mumkin bo'lgan havo transporti). Oddiy qilib aytganda, yuk mashinasi avtobus bilan raqobatlashmaydi. Biroq, yo'lovchi va yuk tashish tartiblari terminallar va marshrutlar kabi infratuzilmalardan foydalanish uchun raqobatlashishi mumkin. Bunday holda, yuk mashinasi yo'l

infratuzilmasidan foydalanish uchun avtobus bilan raqobatlashadi, ayniqsa, har bir transport vositasi boshqalarning harakatlanishiga xalaqit beradi va tirbandlik holatlarini oshiradi.

Geografik bozor–yuqoridagi transport bozori kabi xalqaro va ichki geografik hududlarga bo‘linadi. Mahalliy transport turlari xalqaro bozorlarga xizmat ko‘rsatish uchun mo‘ljallanmaydi hamda bir–birini o‘rnini to‘ldirmaydi. Ichki va xalqaro bozorlar o‘rtasidagi raqobatning muhim namunasi bo‘lmaydi. Ayniqsa xalqaro dengiz segmentini o‘z ichiga olgan taqdirda to‘g‘ri keladi. Transport bozorda har ikkala aylanish tizimi o‘rtasidagi o‘zaro ta‘sirning yuqori darajasini ta‘minlash orqali geografik to‘ldiruvchanlikni yaxshilashga yordam beradi.

Transport xizmatlari bozori jarayonlarni shakllantiruvchi, yo‘lovchilarga sifatli xizmat ko‘rsatib, belgilangan manzilga xavfsiz eltish, hamda yuk (tovar) larni belgilangan masofalarga yetkazish, saqlash, ayishboshlash, shu bilan birga, yakuniy natijagacha bo‘lgan barcha jarayonlarni transportning tarkibiy qismlari o‘z ichiga oladi. Hamda, transport xizmatlari bozorida transport, logistika va ta‘minot zanjirini boshqarish kabi ko‘plab sohalarni qamrab oladi. Bozor yuqori raqobatbardosh, har bir segmentda o‘zining faoliyat yo‘nalishi bo‘yicha ishlaydi va iqtisodiy o‘sish, aholining o‘sishi va iste‘molchilarning xohish–istaklarining o‘zgarishi kabi omillar bilan ta‘minlanadi.

Xulosa qilib aytganda, O‘zbekistonda transport xizmatlari bozorini rivojlantirish, yo‘lovchi va yuk tashish aylanmasini barqaror o‘sishi transport infratuzilmasini ahamiyati alohida kasb etadi. Hamda, mahalliy transport bozorni iqtisodiy o‘sishini yanada oshirish zahirida raqamlashtirish, infratuzilmani modernizatsiya qilish va tashuv uchun qulay shart–sharoit yaratish taqazo etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Кулиев, М. А. (2017). Современный рынок транспортных услуг России: проблемы и перспективы развития. Наука, техника и образование, (8(38)). – р. 48–51.
2. Covid, U. I. T. P. (2019). Pandemic–Resuming public transport services post–lockown (2020). https://www.uitp.org/sites/default/files/cck-focus-papers-files/Kno_wledge_Brief_-_Covid19_0.pdf.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022–yil 27–yanvardagi “Xizmatlar sohasini rivojlantirishga oid qo‘shimcha chora–tadbirlar to‘g‘risida” gi PQ–104–sonli qarori. <https://lex.uz/docs/-5840284>.
4. Ханкелдиева, Г. (2020). Ўзбекистонда хизматлар бозорини ривожлантириш истиқболлари. Экономика и инновационные технологии, (5), 255–262.
5. Насимов И.Х. Транспорт хизматлари кўрсатишнинг ташкилий–иқтисодий механизмларини такомиллаштириш. Иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси Автореферати., Самарқанд, 2019.
6. Ирисбекова М.Н., “Транспорт хизматлари бозорида рақобат устуликларини аниқлаш услубини такомиллаштириш йўллари”. (Тошкент давлат иқтисодиёт университетининг илмий мақола ва тезислари тўплами, 2018 й. 266–270–бетлар.
7. Хамроев, Ф. М. (2019). Развитие рынка транспортных услуг в условиях рыночной экономики: теория, методология, практика: на материалах Республики Таджикистан: – Дисс. дисс. докт. эконом. наук.
8. Ильина, Е. А. (2008). Исследование рынка транспортных услуг. Вестник Казанского технологического университета, (4), 204–207.
9. Дутов, Д. В., & Третьяков, М. М. (2016). Структура рынка транспортных услуг хабаровского края. Ученые заметки ТОГУ, 7(1), 143–147.
10. Perić, T., & Lorković, A. (2002). Transport Market and its Structure. Promet–Traffic & Transportation, 14 (3), 125–130.
11. <http://ea.donntu.org:8080/bitstream/123456789/27611/3/%D0%9B%D0%B5%D0%BA%D1%86%D0%B8%D1%8F%202.pdf>.

UO`K 332.83(51-77)

SURXONDARYO VILOYAT FAOL QURILISH KORXONALARI FAOLIYATINING KORRELATSION-REGRESSION TAHLILI

Q.T. Ibragimov, o‘qituvchi, Termiz davlat Pedagogika instituti, Termiz

Annotatsiya. Ushbu maqolada Surxondaryo viloyatidagi faol qurilish korxonalarining yalpi hududiy mahsulotga korrelatsiyasi o‘rganilgan. Chiziqli regressiya tenglamasini tuzib, determinatsiya koeffisienti topilgan, Fisherning F – mezoni va Styudentning t – me‘zoniga tekshirilgan. Approksimatsiya xatoligiga tekshirilgan. 2023, 2024 yillar uchun viloyatdagi faol qurilish korxonalar soni hamda hududiy yalpi mahsulot miqdori progzoni keltirilgan.

Kalit soʻzlar: faol qurilish korxonalari, yalpi hududiy mahsulot, korrelatsiya, regressiya tenglamasi, determinatsiya koeffisienti, Fisherning F – mezon, Student t – meʼzoni, Approksimatsiya xatoligi.

Аннотация. В данной статье изучено соотношение действующих строительных предприятий Сурхандарьинской области к валовому региональному продукту. Составлено уравнение линейной регрессии, найден коэффициент детерминации, проверен F – критерий Фишера и критерий – t Стьюдента.

Ключевые слова: действующие строительные предприятия, валовой региональный продукт, корреляция, уравнение регрессии, коэффициент детерминации, F – критерий Фишера, критерий – t Стьюдента, ошибка аппроксимация.

Abstract. In this article, the ratio of existing construction enterprises of the Surkhandarya region to the gross regional product has been studied. A linear regression equation was compiled, the coefficient of determination was found, Fisher's F – criterion and Student's t – criterion were tested.

Keywords: operating construction enterprises, gross regional product, correlation, regression equation, coefficient of determination, Fisher's F – criterion, Student's t – criterion, Approximation error.

Kirish. Mamlakatimizda iqtisodiyotning soha va tarmoqlarini rivojlantirish bugungi kundagi asosiy vazifalardan biri hisoblanadi. Chunki, hozirgi globalashayotgan iqtisodiy tendensiyalarda har bir hududning tekis rivojlanishi muhim iqtisodiy koʻrsatkichlardan deb qarash mumkin. Bu masalada soʻnggi yillarda mamlakatimizda tadbirkorlikka keng yoʻl ochilmoqda. Hech shubhasiz boshqa hududlar qatorida Surxondaryo viloyatidagi korxona va tashkilotlar ham alohida qoʻllab quvvatlanmoqda[1]. Bunday eʼtibor albatta oʻz natijasini bermay qolmaydi. Bu esa yalpi hududiy mahsulotning ortishiga sabab boʻlmoqda. Hududda tadbirkorlikka keng imkoniyatlar berilayotganini viloyatdagi faol qurilish korxonalar sonining sifat va son jihatidan ortishini kuzatish mumkin. Bu esa oʻz navbatida hudud yalpi ichki mahsulotlarida ham qurilish korxonalarining ulushini oshishiga sabab boʻladi.

Adabiyotlar tahlili. Keling, shu oʻrinda yalpi hududiy mahsulot tushunchasiga iqtisodchi olimlarimiz bergan taʼriflarni va uni hisoblash usullarini qaraylik. Iqtisodchi olim Sh. Shodmonov fikricha, yalpi hududiy mahsulot – milliy hisoblar tizimining asosiy koʻrsatkichi boʻlib, muayyan davrda mintaqaning iqtisodiy hududida joylashgan rezident – institutsional birliklar ishlab chiqarish faoliyatining yakuniy natijasini ifodalaydi[2]. Iqtisodchilarimiz Oʻlmasov A., Vahobov A.V.lar esa oʻz adabiyotlarida yalpi ichki mahsulot deb mamlakatda yil davomida mehnat qilayotgan kishilar tomonidan yaratilgan, shu mamlakat taraqqiyoti va aholisi farovonligi yoʻlida foydalanadigan, bevosita isteʼmolchilarga yetkaziladigan tayyor mahsulot deb hisoblaydilar[3].

Yalpi hududiy mahsulot ishlab chiqarish usulida, iqtisodiy faoliyat turlari boʻyicha yalpi qoʻshilgan qiymat hajmi va mahsulotlarga sof soliqlar yigʻindisi orqali hisoblanadi[4].

Mazkur maqolada erkli oʻzgaruvchi sifatida 2014-2022 yillarda viloyatdagi faol qurilish korxonalar soni x (ta) va natijaviy belgi etib shu davrda yalpi hududiy mahsulot y (milliard soʻm)ga korrelatsiyasi tekshirildi.

Surxondaryo viloyatining 2014-2022 yillardagi yalpi hududiy mahsulot va faol qurilish korxonalar soni[5].

Yillar	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Yalpi hududiy mahsulotlar (milliard soʻm)	9213,2	11114,4	12179,6	14404,4	18592,5	22288,1	24625,6	29693,2	34858,5
Faol qurilish korxonalari soni (ta)	1231	1102	1171	1301	1470	1747	2268	2486	2737

Korrelatsion – regression tahlil quyidagi 5 ta bosqich boʻyicha amalga oshirildi.

- 1) Regressiya tenglamasini tuzish.
- 2) Determinatsiya koeffisientini hisoblash.

- 3) Fisherning F –mezoni bo'yicha taqqoslash.
- 4) Styudentning t –me'zoniga tekshirish.
- 5) Aproksimaksiya xatoligini anqilash.

Regressiya chiziqli va chiziqli bo'lmagan regressiyalarga ajratiladi.[6]

Ushbu tadqiqot chiziqli bo'lmagan $y = a \cdot x^2 + b \cdot x + c$ ko'rinishdagi regressiya tenglamasi yordamida yechildi.

Shu o'rinda Surxondaryo viloyatidagi faol qurilish korxonalarining yalpi hududiy mahsulotga korrelyatsiyasini chiziqli bo'lmagan $y = a \cdot x^2 + b \cdot x + c$ regressiya tenglamasida yechildi. Chiziqli bo'lmagan regressiya tenglamasini yechish uchun a , b va c koeffitsientlarni hisoblab topish kerak. Hisoblashlarni amalga oshirish uchun quyidagi ishchi jadvalini tuzildi.

1-jadval

	x_i	y_i	$x_i - \bar{x}$	$y_i - \bar{y}$	$(x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})$	$(x_i - \bar{x})^2$	$(y_i - \bar{y})^2$
1	1231	9213,2	-492,6	-10450,0	5148404,9	242720,4	109204126
2	1102	11114,4	-621,6	-8548,8	5314552,3	386469,4	73083311,3
3	1171	12179,6	-552,6	-7483,6	4135979,2	305440,4	56005433,1
4	1301	14404,4	-422,6	-5258,8	2222752,3	178647,1	27655795,5
5	1470	18592,5	-253,6	-1070,7	271620,6	64346,7	1146565,05
6	1747	22288,1	23,3	2624,8	61245,8	544,4	6889691,7
7	2268	24625,6	544,3	4962,3	2701157,4	296298,7	24624641,8
8	2486	29693,2	762,3	10029,9	7646144,0	581152,1	100599340
9	2737	34858,5	1013,3	15195,2	15397825,2	1026844,4	230894778
Yig'indi	15513	176969,5			42899682	3082464	630103682
O'rtacha qiymat	1723,6	19663,2					

Jadval ma'lumotlaridan foydalanib a , b va c parametrlarning qiymatlari hisoblandi:

$$\sum_{i=1}^n y_i = na + b_1 \sum_{i=1}^n x_{1i} + b_2 \sum_{i=1}^n x_{2i}$$

$$\sum_{i=1}^n y_i x_{1i} = b \sum_{i=1}^n x_{1i} + b \sum_{i=1}^n x_{1i}^2 + c \sum_{i=1}^n x_{1i} x_{2i}$$

$$\sum_{i=1}^n y_i x_{2i} = a \sum_{i=1}^n x_{2i} + b \sum_{i=1}^n x_{1i} x_{2i} + c \sum_{i=1}^n x_{2i}^2$$

Yuqoridagi tenglamalar sistemasini yechish orqali $a = -0,0012$, $b = 18,29$ hamda $c = -8029,4$ qiymatlari hosil bo'ldi.

Parametrlarning qiymatlarini o'rniga qo'yib ushbu regressiya tenglamasini hosil qilindi.

$$y = -0,0012 \cdot x^2 + 18,29 \cdot x - 8029,4$$

Korrelyatsiya koeffitsientini hisoblandi.

$$r_{xy} = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x}) \cdot (y_i - \bar{y})}{\sqrt{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2} \cdot \sqrt{\sum_{i=1}^n (y_i - \bar{y})^2}} = 0,97$$

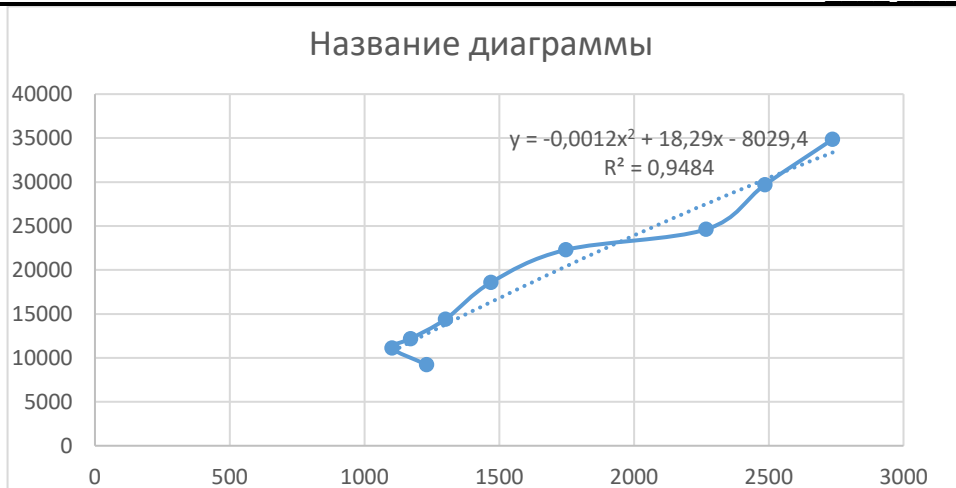
$r_{xy} > 0,7$ bo'lgani uchun bog'lanish kuchli va to'g'ri deb hisoblash mumkin[7].

Determinatsiya koeffitsienti aniqlandi.

$$r_{xy}^2 = (0,97)^2 = 0,9484.$$

Determinatsiya koeffitsientining bu qiymati natija y ning variatsiyasi 94 foiz x omil belgining variatsiyasiga bog'liqligini ko'rsatadi. Boshqacha qilib aytganda, yalpi hududiy mahsulotning 94 foizi hududdagi faol qurilish korxonalar variatsiyasiga bog'liq ekan.

Endi topilgan parametrlarni hisoblashda standart xatoliklarni aniqlanadi. Chunki, regressiya va korrelyatsiya koeffitsientlarining ma'nodorligini Styudent t –me'zoni yordamida baholash ularning qiymatlarini tasodifiy xatolarining qiymatlari bilan taqqoslash orqali amalga oshiriladi[8].

1-rasm. Hudud yalpi ichki mahsulotining viloyatdagi faol qurilish korxonalariga korrelatsiyasi tenglamasi

Korrelyatsiya koeffitsiyentining ahamiyatligi Styudentning t me'zoni yordamida quyidagi formula bo'yicha tekshiriladi:

$$t_{hisob} = r_{yx} \sqrt{\frac{n-k-1}{1-r_{yx}^2}}$$

Ushbu formula uchun $n = 9$ va $k = 1$ ekanligidan $t_{hisob} = 11,2$ qiymatga ega bo'ladi. $\alpha = 0,05$ bo'lganda t belgining jadval qiymatlari quyidagi ilovada keltirilgan Styudent taqsimoti jadvalidan topiladi[5].

$\alpha = 0,05$ da $t_{jadval} = 2,26$ va shuningdek, $\alpha = 0,01$ da $t_{jadval} = 3,25$ ekanligini ko'rish mumkin. Ma'lumki, agar $t_{hisob} > t_{jadval}$ shart bajarilganda a , b va c parametrlar statistik ma'nodor bo'ladi[9]. Demak, qaralayotgan masaladagi a , b va c parametrlar statistik ma'nodor ekanligini bilish mumkin.

Navbatdagi bosqichda regressiya tenglamasining ahamiyatligini tekshiriladi. Chiziqsiz regressiya holatida modelining ahamiyatligi Fisherning F-mezonining formulasi bo'yicha aniqlanadi: Hisoblash natijasida $F_{his} = 5,68$ qiymat hosil qilindi. Hosil bo'lgan natijani ma'lumki, muximlilik darajasi $\alpha = 0,05$ bo'lganda Fisher F –me'zoni qiymatlari jadvali bilan taqqoslanishi kerak.

Jadvaldan $n = 9$ va $k = 1$ bo'lganda $F_{jadval} = 5,12$ qiymatiga ega ekanligini ko'rish mumkin. Ma'lumki, $F_{his} > F_{jadval}$ ekanligida chiziqsiz regressiya holatida regressiya modelining ahamiyatli deb hisoblash mumkin[10].

2-rasm. Hududdagi faol qurilish korxonalarining Windows Excell dasturidagi tasviri

Regressiya tenglamasini baholashda avvalo bog'lanishning kuchini o'lchash muhim ahamiyatga ega[11]. Bunda approksimatsiya xatoligi muxim ahamiyat kasb etadi. Approksimatsiya xatoligi – bu nazariy $\bar{y}$ ning y xaqiqiy qiymatlaridan o'rtacha nisbiy chetlanishidir.

$$\bar{A} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n \left| \frac{y - \bar{y}}{y} \right| \cdot 100 \%$$

Agar $\bar{A}$ qiymat 10-12 foizdan oshmasa, tuzilgan regressiya tenglamasi qoniqarli deb hisoblanadi[12]. Yuqoridagi masalada approksimatsiya xatoligi 7,7 % ekanligi topildi. Demak, tuzilgan regressiya-tenglamasini qoniqarli deb hisoblash mumkin.

Navbatdagi masalada viloyatdagi faol qurilish korxonalarining regression tenglamasini tuzish qaraldi. Bunda x erkli o'zgaruvchi sifati yillar(vaqt), natijaviy belgi y esa viloyatdagi faol qurilish korxonalar soni tanlab olindi.

$$y = 29,753 \cdot x^2 - 83,932 \cdot x + 120,1$$

Qaralgan masalani yuqoridagi 5 ta me'zon bo'yicha tekshirganimizda hamma me'zonlar ahamiyatlilik shartlarini bajardi. Demak, yuqoridagi masalani to'g'ri yechildi deb qarash mumkin.

Xulosa. Yuqoridagi masala talab etilgan 5 ta me'zonning har birini to'liq bajardi. Shuningdek, 2014 2022 yillar uchun hududdagi faol qurilish korxonalari iqtisodiy – statistik tahlili qilindi. Masalani yechish va qilingan iqtisodiy- statistik tahlil natijasida quyidagi xulosa va natijalarga kelindi.

1. Yuqoridagi qaralgan masala shuni ko'rsatadiki, hududning yalpi ichki mahsulotining ortishiga bevosita hududdagi faol qurilish korxonalar sonining ortishi bog'liq ekan.

2. Yalpi hududiy mahsulotning 94 foizi hududdagi faol qurilish korxonalar variatsiyasiga bog'liq ekan.

3. Viloyatdagi faol qurilish korxonalar soni 2023 yil uchun 2791ta 2024 yil uchun esa 3005 ta bo'lishi prognoz qilindi.

4. Regressiya tenglamasidan hududiy yalpi mahsulot 2023 yil uchun 34527,04 milliard so'm, 2024 yil uchun 37499,78 milliard so'm bo'lishi kutilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Surxondaryo viloyatida qulay investitsiya muhitini yaratish, kichik biznes va oilaviy tadbirkorlikni rag'batlantirish yuzasidan qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida 2021-yil 23-avgust,PQ-5228-son <https://lex.uz/uz/docs/-5594708>

2. Sh. Shodmonov. Iqtisodiyot nazariyasi: Darslik. – T.: «_____» nashriyoti, 2020. 788 bet.

3. O'Imasov A., Vahobov A.V. Iqtisodiyot nazariyasi. Darslik. – T.: «Iqtisod-moliya», 2014. – 480 bet.

4. Xodiev B.YU., SHodmonov SH.SH. Iqtisodiyot nazariyasi. Darslik. – T.: Barkamol fayz media, 2017. – 783 bet

5. Surxondaryo viloyati statistika boshqarmasi Surxonstat.uz

6. Gujarati D., (2003) Basic Econometrics. The McGraw-Hill.

7. Шодиев Т.Ш. ва бошқалар. Эконометрика: ўқув қўлланма. – Т.: ТДИУ, 2007.-270 б

8. A.Ishnazarov, SH.Nurillayev. Ekonometrikaga kirish. O'quv qo'llanma. –T.: “Innovatsion rivojlanish –matbaa uyi” 2021 y. 264 bet

9. X.S.Muxitdinov, O.Q. Xatamov, A.N.Raximov. Ekonometrika asoslari. . O'quv qo'llanma. Qarshi. «Intellect» nashriyoti, 2022. –220 bet.

10. Эконометрика. Дарслик. Тошкент. « » нашрети, 2019, 246.бет. Хабибуллаев И..

11. Alimov R.X., Almuradov A.A., Xomidov S.O. Ekonometrik modellastirish. O'quv qo'llanma. – T.: IQTISODIYOT, 2019. – 122 b. 48-bet

12. Rasulev D., Nurullaeva Sh., Ro'zmetova N., Muminova M. Ekonometrika asoslari. O'quv qo'llanma. –T.: Iqtisodiyot, 2019. – 248 bet.90-bet

UO'K 314.04

QORAQALPOG'ISTON RESPUBLIKASI DEMOGRAFIK JARAYONIGA TA'SIR

ETUVCHI OMILLARNING STATISTIK TAHLILI

K.S.Izimbetov, mustaqil tadqiqotchi, Qoraqalpoq davlat universiteti, Nukus

Annotatsiya. Maqolada Qoraqalpog'iston Respublikasida demografik jarayonning hozirgi holati, shuningdek, demografik jarayonlarga ta'sir etuvchi omillarni statistik baholash natijasida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolarni hal qilish bo'yicha xulosalar va takliflar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: aholi soni, tug'ilish darajasi, o'lim darajasi, ichki va tashqi migratsiya.

Аннотация. В статье описано современное состояние демографического процесса в Республике Каракалпакстан, а также приведены выводы и предложения по разрешению возможных проблем, возникающих в результате статистической оценки факторов, влияющих на демографические процессы

Ключевые слова: население, рождаемость, смертность, внутренняя и внешняя миграция.

Abstract. The article describes the current state of the demographic process in the Republic of Karakalpakstan, as well as conclusions and proposals for resolving possible problems arising from the statistical assessment of factors influencing demographic processes

Key words: population, birth rate, death rate, internal and external migration.

O'zbekiston milliy iqtisodiyotini rivojlantirish iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirishni va mintaqalarni kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishni talab qiladi. Chunki, mintaqalar iqtisodiyotini ko'tarmasdan, islohotlarni chuqurlashtirmasdan milliy iqtisodiyotni rivojlantirish mumkin emas. Aynan mintaqalar milliy iqtisodiyotning rivojlanish sur'atlarini, unga xos xususiyatlarini ko'p jihatdan belgilab beradi. Bunda mintaqalardagi mavjud tabiiy resurslar, demografik vaziyat va inson resurslari, ma'muriy-hududiy tuzilmalar, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlari xal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Iqtisodiy islohotlarning barcha ijtimoiy-iqtisodiy natijalari hududiy darajada aks etadi. Iqtisodiyotning mintaqaviy tizimi ob'ektiv mehnat taqsimotiga asoslanadi. O'zbekiston mintaqalari iqtisodiy, tabiiy-geografik, ijtimoiy-demografik kabi sharoitlari bilan bir-biridan farq qiladi. Anashu sababli ham iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirishda mintaqalarning o'ziga xos, xususiyatlariga mos yondashuvlarni qo'llash talab etiladi.

Aholi va iqtisodiyot – kishilik jamiyatining bir-biri bilan o'zaro aloqador ikki tayanchini tashkil etuvchisidir. Jamiyat taraqqiyotida aholi ham asosiy ishlab chiqaruvchi kuch, ham iste'molchi sifatida hal qiluvchi ahamiyatga egadir. Bir tomondan hayot uchun zarur bo'lgan vositalarning ishlab chiqarilishi, aholini dunyoda alohida shaxs sifatida ajralib chiqishiga sabab bo'lsa, ikkinchi tomondan aholi – tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqaruvchi hamda iste'mol qiluvchi sifatida ishlab chiqarishning asosi va sub'ekti bo'lib qoldi.

Aholining zaruriy tayyorgarlikka va mehnat tajribasiga ega bo'lgan qismi jamiyatning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchidir. Ushbu kuch iqtisodiyotga ta'sir ko'rsatishini inobatga oladigan bo'lsak, aholi soni va tarkibiy tuzilishidagi o'zgarishlarni doimiy ravishda o'rganib borish zarurligi ayonlashadi. Kun sayin demografik jarayonlar o'zgarib borayotgan bir sharoitda chuqur statistik tahlil qilish, ularning istiqbollari belgilash jamiyat taraqqiyotini rejalashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi [2].

Ma'lumki, aholi va mehnat resurslari soni o'zgarishiga aholining tug'ilishi, vafot etishi, shu bilan birga ularning migratsiyasi, ya'ni ko'chib kelganlar va ko'chib ketganlar o'rtasidagi farqlar ham ta'sir ko'rsatadi. Demografik jarayonlarning o'zgarishi tufayli aholi kengaygan takror barpo bo'lishdan oddiy yoki toraygan takror barpo bo'lishga o'tishi mumkin. Biz o'rganayotgan Qoraqalpog'iston aholi takror barpo bo'lishining kengaygan turiga to'g'ri keladi, ya'ni aholining mutlaq soni o'sib bormoqda. Ammo, ohirgi yillarda Qoraqalpog'istonda aholining tabiiy o'sish dinamikasida pasayish tendentsiyasi kuzatilmoqda. Biroq, bu ko'rsatkich hali ham nisbatan yuqori. aniqrog'i, aholi soni muntazam o'sish tendentsiyasiga ega, 2022 yil 1 yanvar holatiga respublika doimiy aholisining soni 1948,5 ming kishini tashkil etgan. Mustaqillik yillarida respublikada umumiy aholi soni deyarli 47% ko'payib, yiliga o'rtacha 1,45% o'sgan. Aholining soni va salmog'ida yuz bergan oxirgi 12 yil davomidagi o'zgarishlar 1-jadvalda o'z aksini topgan.

1-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, oxirgi 12 yil davomida respublikada aholi soni muntazam oshib borgan, ya'ni 316,5 ming nafarga ko'paygan. Ta'kidlash joizki, aholining umumiy o'sishiga uning tabiiy va mexanik o'sishi ta'sir ko'rsatadi. Shuni inobatga olib, aholi umumiy ko'payishiga ta'sirini baholash uchun ushbu omillardan har birini alohida statistik tahlil qilamiz. Tahlildar ko'rsatadiki, keyingi 12 yilda aholi sonining umumiy o'sishiga faqat tabiiy o'sish, ya'ni tug'ilish va o'lim o'rtasidagi farq hisobiga erishilgan. Masalan, 2009 yilda aholinini umumiy

ko'payishi 16347 nafar bo'lgan holda, tabiiy o'sish, ya'ni tug'ilganlar va o'lganlar o'rtasidagi farq hisobiga 31948 kishiga oshgan bo'lsa, kelgan va ketganlar hisobiga esa, manfiy o'sish kayd etilgan, ya'ni aholi soni 6762 kishiga kamaygan.

1-jadval

Qoraqalpog'iston Respublikasi aholisining dinamikasi 2010–2022 yillar [4]

Hududlar	2010	2015	2022
Qoraqalpog'iston Respublikasi	1 632,0	1 763,1	1 948,5
Nukus sh.	271,5	300,7	329,0
<i>tumanlar:</i>			
Amudaryo	163,5	182,2	204,8
Beruniy	159,1	173,7	197,4
Bo'zatov	-	-	21,8
Qorao'zak	45,1	50,3	53,6
Kegeyli	79,5	85,7	73,6
Qo'ng'iro't	115,5	121,9	132,8
Qonliko'l	43,8	47,6	52,4
Mo'ynoq	28,3	29,7	33,0
Nukus	47,0	45,0	51,9
Taxiatosh	47,8	-	75,5
Taxtakopir	39,3	38,8	40,6
To'rtko'l	175,4	196,1	221,0
Xo'jayli	143,6	185,2	125,5
Chimboy	101,9	109,4	114,0
Shumanay	40,7	53,6	57,0
Ellikqal'a	130,0	143,2	164,6

Aholi soni o'zgarishining statistik tahlili natijalari Qoraqalpog'iston Respublikasi tumanlari kesimida 2-jadvalda o'z aksini topgan. Jadvaldagi ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, bunday holat barcha yillarda takrorlangan va deyarli bir xil. Oxirgi yillarda mexanik xarakat hisobiga aholi kamayishidagi miqdorning birmuncha ozayish tendentsiyasiga egaligini ijobiy holat sifatida qabul qilishimiz mumkin. Ushbu omil hisobiga aholi soni 2009 yilda 15 601 kishiga, 2015 yilda 5 331 kishiga, 2021 yilda esa 6 762 kishiga kamaygan. Ko'rinib turibdiki, bu omil hisobiga yuz bergan kamayish yildan-yilga qisqarib borish tendentsiyasiga ega bo'lmoqda. Ushbu ko'rsatkichni tumanlar bo'yicha tahlil qiladigan bo'lsak, aholini ko'chib ketish darajasi va miqdori bo'yicha yuqori ko'rsatkich 2009 yilda Xo'jayli, Qo'ng'iro't, Taxiatosh va Taxtakopir tumanlari hamda Nukus shahrida kuzatilgan bo'lsa, 2015 yilda esa Xo'jayli, Taxtakopir, Chimboy va Amudaryo hamda Nukus shahrida qayd etilgan. Lekin shu bilan birga, shunday bir tendentsiya shakllanmoqdaki, tabiiy ko'payishga ta'sir etadigan tug'ilish darajasi yildan-yilga o'sib bormoqda. Masalan, 2021 yilda tug'ilganlar soni 40272 kishi bo'lgan bo'lsa, 2015 yilda 41345 kishini va 2009 yilda 40120 kishini tashkil qilgan. Bundan ko'rinadiki, tug'ilish darajasi statistik tahlil amalga oshirilgan davrda deyarli bir xil o'sish tendentsiyasiga ega bo'lmoqda, shu sababli ushbu bu omil hisobiga o'sishni ijobiy holat sifatida baholashimiz mumkin.

Aholining tabiiy ko'payishiga o'lganlar soni ham ta'sir etishini ko'rib chiqadigan bo'lsak, quyidagilar ayonlashadi: vafot etganlar soni 2021 yilda 8756 kishini, 2015 yilda 8094 kishini, 2009 yilda 8172 kishini tashkil qilgan. Demak tahlil amalga oshirilgan davrda ushbu ko'rsatkich bo'yicha ham salbiy o'zgarish yuz bermagan, ya'ni aholi soni kamayishiga katta ta'sir kilmagan.

2009-2021 yillar orasida Qoraqalpog'iston hududlarida aholining tabiiy o'sishida quyidagicha o'zgarishlar sodir bo'ldi. Amudaryo (1,6%), Ellikqal'a (0,2%) va Qonliko'l (0,2%) tumanlarida tabiiy o'sish koeffitsienti biroz ko'tarilgan. Qolgan barcha hududlarda esa koeffitsent ko'rsatkichi pasaydi. Ayniqsa, Taxtakopir (7,3%), Qorao'zak (5,1%), Chimboy (5,0%), Shumanay (4,9%) va Taxiatosh (4,4%) tumanlarida eng ko'p qisqardi. Mintaqada eng yuqori tabiiy o'sish koeffitsienti Beruniy tumaniga (18,6%), eng past ko'rsatkichi esa Taxtakopir (10,5%) tumaniga to'g'ri keldi. Ular orasidagi farq esa 8,1 promillega (har mingta aholiga nisbatan) teng.

Aholining o'sishi, o'z navbatida, ma'lum ijtimoiy muammolarni keltirib chiqaradi. Bugungi kunda aholini ish bilan ta'minlash, fuqarolar va ularning oila a'zolariga etarli turmush sharoiti yaratib

berish masalalari dolzarb muammolardan hisoblanadi. Qoraqalpog'istonda sug'oriladigan erlar hajmi cheklanganligi va suv tanqisligi, aholi soni esa uzluksiz ravishda o'sishi natijasida mintaqaning qishloq joylarida tang ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat yuzaga kelmoqda. Bu muammoni hal qilish uchun hukumatimiz tamonidan birmuncha ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, qishloq joylaridagi infratuzilmani yaxshilash, ichimlik suvi bilan ta'minlash, bir so'z bilan aytganda shahardagidan qolishmaydigan sharoitlarni yaratish choralari ko'rilmogda. Qishloq joylarida yirik sanoat korxonalari barpo etish orqali qishloq yoshlarini ish bilan ta'minlash bo'yicha amalga oshirilayotgan tadbirlar shular jumlasidandir.

2-jadval

Qoraqalpog'iston Respublikasi aholisi ko'payishiga tabiiy va mexanik o'sish ta'sirining statistik tahlili 2009-2021 yillar [4]

Hududlar	2009		2015		2021	
	tabiiy o'sish	mexanik o'sish yoki kamayish	tabiiy o'sish	mexanik o'sish yoki kamayish	tabiiy o'sish	mexanik o'sish yoki kamayish
Qoraqalpog'iston Respublikasi	31 948	-15 601	33 251	-5 331	31516	-6 762
Nukus sh.	4 806	-2 191	5 131	-2 106	4828	372
tumanlar:	-	0	-	0	-	0
Amudaryo	3 352	-660	3 900	-357	4047	-675
Beruniy	3 176	-1 212	3 761	-242	3230	-376
Bo'zatov	-		-	-	285	-192
Qorao'zak	860	-547	879	-333	813	-474
Kegeyli	1 538	-886	1 512	-245	1110	-750
Qo'ng'iro't	2 316	-1 451	2 112	-317	2102	-925
Qonliko'l	955	-146	887	-126	909	-199
Mo'ynoq	515	-704	448	20	517	176
Nukus	1 064	-111	962	121	990	-209
Taxiatosh	850	-1 136	-	-	1035	-258
Taxtakopir	737	-1 391	603	-355	516	-337
To'rtko'l	3 600	-485	3 774	-145	3549	-194
Xo'jayli	2 536	-2 574	3 112	-841	2041	-811
Chimboy	2 184	-891	2 108	-402	1769	-1 166
Shumanay	722	-720	758	-184	752	-352
Ellikqal'a	2 737	-496	3 304	181	3023	-392

Yuqoridagi fikrlarga va tahlil ma'lumotlariga tayangan holda quyidagi xulosalarni qilish mumkin:

Mintaqadagi eng dolzarb muammolardan biri qishloq joylarida ortiqcha mehnat resurslarining to'planib qolishidir. Iqtisodiyotning hozirgi taraqqiyotida iqtisodiy faol aholidan samarali foydalanishning zarurligi, qishloq joylarini har tomonlama rivojlantirishni taqozo etadi. Qishloq joylarida mahalliy xom-ashyo hisobiga yangi sanoat tarmoqlarini tashkil etish yoki xalq iste'moli buyumlari ishlab chiqarishning xilma-xil tarmoqlarini rivojlantirish asosida yangi ish joylarini yaratish, ortiqcha bo'lgan mehnat yoshidagi aholini ish bilan band qilish muammosini ma'lum darajada hal qilish mumkin.

Mehnat resurslaridan oqilona va samarali foydalanish mintaqaning ravnaqi va aholi bandligini to'laroq qondirish, ularning turmush tarzini yuksaltirish masalasi bilan chambarchas bog'liqdir. Bizningcha, mintaqada ishsizlik darajasini pasaytirish va mehnatga layoqatli yoshdagi aholini ish bilan bandlik darajasini ko'tarish uchun quyidagi vazifalarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir:

- kelajakda aholi sonining o'sish sur'ati bilan ish joylarini o'sishi sur'ati o'rtasidagi o'zaro muvofiqlikni ta'minlashga erishish;

- kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub'ektlarini rivojlantirishga to'siq bo'layotgan kamchiliklarni bartaraf etishni yanada kuchaytirish;

- yosh farzandlari bor ayollarni hamda ishlash istagida bo'lgan pentsionerlarni bandligini tashkil etish;

- engil va oziq-ovqat sanoatlarida yakuniy mahsulotlar ishlab chiqaruvchi tarmoqlarni kengaytirish va rivojlantirish;

–mehnat resurslari ko'p joylashgan hududlarda mehnatni ko'p talab qiluvchi engil va oziq-ovqat mahsulotlariga ixtisoslashgan kichik sanoat zonalarini ochish va x.k.lar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022- 2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida”gi PF-60-son Farmoni. <https://lex.uz/>. 2022-y.
2. Саградов А.А. Экономическая демография: Учеб. пособие. – Москва: Наука, 2005. С.8
3. Булаев В.М. Методы исследования в региональной демографии (Предмет. Региональный анализ. Практика) – Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 2008. – 116 с
4. Qoraqalpog'iston Respublikasi statistika boshqarmasi ma'lumotlari. // www.qrstat.uz

UO'T 338.48

TURIZMDA INNOVATSION TURISTIK XIZMATLARNI KO'RSATISHDAN KELADIGAN IJTIMOY-IQTISODIY SAMARANI OSHIRISH IMKONIYATLARI

N.Sh.Kabilova, o'qituvchi, Buxoro Davlat Universiteti, Buxoro

Annotatsiya. Ushbu maqolada innovatsion turistik xizmatlar destinatsiyaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga sabab bo'lishi rivojlangan xorij mamlakatlari tajribasi tahlili asosida yoritilib, imkoniyati cheklangan sayyohlarning sayohatini turistik geoaxborot tizimlari vositasida tashkil qilish loyihasi taklifi ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: innovatsiya, ijtimoiy samaradorlik, GAT, imkoniyati cheklanganlar, texnologiya

Аннотация. В данной статье обосновано факт на основе анализа опыта развитых зарубежных стран, что инновационные туристские услуги являются причиной социально-экономического развития дестинации, а также разработано проект по организации путешествия туристов с ограниченными возможностями посредством туристских геоинформационных систем.

Ключевые слова: инновация, социальная эффективность, ГИС, люди с ограниченными возможностями, технология.

Abstract. Based on the analysis of the experience of developed foreign countries the article highlights the fact that innovative tourist services are the cause of the socio-economic development of the destination, and proposes a project for organizing the travel of tourists with disabilities by means of tourist geoinformation systems.

Keywords: innovation, social efficiency, GIS, disabled people, technology

Kirish. Butunjahon turizm tashkilotining ta'kidlashicha, “muvaqqafiyat kaliti iste'molchilarning ehtiyojlarini tezkor aniqlash va aniq, individuallashtirilgan hamda so'nggi ma'lumotlarga asoslangan axborot bilan potentsial mijozlarga erishishdir”.

Bugungi kunda sayohat va turizm sektori jahon yalpi ichki mahsulotining 7,6% ini tashkil qiladi. 2022 yilda 22 million yangi ish o'rni yaratildi, mahalliy tashrif buyuruvchilar xarajatlari 20,4 foizga, xalqaro sayohatchilar xarajatlari esa 81,9 foizga oshdi. Hozirgi kunda turizm dunyodagi eng yirik biznes hisoblanadi [1].

Zamonaviy iqtisodiyotda turistik faoliyat ro'yxati sezilarli darajada kengayib bormoqda, shu jumladan mehmondo'stlik sanoati, umumiy ovqatlanish, sug'urta, tibbiy xizmat, transport, animatsiya faoliyati keng ma'noda, axborot tarmoqlari va tizimlari va boshqalar, ularning xususiyatlari doimo murakkablashib bormoqda. Ushbu tuzilmalar o'z faoliyatini avtonom tarzda emas, balki bir-biri bilan o'zaro aloqada amalga oshirganligi sababli, bu turizm faoliyatining umumiy natijasiga erishish uchun maydonni shakllantirish to'g'risida gaplashishga imkon beradi.

Binobarin, turistik faoliyat samaradorligini turistik mahsulot qiymatini yaratish va taqsimlash zanjirining umumiy samaradorligi deb hisoblash mumkin. Bundan tashqari, kamida bitta ishtirokchining samarasizligi umuman zanjirning samarasizligiga olib kelishi mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Turizm faoliyati bilan shug'ullanadigan firmalar daromad olish uchun xodimlarni yaxshilash va mehnat unumdorligini oshirish, ko'plab mijozlarni jalb qilish, taqdim etilayotgan xizmatlar darajasiga mos stavkalar va narxlarni qo'llash, turar joylarni to'ldirish va to'lovlarni oshirish uchun harakat qilishlari kerak. Turizm qaysi turdagi korxona bo'lmasin, yuqori iqtisodiy samaradorlikka erishish, foydani oshirish uchun ishlashni talab qiladi.

Turizmda innovatsiyalarni qo'llash mavzulari Onețiu A.N., Predonu A.M., Pizam A., Milman A., Yakovenko V.E., Mazurenko S., Azgaldov K.K., Kostin A.V., Novikov V.S., Muminova S.R., Matkarimov I., Raximboyev A. tomonlaridan atroflicha o'rganilgan.

Turistik faoliyatni amalga oshirish, ularda mavjud bo'lgan resurslardan foydalanish nafaqat iqtisodiy samaralarni, balki ijtimoiy ta'sirlarni ham keltirib chiqaradi, ikkinchisi turistlarning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish o'lchovi va usulini aks ettiradi. Bunday sharoitda ijtimoiy ta'sirni baholash va o'lchash ushbu sohadagi samaradorlikni baholashning to'liq vositasi hisoblanadi.

Turizmning ijtimoiy samaradorligi tarkibiy qismlariga quyidagilarni kiritish mumkin [2]:

- dam olish va farovonlik orqali sayyohlarga jismoniy va aqliy salohiyatni tiklash;
- mijozlarning barcha ehtiyojlarini qondirish;
- do'stlar, hamkorlarning psixologik ehtiyojlarini qondirish, qadr-qimmat va atrof-dagilarning hurmatiga erishish;
- bo'sh vaqtni maroqli o'tkazish;
- bilim kengaytirish orqali ta'lim va madaniyat darajasini oshirish;
- tinchlik va hamjihatlik muhitini rivojlantirish;
- atrof-muhitni muhofaza qilish va boshqalar.

Umuman olganda turizm ijtimoiy ta'sirga ega bo'lsada, uning namoyon bo'lishining ba'zi turlari - turistik SPA muolajalari va balneo-tibbiy davolanish, madaniy turizm, qishloq turizmi, yoshlar turizmi - yuqori ijtimoiy kuchga ega [3].

Tadqiqot metodologiyasi. Rivojlangan turistik destinatsiyalarda amalda qo'llanilayotgan yuqori ijtimoiy-iqtisodiy samara beradigan innovatsiyalar tahlili asosida analiz va qiyoslash kabi usullardan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Xalqaro bozorda innovatsiyalarga keng yo'l ochib berilmoqda, shu jumladan sayyohlik sohasida ham, mijozlarga qulayliklar yartib berish, ularning talab va ehtiyojlarini qondirish, samarali biznes faoliyatini yo'lga qo'yish maqsadida innovatsiyalar rag'batlantirilmoqda. Misol tariqasida, turizm rivojlangan destinatsiyalar tajribasi shuni ko'rsatadiki, axborot texnologiyalari (AT)dagi yangilik sayyohlik sanoatini qanday o'zgartirishi mumkin.

Mobil ilovalar va texnologiyalar.

Mobil qurilmalarning texnik takomillashuvi va Internetning mavjudligi tufayli keng tarqalgan mobil ilovalar har qanday turdagi innovatsiyalarning realizatsiyasi chun samarali vosita hisoblanadi.

Ko'pincha aviakompaniyalarning mobil dasturlari chiptalarni bron qilish uchun ishlatiladi, ammo "Aeroflot" tajribasi ularning innovatsion salohiyati ancha yuqori ekanligini tasdiqlaydi. 2017 yilda "Aeroflot" Aero Games" mobil dasturini ishga tushirdi. Kompaniyaning mijozlari ushbu o'yinni o'ynab, mukofotli millarni qo'shimcha ravishda to'plash va keyinchalik ularni chiptalarga almashtirishdek qimmatli imkoniyatga ega bo'lishlari mumkin [4]. Ushbu yondashuv kompaniyaga iste'molchilar oldida o'z brendi uchun qo'shimcha ball to'plashga imkon beradi.

Umumiy ovqatlanish korxonalarida ko'pincha mahsulotlarni sotish uchun mobil ilovalardan foydalaniladi. Qozog'istondagi "Tanuki" nomli zanjir restoran mijozlarni jalb qilish uchun mobil ilova orqali berilgan buyurtmalarga qo'shimcha chegirmalar o'rnatgan [5]. Mobil texnologiyalar bilan chambarchas bog'liq bo'lgan yana bir yangilik - bu QR kodlarini joriy etish. QR kod (Quick Response – tez javob) - bu katta hajmdagi ma'lumotlarni o'z ichiga olgan matritsa kodi. Ushbu tizim Yaponiyaning Denso-Wave kompaniyasining 1994 yildagi ishlanmalari tufayli paydo bo'ldi. Boshqa kodlardan farqli o'laroq, u bir qator afzalliklarga ega: kodlangan ma'lumotlar matnli (istalgan tilda), URL manzili va boshqa ma'lumotlar sifatida bo'lishi mumkin; juda katta hajmdagi ma'lumotni o'z ichiga oladi (4296 ta raqam va harflar yoki 7089 ta raqamlar); kichik maydonni egallaydi. Bunday kodni tanib olish darajasi yuqori. Uni tanib olish mobil qurilmaga o'rnatilgan maxsus dastur yordamida amalga oshiriladi. QR kodini o'qib, foydalanuvchi restoranning veb-saytiga kirishi, menyusini ko'rishi, Internetda restoran haqida sharh qoldirishi, shuningdek stolni bron qilishi yoki uyda ovqat buyurtma qilishi mumkin.

Shuningdek, turistik yo'l ko'rsatkichlar faol ravishda mobil ilovalar sifatida namoyon bo'lmoqda. Bu shaklda mobil ilova ko'p funksiyali, foydalanishga qulay bo'lib qoladi. Bunday

interaktiv yo'lko'rsatkichlardan biri Vienna PASS Travel App quyidagi funksiyalarni bajarishga imkon beradi:

- shahar xaritasi bilan oflayn rejimda ishlash (bu boshqa mamlakatlardan kelgan sayyohlar uchun juda muhimdir);
- oflayn rejimda sayyohlik ob'ektlarining batafsil tavsifiga kirish huquqini olish;
- turistik diqqatga sazovor joylarga kirish yoki uyushtirilgan ekskursiyalar uchun chiptalarni sotib olish;
- "Siz bu yerdasiz" funksiyasi yordamida o'zingizning joylashuvingizni aniqlash;
- 60 ta diqqatga sazovor joylarga kirishga imkon beruvchi Vena PASS elektron sayyohlik kartasini olish.

Ushbu yangilik yuqorida tavsiflangan turlarning bir nechtasini birlashtirganligi bilan qiziq. Birinchidan, unda daromad olish modeli standart "tovar-pul" emas, balki freemium (inglizcha bepul minimaldan) deb ataladi, ya'ni. mahsulotning o'zi bepul, qo'shimcha mahsulot yoki xizmat pul talab qiladi. Ikkinchidan, bu sayyoh elektron kartani sotib olayotganda foydalanadigan kompaniyalar (turistik diqqatga sazovor joylar) bilan o'zaro manfaatli hamkorlikni ochib beradi. Uchinchidan, mobil ilovaning ko'p funksionalligi uni iste'molchilar uchun alohida analoglar: navigatorlar va ba'zi diqqatga sazovor joylarning Internet-saytlari bilan taqqoslaganda jozibador qiladi.

Agar muzey sohasini ko'rib chiqsak, u holda mobil ilovalar tobora keng tarqalmoqda. Ermitaj singari yirik muzeylar o'zlarining ko'rgazmalari uchun audio qo'llanmalar ishlab chiqadilar va bu o'z navbatida ish jarayonini sifat jihatidan o'zgartiradi. Mobil ilova uchun pullik audio sayohatlar muzeyga, birinchidan, qo'shimcha daromad olish, ikkinchidan, an'anaviy texnik vositalarni saqlash (ularni ta'mirlash, zaryadlash va boshqalar) uchun xarajatlarini optimallashtirishga imkon beradi.

Turar joy binolari taxminan 10 santimetr masofada joylashgan qurilmalar o'rtasida ma'lumotlar almashinuvini ta'minlaydigan qisqa masofali simsiz ma'lumotlarni uzatish texnologiyasi (Near field communication) NFC texnologiyasidan foydalangan holda mobil dasturlarni faol ravishda o'zlashtirmoqda. Innovatsiyalarni namoyish etgan birinchi mehmonxona Clarion Hotel Stokholm edi. NFC texnologiyasi mehmonxonalarni ro'yxatdan o'tkazish uchun an'anaviy ro'yxatdan o'tish jarayonini o'zgartiradi. Mehmonxonaga kelishdan yoki u yerda bo'lishdan oldin belgilangan vaqtda mehmon xonasiga kirishga tayyorligi va u ro'yxatdan o'tish tartibidan o'tishi mumkinligi to'g'risida xabar oladi. Mobil ilovada onlayn ro'yxatdan o'tishni tugatgandan so'ng, raqamning kaliti faollashtiriladi. Mobil qurilmani elektron qulfga ulash orqali mehmon xonaga kirish huquqini qo'lga kiritadi. Shunday qilib, mehmonxonaning ish jarayoni o'zgarib, xavfsizlik va ishonchlilik nuqtai nazaridan yanada mukammal, shuningdek mehmonlar va xodimlar uchun qulay bo'lib qolmoqda.

Geoaxborot tizimlari (GAT).

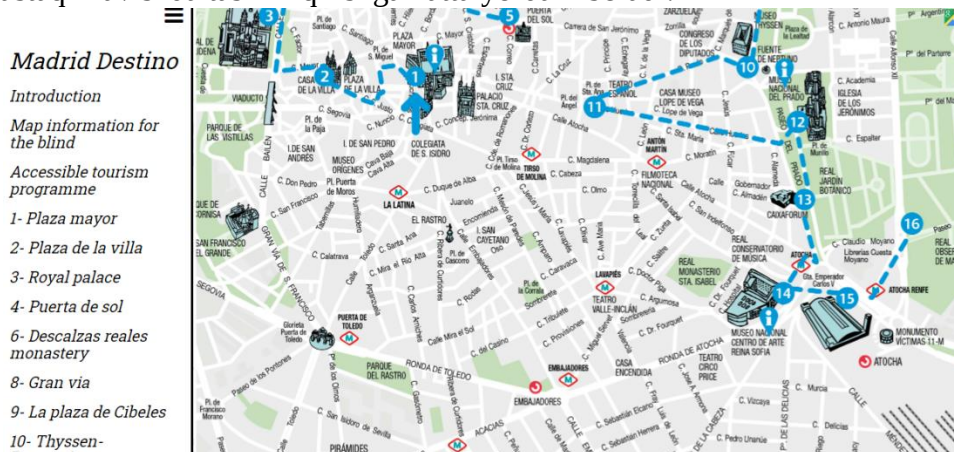
Bugungi kunda turistik xizmatlar butun dunyo bo'ylab turli ko'rinishlarda va yo'nalishlarda namoyon etib kelinmoqda. Geoaxborot tizimlardan xaritalashtirishda, bronlashtirishda, yo'l ko'rsatkichlar, qidiruv tizimi sifatida foydalanish mumkin. Turistik destinatsiyalar turizmning barcha yo'nalishlarida, turistik xizmat ko'rsatishda ushbu tizimlardan samarali ravishda foydalanib kelmoqda. Quyida bir necha misollarni keltirib o'tamiz.

Axborot tarqatish muqobil kanallari jadal rivojlanishi natijasida mehmonxonalar sohasida dunyo miqyosida rezervlash tizimlari o'zining avvalgi mavqeini asta-sekin yo'qotib bormoqda. Jahon Internet kompyuter tarmog'i bu yangi to'lqinning sardoridir. Buni bronlash tizimlarining o'zi ham e'tirof etmoqda. Bu ularni Internet bilan birlashtirishga va o'z Internet-serverlarini tuzishga rag'batlantirmoqda. Bunda global rezervlash tizimi (Global distribution system, GDS)dagi axborotga kirish va mehmonxonalarni bronlashtirish Internet-serverlar orqali ta'minlanadi. Bugungi kunda SAHARA tizimidan tashqari, barcha GDS shunday imkoniyatlarga ega.

Mehmonxonalar uchun Internet tarmog'ining imkoniyatlari faqat GDS bilan hamkorlikda ishlashdan iborat emas. Internetdan foydalanishda mehmonxonalar erishadigan asosiy ustunlik qamrab olinadigan mijozlar doirasining kengligi va GDSga qaraganda arzonroq ustama xarajatlardadir. Internet orqali ishlash dunyo miqyosidagi rezervlash tizimlari ishidan quyidagi jihatlar bilan farq qiladi:

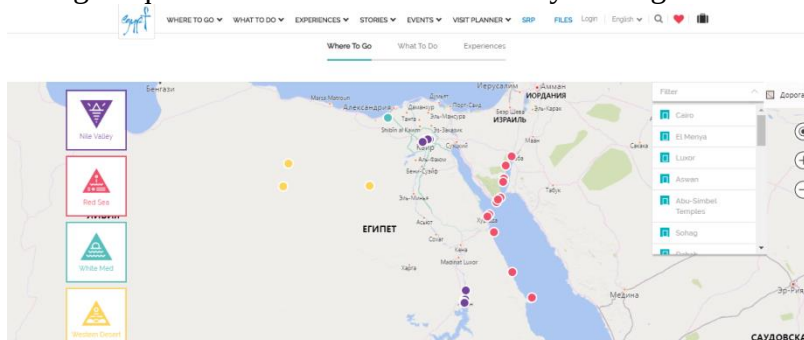
Internetga kirish imkoniyatiga ega bo'lish va unda o'z sahifasini tashkil etish dunyo miqyosidagi rezervlash tizimlaridan foydalanish huquqini qo'lga kiritishga qaraganda oson va arzonroq bo'lib, bunga istalgan mehmonxonaning qurbi yetadi. Internetdan foydalanishning muhim afzalliklaridan biri shundaki, u xalqaro va shaharlararo so'zlashuvlarga xarajatlarni ancha kamaytirish imkonini beradi.

Turizm biznesida ayniqsa veb GATlardan keng foydalaniladi. Misol uchun, Madridda “Tur4all” barcha segmentdagi sayyohlarga mo’ljallangan tur tashkil etilgan [6]. Shu jumladan, accessible (qulay) turizm ham yo’lga qo’yilib, imkoniyati cheklangan sayyohlar uchun mehmonxona, ovqatlantirish tashkilotlari, turistik diqqatga sazovor joylar, dam olish maskanlarida ko’zi ojizlar, soqovlar, nogironligi bor shaxslar uchun barcha qulayliklar yaratilgan. Quyida imkoniyati cheklanganlarga mo’ljallangan Madridning xaritasi keltirilgan. U uch, ispan, ingliz, fransuz tillarida talqin qilinib, mobil ilova qo’l telefoniga yuklab olinganidan so’ng kerakli obyektlar to’g’risida ma’lumotlar belgilangan tilda faqatgina ko’zi ojizlar uchun berib boriladi. Mazkur accessible xarita sayohatni mustaqil ravishda tashkil qilishga katta yordam beradi.

Manba: https://www.esmadrid.com/en/accessible-madrid?utm_referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F

Noyob sayyohlik resurslariga ega mamlakatlarning mutlaq ustunligi davlat va mintaqaviy tashkilotlarning puxta o'ylangan va yo'naltirilgan innovatsion siyosati bilan kuchaytiriladi, bu esa xalqaro turizmga davlatga raqobatbardosh turistik takliflarni yaratishga imkon beradi.

Manba: <http://egypt.travel/>

Mazkur Misrning turistik veb portalida [GATdan](#) maksimal darajada foydalanilgan. Misol qilib, suv havzalarining oqimiga ko'ra destinatsiya zonalashtirilgan. Mazkur interaktiv xaritaning ustiga bosgan holda potensial sayyoh o'z sayohatini bevosita mustaqil ravishda tashkil qilish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Buxoro viloyatiga imkoniyati cheklangan sayyohlarning sayohatini GATlar vositasida tashkil qilish

Ko'pchilik nogironlik yoki imkoniyati cheklanganlikni hayotning muayyan bir davrida deyarli hamma, vaqtincha yoki doimiy ravishda his qilishi mumkin deb bilmaydi. Biroq, deyarli butun dunyodagi barcha mamlakatlarda aholining qarishi fenomeni shuni anglatadiki, nogironlik va nogironlikning turli shakllari bo'lgan odamlar soni kelgusi yillarda faqat ko'payib boradi. Bunday tendensiya muqarrar ravishda hayot, xulq-atvor va muhitda sezilarli o'zgarishlarga olib keladi, natijada bozorda taklif qilinadigan mahsulotlar va xizmatlar ham shunga moslashadi. Sayyohlik sohasida uzoq yillardan buyon faoliyati yo'lga qo'yilgan imkoniyati cheklanganlar uchun turizm (accessible tourism) ham sayohat va mehmondo'stlik sanoati ham bundan istisno emas.

Nogironlar uchun mahsulotlarni yaratish va boshqarish nafaqat bozor ehtiyojlariga javob berish, balki tenglik masalasidir. Barqaror rivojlanish nuqtai nazaridan tenglik odatda ikki jihatdan - avlodlararo va avlod ichi sifatida ko'rib chiqiladi. Barqaror rivojlanishning rasmiy ta'riflarini ko'radigan bo'lsak barqaror rivojlanish "bu kelajak avlodlarning o'z ehtiyojlarini qondirish qobiliyatiga ziyon yetkazmasdan, hozirgi zamon talablariga javob beradigan rivojlanish" ekanligini bilish mumkin.

Buxoro madaniy meros obyektlariga boy mintaq bo'lib, hududda turizmning bir necha turlari yo'lga qo'yilgan. Mazkur turistik xizmatlar yo'nalishini yanada kengaytirib, destinatsiyaga yangi segmentlarni jalb qilish imkoni ham bor. Quyida GATdan foydalangan holda ishlab chiqiladigan imkoniyati cheklanganlarga moslashgan turistik xaritaning loyihasi taqdim etiladi. Chunki, Buxoro viloyatining turistik xaritasi hali to'liq shakllanmagan. Unda asosan viloyatning Eski shahar qismi tasvirlangan.

Ma'lumki, imkoniyati cheklanganlar ikki turga bo'linadi, harakatida cheklov mavjud kishilar (person with reduces mobility) va nogironlar (person with disability). Bu xarita O'zbekiston Turizmni rivojlantirish davlat qo'mitasi Buxoro viloyat boshqarmasi hamda O'zbekiston nogironlar jamiyati bilan hamkorlikda mobil ilova shaklida ishlab chiqiladi. Xaritada barcha tumanlar, yo'llar, masjid va madrasalar, sog'lomlashtirish markazlari, kasalxonalar, hukumat binolari, mehmonxona, restoran, bog'lar, arxeologik hududlar, muzey va bozorlar aks ettiriladi. Sayohatchilarga imkoniyat yaratib berish maqsadida 5 tilda - o'zbek, rus, ingliz, fransuz, ispan tillarida foydalanish imkoniyati yaratilib beriladi.

Xaritada ko'rsatilgan obyektlarning ustiga bosilganda belgilangan tilda u qanday obyekt ekanligi, obyekt haqida, borish mumkin bo'lgan transport vositalari to'g'risidagi ma'lumotlar ko'rishda imkoniyati cheklangan sayyohlarga taqdim etiladi. Xaritaning pastki o'ng qismida esa eshitishda nuqsoni bo'lganlar uchun surdotarjima dasturi yuklanadi. Loyiha bosqichma-bosqich takomillashtirilib, u virtual gid vazifasini ham bajaradi.

Loyihaning yaratilish maqsadidan kelib chiqqan holda aniqlangan muammolar: Buxoro viloyatida geoaxborot tizimlaridan deyarli foydalanilmaydi; hududning turistik veb hamda qog'oz variantdagi turistik xaritasi shakllantirilmagan; barcha turdagi sayyohlar uchun destinatsiya bo'ylab virtual gidlar yaratilmagan; harakati cheklangan va nogironligi bor shaxslar uchun turistik xizmatlar yaratilmaganligi; xaritada ko'rsatiladigan qo'shimcha infratuzilma xizmatlaridan lokatsiya yoki axborot manbai sifatida xohlagan kishi ham foydalanishi mumkin.

Loyihani amalga oshirishdan quyidagi natijalar kutilmoqda:

- Milliy tariximiz ildizlari qayta tiklanadi, aholi orasida targ'ibot-tashviqot ishlari olib boriladi;
- Imkoniyati cheklangan shaxslar ham ozlarini jamiyatning bir bogini ekanliklarini his qilishadi;
- Ob'ektlarga borish uchun infratuzilma yaxshilanadi;
- Mavjud resurslardan foydalangan holda yangi turistik yo'nalish yaratiladi;
- Ichki turizm rivojlanadi;
- Mahalliy sayyohlar soni oshishi hisobiga hududdagi turistik mavsumni uzayishiga erishiladi.

Xulosa. Turizm amaliyotidagi o'zgarishlar turistik taklif zanjiri va boshqa sohalarda barqarorlikni oshirishga qaratilgan o'zgarishlarni rag'batlantirish orqali katta foyda keltirishi mumkin. Turizmga GATdan foydalanganda bir qator imkoniyatlarga ega bo'lamiz, jumladan, sarmoyalarni jalb qilish maqsadida turistik rejalashtirishga asoslangan aniq va joriy ma'lumotlarni

qaror qabul qiluvchilarga taqdim etiladi, xaritalar va ma'lumotlarni tizimning bir qismi sifatida bog'lab, turistik hududlarda qulayliklar, yo'l tarmoqlari va boshqa xizmatlarni rivojlantirishning aniq va samarali usuli bo'lib hisoblanadi. Shuningdek, GAT bu elektron arxiv. Oson va juda qisqa muddatda turistik joylar va ular to'g'risidagi ma'lumotlar topilishi va saqlab qo'yilishi mumkin. Turizmni rejalashtirishda GATdan foydalanish kelajakdagi ehtiyojlarni belgilashda aerial fotografiya va dala tadqiqotlariga qaraganda xarajatlarni tejashga ijobiy hissa qo'shadi.

Turizm sohasidagi innovatsiyalarni boshqarish innovatsion jarayonlarni samarali tashkil etish asosida turistik tashkilotlarning maqsadlariga erishish uchun madaniy, iqtisodiy va tadbirkorlik faoliyatining bir turidir. Innovatsiya menejmenti rejalashtirish, marketing, tashkil etish, nazorat qilish va baholash kabi turli funksiyalarni o'z ichiga oladi. Nazorat va baholash innovatsiyalarni boshqarishning asosiy funksiyalaridan biridir. Innovatsion faoliyat natijalarini baholash jarayonida olingan ma'lumotlar nafaqat samaradorlik ko'rsatkichi, balki uni yanada rivojlantirish, tezkor va joriy rejalashtirish strategiyasini ishlab chiqish uchun ham asosdir. Shuning uchun, turizmdagi yangiliklarni tahlil qilish va baholash uchun aniq ko'rsatkichlardan foydalanish kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. <https://wtcc.org/research/economic-impact>
2. Onețiu, A. N., & Predonu, A. M. (2013). Economic and social efficiency of tourism. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 92, 648-651.
3. Pizam, A., & Milman, A. (1986). The social impacts of tourism. *Tourism recreation research*, 11(1), 29-33.
4. Муминова С.Р., Феоктистова В.М., Вагина У.В. Инновации в туризме на основе информационных технологий. Сетевой научный журнал. Т-12. #1 (79). 2018. с. 8.
5. <https://www.tanuki.kz/actions/>
6. https://www.esmadrid.com/en/accessible-madrid?utm_referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F
7. https://www.esmadrid.com/en/accessible-madrid?utm_referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F
8. <http://egypt.travel/>
9. Bennett J.A. Economic, physical and social consequences of tourism. Pretoria. 2007. 213 p.
10. Filipa Brandão, Costa. Innovation in tourism: the role of regional innovation systems. 2012. 77 p.

UDK: 338(575.1)

TECHNOLOGIES FOR CREATING DIGITAL PLATFORMS IN THE EFFECTIVE ORGANIZATION OF E-COMMERCE

Sh.Z.Karimova, doctorant PhD, Tashkent State University of Economics, Tashkent

Аннотация. Ушбу тадқиқот мақоласида биз рақамли электрон тижорат платформасини яратилиш учун зарур бўлган технологияларни кўриб чиққанмиз. Мақолада мисоллар келтирилган, масалан: Булутли ҳисоблаш, Сунъий интеллект, Мобил технологиялар

Калит сўзлар: Булутли ҳисоблаш, сунъий интеллект, катта маълумотлар таҳлили, Мобил технологиялар, Респонсиве веб-дизайн, контентни бошқариш тизимлари, Қидирув тизимини оптималлаштириш, Ижтимоий медиа интеграцияси, миқдорлар билан муносабатларни бошқариш тизимлари, Чатботлар, электрон тижорат таҳлили, рақамли бошқарув тизимлари активлари.

Аннотация. В этом исследовательском документе мы изучаем технологии, необходимые для создания успешной цифровой платформы для электронной коммерции. В статье приведены примеры, например: Облачные вычисления, Искусственный интеллект, Мобильные технологии

Ключевые слова: Облачные вычисления, искусственный интеллект, аналитика больших данных, Мобильные технологии, Адаптивный веб-дизайн, системы управления контентом, Поисковая оптимизация, Интеграция с социальными сетями, системы управления взаимоотношениями с клиентами, Чат-боты, аналитика электронной коммерции, системы управления цифровыми активами.

Abstract. In this research paper, we explore the technologies required to create a successful digital platform for e-commerce. Examples are given in the article, for example: Cloud Computing, Artificial Intelligence, Mobile Technologies

Key words: Cloud computing, Artificial intelligence, Big data analytics, Mobile technologies, Responsive web design Content management systems, Search engine optimization, Social media

integration, Customer relationship management systems, Chatbots, E-commerce analytics, Digital asset management systems.

Introduction. Digital platforms are the backbone of the e-commerce industry, enabling businesses to connect with their customers seamlessly and efficiently. Building a successful digital platform requires a range of technologies that enable businesses to effectively manage their online presence, track customer behavior, and deliver personalized experiences. In this research paper, we will explore the technologies that are essential for building a successful digital platform for e-commerce.

Cloud Computing: Benefits of Cloud Computing for E-commerce. One of the main benefits of cloud computing for e-commerce businesses is cost savings. Traditional on-premises servers require significant upfront investment and ongoing maintenance costs, including hardware upgrades, software updates, and security patches. By leveraging cloud computing, businesses can avoid these costs, instead paying only for the computing resources they use. This not only reduces the overall cost of running an e-commerce business but also provides greater flexibility, enabling businesses to scale up or down as needed. [1]

Scalability is another key benefit of cloud computing for e-commerce businesses. As businesses grow, they must be able to accommodate increased traffic and transactions. Cloud computing enables businesses to quickly and easily scale up their computing resources to meet demand, ensuring that they can deliver a seamless shopping experience to customers. Additionally, cloud computing enables businesses to easily integrate new features or applications, such as payment gateways or customer relationship management (CRM) systems, without the need for significant development or infrastructure changes. [2]

Improved efficiency is another benefit of cloud computing for e-commerce businesses. By leveraging cloud computing, businesses can automate many of their processes, such as inventory management, order fulfillment, and customer service. This not only saves time and reduces costs but also enables businesses to provide a more streamlined and efficient shopping experience to customers. Additionally, cloud computing provides greater flexibility, enabling businesses to easily access their data and applications from anywhere in the world, providing greater mobility and agility.

Challenges of Cloud Computing for E-commerce. While cloud computing provides significant benefits for e-commerce businesses, it also presents some challenges. One of the main challenges is security. E-commerce businesses handle sensitive customer data, including credit card information and personal details, making them a prime target for cybercriminals. To mitigate these risks, businesses must ensure that their cloud computing provider offers robust security measures, including encryption, firewalls, and intrusion detection systems. Additionally, businesses must ensure that their staff are trained in cybersecurity best practices, such as using strong passwords and avoiding phishing scams.[3]

Another challenge of cloud computing for e-commerce businesses is the potential for downtime. Cloud computing providers can experience outages, resulting in service disruptions for businesses that rely on their services. To mitigate this risk, businesses must ensure that their cloud computing provider offers reliable and redundant infrastructure, with backup systems in place to ensure continuity of service in the event of an outage. Finally, data ownership and control is another challenge of cloud computing for e-commerce businesses. When businesses store their data in the cloud, they must rely on their cloud computing provider to maintain the security and availability of that data. This can lead to concerns around data ownership and control, particularly in cases where businesses wish to switch cloud computing providers or bring their data back in-house. To mitigate this risk, businesses must ensure that they have a clear understanding of their cloud computing provider's policies around data ownership and control, and have contingency plans in place in case they wish to switch providers.

Artificial Intelligence: Benefits of AI for E-commerce. AI provides a range of benefits for e-commerce businesses. One of the main benefits is the ability to personalize the shopping experience for customers. AI algorithms can analyze customer data, such as purchase history, browsing behavior,

and demographic information, to provide personalized product recommendations, promotions, and marketing messages. This not only improves the customer experience but also increases the likelihood of conversion and customer loyalty.

Another benefit of AI for e-commerce businesses is the ability to automate many of the processes involved in managing an online store. AI-powered chatbots can handle customer inquiries, providing instant and personalized responses 24/7, without the need for human intervention. AI algorithms can also be used to optimize inventory management, pricing, and order fulfillment, reducing costs and improving efficiency.

AI can also be used to improve the accuracy of product recommendations and search results, by analyzing customer behavior and preferences. This not only enhances the customer experience but also increases the likelihood of conversion and customer loyalty. Additionally, AI can be used to analyze customer feedback and reviews, providing valuable insights into customer preferences and pain points, which can be used to improve product development and marketing strategies.

Challenges of AI for E-commerce. While AI provides significant benefits for e-commerce businesses, it also presents some challenges. One of the main challenges is the need for high-quality data. AI algorithms rely on large amounts of high-quality data to provide accurate predictions and recommendations. E-commerce businesses must ensure that their data is clean, accurate, and up-to-date, to ensure the effectiveness of their AI algorithms.

Another challenge of AI for e-commerce businesses is the potential for bias. AI algorithms are only as unbiased as the data they are trained on. If the data is biased, for example, if it is based on historical patterns of discrimination, then the AI algorithm will replicate that bias. E-commerce businesses must ensure that their AI algorithms are trained on unbiased data, and that they regularly monitor and adjust their algorithms to ensure fairness.[4]

Mobile Technologies: Benefits of Mobile Technologies for E-commerce. Mobile technologies provide several benefits for e-commerce businesses. One of the main benefits is the ability to reach customers wherever they are. Mobile devices are ubiquitous, and customers use them to browse and purchase products on the go. By optimizing their digital platforms for mobile devices, e-commerce businesses can reach a broader audience and increase their sales.

Another benefit of mobile technologies for e-commerce businesses is the ability to provide a more personalized and convenient shopping experience. Mobile apps and websites can be customized to provide tailored product recommendations and promotions based on the customer's location, preferences, and purchase history. This not only improves the customer experience but also increases the likelihood of conversion and customer loyalty.

Mobile technologies also enable e-commerce businesses to leverage advanced technologies such as augmented reality (AR) and virtual reality (VR) to create immersive and engaging shopping experiences. AR and VR can be used to enable customers to visualize products in their homes, try on virtual clothing, and even test drive cars. This not only enhances the customer experience but also increases the likelihood of conversion and customer loyalty.

Challenges of Mobile Technologies for E-commerce. While mobile technologies provide significant benefits for e-commerce businesses, they also present some challenges. One of the main challenges is the need to optimize their digital platforms for different types of mobile devices, such as smartphones and tablets, with different operating systems and screen sizes. E-commerce businesses must ensure that their digital platforms are responsive and optimized for each type of device to ensure an optimal customer experience.

Another challenge of mobile technologies for e-commerce businesses is the potential for security breaches. Mobile devices are often used on public Wi-Fi networks, which can be insecure, and are vulnerable to malware and hacking. E-commerce businesses must ensure that their mobile apps and websites are secure, and that they use encryption and secure data storage to protect customer data.

Big Data Analytics: Benefits of Big Data Analytics for E-commerce. Big data analytics provides several benefits for e-commerce businesses. One of the main benefits is the ability to gain insights into customer behavior and preferences. By analyzing customer data such as purchase

history, browsing behavior, and social media interactions, e-commerce businesses can understand their customers' needs and preferences and use this information to tailor their marketing and product offerings. This can lead to increased customer satisfaction and loyalty and ultimately increased sales.

Another benefit of big data analytics for e-commerce businesses is the ability to optimize their digital platforms for a better customer experience. By analyzing data on website traffic, click-through rates, and user behavior, e-commerce businesses can identify areas of their digital platforms that are not working optimally and make changes to improve the user experience. This can lead to increased engagement and conversion rates and ultimately increased sales.

Big data analytics also enables e-commerce businesses to leverage advanced technologies such as artificial intelligence (AI) and machine learning to gain deeper insights into customer behavior and preferences. For example, AI-powered recommendation engines can analyze customer data to provide personalized product recommendations based on their preferences, past purchases, and browsing behavior. This can lead to increased customer satisfaction and sales.

Challenges of Big Data Analytics for E-commerce. While big data analytics provides significant benefits for e-commerce businesses, it also presents some challenges. One of the main challenges is the sheer volume of data that must be collected, processed, and analyzed. E-commerce businesses must have the infrastructure and resources to collect and store large volumes of data and must also have the analytical tools and expertise to analyze this data effectively.[5]

Another challenge of big data analytics for e-commerce businesses is the need to ensure the accuracy and quality of the data being analyzed. Data quality issues such as incomplete, inconsistent, or inaccurate data can lead to incorrect conclusions and poor decision-making. E-commerce businesses must have robust data management and quality assurance processes in place to ensure that their data is accurate and reliable.

Conclusion. Building a successful digital platform for e-commerce requires a range of technologies that enable businesses to effectively manage their online presence, track customer behavior, and deliver personalized experiences. Cloud computing, AI, cybersecurity, mobile technologies, and big data analytics are all essential components of a successful e-commerce platform. By leveraging these technologies, businesses can provide a seamless and efficient shopping experience to their customers, leading to increased sales and customer loyalty. As the e-commerce industry continues to grow and evolve, it is essential that businesses stay up-to-date with the latest technologies to remain competitive in the market.

REFERENCES:

1. Elnikov V. Cryptography from papyrus to computer. M.: ABF, 1997. - 336s.
2. Zubanov F. WINDOWS NT-choice "pro". - M.: Publishing department "Russian Redaxia" LLP "Chanel Trading Ltd.", 1996.
3. Barichev S. Cryptography without secrets. M.: "DIALOG-MEPHI", - 1995.
4. Bobojonov A.B, Methodological aspects of business development of information products and services in Uzbekistan., TSU T: 2018 T: 2018
5. Odilov Sh.G. Mechanisms for improving the company's logistics processes on the basis of information and communication technologies., TDIU T: 2019
6. Kenjabayev AT Problems of formation of the national system of informatization in business activity., Tashkent: TSU, 2005-41p.
7. Emergence Phase (1990s-2000s): During this phase, the internet and e-commerce were relatively new concepts in Uzbekistan
8. Expansion Phase (2010s): This phase was marked by a significant increase in internet penetration and the availability of affordable smartphones.
9. Consolidation Phase (mid-2010s to present): During this phase, e-commerce in Uzbekistan began to mature.

UO'K 330.1:338.46

OLIIY TA'LIM XIZMATLARI TIZIMINI INNOVATSION RIVOJLANISHINING IJTIMOIY-IQTISODIY AHAMIYATI

A.M.Murodov, assistant, SamDU, Samarqand

Annotatsiya. Ushbu maqolada oliy ta'lim xizmatlari tizimini innovatsion rivojlanishining ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati, ushbu sohada samaradorlikni oshirish bo'yicha xalqaro tajribalardan

keng ko'lamda foydalanish, ta'lim xizmatlari bozorining konyunkturasi o'zgarishi hamda oliy ta'lim muassasalarining malakali ilmiy salohiyatga ega bo'lgan kadrlar bilan ta'minlash yuzasidan taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: *высшее образование, услуги высшего образования, рынок образовательных услуг, инновации, инновационная деятельность, эффективность и маркетинг.*

Аннотация. *В данной статье рассмотрена социально-экономическая значимость инновационного развития системы услуг высшего образования, широкого использования зарубежного опыта повышения эффективности в этой сфере, изменения конъюнктуры рынка образовательных услуг, предоставления высшего образования. обсуждены учреждения с кадрами с квалифицированным научным потенциалом, разработаны предложения и рекомендации.*

Ключевые слова: *высшее образование, услуги высшего образования, инновации, инновационная деятельность, эффективность, эффективность, маркетинг*

Abstract. *In this article discusses the socio-economic significance of the innovative development of the system of higher education services, the widespread use of foreign experience in improving efficiency in this area, changes in the educational services market, and the provision of higher education. institutions with personnel with qualified scientific potential were discussed, proposals and recommendations were developed.*

Keywords: *higher education, higher education services, market of educational services, innovations, innovative activity, efficiency and marketing.*

Kirish. Respublikamizning hozirgi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi oliy ta'lim muassasalaridan o'zlarining ijodiy salohiyati va bitiruvchilari raqobatbardoshligini oshirishni talab etadi. Bu masalalarni hal etish zamonaviy oliy ta'lim tizimida ta'limning innovatsion-ta'lim muhitini shakllantirishni zarurat etadi. Inson rivojlanishi konsepsiyasida ta'lim asosiy tarkibiy qismlardan biri hisoblanib, jamiyatning muhim muammolarini hal etishda ham u asosiy o'rin egallaydi. Insoniyat sivilizatsiyasida ta'lim va ilm-fanni yuqori darajada rivojlantirish ijtimoiy, texnik hamda iqtisodiy taraqqiyotning muhim harakatlantiruvchi kuchi hisoblangan. Tovar bozorlari tasnifidan kelib chiqqan holda ta'lim xizmatlari bozori o'z navbatida tovar bozorining bir turi sifatida ma'naviy ishlab chiqarilgan tovarlar bozorining tarkibiy qismi hisoblanadi. Tovar bozorining mohiyatidan kelib chiqqan holda ushbu bozor iqtisodiy aloqalar tizimini o'zidan namoyon etadi.

MDH olimlaridan Y.A.Shevchenkoning asarida oliy ta'lim muassasalarida narxning shakllanishi va uning marketing strategiyasi, ta'lim xizmatlariga narx belgilashning umumiy algoritmi, pullik ta'lim xizmatlari bahosini aniqlashda xarajatlar usuli, oliy ta'lim muassasalarini moliyalashtirish, ta'lim xizmatlariga narx belgilash bosqichlari, davlat oliy ta'lim muassasalarida narx belgilash siyosatining maqsadlari kabi masalalar tadqiq qilingan.

Shuningdek, V.S.Bajenovaning asarida oliy ta'lim tizimida marketing tadqiqotlarini amalga oshirish, ta'lim xizmatlariga talab va taklif muvofiqligi, bitiruvchilarni ishga joylashtirishni tartibga solish, iqtisodiyotning transformatsiyalashuvi sharoitida uzluksiz ta'limni amalga oshirish siyosatining asosiy yo'nalishlari, bitiruvchilarni ishga joylashtirishni tartibga solish mexanizmalari, oliy o'quv yurtlarida moliyaviy resurslarni diversifikatsiyalash jarayoni, ta'lim xizmatlari bozorining innovatsion rivojlanishi bilan bog'liq tadqiqotlar olib borilgan.

M.A.Lukashenko asarida ta'lim xizmatlari bozorida oliy ta'lim muassasalarining o'rni, oliy ta'lim muassasalarini boshqarish tizimi, ta'lim xizmatlarida talab va taklifning shakllanishi, mehnat bozori va ta'lim xizmatlari bozorining o'zaro bog'liqligi, bitiruvchilarni ishga joylashtirish jarayoni, oliy ta'limni rivojlantirish siyosatining maqsad va vazifalari, oliy ta'lim tizimida ta'lim xizmatlari samaradorligini baholash usullari tadqiq qilingan.

O'zbekistonlik olimi G.Axunovanning asari O'zbekistonda ta'lim xizmatlari marketingi muammolari tadqiq qilingan bo'lib, unda ta'lim xizmatlari bozorining rivojlanish xususiyatlari, ta'lim xizmatlari tushunchasining mohiyati va mazmuni, ta'lim xizmatlari bozori va mehnat bozorining shakllanish xususiyatlari, ta'lim xizmatlari bozorida marketing tadqiqotlarini o'tkazish, oliy ta'lim

muassasalarining marketing strategiyasini ishlab chiqish, mamlakatimizda ta'lim xizmatlari va mutaxassislar mehnat bozorida menejment va marketing masalalari yoritib berilgan.

Bunday muhitni shakllantirishni ta'minlovchi chora-tadbirlar majmui ta'lim jarayonini takomillashtirish bilan bog'liq ko'plab muammolarning yechimiga qaratilishi va respublikamiz ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishining asosiy manbalaridan biriga aylanishi mumkin. Mamlakatimizning intellektual salohiyatini oshirish maqsadida oliy ta'limni isloh qilish taraqqiyotning innovatsion yo'lga o'tish zarurligini taqozo etmoqda. Oliy ta'limni yanada rivojlantirish o'quv rejalarining o'quv-amaliy tarkibiy qismlarining sifatiga yo'naltirilgan o'qitishning yangi shakl va usullarini joriy etishni, mavjud oliy ta'lim tizimiga tuzatishlar kiritish va transformatsiyalashishni taqozo etadi.

Oliy ta'lim muassasa (OTM)larining innovatsion rivojlanishini boshqarish zamonaviy sharoitlarni hisobga olgan holda, jiddiy ko'rib chiqish va tuzatishni talab qiluvchi ilmiy-uslubiy qoidalarga asoslanadi. Zamonaviy mahalliy va xorijiy olimchilar ushbu muammoni hal qilishda turlicha yondashuvlarga va qarashlarga ega. Shunga qaramay, ularning barchasi zamonaviy ta'lim xizmatlari bozorida oliy ta'lim muassasalarining raqobatbardoshligini oshirish uchun ta'lim faoliyatini innovatsion rivojlanishini boshqarish usullarini ishlab chiqish zarurligiga asoslanadi. Ushbu usullar ta'limni ilmiy tadqiqotlar, ishlab chiqarish faoliyati bilan integratsiyalashuviga asoslanishi hamda bitiruvchilarda innovatsion fikrlashni shakllantirish orqali tadbirkorlik faolligini oshirishga yordam berishi lozim.

Shunday ekan, ta'lim tizimini takomillashtirish masalasi ichida mutaxassis-kadrlar tayyorlash muammosi, innovatsion menejerlar, ta'limdagi innovatsion loyihalar, ilmiy markazlar va ta'lim tashkilotlari hamda istiqbolli ish beruvchilar o'rtasida mustahkam va barqaror aloqalarni o'rnatish alohida dolzarb hisoblanadi.

Bundan tashqari, tobora kuchayib borayotgan raqobat muhitida faoliyat yuritayotgan OTMlari, birinchi navbatda, demografik o'zgarishlar bilan bog'liq holda, bakalavrlar va magistrilar tayyorlashning mavjud usullarini qayta ko'rib chiqishi zarur. OTMni boshqarish tizimi ham zamonaviy bozor talablariga mos ravishda muvofiqlashtirilishi kerak. Ma'lumki, bozor o'z talablarini iste'molchilar tomonidan mavjud yoki paydo bo'lgan talabdan kelib chiqqan holda belgilaydi.

Sifatni oshirish maqsadida rivojlanishdan oldinda bo'lgan oliy ta'limning innovatsion tizimidan foydalanish imkoniyati innovatsion faoliyatni rivojlantirishda uning rolini sezilarli darajada o'zgartiradi. Bu tizim ilmiy-texnik salohiyatdan foydalanishning samarali mexanizmini yaratish orqali ko'plab ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni hal qilishga yordam beradi.

Oliy ta'lim muassasalari demokratik va ijtimoiy o'zaro bog'langan jamiyat qurishda, bilimga asoslangan iqtisodiy o'sish strategiyasini amalga oshirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Oliy ta'lim makroiqtisodiyot va davlat sektorini mohirona boshqarish uchun zarur bo'lgan malakali va mas'uliyatli mutaxassislarni tayyorlash orqali institutsional rejimni takomillashtirishga xizmat qiladi.

Kompetensiyaga asoslangan yondashuvga ko'ra, yangi innovatsion ta'lim dasturlarini ishlab chiqishda yangi o'quv kurslari, modullari va innovatsion usullar (vositalar) talab qilinadi, bu esa yangi o'quv fanlari dasturlarini ishlab chiqish va mavjud kurslarga nazariy bilimlar kombinatsiyasi asosida amaliy ish ko'nikmalari bilan yangi innovatsion texnikalarni joriy etish imkonini beradi. Bularning barchasi axborot texnologiyalari, iqtisodiyot va menejment sohasidagi o'quv fanlari bo'yicha o'quv dasturlarini ishlab chiqishning innovatsion uslublari tizimini yaratishni zarurat etadi va unda yangi innovatsion texnologiyalar qo'llaniladi.

Ta'lim xizmatlari rivojlanishi uning o'ziga xos xususiyatlar va jihatlari ega. Shunday ekan, muayyan omillar ta'sirini ifodalovchi ta'lim xizmatlari sohasining rivojlanish tendensiyalarini ilmiy-nazariy jihatdan asoslash muhim ahamiyatga ega.

Ma'lumki, "ta'lim xizmati" kategoriyasini ijtimoiy-iqtisodiy mazmuni va mohiyatini yoritib berish bo'yicha turlicha yondashuvlar mavjud bo'lib, ushbu tushunchaning kompleks tavsifiga ega mohiyatini ifodalovchi ta'rifi yo'q. O'z mazmun-mohiyatiga ko'ra, konkret tavsifni ishlab chiqishda ta'lim xizmatlarining ijtimoiy ahamiyati va iqtisodiy natijasi (samarasi) bo'yicha tavsiflash muhim hisoblanadi. Ushbu holatda ta'lim xizmatlari kadrlarga bo'lgan ehtiyojni qondirish bilan bog'liq faoliyat sifatida ta'lim jarayonining pirovard natijasi sifatida shakllanadi.

Oliy ta'lim muassasalarining ta'lim xizmatlarini ko'rsatishdagi xususiyatli jihatlari quyidagilardan iborat:

- ta'lim xizmatlari nomoddiy xususiyatga ega va jamg'arilmadi, lekin intellektual salohiyatni shakllantirishga yo'naltirilgan ularning natijalari jamg'ariladi va umumlashtiriladi;
- tayyorlashning me'yoriy muddatini aniqlovchi uzoq vaqt davomida ta'lim xizmatlari ko'rsatiladi;
- oliy ta'lim muassasalarining ta'lim xizmatlari iste'molchisi muayyan darajada tayanch ma'lumotga ega bo'lishi zarur;
- ta'lim xizmatlari vositachilarsiz bir vaqtning o'zida ishlab chiqariladi va iste'mol qilinadi;
- xizmatlar ko'rsatish natijalariga davlatning yuqori darajada manfaatdorligi, shuning uchun ta'lim xizmatlari jamiyat taraqqiyoti va uning intellektual salohiyati shakllanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Hozirgi vaqtda oliy ta'lim xizmatlari rivojlanishining samaradorligini oshirish bir tomondan, ushbu OTMlarini boshqarishning xalqaro tajribada keng ko'lamda qo'llanilayotgan usullariga aloqador bo'lsa, ikkinchi tomondan, oliy ta'lim xizmatlari bozorining kon'yunkturasi o'zgarishi hamda ularning malakali yuqori ilmiy salohiyatga ega kadrlar ta'minotiga bevosita bog'liqdir.

Ta'lim xizmatlari bozori ta'lim xizmatlarini ishlab chiqish, ayirboshlash va iste'mol qilish bo'yicha ta'lim xizmatlarini ishlab chiqaruvchilari, iste'molchilari va vositachilari o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar tizimini o'zida namoyon etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. 29.08.1997 g. №464-I.
2. Axunova G. O'zbekistonda ta'lim xizmatlari marketingi muammolari. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim Vazirligi, Toshkent Davlat iqtisodiyot universiteti. – T.: Iqtisod-Moliya, 2005 y. – 244 b.
3. Баженова В.С. Непрерывное образование в условиях трансформации экономической системы. – М.: Изд. Рос. экон. акад, 2000 г. – 216 с.
4. Воронин А.В. Университет как системообразующий региональный научно- инновационный комплекс // Высшее образование в России. – 2010 г. №8–9. – С. 62-68.
5. Высшее образование сегодня. 2008. № 8. Издательская группа «Логос», 2008. - С. 5.
6. Гребенюк И.И., Голубцов Н.В., Кожин В.А., Чехов К.О., Чехова С.Э., Федоров О.В. Анализ инновационной деятельности высших учебных заведений России: монография. / под. ред. И.И. Гребенюк – М.: Изд-во «Академия Естествознания», 2012. – 464 с.
7. Захарова Л.В. Формирование и развитие образовательных услуг: автореф. дисс. канд. экон. наук / Белград. 2002-235 с.
8. Лукашенко М.А. Высшее учебное заведение на рынке образовательных услуг: актуальные проблемы управления. – М.: Изд. Маркет ДС, 2003. -358 с.
9. Шевченко Ю.А. Маркетинговые стратегии ценообразования в вузе // Практический маркетинг. 2002. № 10 (68). С. 25-32.

UDC 338.2

FOREIGN EXPERIENCE OF SERVICE INDUSTRY DEVELOPMENT

M.D.Murotjonova, student, Jizzakh branch of the National University of Uzbekistan, Jizzakh

Annotatsiya. Mazkur maqolada xizmatlar ko'rsatish sifati va qulayligini tubdan oshirish, shuningdek, ishbilarmonlik muhitini yaxshilash va tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish bo'yicha belgilangan vazifalarni amalga oshirish bo'yicha ko'rilayotgan keng ko'lamli tashkiliy-huquqiy chora-tadbirlar belgilab berilgan. tadbirkorlik faoliyati, shuningdek, xizmat ko'rsatish sohasini amaliyotga tatbiq etishda xorijiy mamlakatlarning jadal rivojlantirish tajribasi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: xorijiy tajriba, xizmat ko'rsatish sohasi, Dj. Zingelman, V. Baumol, S. Blackman, E. Volflor, unumdorlik paradoksi.

Аннотация. В данной статье рассмотрены масштабные организационно-правовые меры, направленные на кардинальное повышение качества и удобства оказания услуг, а также реализация поставленных задач по улучшению бизнес-среды и созданию благоприятных условий для проведения хозяйственной деятельности, а также реализации сферы услуг анализируется опыт бурного развития зарубежных стран.

Ключевые слова: зарубежный опыт, сфера услуг, D. Зингельман, В. Баумол, С. Блэкман, Э. Волфлор, парадокс продуктивности.

Abstract. In this article, the large-scale organizational and legal measures taken to fundamentally improve the quality and convenience of service provision, as well as the implementation of the tasks set for the improvement of the business environment and the creation of favorable conditions for conducting business activities, as well as the implementation of the services sector the experience of foreign countries in rapid development is analyzed.

Key words: foreign experience, service industry, Dj. Zingelman, V. Baumol, S. Blackman, E. Volflor, productivity paradox.

Today, the fundamental changes taking place in the economy of developed countries require a new approach to the concept of service, both theoretically and practically. From the end of the 20th century, foreign economists began to pay attention to the scientific research of service performance indicators in their development. Thus, since the second half of the 20th century, the development of the service sector has led to an increase in people's material well-being and quality of life. It is known that at the end of the 19th century, E. Engel established the statistical relationship between the change in the composition of consumption and the increase in the income of the population. According to E. Engel's rule, the higher the level of living conditions and income of the population, the more the consumer spends on high-quality goods and services. That is, in a word, the higher the income of the population, the less part of their family budget they spend on food products, and the greater part on services. In developed countries, 18-20% of the family budget is spent on food consumption, and 35-40% on services.

In particular, the coefficient of elasticity of ability to pay for various goods and services in relation to income and research in other directions is a clear proof of this. For example, V. Fuchs considers the low level of productivity growth in the service sector compared to industry and agriculture as one of the reasons for the expansion of the service sector. V. Fuchs' opinion that the distribution of employment in the industry, agriculture and service sector is closely related to the real gross domestic product per capita is being confirmed. He argues that if the contribution of agriculture to income is explained by the difference in elasticity of demand, changes in the service sector show that the third sector (services) is lower than the first (agriculture) and the second (industry) sectors. is represented by the level of productivity. This is evidenced by the existence of a high correlation coefficient between the growth of gross factor productivity in industry and the development of the service sector.

In foreign economic literature, the difference in the level of productivity (efficiency) in individual sectors of national economies has been a subject of research since the 70s of the XX century. Already at that time, higher productivity was recognized in sectors with a lot of live labor (services) compared to sectors of the economy characterized by high capital capacity (industry and construction) have discussed this in their research. The table below shows the growth rate statistics of one of the private productivity indicators in developed countries in 1995-2015.

The decline in labor productivity in the service sector occurred in all countries, especially in France (from 2.6% to 1.9%), England (from 1.7% to 0.8%), Germany (from .6% to 2.0%) had a higher trend of decreasing this indicator. In general, we can see that the level of efficiency in the service sector is low compared to industry and agriculture. Studies show that today, no economist denies that information technology leads to an increase in productivity in sectors that produce material goods, but the issues of its impact on other sectors of the economy remain open. In connection with this, the fact that employment is high in the service sector compared to industry, most foreign economists express the low efficiency in the service sector compared to industrial sectors.

According to the "Productivity Paradox" developed by R. Solow in 1987, the increase in investment in computer technology did not lead to a corresponding increase in productivity in the service sector. The variety and diversity of services was recognized by Dj. Zingelman and it was classified into service production, consumption, social and distribution services. Each type of service classified by Zingelman, in turn, has its own complex classification. For example, there are several

hundred types of banks, medicine, household services. That is why there may be several different signs within one service. In particular, the medical service is both capital-intensive, requiring highly qualified professional training (for example, computer diagnostics and treatment with various devices) and labor-intensive, which does not require high labor (for example, surgical intervention, diagnosis) includes services in the form of

Another reason for the low efficiency of service activities is the low wages of employees employed in the service sector compared to the material production sector. But the wages of employees who provide some types of services are much higher than those of material production employees (for example, engineering, consulting, finance, insurance, etc.).

Between 1990 and 2005, the wages of US service workers were 67% of the wages of industrial workers. In Japan, the salary of a service worker is 7% lower than that of industrial workers, and in Germany it is 15% lower. Also, in the 1960s in the USA, the output per worker in the third sector (service sector) was 77.5% of the output of an industrial worker. In 1992, this figure was 69.4%. During this period, labor productivity in this sector decreased by 0.35%. Thus, despite the increasing role of the service sector in the overall structure of the economy, this sector has been considered statistically less productive (less efficient) for a long time. At the same time, if we pay attention to the statistical data of the beginning of the 21st century, until 1994, the productivity indicator was really low, but since 1995, the productivity of service activities in developed market economy countries began to grow steadily. In particular, B.P. Bosworth and D.U. According to Triplett Research, from 1977 to 1995, gross factor productivity in the service sector averaged 1% annual growth. From 1995 to 2005, the annual growth of this indicator was 2.2-2.9%. Currently, foreign researchers are putting forward several hypotheses explaining the solution to the “Productivity Paradox”. First, the imperfection of productivity statistics is recognized as the most common option. This idea was put forward by R. Solow. Secondly, another common option is to not fully consider “service services” in the current material production core.

In some developed countries, we can see a significant increase in productivity in wholesale and retail trade, transportation, communication, and financial services. In this case, there is a certain law, that is, we can show that Zingelman is following the law of productivity in manufacturing and distribution services. Also, we can see a higher productivity growth rate in the next period in telecommunications and communication networks. In particular, in the last five years, the productivity in these sectors was 18% in Germany and 17% in Norway.

The low level of productivity in consumption and social services is a particular difficulty, and in particular, those employed in the service sector cause problems in the ratio of wages and productivity. The difficulty of ensuring the growth of labor wages depending on productivity in the service sector was analyzed for the first time by the well-known economist V. Baumol. He bases his idea on the mechanism of keeping wage levels constant between productive and non-productive sectors. According to him, the level of productivity in manufacturing will grow somewhat faster than in services. The level of wages in the service sector is based on productivity indicators in the field of material production and is directly related to it. V. Baumol admits that the variety of services makes it difficult to generalize, and divides this industry into three categories depending on the level of productivity:

- immobile individual services;
- providing progressive service with its own characteristics;
- providing individual service without asymptotic movement.

In my opinion, this approach is effective and service creates wide opportunities in the research of efficiency problems in the field of demonstration. Therefore, it is desirable to study it more fully. The first category distinguished by V. Baumol, inactive individual services, combines such services in which productivity (efficiency) does not increase. Such a feature arises from the nature of these services (for example, personal services of a personal nature). Its second category of service has a unique character, progressive service - it combines services that do not require the participation of the client: for example, the service of keeping money in a bank. In this type of service, the client can participate in two cases, that is, at the conclusion of the contract and at the end of the contract period,

in other cases, the client does not participate in the service process. Also, the services of this category include such services in the provision of which machines and equipment play a significant role. Such services do not require the participation of the client at all, and they have a great opportunity to include machines and mechanisms to reduce the cost of live labor. Thus, the growth of productivity (efficiency) is a characteristic process for providing a progressive service with its own characteristics.

The third category service of V. Baumol is called individual service without asymptotic motion, and it embodies the characteristic features of the first and second category services. Such services include data processing services. These services have two main resources: hardware and software. The first component is the product of the progressive sector of the economy (in the economy, the cost of equipment decreases with the growth of technology and productivity). The second component is the product of the inactive sector, the consumption of which is growing.

In my opinion, the following conclusions can be made based on the study of foreign literature and the analysis of indicators from the point of view of service activity productivity (resource-expenditure approach):

1. The difference in the level of growth of the productivity of service activity (efficiency according to the resource-consumption approach) is based on the diversity of the influence of IT in the process of service provision, the level of involvement in the consumption of consumer services.

2. V. Baumol divided the services depending on the level of productivity growth into three categories: inactive (inert) individual services, progressive services with specific characteristics, and asymptotic stationary individual services. In the course of the research, the relationship between V. Baumol's classification of services and Dj. Zingelman's classification was scientifically substantiated. In particular, the level of productivity growth (efficiency) becomes more important with the progressive services category manufacturing services. Non-active individual services are less characteristic of social services. Asymptotically stationary services have more diversity, where the level of productivity (efficiency) depends on the contribution of services with a high progressive component. These types of services include consumption and distribution services.

3. V. Baumol's category of services can be characterized by such characteristics of services, i.e., the level of automation of services, the involvement of consumers in the service process, and the impact of technical engineering and IT on the service process.

4. Indicators of efficiency (performance) in service activities by studying the statistics, it can be concluded that the resource-expenditure approach in evaluating the efficiency of several categories of services gives a somewhat narrow picture of efficiency, because it covers only the economic side. This situation justifies the decrease in importance of productivity indicators in some service categories.

It can be concluded that the experience of foreign researchers indicates the limited use of the resource-expenditure approach in evaluating the efficiency of some types of service activities, and therefore brings the relevance of a new comprehensive approach to evaluating its (some types of service services) efficiency.

REFERENCES:

1. Marketing communications Book by John Egan 2015.
2. Marketing communications: a European perspective Book by Patrick de Pelsmacker; Maggie Geuens; Joeri van den Bergh 2013.
3. Marketing communications: a European perspective Book by Patrick de Pelsmacker; Maggie Geuens; Joeri van den Bergh 2018.

UDC 338.27

DIRECTIONS FOR IMPROVING THE SUPPORT OF THE SERVICE SECTOR IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

M.D.Murotjonova, student, Jizzakh branch of the National University of Uzbekistan, Jizzakh

Annotatsiya. Bugungi kunda barchamizga ma'lumki, xizmat ko'rsatish va servis sohasida tadbirkorlik rivoji nafaqat mamlakatimiz iqtisodiyotini yuksaltirish, balki aholi farovonligini ta'minlashda muhim o'rin tutadi. Bozor munosabatlari sharoitida aholi daromadlarining mazmuni

va tarkibi tubdan o'zgardi. Chunki, avval daromad asosan mehnat daromadidan tashkil topgan bo'lsa, hozir bu manba yetarli emas. Shu bois endilikda har bir oila tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishi zarur.

Kalit so'zlar: xizmat ko'rsatish iqtisodiyoti, xizmat ko'rsatish sohasi, omillar, korxona, xizmatlar tasnifi, xizmat ko'rsatish jarayoni, iste'molchilar.

Аннотация. Сегодня всем известно, что развитие предпринимательства в сфере услуг не только улучшает экономику страны, но и играет важную роль в обеспечении благосостояния населения. Содержание и состав доходов населения коренным образом изменились в условиях рыночных отношений. Потому что раньше доходы в основном складывались из трудовых доходов, а сейчас этого источника недостаточно. Из-за этого каждой семье сейчас необходимо заниматься предпринимательской деятельностью.

Ключевые слова: сервисная экономика, сфера услуг, факторы, предприятие, классификация услуг, процесс оказания услуг, потребители.

Abstract. Today, we all know that the development of entrepreneurship in the service sector not only improves the country's economy, but also plays an important role in ensuring the well-being of the population. The content and composition of the population's income has changed radically in the conditions of market relations. Because, before the income was mainly composed of labor income, but now this source is not enough. Because of this, every family now needs to engage in business activities.

Key words: service economy, service sector, factors, enterprise, classification of services, service delivery process, consumers.

Today, many conditions are being created for increasing the contribution of business enterprises in the economy of our republic. In particular, the President of the Republic of Uzbekistan, Shavkat Mirziyoyev, in his address to the Oliy Majlis, states that “rapid development of the private sector ensures an increase in its share in the country's economy”. At this meeting, in order to create ample opportunities for small business entities, the most important tasks in this area were defined as follows:

1. Further limiting the intervention of state structures in private business activities.
2. Complete revision of the system of sanctions applied to economic entities. It is necessary to reduce the penalties for unintentional and minor violations and abandon the application of penalties in cases where entrepreneurs voluntarily fully compensate for the damage caused.
3. To continue the work started on expanding the opportunities for private entrepreneurs to purchase the necessary resources and to enter the markets to sell their products, to take strict measures aimed at expanding the type and volume of goods sold through stock exchanges and auctions, centralized it is especially important to eliminate any attempts to return to the distribution system.
4. The development of private entrepreneurship undoubtedly requires the provision of financial support, additional tax benefits and preferences to this sector. This support can be implemented through the modern developed banking system, by allocating loans to production enterprises with low interest rates. It is necessary to expand the microcredit system, to implement this work with the help of international financial organizations such as the International Finance Corporation, the World Bank, and the Asian Bank.

Small business and private entrepreneurship are also supported by the state. For this purpose, ministries and agencies are assigned the task of preparing draft government decisions on providing additional guarantees and benefits for small businesses. It was noted that the following issues should be taken into account:

1. Providing additional benefits and preferences in the taxation system, ensuring the stability of tax legislation, developing transparent and simplified methods of tax calculation and payment.
2. Shortening and simplifying the procedures for obtaining permission to engage in certain types of activity, gradually introducing a registration system based on the application of small businesses.
3. Establishment of new enterprises engaged in the production of small components based on the orders of large enterprises, encouraging the opening of small private shops in households.

4. Creation of structures that provide material and technical support services for citizens working in small enterprises, especially those engaged in household farming in rural areas, and help sell products made by them. Another important measure for the development of entrepreneurship in the service sector is the provision of tax benefits. Creating a reliable legal protection system for market infrastructure and business entities, especially public and non-governmental organizations that protect their interests by uniting businesses, is of great importance in supporting the service sector.

Creation of market infrastructure, training of entrepreneurs, granting of privileges, improvement of the legal basis of registration of business entities and limitation of interference in their activities are only part of the measures taken by the state to encourage private entrepreneurship. The creation of favorable conditions for the development of entrepreneurship in the republic, in particular in the region, is explained by the following:

1) Various developed market infrastructures are operating: Republican Commodity Exchange, Agro-Industrial Exchange, Real Estate Exchange, Farmers and Farms Support Fund, insurance agencies, consulting for business entities, auditing and information service agency "Konsauditinform", engineering and leasing companies, personnel training center, chain of small wholesale stores, etc.

2) Foreign credit lines were opened and their utilization was started.

3) The Law "On Credit Unions" adopted in 2002 made it possible to expand non-bank lending activities of individual and family business entities.

4) A number of benefits were given to business entities in the service sector. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan on January 5, 2006 "On measures to encourage the expansion of cooperation between large industrial enterprises and production and services based on the development of home economics" and "On Home Economics" According to the Regulation, the right to calculate the length of service of housekeepers and assign them pension and social insurance allowances is ensured.

5) In accordance with the decision of the Cabinet of Ministers "On fundamental improvement of the system of registration procedures for the organization of business activities", simplified mechanisms for the state registration of business entities and the issuance of permits for conducting business activities were introduced.

6) The state ensures the development of personnel training, retraining, and professional development for small and private businesses.

7) "Hotlines" established in the authorities, competent ministries and organizations, as well as the "book of inspections" issued at the time of registration of business entities, play a positive role in protecting against illegal interference in the activities of entrepreneurs.

These opportunities are proof that wide conditions have been created for every entrepreneur. At the same time, it should be mentioned that there is still a lot of work to be done in the field of business regulation and promotion. There are still equal opportunities and barriers in doing business. The solution of these problems envisages a significant reduction of the regulatory functions of the state. According to estimates, 7.2 million, there is a family. 4.1 million of them are located in rural areas. Currently, there are sufficient conditions for doing business in the villages. After all, its legal basis has been created. As the President noted: "It is necessary to develop the field of service and service, first of all, in rural areas until 2025". By developing the service sector, reforms in agriculture will be somewhat accelerated.

Such measures will also help the development of entrepreneurship, increase incomes and lead to faster improvement of the standard of living of families. Due to this, it is necessary to realize that the development of the service sector is a very important event for our country today and pay due attention to it. Analysis of service and support systems of the service sector allows to determine the following tasks:

- determination of resource possibilities for allocating microcredits for the development of family entrepreneurship to women in rural areas where the infrastructure is not developed;

- determination of the parameters of home labor job creation at the expense of ordering work and services performed at home by large industrial enterprises.

World experience shows that in many countries with stable economic growth, the share of workers in the service sector is not less than 50 percent, and this is due to the stimulation and support of market infrastructure sectors, intensive factors and labor productivity growth. provided by the development of service networks.

In order to further develop the service sector, it is advisable to implement the following:

- Exemption from some or all of the taxes for 3-5 years for entrepreneurs providing any service to the residents of remote areas of the republic, where it is difficult to reach and the demand for finding a job is high. This allows entrepreneurs to provide services or expand other types of activities with their own funds;

- Giving tax benefits is very important nowadays. Because most entrepreneurs have not developed skills for market laws. This situation will certainly have a negative impact on business activity. Due to this, it is necessary to reduce the tax rate for those engaged in business activities in the service sector and to reduce the mandatory allocation paid to extra-budgetary funds;

- Direct financing of business entities in the service sector and providing loans and non-refundable grants on easy terms;

- Creating wider conditions for cooperation between large industrial enterprises on production and services (household) in order to ensure employment;

- Assistance in providing informational advice to business entities in the service sector;

- Training of personnel for business activities in the service sector and improving their qualifications.

Implementation of the above-mentioned activities will allow the development of the service sector in our country and further improvement of the mechanism of state support. In this regard, it is appropriate to approach the best foreign experience taking into account the specific national characteristics of the republic.

In our conducted research, we talked about the future prospects of the development of the service sector in the Republic and tried to give practical recommendations for its implementation. Several conclusions were reached as a result of the research. In particular:

- It is important to create a system of reliable legal protection of market infrastructure and business entities in support of the service sector, in particular, public and non-governmental organizations that protect their interests by uniting businesses.

- World experience shows that in many countries with stable economic growth, the share of workers in the service sector is not less than 50 percent, and this is the promotion and support of market infrastructure sectors, intensive factors and labor productivity growth provided by the development of service networks.

- export of services is more effective than export of goods. The main reason for this is that the provision of services does not require large capital investments.

REFERENCES:

1. Development of services in the Republic of Uzbekistan by types of economic activities Ministers of the Republic of Uzbekistan "Service Sector Development Program" approved by the decision No. 55 of February 26, 2016 "On the Service Sector Development Program in 2016-2020".

2. Law of the Republic of Uzbekistan "On Private Enterprises". December 11, 2003 (with changes and additions).

3. Law of the Republic of Uzbekistan "On guarantees of freedom of business activity". May 25, 2000 (with changes and additions).

UDC 338

KNOWLEDGE-BASED DIGITAL ECONOMY

M.D.Murotjonova, student, Jizzakh branch of the National University of Uzbekistan, Jizzakh

Annotatsiya. Bilimga asoslangan iqtisodiyotni qurish ko'plab rivojlanish afzalliklariga ega. Bu AKTni o'rganish, ulashish va foydalanish orqali jamiyatda o'rganish, boylik yaratish va raqamli iqtisodiyotga o'tish imkoniyatlarini oshiradi. Bundan tashqari, u texnologik infratuzilma va innovatsion imkoniyatlarni rivojlantiradi va innovatsion tashabbuslarni ilgari surish orqali

daromadlarni oshiradi. Jamiyatning ishlab chiqarish infratuzilmasini o'rganishda ishlab chiqilayotgan mahsulot yoki xizmatda qanday bilimlar aks etadi va bilimning yakuniy natijalari qanday bo'lishiga ahamiyat beriladi.

Kalit so'zlar: bilimga asoslangan raqamli iqtisodiyot, zamonaviy nazariya, raqamli iqtisodiy innovatsiyalar, raqamli ishlab chiqarish, raqamli ekologik innovatsiyalar, raqamli iqtisodiy mexanizmlar, bozor tashkilotlari, mahsulotni taqsimlash usullari, ayirboshlash, texnologik innovatsiyalar, raqamli ekologik innovatsiyalar, tashkiliy-boshqaruv raqamli innovatsiyalar, siyosiy innovatsiyalar, huquqiy innovatsiyalar, mintaqaviy innovatsiyalar, mintaqaviy raqamli innovatsiyalar.

Аннотация. Построение экономики, основанной на знаниях, имеет много преимуществ для развития. Это расширит возможности для обучения, создания богатства и перехода к цифровой экономике в обществе посредством изучения, обмена и использования ИКТ. Кроме того, он развивает технологическую инфраструктуру и инновационные возможности и увеличивает доходы за счет продвижения инновационных инициатив. При изучении производственной инфраструктуры общества какие знания отражаются в разрабатываемом продукте или услуге и придается значение тому, каковы будут конечные результаты знаний.

Ключевые слова: цифровая экономика, основанная на знаниях, современная теория, цифровые экономические инновации, цифровое производство, цифровые экологические инновации, цифровые экономические механизмы, рыночные организации, способы товародвижения, обмен, технологические инновации, цифровые экологические инновации, организационно-управленческие цифровые инновации, политические инновации, правовые инновации, региональные инновации, региональные цифровые инновации.

Abstract. Building a knowledge-based economy has many developmental benefits. This will increase the opportunities for learning, wealth creation and transition to a digital economy in society through the learning, sharing and use of ICT. In addition, it develops technological infrastructure and innovation capabilities and increases revenues by promoting innovative initiatives. When studying the production infrastructure of society what kind of knowledge is reflected in the product or service being developed and importance is given to what will be the final results of knowledge.

Key words: knowledge-based digital economy, modern theory, digital economic innovations, digital production, digital environmental innovations, digital economic mechanisms, market organizations, methods of product distribution, exchange, technological innovations, digital environmental innovations, organizational-management digital innovations, political innovations, legal innovations, regional innovations, regional digital innovations.

Understanding the knowledge-based digital economy, its essence begins with learning, that is, with understanding the essence of knowledge or innovation reflected in the final product (or service provided). Understood on the basis of modern theory, innovation is the final result of innovative activity as a result of a new or improved technological process implemented in the market, used in practice, as a new or improved product. Using different indicators, economic theory offers the following definitions of “innovation” in different forms. In this, it describes the use and scale of innovations, how they are implemented, the level of innovation and the limits of application. For example, the following are the main types of digital innovation in terms of coverage and use:

- ❖ Digital economic innovations - new digital economic mechanisms, market organizations, methods of product distribution and exchange;
- ❖ Digital production - technological innovations - aimed at creating and using new digital technologies in production;
- ❖ Digital environmental innovations - those that reduce environmental pollution, clean hazardous waste, process waste, and the like;
- ❖ Organizational-management digital innovations - use of more effective organizational-management methods in production and non-production activities;

- ❖ Political innovations - implementation of new ideas in the field of politics, types of political activities, internal and external activities, international relations;
- ❖ Legal innovations - introduction of new socio-political rights, development of new laws, creation of norms and regulations, etc.;
- ❖ Digital innovations in the spiritual environment - creating new paradigms, hypotheses, concepts or new theories in science related to spiritual activity, using new methods in education, finding new types of activities, creating new art directions and styles in culture.

We can distinguish the following types of digital innovations according to the method of implementation:

- Digital innovations reflected in tangible material (hard) - examples of these include new digital products, machines, equipment and devices;
- Digital innovations that are not reflected in tangible material (soft) - as examples of these, new effective educational methods, computer programs, organizational and management changes, change of paradigms in the scientific system or change to another can be indicated.

According to the level of novelty, digital innovations can be divided into types such as updating something, introducing something new, or perfecting something. In this case, the introduction of digital innovation means the use of some innovation (new concept, idea, technical solution, etc.) for the first time (such as on a global, national or regional scale). But its social and economic advantage should be recognized on the same scale. Adaptation of digital innovation to different conditions is understood as updating. So, the update is an innovation only for this organization, but it may not be new to the outside world. Finally, perfection means adaptation of the original to the concrete conditions of the place with some changes. Therefore, this action can be considered a digital innovation only for one country or organization. Depending on the limits of diffusion of innovations in the digital economy, digital innovations are divided into the following types:

- Global digital innovation;
- Country-wide digital innovations;
- Regional or regional digital innovations;
- It is carried out within a particular company, organization or city digital innovation;

Social digital innovations are also of the following main types may belong to:

- Economic - new material or spiritual rewards in the digital world types, indicators, progressive systems of labor remuneration and others;
- Organizational management - new digital organizational structures, labor organization digitization of methods of making, etc.;
- Legal - in laws related to labor or business management making changes digitally;
- Pedagogical - new innovative interactive methods of teaching, teaching or training, including digital tools.

News in the modern conditions of digital innovation economy. The manifestation of knowledge and information in so many ways are closely related to the history of innovations. The evolution of the economy in the 20th-21st centuries fundamentally changed the meaning and essence of new knowledge and information in the field of production. In the period before gross industrialization of the economy, new products and innovations related to the development of new industries were created. As an example of these, it is possible to show the appearance of artificial fiber and plastic in the chemical industry. The industrial economy is characterized by an excessive increase in the number of goods due to a rapid increase in production productivity. The era of information economy includes new products and new technologies that create new demands of people. For example, the emergence of computer technologies was created by the need to use them as new work tools, which in turn created new human demands, including new products and services, working conditions, and new ways of life. Digital technologies actively affect the social environment and the economic development of knowledge production in the study of its influence on the modern level, it is possible to single out the most recent period of evolution, in which social factors described in a digital way are of great importance, and they lead to great qualitative changes in the life of human society. One of the important theoretical approaches is to study the systems with the conditions for creating digital

innovations as a knowledge-based economy. Valuable information about this can be obtained from the works of scientists who developed national innovation systems in several countries in the 1980s. Professor B. Lundvall from Sweden, Professor K. Freeman of the British Center for the Study of Scientific Policy and Professor R. Nelson of the Columbia University in the USA can be mentioned as the main representatives of this trend. They, using general methodological principles, like Y. Schumpeter, a major representative of this field, recognized that introducing innovations and modern practical-scientific innovative developments are the main factors of development and winning the competition. All these scientists paid special attention to the use of modern knowledge in economic development. The concept of development of national innovative systems was studied in the most perfect way in the scientific works of Professor D. North. The main idea in his scientific works is institutionalism, according to him, advanced scientific and technological institutions (organizations) in society directly or indirectly affect knowledge and technology. According to North, due to the development of scientific and technological institutes in developed countries, the expansion of relations between them, and the special importance given to the practical application of science, they had greater opportunities for economic development than the “third world” in a short period of history. Based on these fundamental scientific concepts and concepts, we can give the following definition to the knowledge-based digital economy or digital innovation system: Digital innovation system is a set of institutional structures in society, whose activities are aimed at creating knowledge, scientific information and innovations (or development in developed countries). or positive assimilation of innovative innovations), it succeeds due to the joint mutually beneficial synergistic (mutually reinforcing) activity of state structures, business, science and education, and the set of these activities improves the country's economic activity leads to strengthening and its rapid development. The ultimate goal of the digital innovation system is to obtain scientific and practical results from academic or applied science fields (or from developed countries), to commercialize innovations (that is, to use them for commercial purposes), to apply ideas to mass production, to fill markets with new digital products. and as a result of this, rapid socio-economic development of the country is achieved. The sequential (and continuous) performance of the above functions leads to the solution of the main problems that the knowledge-based digital economy and the corresponding digital innovation system must solve, that is, it is necessary to achieve a high level of socio-economic development solves the issue of creating the appropriate conditions. In different countries, the implementation of such a digital innovation system in economic practice is carried out in accordance with the strategic goals set for the country. For example, in France, the main goal of the digital innovation system is to create additional jobs, while in Germany, this goal is the development of progressive digital technologies. The main goal of the knowledge-based digital economy is not only the sustainable development of the country in the information-technological direction, but also the implementation of this situation in the economic-social direction. This involves the implementation of the following set of goals:

- ❖ Creating additional jobs in various sectors of the economy by means of digitization;
- ❖ Increasing the volume of digital products that require scientific knowledge and the income of the population, increasing various budget revenues;
- ❖ Increasing the cultural-spiritual, educational and knowledge level of the population with the help of digital technologies;
- ❖ Large-scale involvement of new types of digital products production enterprises and modern digital technologies in the country's economy;
- ❖ Solving socio-economic and environmental problems using digital technologies.

Successful operation of the knowledge-based digital economy to a large extent depends on the state's approach to the development of the scientific and technical sector of the economy, and this is reflected in the macroeconomic policy, regulatory and legal support, the direct and direct impact of the digital innovation system is reflected in indirect management. Therefore, the functions of such a digital economy are determined by the country's scientific-technical and production potential, the state of the domestic market and the labor market, as well as historical and natural features. Accordingly, several levels of the digital innovation system can be distinguished: on a global scale, national - on the scale of a country, regional - on the scale of regions, and local - implementation of

digital innovation economy on the scale of a branch or enterprise. The local digital innovation system includes, on the one hand, large corporations, small and medium-sized business firms, and on the other hand, traditional and new forms of financial services for scientific research, the market of new digital technologies, and direct and indirect state support. It effectively combines science and production and includes all the constituents of the digital system, including scientific-technological and socio-economic directions. We can also say that the essence of the digital economy based on knowledge is the creation of organizational forms and functional structures of the digital innovation system, which are mainly resistant to external and internal influences.

REFERENCES:

1. Lane N. (1999) Advancing the digital economy into the 21st century. Information Systems Frontiers, vol. 1, no 3, pp. 317-320.
2. Mesenbourg T.L. (2001) Measuring the Digital Economy, US Bureau of the Census, Suitland. Available at: (acc. 01/02/20). ions. Canberra: DBCDE (2009) Australia's Digital Economy: Future Direct.
3. Machlup F. The Production and Distribution of Knowledge in the United States. -NJ.: Princeton, 1962. - 283 p.

UO'K 336.226.12

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA SOLIQ YUKINING SOLIQ TO'LOVCHILAR FAOLIYATIGA TA'SIRINING EVOLYUSION TAHLILI

R.A.Nasimov, mustaqil tadqiqotchi, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Maqolada soliq yuki ko'rsatkichining ahamiyati, O'zbekistonda iqtisodiy xatti-harakatlar va natijalarni shakllantirishda soliq siyosatining ahamiyatini ko'rsatadi. Ular yuqori soliq stavkalari, murakkab qoidalar va past soliq axloqi tadbirkorlik faolligi va rivojlanishiga jiddiy to'siq bo'lishi jihatdan o'rganilgan hamda ilmiy xulosa va takliflar shakllantirilib, soliq yukini hisoblash yo'nalishlari nazarda tutilgan.

Kalit so'zlar: soliq stavkasi, soliq hisoboti, soliq yuki, soliq stavkalari, byudjeti xarajatlari, resurs soliqlari, yer solig'i, mahalliy soliqlar, soliq, byudjet, soliq imtiyozlari.

Аннотация. В статье показано значение показателя налоговой нагрузки, значение налоговой политики в формировании экономического поведения и результатов в Узбекистане. Они были изучены с точки зрения высоких налоговых ставок, сложных правил и низкой налоговой морали, являющихся серьезным препятствием для предпринимательской деятельности и развития, и сформированы научные выводы и предложения, даны направления расчета налоговой нагрузки.

Ключевые слова: налоговая ставка, налоговая отчетность, налоговая нагрузка, налоговые ставки, расходы бюджета, ресурсные налоги, земельный налог, местные налоги, налог, бюджет, налоговые льготы.

Abstract. The article shows the importance of the tax burden indicator, the importance of tax policy in shaping economic behavior and results in Uzbekistan. They were studied from the point of view of high tax rates, complicated rules and low tax morals being a serious obstacle to business activity and development, and scientific conclusions and proposals were formed, directions for calculating the tax burden were provided.

Key words: tax rate, tax reporting, tax burden, tax rates, budget expenditures, resource taxes, land tax, local taxes, tax, budget, tax credits.

Kirish: So'nggi yillarda rivojlangan davlatlarda va etakchi xalqaro moliya institutlari, ilmiy tadqiqot markazlari tomonidan soliqqa tortish mexanizmlarini takomillashtirish macalalari, Hususan, O'zbekistonda ishbilarmonlik muhitini yaxshilashga qaratilgan islohotlarni amalga oshirish davom etar ekan, ushbu o'zgarishlarning soliq yuki va soliq to'lovchilar faoliyatiga ta'sirini monitoring qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazuga oid adabiyotlar tahlili. Sh. Mamatqulov va M.Egamberdiev tomonidan "Soliq va iqtisodiy o'sish: O'zbekistonning empirik tahlili" (2020): Ushbu maqola O'zbekistonda soliqqa tortish va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi munosabatlarni o'rganadi. Mualliflar turli soliq siyosati

o'zgaruvchilarining YaIM o'sishiga, jumladan, soliq stavkalari, soliq tushumlari va soliqqa rioya etilishiga ta'sirini o'rganish uchun regressiya tahlilidan foydalanadilar.[1].

M.Nazarov, M.Oxunov va F.Abdullaevning "O'zbekiston Respublikasida soliq to'lashdan bo'yin tovlash holatlarini baholash: Kichik va o'rta korxonalarni o'rganish bo'yicha dalillar" (2021): Ushbu tadqiqot O'zbekistonda kichik va o'rta korxonalar o'rtasida soliq to'lashdan bo'yin tovlashning tarqalishini tahlil qiladi. Mualliflar biznes egalari o'rtasida so'rov o'tkazib, yuqori soliq stavkalari va murakkab soliq qoidalarini soliq to'lashdan bo'yin tovlashga yordam beruvchi asosiy omillar ekanligini aniqladilar. [2].

D.Akbarov va Sh. Mamatqulovning "O'zbekistondagi soliq ma'naviyati: empirik tahlil" (2020): Ushbu maqola O'zbekistondagi soliq to'lovchilar o'rtasida soliq ma'naviyatini belgilovchi omillarni o'rganadi. Mualliflar soliq to'lovchilarning soliq qoidalariga rioya qilishga tayyorligiga ta'sir etuvchi omillarni, jumladan, davlat institutlariga bo'lgan ishonchini, adolat haqidagi tasavvurlarini va ijtimoiy normalarni o'rganish uchun so'rovga asoslangan yondashuvdan foydalanadilar. [3].

A.Qochqorovning "Soliq islohotining O'zbekistondagi tadbirkorlik muhitiga ta'siri tahlili" (2020): Ushbu tadqiqotda so'nggi paytlarda amalga oshirilgan soliq islohotlarining O'zbekistonda tadbirkorlik muhitiga ta'siri o'rganiladi. Muallif soliq stavkalari, imtiyozlar va boshqa siyosat o'zgaruvchilaridagi o'zgarishlarni tahlil qiladi va ularning tadbirkorlik faoliyati va investitsiyalarga ta'sirini baholaydi. [4].

Xorijiy olimlardan Alan Auerbach va Kent Smetters tomonidan "Soliq solishning iqtisodiy ta'siri" (2005): O'zining yozgan maqolasida soliqqa tortishning iqtisodiy ta'siri, shu jumladan soliq stavkalarining ishchi kuchi taklifi, investitsiyalar va iqtisodiy o'sishga ta'siri haqida umumiy ma'lumot berilgan. Mualliflar, shuningdek, soliqqa tortish holatlari va turli soliq siyosatlarining taqsimlash ta'sirini muhokama qiladilar. [5].

N. Guiso, F. Schivardi va G. Zingales olimlar tomonidan "Soliq solishning firmalarning moliyaviy siyosatiga ta'siri: soliq yukining o'zgarishidan dalillar" (2004): Ushbu tadqiqot soliq yukining o'zgarishining firmalarning moliyaviy siyosatiga ta'sirini o'rganadi. Italiyada mualliflarning fikriga ko'ra, yuqori soliq yukiga duch kelgan firmalar qarzni moliyalashtirishdan ko'proq foydalanadi va dividendlar to'lash ehtimoli kamroq bo'ladi degan fikrni ilgari surganlar. [6].

Jesper Linde va Gustav Söderlindlar tomonidan "Optimal soliq yuki va iqtisodiy o'sish" (2005): O'zlarining yozgan maqolasida iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish uchun soliqqa tortishning optimal darajasini tahlil qiladi. Mualliflar turli soliq siyosatlarining jamg'armalar, investitsiyalar va samaradorlikka ta'sirini o'rganish uchun nazariy modeldan foydalanadilar. [7].

J. N. Crama, P. J. Lambert va D. Van Den Bosschelar tomonidan "Soliq va iqtisodiy o'sish: Belgiya uchun dinamik simulyatsiya modeli" ishlab chiqqanlar (2007): Ushbu tadqiqotlarda soliq siyosatining iqtisodiy o'sishga uzoq muddatli ta'sirini tahlil qilish uchun dinamik simulyatsiya modelidan foydalanadi. Belgiyada misolida mualliflarning fikricha, mehnat va kapitalga soliq stavkalarini pasaytirish iqtisodiy o'sish va bandlikni sezilarli darajada oshirishi mumkinligini isbotlashga harakat qilganlar. [8].

Maykl Alekseev va Robert Konradlar tomonidan "O'tish davridagi iqtisodiyotlarda soliq yuki va norasmiy iqtisodiyotning o'lchami". Mualliflarning fikricha, yuqori soliq stavkalari va murakkab soliq tizimlari firmalarni norasmiy sektorda faoliyat yuritishga undashi mumkin, bu esa soliq tushumlarining qisqarishiga va iqtisodiy o'sishga olib keladi. [9].

Yuqoridagi fikrlardan kelib, umuman olganda, ushbu tadqiqotlar iqtisodiy xatti-harakatlar va natijalarni shakllantirishda soliq siyosatining muhimligini ta'kidlaydi. Ular soliq yuki firma xatti-harakati, investitsiyalar va iqtisodiy o'sishga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkinligini va soliq siyosati daromad ehtiyojlarini iqtisodiy rag'batlantirish bilan muvozanatlash uchun ehtiyotkorlik bilan ishlab chiqilishini taklif qiladi.

Mazuga oid adabiyotlar tahlili. O'zbekiston Respublikasida soliq yukining soliq to'lovchilar faoliyatiga ta'sirining evolyusion tahlili soliqqa tortishning tarixiy va hozirgi tendensiyalarini hamda uning soliq to'lovchilar xulq-atvoriga ta'sirini o'rganishni nazarda tutadi. Bunda soliq tushumlari, soliq stavkalari, soliq majburiyatlari va soliq to'lovchilarning vaqt o'tishi bilan xatti-harakatlari

haqidagi ma'lumotlarni tahlil qilish, shuningdek, O'zbekistonda soliq tizimini shakllantiruvchi institutsional va huquqiy asoslarni o'rganish kiradi.

O'zbekistonda soliq yukining iqtisodiy faollik va o'sishga ta'siri murakkab va ko'p qirrali. Bir tomondan, soliqlar hukumat uchun daromad manbai bo'lib xizmat qilishi mumkin, keyinchalik u iqtisodiy o'sishni qo'llab-quvvatlovchi davlat xizmatlari va infratuzilma loyihalarini moliyalashtirish uchun ishlatilishi mumkin. Boshqa tomondan, yuqori soliq stavkalari yoki haddan tashqari soliqqa rioya qilish talablari tadbirkorlikni susaytirishi, investitsiyalarni kamaytirishi va iqtisodiy o'sishga to'sqinlik qilishi mumkinligi sir emas albatta.

Soliq to'lovchilarning qancha soliq to'lash va to'lash to'g'risida qaror qabul qilishiga ta'sir qiluvchi omillarga kelsak, bir nechta omillar ta'sir qiladi. Korxonalar uchun soliq tizimining hajmi va murakkabligi, soliq stavkalari darajasi va korruptsiya darajasi soliqqa rioya qilishga ta'sir qilishi mumkin. Bundan tashqari, davlat xizmatlarining sifati, biznes yuritishning qulayligi va moliyalashtirishning mavjudligi kabi omillar ham soliq to'lovchilarning xatti-harakatlariga ta'sir qiladi. O'zbekistonning turli tarmoqlari va hududlarida bu omillar turlicha bo'lishi mumkin. Masalan, qishloq joylarda soliq qonunlari va qoidalari haqidagi ma'lumotlardan foydalanish cheklangan bo'lishi mumkin va hukumatning soliq qonunlarini qo'llash qobiliyati shaharlardagiga qaraganda zaifroq bo'lishi mumkin. Xuddi shunday, qurilish yoki qishloq xo'jaligi kabi ayrim tarmoqlarda soliq qonunchiligiga rioya qilish ishning tabiati va norasmiy biznes amaliyotlarining keng tarqalganligi sababli qiyinroq bo'lishi mumkin. O'zbekistonda soliq to'lovchilarning xulq-atvoriga ta'sir etuvchi turli omillarni tushunish, iqtisodiy o'sish va rivojlanishni rag'batlantirish maqsadida daromadlarga bo'lgan ehtiyojni muvozanatlashtiradigan samarali soliq siyosatini ishlab chiqmoqchi bo'lgan siyosatchilar uchun muhimdir.

O'zbekistonda tadbirkorlik sub'ektlari va jismoniy shaxslar zimmasiga tushadigan soliq yuki so'nggi bir necha o'n yillikda sezilarli o'zgarishlarga duch keldi. 1991-yilda Sovet ittifoqidan mustaqillikka erishganidan so'ng O'zbekistonda soliq tizimini modernizatsiya qilish, soliq yig'ishni yaxshilash va biznes uchun qulay muhit yaratishga qaratilgan bir qator soliq islohotlari amalga oshirildi. So'nggi yillardagi eng muhim o'zgarishlardan biri kichik biznes sub'ektlariga nisbatan soddalashtirilgan soliqqa tortish tizimining joriy etilgani bo'ldi. Ushbu tizim yillik daromadlari ma'lum chegaradan past bo'lgan kichik korxonalar uchun soddalashtirilgan soliq hisoboti talablarini va pastroq soliq stavkalarini taklif qiladi. Ushbu islohotning maqsadi tadbirkorlikni rag'batlantirish va iqtisodiy rivojlanishning muhim omili sifatida ko'riladigan kichik biznes o'sishini rag'batlantirishdan iborat edi.

Bundan tashqari, O'zbekiston so'nggi yillarda yuridik shaxslardan olinadigan daromad solig'i stavkalarini pasaytirdi, 2020-yilda bu stavka 16 foizdan 14 foizga tushdi. Hukumat, shuningdek, qishloq xo'jaligi va turizm kabi ayrim tarmoqlar uchun soliq imtiyozlarini joriy etdi. iqtisodiyot va xorijiy investitsiyalarni jalb qilish.

Umuman olganda, ushbu soliq islohotlari O'zbekistonda tadbirkorlik subyektlari va jismoniy shaxslarga soliq yukini kamaytirishga yordam berdi va iqtisodiy o'sishga xizmat qildi. Biroq, soliq siyosatining iqtisodiy rivojlanishga ta'sirini cheklashi mumkin bo'lgan soliqlarni samarali yig'ishni ta'minlash va norasmiy iqtisodiy faoliyatning tarqalishini kamaytirish nuqtai nazaridan muammolar saqlanib qolmoqda.

Bundan tashqari, ayrim korxonalar va jismoniy shaxslar uchun soliq yuki kamaygan bo'lsa-da, COVID-19 pandemiyasining iqtisodiyotga ta'siri O'zbekistonda yangi soliq va yig'imlarning joriy etilishiga olib keldi, masalan, yangi mol-mulk solig'i va to'lovlarning oshishi. ba'zi davlat xizmatlari. Bu o'zgarishlar uzoq muddatda iqtisodiy faollik va o'sishga qanday ta'sir qilishini ko'rish kerak.

Soliq to'lovchilarning soliqlarni qancha hisobot va to'lash to'g'risidagi qaroriga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan bir qancha omillar mavjud va bu omillar O'zbekistonning turli sektorlari va hududlarida farq qilishi mumkin. Soliq to'lovchilarning qarorlariga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan asosiy omillardan ba'zilari:

Soliq stavkalari va imtiyozlari: Agar soliq stavkalari oqilona bo'lsa va soliq imtiyozlari yoki chegirmalar kabi rioya qilish uchun imtiyozlar mavjud bo'lsa, soliq to'lovchilar soliq majburiyatlarini

bajarish ehtimoli ko'proq. Aksincha, yuqori soliq stavkalari va imtiyozlarning yo'qligi soliq to'lashdan bo'yin tovlash yoki undan qochishga olib kelishi mumkin.

Majburiy choralar va jarimalar: Soliq to'lovchilar soliq organi qonunbuzarliklarni aniqlab, jarima solishga qodir deb hisoblasa, soliq majburiyatlarini bajarish ehtimoli ko'proq bo'ladi. Amalga oshirishda adolat va izchillikni idrok etish ham rioya qilishga ta'sir qilishi mumkin.

Hukumat faoliyatining idroki: Soliq to'lovchilar, agar ular hukumat soliq tushumlaridan samarali va samarali foydalanayotganiga ishonsalar va hukumatni qonuniy va ishonchli deb bilsalar, soliq majburiyatlarini bajarishga ko'proq tayyor bo'lishlari mumkin. Norasmiy iqtisodiyot: norasmiy iqtisodiy faoliyat keng tarqalgan tarmoqlarda soliq to'lovchilar hukumatga ishonch yo'qligi va soliqlarning adolatsiz ekanligi haqidagi tushuncha tufayli soliq majburiyatlarini bajarish ehtimoli kamroq bo'lishi mumkin. Hududga xos omillar: Iqtisodiy rivojlanish, axborot va resurslardan foydalanish, madaniy me'yorlar va tarix kabi omillar ham O'zbekistonning turli mintaqalarida soliq to'lovchilarning soliqqa rioya qilish bo'yicha qarorlariga ta'sir qilishi mumkin. Shuni ta'kidlash kerakki, soliqqa rioya qilishga ta'sir qiluvchi omillar murakkab va ko'p qirrali bo'lishi mumkin va ular muayyan kontekstga qarab farq qilishi mumkin. O'zbekistondagi siyosatchilar soliq siyosati va qonunchilikka rioya qilishga yordam beruvchi va iqtisodiy o'sishni qo'llab-quvvatlovchi strategiyalarni ishlab chiqishda ushbu omillarni hisobga olishlari kerak.

Soliq to'lovchilarning soliqlarni qancha hisobot va to'lash to'g'risidagi qaroriga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan bir qancha omillar mavjud va bu omillar O'zbekiston kabi mamlakatning turli sektorlari va mintaqalarida farq qilishi mumkin. Soliq to'lovchilarning qarorlariga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan asosiy omillardan ba'zilari:

Soliq stavkalari va imtiyozlari: Agar soliq stavkalari oqilona bo'lsa va soliq imtiyozlari yoki chegirmalar kabi rioya qilish uchun imtiyozlar mavjud bo'lsa, soliq to'lovchilar soliq majburiyatlarini bajarish ehtimoli ko'proq. Aksincha, yuqori soliq stavkalari va imtiyozlarning yo'qligi soliq to'lashdan bo'yin tovlash yoki undan qochishga olib kelishi mumkin.

Soliq to'lovchilar soliq organi qonunbuzarliklarni aniqlash va jarimalar qo'llash imkoniyatiga ega deb hisoblasa, soliq majburiyatlarini bajarish ehtimoli ko'proq. Amalga oshirishda adolat va izchillikni idrok etish ham rioya qilishga ta'sir qiladi.

Soliq to'lovchilar, agar ular hukumat soliq tushumlaridan samarali va samarali foydalanayotganiga ishonsalar va hukumatni qonuniy va ishonchli deb bilsalar, soliq majburiyatlarini bajarishga tayyor bo'lishlari mumkin.

Norasmiy iqtisodiy faoliyat keng tarqalgan tarmoqlarda soliq to'lovchilar hukumatga ishonch yo'qligi va soliqlar adolatsiz ekanligi haqidagi tushuncha tufayli soliq majburiyatlarini bajarish ehtimoli kamroq bo'ladi. Iqtisodiy rivojlanish, axborot va resurslardan foydalanish, madaniy me'yorlar va tarix kabi omillar ham O'zbekistonning turli mintaqalarida soliq to'lovchilarning soliqqa rioya qilish bo'yicha qarorlariga ta'sir qilishi mumkin. So'haga xos omillar: Turli sohalarida murakkab soliq qoidalari, yuqori muvofiqlik xarajatlari yoki daromadlar oqimini kuzatishda qiyinchiliklar kabi soliqqa rioya qilish bo'yicha turli muammolar bo'ladi. Individual soliq to'lovchilarning qadriyatlari va soliqlarga bo'lgan munosabati, shuningdek, ularning fuqarolik burchini his qilish yoki xavfni minimallashtirish istagi kabi rioya qilish xatti-harakatlariga ta'sir qiladi.

Shuni ta'kidlash kerakki, soliqqa rioya qilishga ta'sir qiluvchi omillar murakkab va ko'p qirrali bo'lishi mumkin va muayyan kontekstga qarab farq qilishi mumkin. O'zbekistondagi siyosatchilar soliq siyosati va qonunchilikka rioya qilishga yordam beradigan va iqtisodiy o'sishni qo'llab-quvvatlovchi strategiyalarni ishlab chiqishda ushbu omillarni hisobga olishlari kerak.

O'zbekistonda soliq yukini yaxshilash soliq siyosatini ham, ma'muriyatni ham qamrab oluvchi kompleks yondashuvni talab qiladi. Bu erda ko'rib chiqilishi mumkin bo'lgan ba'zi potentsial strategiyalarni ishlab chiqishda:

Soliq me'yorlarini soddalashtirish: Murakkab soliq qoidalari soliq to'lovchilarga rioya qilishni qiyinlashtirishi va rioya qilmaslik uchun imkoniyatlar yaratishi mumkin. Soliq qoidalarini soddalashtirish korxonalar va jismoniy shaxslarning qonun hujjatlariga rioya qilish bilan bog'liq

xarajatlarini kamaytirishi hamda soliq organlari tomonidan qonunchilikka rioya etilishini osonlashtirishi mumkin.

Soliq ma'muriyatchiligini takomillashtirish: samaradorlikni oshirish va korrupsiyani kamaytirish uchun O'zbekistonda soliq ma'muriyatchiligi tizimini modernizatsiya qilish va tartibga solish mumkin. Bu soliqlarni yig'ish va qayta ishlash bo'yicha zamonaviy texnologiyalarga sarmoya kiritish, soliq organlari xodimlarining malakasini oshirish kabi chora-tadbirlarni o'z ichiga olishi mumkin bo'ladi.

Kichik biznes uchun soliq yukini kamaytirish: O'zbekistonda kichik biznes yirik korxonalarga nisbatan nomutanosib soliq yukiga duch keladi. Kichik biznes uchun soliq yukini kamaytiradigan soliq siyosatini amalga oshirish tadbirkorlik va iqtisodiy o'sishga yordam berishi mumkin.

Muvofiqlik uchun soliq imtiyozlarini oshirish: soliq imtiyozlari yoki chegirmalar kabi soliq majburiyatlarini bajarish uchun imtiyozlarni taklif qilish soliq to'lovchilarni soliq majburiyatlarini ixtiyoriy ravishda bajarishga undashi mumkin bo'ladi. Majburiy nazoratni kuchaytirish: tekshirishlar o'tkazish va qonunbuzarliklar uchun jazo qo'llash kabi majburiyatni kuchaytirish sa'y-harakatlarini kuchaytirish soliq to'lashdan bo'yin tovlashning oldini olishi va qonunchilikka rioya etilishini rag'batlantirishi kerak. Norasmiy iqtisodiyotni hal qilish va biznesni o'z faoliyatini rasmiylashtirishni rag'batlantirish bo'yicha siyosat va dasturlarni ishlab chiqish soliq tushumlarini oshirishi va iqtisodiy o'sishni rag'batlantirishi mumkin bo'ladi. O'zbekistonda soliq yukini yaxshilash siyosatchilar, soliq organlari va biznes hamjamiyatining muvofiqlashtirilgan sa'y-harakatlarini talab qilinadi. Shuningdek, soliq tushumlaridan shaffoflik, adolatlilik va samarali foydalanish majburiyatini talab qiladi.

Xulosa va takliflar: Xulosa qilib aytg'anda, soliq yukini yechishg'a soliq kodeksini qayta ko'rib chiqish va soddalashtirish, soliq imtiyozlarini joriy etish, soliq solinadig'an bazani keng'aytirish, soliq undirish mexanizmlarini takomillashtirish, prog'ressiv soliqqa tortishni hisobg'a olish va soliq qonunchilig'ig'a rioya qilishni rag'batlantirish kabi strateg'iyalar majmuasi orqali erishish mumkin.

Soliq kodeksini qayta ko'rib chiqish va tartibg'a solish: Murakkab soliq kodeksi chalkashliklarga olib kelishi va soliq to'lovchilarga yukni oshirishi mumkin. Soliq kodeksini qayta ko'rib chiqish va soddalashtirish orqali soliq to'lovchilar o'zlarining soliq majburiyatlarini yaxshiroq tushunishlari mumkin, bu esa ularg'a rioya qilishning yaxshilanishig'a olib keladi.

Soliq imtiyozlari soliq to'lovchilarni qayta tiklanadig'an energ'iyag'a sarmoya kiritish yoki yang'i biznesni boshlash kabi muayyan faoliyat bilan shug'ullanishg'a undashi mumkin. Soliq imtiyozlarini berish orqali hukumat kerakli xatti-harakatlarni rag'batlantirishi va umumiy soliq yukini kamaytirishi mumkin.

Soliq solinadig'an bazani ko'proq soliq to'lovchilarni jalb qilish orqali keng'aytirish soliq yukini teng taqsimlashg'a yordam beradi. Bung'a soliq ma'muriyatchilig'ini takomillashtirish, soliq to'lovchilarni o'qitish va tushuntirish ishlarini kuchaytirish orqali erishish mumkin.

Soliqlarni undirish mexanizmlarini takomillashtirish soliq to'lashdan bo'yin tovlashni kamaytirishg'a va qonunchilikka rioya qilishni yaxshilashg'a yordam beradi. Bung'a soliq ma'muriyatchilig'i tizimlarini modernizatsiya qilish, tavakkalchilikka asoslang'an auditni joriy etish, soliq to'lovchilarga sifatli xizmat ko'rsatish va ta'lim berish orqali erishish mumkin.

Prog'ressiv soliqqa tortish, bunda ko'proq daromad olg'anlar o'z daromadlarining yuqori foizini soliqqa to'laydilar, soliq yukini osonroq to'lashg'a qodir bo'lg'anlarga qayta taqsimlashg'a yordam beradi. Bung'a yanada prog'ressiv soliq tizimini joriy etish yoki yuqori daromadli shaxslardan olinadig'an soliqlarni oshirish orqali erishish lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Sh. Mamatqulov va M.Egamberdiev tomonidan "Soliq va iqtisodiy o'sish: O'zbekistonning empirik tahlili" maqolasi. iqtisodiyot.tsue.uz 5/2022, sentyabr-oktyabr soni
2. M. Nazarov, M. Oxunov va F.Abdullaevning "O'zbekiston Respublikasida soliq to'lashdan bo'yin tovlash holatlarini baholash: Kichik va o'rta korxonalarni o'rganish bo'yicha dalillar. <https://www.adb.org/publications/asia-sme-monitor-2021-volume-2>
3. D.Akbarov va Sh. Mamatqulovning "O'zbekistondagi soliq ma'naviyati: empirik tahlil". <https://www.oecd.org/ctp/tax-global/what-drives-tax-morale.pdf>

4. A. Qo'chqorovning "Soliq islohotining O'zbekistondagi tadbirkorlik muhitiga ta'siri tahlili". September 2011 European Journal of Business and Economics 3 DOI:10.12955/ejbe.v3i0.113
5. Alan Auerbach va Kent Smetters tomonidan "Soliq solishning iqtisodiy ta'siri" (2005): <https://global.oup.com/academic/product/the-economics-of-tax-policy-9780190619725?cc=uz&lang=en&>
6. N. Guiso, F. Schivardi va G. Zingales tomonidan "Soliq solishning firmalarning moliyaviy siyosatiga ta'siri: soliq yukining o'zgarishidan dalillar" American Economic Journal: Economic Policy Vol. 10, No. 2 (May 2018), pp. 272-301 (30 pages)
7. Jesper Linde va Gustav Söderlind tomonidan "Optimal soliq yuki va iqtisodiy o'sish" (2005): <https://journals.univ-danubius.ro/index.php/euroeconomica/article/view/2586/3117>
8. J. N. Crama, P. J. Lambert va D. Van Den Bossche tomonidan "Soliq va iqtisodiy o'sish: Belgiya uchun dinamik simulyatsiya modeli" ishlab chiqqanlar (2007): https://www.researchgate.net/figure/Dynamic-Simulation-for-Belgium-Macroeconomic-Results-Change-from-Baseline_tbl5_230818727/download
9. Maykl Alekseev va Robert Konrad maqolasi https://www.researchgate.net/publication/362828038_Effect_of_Natural_Resources_on_the_Size_of_Informal_Economy_in_sub-Saharan_Africa_An_Empirical_Investigation

UO'K 336.719

“GREEN BANKING” TIZIMI ATROF-MUHITNI MUHOFAZA QILISHDA IJTIMOIIY MA'SULIYATNI SHAKLLANTIRISHNING ZAMONAVIIY USULI SIFATIDA

F.Nasretdinova, tayanch doktorant, Urganch Davlat Universiteti, Urganch

M.Ismoilova, talaba, Urganch Davlat Universiteti, Urganch

Annotatsiya. Ushbu maqolada "Green banking" tizimining mazmun-mohiyati va atrof-muhitni muhofaza qilishda "Green banking" xizmatlarining muhim o'rni, shuningdek O'zbekiston Respublikasida yashil iqtisodiyotni rivojlantirishda tijorat banklaridagi "Green banking" faoliyatining ahamiyati yoritilgan.

Kalit so'zlar: Yashil iqtisodiyot, banklarning ijtimoiy ma'suliyati, "Green banking" tizimi, "Green banking" mahsulotlari, Yashil ipoteka.

Аннотация. В данной статье раскрывается сущность системы «Зеленый банкинг» и важная роль услуг «Зеленый банкинг» в охране окружающей среды, а также значение деятельности «Зеленый банкинг» в коммерческих банках в развитии зеленой экономики в Республике. Узбекистана.

Ключевые слова: Зеленая экономика, социальная ответственность банков, система «Зеленый банкинг», продукты «Зеленый банкинг», Зеленая ипотека.

Abstract. This article reveals the essence of the "Green banking" system and the important role of "Green banking" services in environmental protection, as well as the importance of "Green banking" activities in commercial banks in the development of green economy in the Republic. Uzbekistan.

Keywords: Green economy, social responsibility of banks, "Green banking" system, "Green banking" products, green mortgage.

Kirish. Bugungi kunda sanoatlashishning jadallashuvi va aholi sonining keskin ortishi natijasida resurlarga bo'lgan ehtiyojning ortishi atrof-muhitga salbiy ta'sir qilmoqda. Shuningdek, ishlab chiqarishning kengayishi sababli havo zararli gazlardan ifloslanmoqda. Bunday ekologik muammolarni oldini olish maqsadida tabiat va iqtisodiyot o'rtasidagi muvozanatni ta'minlovchi yashil iqtisodiyot konsepsiyasi keng qo'llanilmoqda.

"Yashil bank" atamasi moliyaviy institutlar barqarorligini oshirishda, ularning jamiyat oldidagi ijtimoiy ma'suliyatini oshirishda qo'llaniladigan zamonaviy amaliyot hisoblanadi. Bu barcha iqtisodiy resurslarni, ya'ni kichik bir iqtisodiy resurslardan ortiqcha foydalanishni qisqartirishdan tortib, energiya sarfini kamaytirishga qadar hamma narsani o'z ichiga olishi mumkin.

Yashil iqtisodiyotni rivojlantirish barcha mamlakatlar uchun muhim yo'nalishlardan biri hisoblanadi, shuningdek bu yo'nalish O'zbekistonda ham faol rivojlanmoqda. Yashil iqtisodiyotni rivojlantirishda moliyaviy sektorlar ayniqsa, banklar ekologik barqarorlikni ta'minlash uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Green banklar o'z faoliyatini ekologik jihatdan olib borishi, atrof-muhitga zarar keltirmaydigan loyihalarni moliyalashtirishi bilan ahamiyatlidir.

Mavzuning dolzarbligi va hozirgi holati. An'anaviy tijorat banklaridagi moliyaviy xizmatlardan farqli o'laroq, "Green banking" xizmatlari zamonaviy jamiyatda asosan 3 tomonlama (3 P) muvozanatni ta'minlaydi: Iste'molchilar (People) + Atrof muhit (Planet) + Foyda (Profit). Shu o'rinda esa, banklarning ijtimoiy ma'suliyati deb nomlangan zamonaviy jihatlari shakllanadi.

"Green banking" konsepsiyasi ilk marotaba 2003-yilda g'arb mamlakatlarida shakllangan bo'lib, asosan atrof-muhitni muhofaza qilish tamoyillarini o'z ichiga olgan. Ammo hozirgi sharoitda ko'plab global muammolar, jumladan global isish, sanoat rivojlanishi, agrasanoat va ishlab chiqarishning kengayishi natijasidagi yashil hududlarning qisqarishi ekotizimdagi muvozanatning buzilishiga, pirovardida, Yer sayyorasidagi aksariyat hududlarning inson hayoti uchun yaroqsiz holga kelishiga sabab bo'lmoqda. Shu nuqtai nazardan "Green banking" tizimi nafaqat ekologik havfsizlik harakati sifatida, balki atrof-muhitni muhofaza qilishga qaratilgan istiqbolli loyihalarni moliyalashtiruvchi tizim sifatida namoyon bo'lmoqda. 2008-2012 yillar oralig'ida yuz bergan Jahon Moliyaviy iqtisodiy inqirozi davrlarida moliyaviy xizmatlar ko'rsatuvchi institutlarning ijtimoiy ma'suliyatini ilmiy tadqiq qilishga qiziqish orta boshladi. Barqaror bank konsepsiyasi tarafdorlari N. Bisvas [1], S. Korne, A. Szafarz [2] ijtimoiy yo'naltirilgan bank biznesini nafaqat iqtisodiy, balki iqtisodiy bo'lmagan (ijtimoiy, axloqiy, ekologik) mezonlar asosidagi moliyaviy vositachilik deya talqin qildilar. Barqaror va ijtimoiy ma'suliyatli bank sohasidagi ilmiy tadqiqotlar asosan quyidagi 3 ta yo'nalishda bank xizmatlarining ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatini yoritib berishga qaratilgan [3]:

- Yashil bank ishi (Green banking);
- Axloqiy bank ishi (Ethical banking);
- Alternativ bank ishi (Alternative banking).

Yuqoridagi yo'nalishlar nuqtai nazaridan yashil bank tushunchasiga turlicha ta'riflar berilgan. Hindistonlik tadqiqotchi Sarita Bahlning ta'rifiga ko'ra, "Yashil" bank - bu yangi strategik imperativ bo'lib, uning doirasida atrof-muhitni muhofaza qilishga qaratilgan ekologik yo'naltirilgan bank operatsiyalarini rivojlantirish amalga oshiriladi [4].

Hindiston Banklar Assotsiatsiyasi ta'rifiga ko'ra esa, "Yashil bank" atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslarni saqlash maqsadida barcha ijtimoiy va ekologik / atrof-muhit omillarini hisobga oladigan oddiy bank turidir". U axloqiy bank yoki barqaror bank sifatida ham tanilgan. Bunday banklar asosan, yer ekologiyasi, atrof-muhit va tabiiy resurslarni, shu jumladan bio xilma-xillikni saqlashga qaratilgan loyihalar asosida bank xizmatlarini ko'rsatadilar [5].

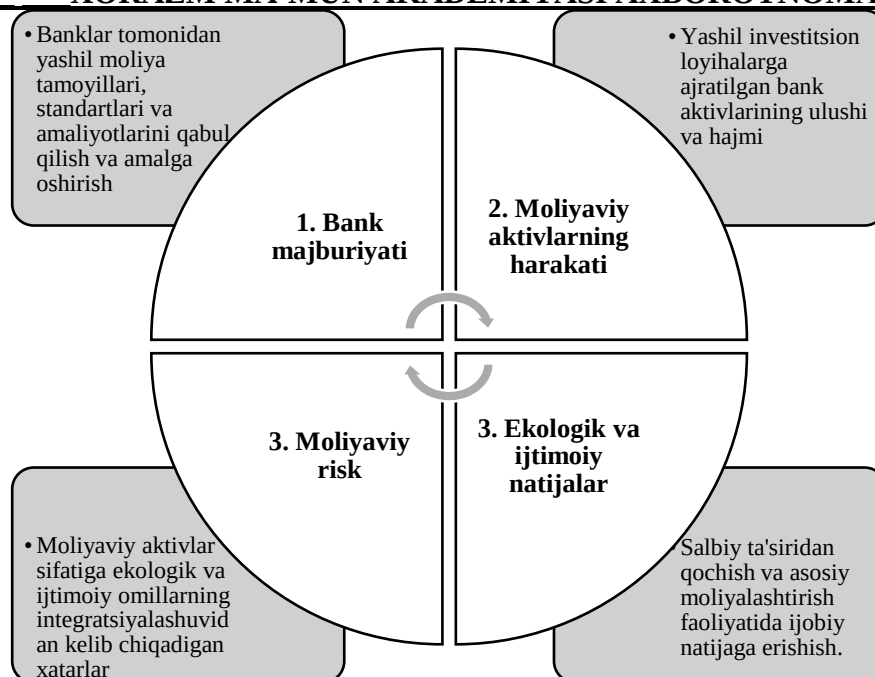
Tajriba qismi. Yashil bank xizmatlari odatda 3 ta asosiy tashabbusni o'z ichiga oladi [6]:

❖ *Resurslardan foydalanishni qisqartirish:* Energiya yoki jismoniy ta'minot bo'lsin, yashil banklar ko'pincha tabiiy resurslardan foydalanishni va isrof qilishni kamaytirish majburiyatini oladilar.

❖ *Yashil loyihalarni moliyalashtirish:* Yashil banklar ko'pincha o'z mablag'larining bir qismini yashil loyihalarga kredit berish uchun xususiy investorlarni va boshqa xususiy kapitalni jalb qilish uchun foydalanadilar.

❖ *Ma'lumotlarning shaffof hisoboti:* Yashil bankni chinakam yashil qiladigan asosiy omil barqarorlik ma'lumotlarining (masalan, uglerodning salbiy ta'siri, emissiya va boshqalar) halol va shaffof hisobotidir.

Shuningdek, yuqoridagi tashabbuslar orqali faoliyat olib boruvchi yashil moliyaviy tashkilotlar bir qancha mezonlar orqali baholanadilar. Xalqaro Moliya Korporatsiyasi ma'lumotlariga ko'ra, "Green banking" tizimi bir qancha mezonlar asosida o'lchanadi (1-rasm).

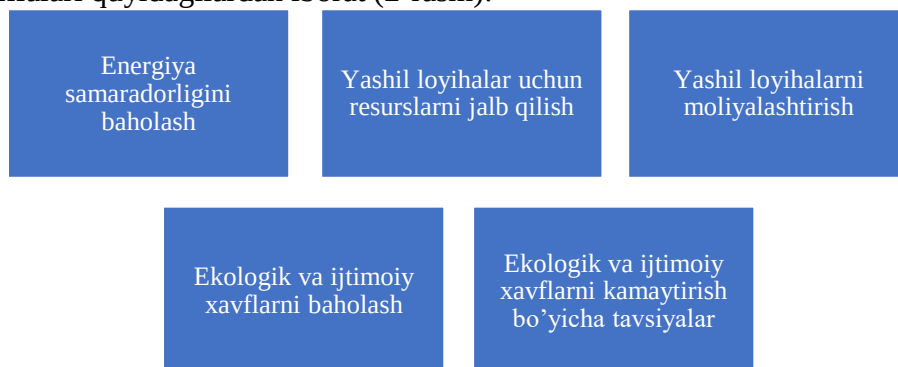
Rasm 1. “Green banking” tizimiga asoslangan yashil bankning asosiy xususiyatlari [7]

Green banking xizmatlari iqlim o'zgarishiga qarshi kurashish yo'lida qayta tiklanadigan energiya bilan bog'liq va ekologiya uchun zararsiz loyihalarga kreditlar ajratishi bilan an'anaviy bank xizmatlaridan farq qiladi. Green banklarning asosiy maqsadi darommaddan foyda olishga qaratilmagan, aksincha qayta tiklanadigan energiyadan foydalanishni rag'batlantirish va ekologiyaga foyda keltirish hisoblanadi. Misol uchun, green banklar qayta tiklanmaydigan energiya manbai hisoblangan yoqilg'idan foydalanishni oldini olish maqsadida quyosh panellaridan foydalanishini rag'batlantirish uchun kamaytirilgan foiz stavkalarida, uzoq muddatga moliyaviy takliflarni amalga oshirishi mumkin.

Banklar mijozlariga green banking mahsulotlarini taklif qilish orqali o'z mijozlarini yashil tanlov qilishga undashlari mumkin. Yashil chakana bank mahsulotlarigi quyidagilar misol bo'la oladi [8]:

- *Yashil ipoteka* - muayyan ekologik talablarga javob beradigan uy-joylarni sotib olgan is'temolchilar uchun nisbatan past foizlarda kreditlar taqdim etiladi.
- *Yashil avtomobil kreditlari* - elektr yoki kam emissiyali transport vositalarini harid qilish uchun mijozlarga pasaytirilgan foiz stavklarida kreditlar ajratish.
- *Yashil jamg'armalar* - bu bank mijozlariga ekologik hamda ijtimoiy masalalar bilan bog'liq bo'lgan loyihalar uchun sarmoya kiritish imkonini beradi.

Tijorat banklaridagi “Green banking” xizmatlarining atrof-muhit xavfsizlikini ta'minlashdagi asosiy vazifalari quyidagilardan iborat (2-rasm):

Rasm 2. “Green banking” xizmatlarining asosiy vazifalari [9]

Olingan natijalar tahlili. O'zbekiston Respublikasi hududida ekologiya zararlanishini oldini olish, resurslardan samarali foydalanish, issiq xona gazlari emissiyasini kamaytirish borasida bir qator chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. O'zbekiston Respublikasi prezidentining “2019-2030-

yillar davrida O'zbekiston Respublikasining "yashil" iqtisodiyotga o'tish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida" gi qaroriga ko'ra moliyaviy mexanizmlarni rivojlantirish orqali iqtisodiyotning energiya samaradorligini oshirish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, shu bilan birga 2017-yil imzolangan Parij bitimi bo'yicha 2030-yilga qadar issiq xona gazlarining yalpi ichki mahsulotdagi ulushini 10 foizga qisqartirish kabi ko'plab vazifalar mavjud [10]. Bunday vazifalar ijrosini ta'minlash borasida barcha moliyaviy tashkilotlar qatori bank tizimining ham hissasi katta, ya'ni Respublikamiz hududidagi tijorat banklari xorij tajribasini qo'llash, shuningdek xalqaro korporatsiyalar bilan hamkorlik qilgan holda green banking xizmatlarini amalyotga taqdim qilmoqda. "Green banking" yo'nalishi bo'yicha Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki bilan tuzilgan shartnomaga muvofiq tarzda ajratilgan mablag'lar kichik va o'rta biznesdagi yashil loyihalarni ya'ni atrof-muhit uchun ekologik ma'sulyatli biznes loyihalarni moliyalashtirishga yo'naltirilgan. Shuningdek, Xalqaro moliya korporatsiyasi bilan hamkorlikda "ekologik va ijtimoiy xavflarni boshqarish" siyosati qabul qilingan bo'lib, bu bank-kredit siyosatiga o'zgartirishlar kiritishga sabab bo'ldi, natijada bank ekologik va ijtimoiy xavflarni inobatga olgan holda kreditlar ajratadi. Respublikamizdagi tijorat banklari green banking bo'yicha faoliyatini faqatgina yashil biznes loyihalarini moliyalashtirish bilan cheklamasdan, mijozlariga qayta tiklanadigan energiya vositasi hisoblangan quyosh panellari uchun imtiyozli kreditlar ham taklif qiladi.

Xulosa. Green banklar faoliyatini yanada rivojlantirish hamda qo'llab-quvvatlash muhim hisoblanadi, chunki bu banklar faoliyati ekologik muvozanatni ta'minlash va kelajak avlod uchun yashashga yaroqli sharoitni saqlab qolish uchun zarur omillardan biri hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasida Green banklar nisbatan yangi tendensiya sifatida davlat tomonidan ko'proq e'tibor talab qiladi, xususan Markaziy banklar Green banklar faoliyatini kuchaytirishi va atrof-muhit zararlanishini oldini olish, tabiiy resurslarni tejash va issiqxona gazlari emissiyasini kamytirish maqsadida ko'proq yashil bizneslar faoliyatini qo'llab-quvvatlashi lozim. Shu bilan birga Respublikamizdagi tijorat banklar tomonidan taklif qilinayotgan "Green banking" xizmatlaridan unumli foydalanishi uchun aholining ushbu faoliyat afzalliklari va imkoniyatlari haqidagi xabardorligini oshirish muhim hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Biswas N. Sustainable green banking approach: the need of the hour // Business Spectrum. 2011 Vol. 1, Issue 1 P. 32–38.
2. Cornée S., Szafarz A. Vive la différence: social banks and reciprocity in the credit market // Journal of Business Ethics. 2014 Vol. 125, Issue 3 P. 361–380.
3. Шершнева Е.Г., Кондюкова Е.С., Джафарли Л.Я., Нобрега М.А. «Зеленый» банкинг как формат социальной ответственности в эколого ориентированной экономике. Вестник УрФУ. Серия экономика и управление. 2018 Том 17 № 4 С. 673.
4. Bahl, S. Green banking –the new strategic imperative. Asian Journal of Research in Business, Economics and Management. 2012, Vol. 2, Issue 2, 767–775.
5. Chitra Kesavan. Green banking – an initiative towards sustainable economic and environmental development. Shanlax International Journal of Management. Vol.5 Special Issue 3 February 2018, pp 161.
6. Emerging Trends in Green Banking. <https://cpqi.com/3-emerging-trends-in-green-banking/>.
7. Nath, V., Nayak, N., &Goel, A. Green Banking Practices - An Overview. International Journal of Research in Business Management. 2014, 2 (4), 45-62.
8. What are green banking products and services? <https://www.meniga.com/resources/what-are-green-banking-products-services>
9. Green bankingning asosiy vazifalari. <https://sqb.uz/uz/green-banking/>.
10. 2019-2030 yillar davrida O'zbekiston Respublikasining "yashil" iqtisodiyotga o'tish strategiyasini tasdiqlash to'g'risidagi PQ-4477-sonli qarori, 04.10.2019. <https://lex.uz/docs/-4539502>

UO'K 913.1/913.8

SURXONDARYODA TARIXIY-MADANIY TURIZMNI RIVOJLANTIRISHNING O'ZIGA HOS JIHATLARI

P.O.Normamatova, o'qituvchi, Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti, Denov

Annotatsiya. Turizm-uzoq asrlardan buyon dunyo xalqlari o'rtasida do'stlik va hamkorlikni bog'lashda muhim omil bo'lgan rishtalardan biridir. Odamlar yangi o'lkalarni kashf etish, dunyoni ko'rish va bilish, savdo-sotiqni rivojlantirish, madaniy va diplomatik aloqalarni o'rnatish maqsadida

sayohatga chiqqanlar. Turizm odamlarning doimiy yashab turgan joyidan yoki mamlakatidan boshqa joyga yoki mamlakatga bo'sh vaqtini mazmunli o'tkazish, dam olish, sog'lomlashish, mehmonda bo'lish, ish yuzasidan ayrim masalalarni hal qilish kabi maqsadlar uchun vaqtincha borib kelishi bilan bog'liq.

Kalit so'z: Sulton Saodat, Zul-Kifil, Fayoztepa, Chorustun, Jarqo'rg'on, Qirqqiz qal'asi, Hakim Termiziy majmuasi

Аннотация. Туризм является одной из связей, которая с древнейших времен является важным фактором в построении дружбы и сотрудничества между народами мира. Люди путешествовали, чтобы открывать новые земли, видеть и узнавать мир, развивать торговлю, устанавливать культурные и дипломатические отношения. Туризм связан с временным путешествием людей с их постоянного места жительства или страны в другое место или страну с целью содержательно провести свободное время, отдохнуть, оздоровиться, побыть в гостях, решить какие-то вопросы, связанные с работой.

Ключевые слова: Султан Саodat, Зул-Кирил, Файозтепа, Хорустун, Жаркорган, Кыргызский замок, Комплекс Хакима Термизи

Abstract. Tourism is one of the ties that has been an important factor in building friendship and cooperation between the peoples of the world since ancient times. People traveled to discover new lands, see and learn about the world, develop trade, and establish cultural and diplomatic relations. Tourism is related to the temporary travel of people from their permanent place of residence or country to another place or country for the purpose of meaningfully spending their free time, relaxing, getting healthy, being a guest, solving some issues related to work.

Key words: Sultan Saodat, Zul-Kifil, Fayoztepa, Chorustun, Jargorgan, Kyrgyz Castle, Hakim Termizi Complex

Kirish. Qadimiy Movarounnahr zaminida shuxrat qozonib jahon bo'ylab ilmu urfon taratgan Buxoro, Samarqand va Urganch kabi shaharlar sirasiga Surxon vohasi ham kiradi. Bunga, eng avvalo, Surxon vohasining qulay geografik joylashuvi ko'p jihatdan omil bo'lib xizmat qilgani sir emas. Boisi, mavj urib oqayotgan asov Oks daryosi sohilida qad ko'targan ko'xna Taramata shahri o'zining mustahkam mudofaa devorlari bilan jahon fotixdari ahamoniy shoxdar Kir va Daroni qamda makedoniyalik Iskandar Zulqarnaynlarni lol qoldirgan edi. Surxon vohasida joylashgan Termiz shahri Balx shahri kabi zardushtiylik va buddaviylik dinlariga ham maskan, ham Vatan ekani fanda allaqachon o'z isbotini topgandir. Bu ikki shahar mashhur Araks (Amudaryo)ning o'ng va so'l sohillarida joylashgan hamda doimiy ravishda birbirining ijtimoiysiyosiy hayotiga o'zaro ta'sir ko'rsatib turar edi. O'ng sohil shahri Termiz va chap sohil shahri Balx o'z tarixi hamda osoriyatlari jihatidan qimmatli qirralarni namoyon etadi. Termiz hududida 2021-yilda "Sulton Saodat" yodgorliklar majmuasi, "Kokildor ota" va "Qirg'iz" kabi madaniy meros yodgorliklarini restavratsiya qilish maqsadida investitsiya dasturlariga tushirildi. Jumladan, hukumat qaroriga muvofiq "Sulton Saodat" majmuasini qayta rekonstruksiya qilish, masjid, maishiy xizmat shoxobchalari, kutubxona qurish, ziyoratgohni Termiz aeroporti va Hakim Termiziy majmuasi bilan bog'lovchi yangi yo'llarning qurilishi amalga oshirilmoqda. Termizning yana bir jahonga mashhur yodgorlik-Fayoztepani ta'mirlash va muzeylashtirish ishlari keng miqyosdagi xalqaro hamkorlik asosida amalga oshirildi. 2002-2006-yillarda Fayoztepa buddaviylik ibodatxonasi O'zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi, Yaponiya Trast fondi homiyliги hamda YUNESKO ning O'zbekistondagi vakolatxonasi ishtirokida qaytadan to'liq qazib o'rganildi va ta'mirlandi.

Bugungi kunda Fayoztepa buddaviylik yodgorligi Markaziy Osiyoda ochiq muzey qo'riqxonaga aylantirilgan yagona arxeologik obida hisoblanadi. Fayoztepa Termizning kushon davri buddaviylik yodgorliklaridan biri. Fayoztepa Markaziy Osiyo hududidagi eng qadimgi buddaviylik monastiri hisoblanadi va uning o'rnidagi eng dastlabki buddaviylik inshootiga miloddan avvalgi I asrda asos solingan. Milodiy I asrning birinchi yarmida monastir uzunligi 118,4 m, eni 53 va 54 m ga teng inshoot tarzida qayta barpo etilgan va milodiy IV asr oxiriga qadar yirik buddaviylik markazi sifatida mavjud bo'lgan. Kompleks uch qismdan ibodatxona, xo'jalik qismi va oshxonadan hamda alohida muqaddas buddaviylik inshooti-stupadan iborat.

Adabiyotlar tahlili. Surxon vohasidagi qadimiy minoralardan yana biri bu Jarqo'rg'on minorasidir. Minor qishlog'idagi bu minora peshtoqida saqlanib qolgan yozuvlar inshootning 1108-1109 yillar oralig'ida qurilganligidan dalolat beradi. San'atshunosme'morlarning ta'kidlashicha, uning umumiy balandligi 50 metrga yaqin bo'lib, hozir minoraning omon qolgan qismi 21,6 metrni tashkil etadi. Jarqo'rg'on minorasi qurilishida oddiy g'isht, ravoqlar va epigrafik hoshiyalar juda ustalik bilan qo'llanishgan, minoraning asosi baland sakkiz qirrali kursiga o'rnatilgan. Har bir qirraning markazida ravoqli taxmonchalar ishlangan, ana shunday taxmonchalardan birida joylashgan eshik orqali minora ichki qismidagi aylanma zinaga chiqilgan. Barcha minoralar kabi Jarqo'rg'on minorasi ham gumbazsimon muazzinxona bilan yakunlangan.

Metodologiya. Termiz shahrida joylashgan Sulton Saodat ziyoratgohi Termiz sayyidlari xonadonining X-XVII asrlar davomida qurilgan maqbaralaridan iborat bo'lgan o'ziga xos me'moriy majmuadir. Uning nomi Sulton Saodat, arab tilidan tarjima qilinganda «baxtlilar sultoni» demakdir. Termiz sayyidlarining yetakchilari-naqiblari asrlar davomida «Sulton Saodat»-sayyidlar sultoni unvoni bilan sharaflanganlar. Ularning hilxonasi bo'lmish «Sulton Saodat» majmuasi bo'yicha keng qamrovli ishlar amalga oshirilmoqda. Termiz sharqida joylashgan bu ziyoratgoh X-XVII asrlar davomida shakllangan maqbaralarni o'z ichiga olgan. Sulton Saodat Termiz sayyidlarining dahma maqbarasi sifatida mashhurdir. Bu oilaviy majmua asrlar davomida tashkil topgan butun boshli mukammal bir inshootdir. Majmuaning eng qadimgi qismi uning janubig'arbidagi XI asrda qurilgan baland gumbazli ayvon peshtoqi ostidagi go'rlar bilan to'la ikki maqbaradir. Ulardan birinchisining ichki o'lchami YuxYum, ikkinchisining 9x9 m bo'lib, ikkovini birlashtiruvchi gumbaz ostidagi keng maydon masjid xizmatini bajargan. Unda shakli turlituman o'yma g'ishtlar juda moqirona va turli uslubda terilgan. Birinchi maqbarada IX asrning ikkinchi yarmida vafot etgan shu atrofdagi yerlarning egaSi, obro'li oila boshlig'i, Muhammad payg'ambarning avlodidan hisoblangan Hasan alAmir ismli sayyidning xoki yotibdi. Bu zal har xil shakldagi g'ishtlar bilan turlituman uslubda terilgan. Unda Termiz sayyidlar sulolasining maqbaralari joylashgan. Dastlab payg'ambarimiz avlodlaridan bo'lmish Hasan al-Amir (IX-asrning 2-yarmida vafot etgan) maqbarasi bunyod etilgan.

Xalq orasida Sulton Saodat majmui nomi bilan mashhur bo'lgan maqbaralar X asrda, qolganlari, asosan, XV-XVII asrlarda yonma-yon qurilib, uzun hovlining 2 tomonini egallagan. Maqbaralar peshtoq va gumbazli chorsi xonalar (9x9,05 m va 10, 15x 10,25 m) dan iborat. Hovlining turidagi peshtoq va ikki qanotidagi gumbazli maqbaralar bir xil tarhda, janubidagi maqbara zinalar hisobiga kichikroq ko'rinadi. Shimoliy-g'arbidagi maqbaraning qurilma va bezaklari oddiy g'isht (27x27x5 sm) dan juft-juft qilib terilib, mavjli bezak hosil qilingan. Ichki xona devorlariga g'ishtdan hoshiyali bo'rtma ravoqlar ishlangan. Janubi-g'arbdagi maqbara shimoli-g'arbdagidan bir oz kichik, ko'rinishi oddiy, ganch suvoqli. Mazkur 2 maqbara orasidagi peshtoqli supa to'riga mehrob joylashgan. Sirkor koshinlar binoga alohida husn bag'ishlagan. Bu maqbaralarda o'sha davrga xos yulduzsimon guruh naqshlar, ganchkori bezaklar keng qo'llanilgan.

Qirqqiz qal'asi-Termiz tumanidagi me'moriy yodgorlik (IX-X asrlar) Nima maqsadda qurilganligi (qal'a, saroy, xonaqoh, karvonsaroy) haqida ma'lumot yo'q. O'rta asrlarda Termiz shahrining tashqarisida joylashganligi qal'a shahar tashqarisidagi qo'rg'on vazifasini o'taganligini ko'rsatadi. U dunyo tomonlariga moslab bunyod etilgan. Qal'a to'rtburchak tarhli (53,3x54,8 m), 2 qavatli, faqat yo'laklar umumiy balandlikda 2 qavatli bo'lib, xom g'isht (30 x 30 x 5 -5,5 sm) lardan qurilgan, toq va ravoqlarida shu o'lchamdagi pishiq g'ishtlar ham ishlatilgan; qalin devor bilan o'ralgan (tashqi devor qalinligi 2-2,5 m), burchaklari hajmdor burjlar bilan mustahkamlangan; burjlar oralig'ida toqlar bilan yopilgan ayvonlar joylashgan, tarzlariga bir maromda takrorlanuvchi tuynuklar ishlangan.

Xulosa. O'zbekiston hududi qadim qadimdan har bir tuprog'i, yurtning har bir qarich yeri, albatta, qadim o'tmishni o'z ichiga oladi. Huddi shunday O'zbekistonning ajralmas bir qismi bo'lgan Surxondaryoda ham juda boy merosiy tarixiy obidalar mavjud. Ushbu tarixiy obidalarning barcha qancha yillardan buyon turizmning markazlaridan biri sifatida katta shon-shavkatga ega. Bunday merosiy obidalarni asrash hamma uchun birdek mas'uliyat yuklamog'I lozim. Va shu bilan bir qatorda vohada xorijiy turistlarni tarixiy-madaniy obyektlarga tashrifini oshirishda. malakali mutaxassislar tomonidan ekskursiya xizmatlarini sifatli tashkil etish; - tarixiy madaniy turizmga oid turistik axborot

markazlari faoliyatini rag'batlantirishda ilmiy-ommabop ma'lumotlarni radio, teleko'rsatuv hamda internet tarmoqlaridan keng foydalanishni yo'lga qo'yish. Yuqoridagilardan umumiy xulosa qilib, tarixiy-madaniy turizmni rivojlantirish nafaqat, madaniy sohani qo'llab-quvvatlashga ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlikni oshirish imkoniyatini taqdim eta oladigan sohalardan biri sifatida qarash kerak bo'ladi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Pardayev M.Q va boshqalar. Turizm sohasini rivojlantirish imkoniyatlari. - T.: Fan va texnologiya, 2007. 6-bet.
2. Surxondaryo viloyatining turizm salohiyatidan samarali foydalanish va uni rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 28.05.2020 y., 09/20/332/0693-son.
3. Pardaxol Ochildiyevna (2021). MUSTAQILLIK YILLARIDA O'ZBEKISTON TASHQI IQTISODIY ALOQALARINING YO'LGA QO'YILISHI (SURXON VOHASI MISOLIDA). Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1 (11), 871-876.
4. Ochildiyevna, N. P. (2022). The Role of International Relations in Improving the Quality of Higher Education (On the Example of Activities of Surkhandarya Higher Education Institutions). Zien Journal of Social Sciences and Humanities, 8, 178-182.

UDC 33

IMPROVING WASTE PRODUCT RECYCLING PROCESSES BASED ON DIGITAL TECHNOLOGIES

A.Z.Sadinov, doctoral student, Tashkent State University of Economics, Tashkent

Аннотация. Ушбу мақолада чиқиндилардан фойдали маҳсулотлар яратиши ва инновацион лойиҳаларни ишлаб чиқиш усуллари, шунингдек, автоматлаштирилган бошқарув тизимини такомиллаштиришнинг янги механизмни амалда қўллаш, чиқиндиларни янги маҳсулотга айлантиришида рақамли технологияларни самарали ёритиши ва жалб қилиши фаолияти ҳақида сўз борган. Замонавий технологиялар билан чиқиндиларни қайта ишлаш жараёнлари такомиллаштириш, корхоналарнинг иш самарадорлигини ошириш, шунингдек, чиқиндиларни ажратиш ва уларни ҳудудларда қайта ишлашини тайёрлаш мақсадида рақамли технологияларга асосланган компания ресурсларининг тўлиқ функционал технологиялари ва дастурий интерфейслари орқали ташиқ ахборот тизимлари ва ишлаб чиқариш жараёнлари билан ўзаро алоқани қўллаб-қувватлаш тахлили ҳақида гап борган.

Калит сўзлар: чиқиндилар, инновациялар, технологиялар.

Аннотация. В данной статье рассматриваются методы создания необходимых продуктов из отходов и разработки инновационных проектов, а также практическое применение нового механизма совершенствования автоматизированной системы управления, эффективного освещения и вовлечения цифровых технологий в экономическую трансформацию. отходов в новую продукцию, а деятельность предприятий на основе цифровых технологий в областях переработки отходов техническими технологами эффективная организация, переработка отходов в регионах заключается в повышении эффективности работы предприятий, а также в поддержке взаимодействие с внешними информационными системами и производственными процессами через полнофункциональные технологии и программные интерфейсы ресурсов компании на основе цифровых технологий с целью разделения отходов и подготовки их к переработке в регионах.

Ключевые слова: отходы, инновации, технология.

Abstract. This article discusses the methods of creating necessary products from waste products and the development of innovative projects, as well as the practical application of a new mechanism for improving the automated management system, the effective illumination and involvement of digital technologies in the economic transformation of waste products into new products, and the activities of facilities based on digital technologies in the areas of waste processing processes by a technical technologist efficient organization, waste processing in the regions is to improve the work efficiency of the enterprises, as well as to support the interaction with external information systems and production processes through fully functional technologies and software interfaces of the

company's resources based on digital technologies in order to separate waste products and prepare them for processing in the regions.

Keywords: waste, innovation, technology.

Introduction. It is advisable to develop information and communication technologies based on the principles of identifying factors that encourage and hinder the introduction of new technologies in the waste processing plant.

The long life cycle of innovations leads to economic inequality in the value of costs incurred and the results obtained at different times. This can be solved by the method of quoted value, or discounting, in other words, by bringing costs and results over a period of time [1], [2].

The basic idea of discounting is that it is easier for an enterprise to get money today than tomorrow, because they can be invested in innovations, and they can make a profit tomorrow. In addition, postponing the withdrawal to the next day is risky: under unfavorable conditions, their income may be less than expected or not at all.

The creation of a whole system of scientific, production and trade will be based on objective laws, as well as determined by scientific and technological progress and the market needs of the enterprise [3].

There are the following types of innovative research projects: initiative research projects, projects for the development of material and technical base of scientific research, projects for the creation of information systems (IT) and databases (DB), publishing projects, projects for the implementation of expeditions, etc.

The management of research and development takes place under changing conditions. In each case, an unforeseen technical problem may arise, which may result in a delay or suspension of work on the project. The needs and requirements of each customer may change, and the viability of the project will need to be re-evaluated.

Let us evaluate two portfolios, each consisting of two projects. Both portfolios are small.

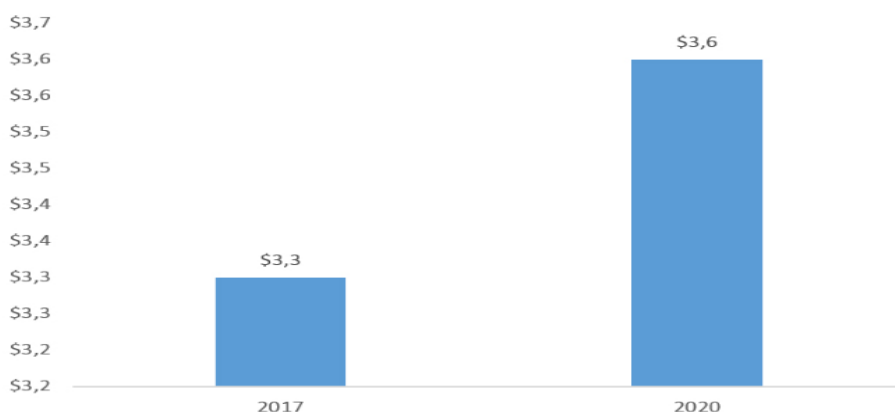

Figure 1. Global Market Size of Digital Transformation Technologies in Waste Management

The first project in portfolio A is 8.6% ($1.9 / 1.75 = 1.086$) more profitable than the project in portfolio B, but the second project has a higher profitability in portfolio B ($1.8 / 1.9 = 0.947$), i.e. the profitability of the second project is 9.5% lower.

The total value of portfolios is given on the basis of average profitability. We define the profitability of portfolios A and B as PrA and PrB.[4]

As can be seen from Table 1, the profitability of individual projects is determined as follows:

$$\text{PrA} = \text{PA} / \text{ZA}; \text{PrB} = \text{PB} / \text{ZB}. \quad (1)$$

The overall profitability of the portfolios

$$\bar{R}_A = \frac{\sum \Pi_A}{\sum z_A}; \quad \bar{R}_B = \frac{\sum \Pi_B}{\sum z_B} \quad (2)$$

Here: $\bar{R}_A$ and $\bar{R}_B$ - Average return on A and B portfolios.

On the basis of profitability indicators, the priority coefficient can be calculated.

$$\bar{K}_n = \frac{\bar{R}_A}{\bar{R}_3} \quad (3)$$

Here: C_p – priority coefficient.

In our example, the priority coefficient is:

$$C = \frac{1,86}{1,82} = 1,022 \text{ or } 2,2\%$$

However, each project has an individual profitability (P_i) and a certain share (θ) in portfolio formation expenses.

This can be presented in the form of a system of priorities for the average or aggregate priority coefficient ($\bar{K}$), profitability and expenses structure.

Profitability priority coefficient:

$$K_m = \frac{\sum R_{AI} * d_{,AI}}{\sum R_{3I} * d_{,AI}} \quad (4)$$

Priority coefficient on expenses structure:

$$K_d = \frac{\sum R_{3I} * d_{,AI}}{\sum R_{3I} * d_{,3I}} \quad (5)$$

So that:

$$\bar{K}_n = \frac{\sum R_{AI} * d_{,AI}}{\sum R_{3I} * d_{,3I}} \quad (6)$$

Or

$$\bar{K}_n = \frac{\sum R_{AI} * d_{,AI}}{\sum R_{3I} * d_{,3I}} = \frac{\sum R_{AI} * d_{,AI}}{\sum R_{3I} * d_{,AI}} * \frac{\sum R_{3I} * d_{,AI}}{\sum R_{3I} * d_{,3I}} \quad (7)$$

The methodology for calculating priority coefficients is given in Table 2. In this example, the profitability priority coefficient

$$\bar{K}_n = \frac{\sum R_{AI} * d_{,AI}}{\sum R_{3I} * d_{,33}} = 1,22 \text{ equal..}$$

It is equal to the size of the average priority coefficient, because the share of projects in the portfolio in terms of expenses structure is almost the same and there is no priority ($C_p = 1$).

The main point of discounting is that the present value of any amount expected to be received in the future is relatively small, it is easier for an enterprise to get money today rather than tomorrow because they are invested in innovations, and can generate some income tomorrow. In addition, postponing the withdrawal to the next day is risky: under unfavorable conditions, their income may be less than expected or not at all.

The discount rate is always less than 1, otherwise today's money would be worth less than tomorrow's money [5].

For example, if today we are investing \$ 1 billion in innovation with the goal of earning 10%. After 1 year, the value of our investments will reach 1.1 billion soums. This is the future value of our investment, and its current value is 1.0 billion soums.

Discount coefficients can be calculated using a complex interest formula:

$$\alpha_t = (1+i)^{t_p} \quad (8)$$

Here: i - is the interest rate expressed as a decimal fraction (discount rate);

t_p – the year in which the expenses and results are presented (accounting year);

t – the year in which expenses and results are shown.

If the year of commencement of innovations is taken as the accounting year, then $t_p = 0$ and so on

$$\alpha_t = \frac{1}{(1+i)^t} \quad (9)$$

In the case of a positive interest rate on capital, the discount rate i is always less than 1. For example, 20 billion to be paid in 4 years. It is necessary to determine the modern value of the sum. During this period, a compound interest rate of 8% per annum was added to the initial amount. In this

case, the modern value is equal to: $20 * (1+0,08)^{-4} = 20 * 0,7350 = 14,7$.

The magnitude of the discounted interest rate and the present value are inversely related, meaning that the higher the interest rate, the smaller the present value. The smaller the interest rate and the shorter the time period (t), the higher the discount rate for future earnings [7].

Thus, the net present value of the project is determined using discounting. Let's look at an example of a project selection mechanism. The initial investment in the project is \$ 480 million. som The annual cash flow for 3 years is 160 crore. som The interest rate is 10% (i).

In this example, the discount coefficients are:

For the first year –

$$\frac{1}{(1+0,1)^1} = 0,909;$$

For the second year –

$$\frac{1}{(1+0,1)^2} = 0,826; \quad (10)$$

For the third year –

$$\frac{1}{(1+0,1)^3} = 0,751$$

So, during the years of the project implementation, the net present value is: $(160 * 0.909) + (160 * 0.826) + (160 * 0.751) = 398$ mln. soum.[6]

In order to decide whether it is appropriate to invest in a project, it is necessary to find the difference between the net present value and the initial amount of investment. The project we are considering is not profitable, because the income is smaller than the initial investment: $(398 - 480) = -82$ mln. som Net present value is also called “net present value” (W).

It should be noted that there are standard tables of discount multipliers to facilitate the discounting process and project selection. The following is a part of the table of discount multipliers for practical developments (Table 1).

If there is inflation, there will be a difference between nominal and real interest rates.

Table 1.

Years	1%	10%	15%	20%	25%	30%	35%	40%
1	0,990	0,909	0,870	0,833	0,800	0,769	0,741	0,714
2	0,980	0,826	0,756	0,694	0,640	0,592	0,549	0,510
3	0,971	0,751	0,658	0,579	0,512	0,455	0,406	0,364
4	0,961	0,683	0,552	0,482	0,410	0,350	0,301	0,260
5	0,951	0,621	0,497	0,402	0,328	0,269	0,223	0,186
6	0,942	0,564	0,432	0,335	0,262	0,207	0,165	0,133
7	0,933	0,513	0,376	0,279	0,210	0,159	0,122	0,095
8	0,923	0,467	0,327	0,233	0,168	0,123	0,091	0,068
9	0,914	0,424	0,284	0,194	0,134	0,094	0,067	0,048
10	0,905	0,386	0,247	0,162	0,107	0,073	0,050	0,035
13	0,879	0,290	0,163	0,093	0,055	0,033	0,020	0,013

For example, the nominal annual rate is 9%, the expected inflation rate is 5% per annum, so the real rate is 4%. Payback period (P_p) for the selection of innovative projects in addition to net present

income; coverage period (Sp) internal rate of return (Ir); indicators such as profitability (P) are also used [8].

Figure 2 shows the performance indicators that need to be considered for an innovative project.

Calculating the efficiency coefficient according to the following expressions, the innovative project is common to all efficiency indicators:

$$E = \frac{\mathfrak{O}}{3} \quad (\text{correct indicator});$$

$$E = \frac{3}{\mathfrak{O}} \quad (\text{reverse indicator}); \quad (11)$$

Here: E – the effect of project implementation (results);

Z – project implementation expenses.

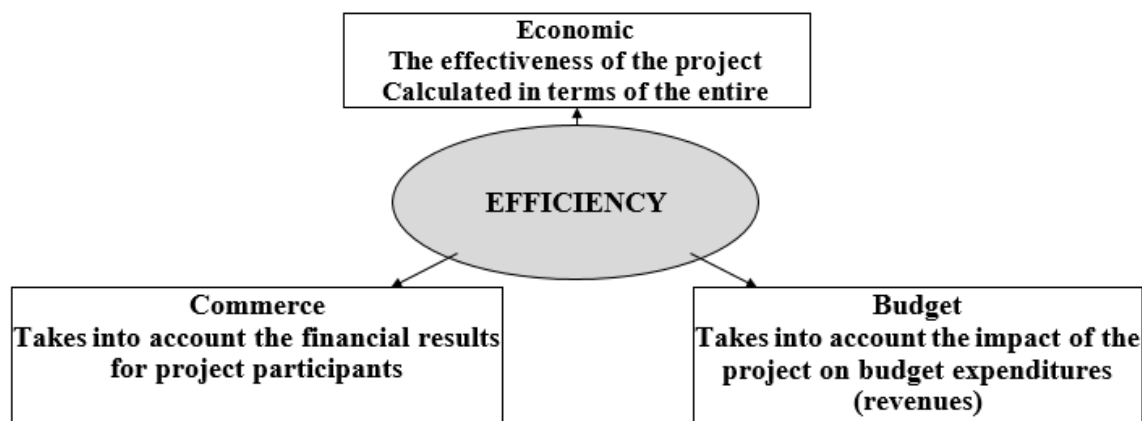

Figure 2. The effectiveness of an innovative project Indicators

The minimum expense for their implementation can serve as a criterion for the selection of projects.

When choosing innovative projects, it is important to pay attention to ways to reduce risk.

When more than one option is available, the most expense-effective option is chosen based on the minimum expense.

$$Z_i = S_i + E_{H+i} = \min,$$

Here: Z_i – is presented the expenses of each option;

S_i – production expenses for this option (original price);

E_H – capital investment efficiency criteria;

K_i – investments in this option.

In a planned economy, Yen's criteria was set in a centralized manner. In a market economy, each enterprise sets this standard at the level of interest rate i , or at the level of profitability on investment P_n . Based on this, the costs can be described as follows:

$$Z_i = S_i + i * K_i = \min$$

or

$$Z_i = S_i + R_H * K_i = \min. \quad (12)$$

The payback period for additional investment in innovation, the additional investment costs incurred for the more expensive option of innovation, is the payback period due to the economic results achieved as a result of the innovation.

To select an option, the calculated value of the payback period T_r is compared with its normative magnitude $T_n = 1/E$.

It is advisable to make additional investments in innovations, provided that the payback period is not higher than the normative value. If $T_r < T_n$, the most efficient option is selected [7].

The magnitude of the inverse of the payback period is the coefficient of efficiency of additional investment in innovations or the coefficient of comparative efficiency – E_r :

$$E_r = \frac{\Delta C}{\Delta K}.$$

Er the calculated value of the efficiency ratio is compared with the normative size of E_n , which corresponds to the norm of capital return that satisfies the investor. If $E_r > E_n$ it is also effective in investing in innovations and, consequently, in high-capacity options.

Using the cost method, we select the most efficient option for the proposed new projects according to the following formula:

$$S + E_n K_i,$$

Here: S - annual production costs of the product;

K – investments;

E_n – the coefficient of economic efficiency is equal to 0.1.

1 variant – $(13600 * 700) + 0,1 * 22500 = 11770$ mln. soum.

2 variant – $(14700 * 1100) + 0,1 * 27600 = 18930$ mln. soum.

3 variant – $(13700 * 2500) + 0,1 * 19700 = 36220$ mln. soum.

Conclusion: The most efficient option of the proposed projects is option 1st variant the lowest expenses presented.

Table 2.

Information needed to select innovative technologies.

Indicators	Variants		
	1	2	3
Investments, mln. Soum.	22500	27600	19700
Production costs for one product are one thousand soum.	13600	14700	13700
Annual production capacity, thousand units	700	1100	2500

Particular attention is paid to the description of the expected results and the assessment of the scientific potential of the executors. The form in which they are presented should provide for the examination of the results.

Completion of project work is formalized by a termination act (interim, annual stage, etc.).

The submitted projects will be subjected to a multi-stage independent examination, which will result in a decision on the amount of funding for the project.

The analysis of this formula requires that the factors of feedback between its various elements, as well as the duration of the FR – O cycle, which can last more than 10 years, be ignored. However, each of the phases shown (FR – AT; L-Q) is sufficiently independent.

FR (theoretical research) serves as the initial stage of the innovation process, and this is related to the concept of scientific activity. Of course, each individual element of the cycle (FR, AT, I, L, Q, O and SI) is filled with FR -related scientific activity.

From FR till SI It is desirable that the amount of new information and information decreases. Research activities are often replaced by skills, experience, and standard methods.

When considering FR in terms of the end product, only research activities aimed at obtaining and processing new, original, validated data and information relevant to the problem area should be distinguished [9].

Theoretical (FR) research is not directly related to solving specific practical problems. However, it is the foundation of the innovation process. However, the need for theoretical research may also be highlighted by a synthesis of practical needs and initial knowledge of the subject.

Fundamental research usually finds its proof in applied research, but it doesn't happen all at once. Development can be done as follows (Figure 3):

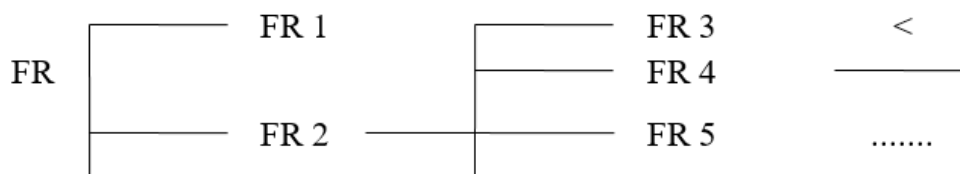

Figure 3. The development of FR

Only some of the fundamental research turns to AT – I – L and so on. Approximately 90 percent of fundamental studies have a negative outcome, and not all of the remaining 10 percent have a

positive outcome. The goal of fundamental research is to understand and develop the process. Applied research (AR) has a completely different direction. It is the "packing of knowledge", the transfer of new products, technological schemes, etc. As a result of the development, new machine and equipment structures are created, which gradually move to the design (P), construction (C), development (D) and industrial production (IP) phases. (M - S) phases are related to the commercial implementation of the results of the innovation process. The following are descriptive for innovation management.

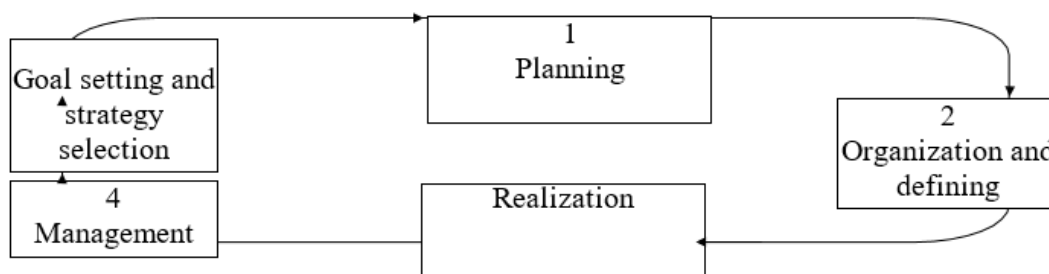

Figure 4. Innovative management structure

Innovation management is a relatively new concept for the Uzbek scientific community and business community. Right now, Uzbekistan is in dire need of innovation. In this context, it is advisable to encourage all business entities, from government agencies to individual entrepreneurs, to engage in innovative activities.

REFERENCES:

1. Elnikov V. Cryptography from papyrus to computer. M: ABF, 1997. 334-336s.
2. Zubanov F. WINDOWSNT-choice"pro" .M: Publishing department "Russian Redaxia " LLP " Chanel Trading Ltd" .1996.146-149s.
3. Barichev S. Cryptography without secrets. M: "DIALOG-MEPHI", 1995. 456-461s.
4. Bobojonov A.B. Methodological aspects of business development of information products and services in Uzbekistan. TSU.T: 2018. 231-235s.
5. Odilov Sh.G . Mechanisms for improving the company's logistics processes on the basis of information and communication technologies. TDIU. T: 2019. 112-115s.
6. Kenjabaev A.T. Problems of formation of the national system of informatization in business activity. Tashkent: TSU, 2005. 37-41s.
7. Yusupov AS, The system of state support for exporters in the context of economic liberalization., T: 20058. Alla Vladimirovna Medvedeva. Electronic commerce in entrepreneurial activity, theme. Moscow: 2004. 543-547s.
8. Samoilov Alexey Mikhailovich. Electronic commerce in the modern business system. Moscow: 2004. 164 pp. RSL OD, 61 04-8 / 3514s.
9. Melnik Ivan Olegovich. Development of methods for constructing integrated information systems for electronic commerce. Moscow: 2007 specialty of the Higher Attestation Commission of the Russian Federation. 498-503s.

UO’K 656.002

LOGISTIKA HARAJATLARINI OPTIMALLASHTIRISH TAMOYILLARI

N.B. Shanazarova, katta o’qituvchi, Toshkent davlat transport universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Respublikamiz aholisiga xar tomonlama xizmat ko’rsatuvchi sohalaridan biri bu transport-logistika tizimidir. Logistika soxasi shu kunlarda jamiyatimizning barcha soxalariga jadallik bilan kirib bormoqda. Shular qatoriga aholiga sifatli xizmat tizimini tashkil etishda mintaqaning transport-logistika tizimini shakllantirishni keltirish mumkin. Bu maqolada transport-logistika tizimini shakllantirishning asosiy tamoyillari va u xal qiladigan muammolar keltiriladi.

Kalit so’zlar: transport maxsuloti, texnik-iqtisodiy tizim, ijtimoiy - iqtisodiy rivojlanish, davlat-xususiy sheriklik.

Аннотация. Транспортно-логистическая система является одной из отраслей, обеспечивающих комплексное обслуживание населения нашей республики. В наши дни сфера логистики стремительно входит во все сферы жизни нашего общества, одной из них является формирование транспортно-логистической системы региона. В данной статье представлены основные принципы формирования транспортно-логистической системы и задачи, которые она решает.

Ключевые слова: транспортный продукт, технико-экономическая система, социально-экономическое развитие, государственно-частное партнерство.

Abstract. Transport and logistics system is one of the sectors that provides comprehensive services to the population of our republic. The field of logistics is rapidly entering all areas of our society these days. One of them is the formation of the transport-logistics system of the region. This article presents the main principles of the formation of the transport-logistics system and the problems it solves.

Key words: transport product, technical-economic system, social-economic development, public-private partnership.

Respublikamiz aholisiga xar tomonlama xizmat ko'rsatuvchi sohalardan biri bu transport-logistika tizimidir. Transport-logistika tizimini zamonaviy axborot texnologiyalariga vadasturiy boshqaruv tizimiga asoslangan xolda inson manfaatlarini ximoya tizimini tashkil etish shu kunning dolzarb masalalaridandir.

Transport - barcha iqtisodiyot tarmoqlarini bog'lochisi vazifasini bajaradi va o'ziga xos xususiyatga ega. Birinchidan, transport moddiy maxsulot ishlab chikarmaydi, ikkinchidan transport maxsuloti yuk va yo'lovchi tashish xajmi, uchinchidan, boshka iqtisodiy tarmoqlar kabi maxsulot zaxirasi yaratilmaydi. Bundan ko'rinib turibdiki, transport mamalakatning ijtimoiy - iqtisodiy rivojlanishida asosiy omillardan biridir. Transportning samarali faoliyatida yo'llar muhim ko'rsatkich hisoblanadi. Transport logistikasini rivojlantirishda avtomobil yo'llarining o'rni beqiyos. undagi xizmat turlarini zamonaviylashtirishga katta e'tibor qaratilmoqda. Jumladan, "2017 - 2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha "Harakatlar strategiyasi" qabul qilindi. Ushbu strategiyada transport sohasini rivojlantirishda bir qancha vazifalar belgilangan. Bular:

- milliy transport logistika kompaniyalari o'rtasida raqobat darajasini oshirish;
- avtomobil parklarini kengaytirish;
- yo'l-transport infratuzilmasini yanada rivojlantirish;
- eksportga mo'ljallangan milliy mahsulotlar narxlarini raqobatdosh qilish maqsadida yuklarni bir transportdan boshqasiga qayta yuklash punktlari sonini oshirish;
- avtomobil yo'llari holatini yaxshilash va yo'l-transport infratuzilmasini rivojlantirish belgilab o'tilgan.

Shuningdek, O'zbekiston respublikasi prezidentining 2022- 2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi dasturida Avtomobil sanoatida kooperatsiyani yanada rivojlantirish orqali ishlab chiqarish hajmini 1,4 baravarga, eksport hajmini 2 baravarga ko'paytirish va mahalliyashtirish darajasini oshirish. Chirchiq shahrida qishloq xo'jaligi mashinasozligi ishlab chiqarishini yagona sanoat klasteri usulida tashkil etish vazifasi belgilab qo'yildi. Bugungi kunda transport maxsuloti xarajatlari milliy iqtisodiyotni rivojlanishida muhim masala hisoblanadi. So'nggi yillarda logistika xarajatlarini o'rganish va aniqlash muammosi bilan bog'liq masalalar ko'plab tadqiqotlarda ko'rib chiqilgan. 90- yillarda. XX asr. logistika xarajatlarini o'rganish va aniqlash muammosi chet el iqtisodchilari D.D.Shalek , M. Kristofer, Boversox, K. Skovronek, D.R. Stok, D.M. Lambert tomonidan, shuningdek, logistika xarajatlarining nazariy jihatlarini o'rganish bir qator rus tadqiqotchilari (Velmojin, V.A. Gudkov, L.B. Mirotin, A.L.Nosov) tomonidan amalga oshirilgan bo'lib, ular logistika xarajatlarini mehnat, moddiy, moliyaviy va axborot resurslari va transaksion xarajatlari deb hisoblashgan.

M. Kufelning fikriga ko'ra, "logistika xarajatlari - bu xarajatlarning shunday toifasiki, bunda materiallarning barcha shakllari vaqt va makonda harakatlanishni rejalashtirish, amalga oshirish va

boshqarish (texnologik jarayonlar bundan mustasno) natijasida yuzaga keladigan korxona mulkidan foydalanishning pul ifodasi" 2 bo'lib hisoblanadi.

Shunday qilib, barcha iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlanishida logistika xarajatlari, transport maxsuloti, ya'ni ishlab chiqarishdagi xom ashyo yoki ulgurji va chakana savdo tarmog'idagi tayyor mahsulotlar tannarxi bilan bog'liq xarajatlarni tashkil etadi.

Harakatlar strategiyasida belgilangan vazifalardan kelib chiqib O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 2 dekabrda "2018-2022 yillarda transport infratuzilmasini takomillashtirish va yuk tashishning tashqi savdo yo'nalishlarini diversifikatsiyalash chora-tadbirlari to'g'risida" gi qarori qabul qilindi. Ushbu qarorga muvofiq, transport infratuzilmasini rivojlantirish sohasida — temir yo'l, avtomobil va aviatsiya transportini yanada rivojlantirish hamda ularning moddiy-texnika bazasini mustahkamlash, yuk tashish bo'yicha ular tomonidan ko'rsatilayotgan xizmatlar darajasi va sifatini oshirish, xalqaro logistika markazlarini barpo etish, xalqaro ahamiyatdagi avtomobil yo'llarini, yo'l bo'yidagi zarur infratuzilmani qurish va rekonstruksiya qilish belgilab o'tilgan.

O'zbekiston prezidenti Shavkat Mirziyoev 28 noyabr kuni Ashxobod shahrida o'tgan Iqtisodiy hamkorlik tashkilotining (IHT) 15-sammiti ishida mintaqadagi mavjud transport yo'laklaridan unumli foydalanish va yangilarini yaratish to'g'risida fikr yuritdilar. Davlat rahbari mintaqalararo tranzit xabrlarini tashkil yetish, zamonaviy transport va yo'l infratuzilmalarini rivojlantirish, transport va tranzit tariflarini optimallashtirish hamda qo'shimcha chegirmalarni taqdim etish, xalqaro yuk va yo'lovchi tashish shartlarini yengillashtirish, transport sohasini raqamlashtirish masalalariga aniq yechimlar topish muhim ekanini ta'kidladi. Bu rejalarni ro'yobga chiqarish uchun mamlakatimizning transportkommunikatsiya aloqalarini rivojlantirish va tranzit salohiyatini kengaytirishga qaratilgan mintaqaviy strategiyani ishlab chiqish maqsadga muvofiqligi to'g'risida gapirib o'tdi.

Avtomobil transporti boshqa transport turlaridan bir qator o'ziga xos bo'lgan farqlarga ega, xususan, unga doimo yangi yuk hajmlarining turlarini o'zlashtirib borishga to'g'ri keladi.

Avtomobil transportida hududiy-tarmoq boshqaruvining tizimini tashkil etish iqtisodiyotning bir qator tarmoqlari va shahobchalarini yagona avtomobil - yo'l majmuiga birlashtirishni talab qiladi.

Mamlakatning avtomobil-yo'l majmuini rejalashtirish va boshqarish, uning faoliyat ko'rsatishi va rivojlanishining ijtimoiy- iqtisodiy xususiyatlari va barcha shahobchalarning birligini hisobga olib, pirovard maqsadni ko'zlagan holda amalga oshirishi kerak.

Avtomobil yo'l majmui barcha elementlarining umumiy maqsadi korxonalar va aholining yuklari hamda yo'lovchilar tashishga bo'lgan ehtiyojini qondirishdan iborat.

Avtomobil - yo'l majmui faoliyati va rivojlanishining mezoni sifatida transportga bo'lgan talablarni qondirish uchun sarflanadigan ijtimoiy (jonli va buyumlashgan) mehnat miqdori qabul qilinishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev 2 oktyabr kuni yo'l xo'jaligini rivojlantirish va ushbu sohaga investitsiyalarni keng jalb qilish masalalariga bag'ishlangan yig'ilish davomida «Mamlakatimizda jami yuklarning 98 foizi va yo'lovchilarning 88 foizi avtomobil yo'llari orqali tashiladi. Keyingi yillarda yurtimiz eksportida tayyor mahsulotlar ulushi ko'payib borayotganligini hamda kelgusida uni yanada oshirish rejalashtirilganligini, tovarlarni manzilga tez va sifatli yetkazish uchun esa rivojlangan yo'l infratuzilmasi kerakligini ta'kidladi.

Avtomobil yo'llarini qurish yoki ta'mirlash ishlariga xalqaro tashkilotlar va xususiy sheriklarni faol jalb qilish zarurligi jumladan, xalqaro va davlat ahamiyatiga ega 1 ming 600 kilometr uzunlikdagi yo'llarga doir 18 ta yirik loyihani shunday hamkorlik asosida amalga oshirish bo'yicha ko'rsatmalar berdi. Ichki yo'llarni ta'mirlashda hududlarning ishtiroki sezilmayotgani ko'rsatib o'tildi. Moliya vazirligiga respublika byudjetidan faqat umumiy foydalanishdagi yo'llarga, ichki yo'llarga esa mahalliy byudjetdan mablag' ajratish tartibini joriy qilish vazifasi qo'yildi. Xorijiy davlatlarda yo'l xo'jaligi sohasida davlat-xususiy sheriklik yaxshi rivojlangani qayd etildi. Yo'l bo'yi infratuzilma ob'ektlarini berish orqali loyihalarga investorlarni jalb qilish mumkinligi ta'kidlandi. Mutasaddilarga davlatxususiy sheriklik asosidagi loyihalar doirasida yo'l bo'yi ob'ektlarini joylashtirish va ulardan foydalanish tartibini ishlab chiqish topshirildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 9 dekabrda «O'zbekiston Respublikasi yo'l xo'jaligi tizimini chuqur isloh qilish choratadbirlari to'g'risida»gi PF-5890-son Farmoniga muvofiq

O'zbekiston Respublikasining Davlat chegarasi orqali o'tkazish punktlarida chet davlatlar avtotransport vositalarining, shu jumladan respublikaga kirib kelayotgan og'ir vaznli yoki yirik gabaritli transport vositalarining O'zbekiston Respublikasi hududiga kirishi va uning hududi orqali tranzit o'tishi uchun yig'img'lar va to'lovlar amalga oshirilishi, shuningdek, tashuvchilar tomonidan transport vositalarining ruxsat etilgan vazn va gabarit parametrlariga rioya etilishi ustidan nazorat bojxona organlari tomonidan:

70 foizi — O'zbekiston Respublikasi davlat byudjetiga;

20 foizi — O'zbekiston Respublikasi Transport vazirligi huzuridagi Avtomobil yo'llari qo'mitasi faoliyatini rivojlantirish va qo'llabquvvatlash;

10 foizi — Davlat chegarasi orqali avtomobil o'tkazish punktlarida avtotransport vositalarining vazn va gabarit parametrlarini qayd etuvchi maxsus avtomatlashtirilgan o'lchash vositalari bilan jihozlangan zamonaviy nazoratni tashkil etish hamda ushbu bojxona postlari hududidagi ichki avtomobil yo'llarini tegishli holatda saqlash uchun maqsadli yo'naltirilgan holda bojxona organlarining byudjetdan tashqari jamg'armasiga yo'naltiriladi.

Umuman, avtomobil yo'llari sohasini tubdan isloh qilish uchun manfaatdor vazirlik va idoralar vakillaridan iborat ishchi guruh tuzib, 2020- 2030 yillarda Avtomobil yo'llarini rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqish zarurligi ta'kidlandi. Bu strategiyada, avvalo, avtomobil yo'llarini boshqarish tizimini tubdan takomillashtirish choralari belgilandi.

Umumfoydalanuvdagi avtomobil yo'llaridan tashqari, mamlakatda sanoat, qishloq xo'jaligi va boshqa tashkilotlarga xizmat ko'rsatuvchi korxona va idoralarga tegishli yo'llar ham mavjud. Bu yo'llarning ham ko'pchilik qismi qattiq qoplamaga ega. Idora va tashkilotlarga tegishli bo'lgan yo'llar yo'l xo'jaligi tarkibiga kirmaydi. Ular tegishli tashkilot va korxonalarning mulki sanalib, ulardan inshoot sifatida foydalaniladi. Bu yo'llarni ta'mirlash va yaroqli holda ushlab turish shu korxonalarning zimmasiga yuklatilgan.

Avtomobil yo'llarining u yoki bu turidan foydalanishda (umumiy yuk ko'tarish qobiliyati, o'qlarga to'g'ri keladigan yuklanish, gabarit o'lchamlar, harakatlanish tezligi), yonilg'i - moylash materiallari xarajati, avtomobillarning va ularning qismlarining yeyilishi, mehnat unumdorligi, harakat xavfsizligi va tashish tannarxiga nihoyatda katta ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli avtomobil yo'llarining transport-tasarruf ko'rsatkichlarining yaxshilanishi harakatlanuvchi qismini tasarruf etishga bo'ladigan xarajatlarning kamayishiga va aksincha, ularning kamayishiga avtomobil yo'llari tizimini kengaytirishga hamda ularni yaroqli holda ushlab turishga mablag'lar yetishmasligi, harakatlanuvchi qismning ishlash sharoitini yomonlashuviga va transport hamda boshqa turli xarajatlardan va yo'qotishlarning ortishiga sabab bo'ladi.

Hozirda Avtomobil yo'llari qo'mitasida ham buyurtmachi, ham pudratchi, ham ekspluatatsiya qilish funksiyalari to'planib qolgani oqibatida tizimdagi korxonalar xalqaro loyihalarda ishtirok eta olmayapti. Shu bois qurilish tashkilotlarini qo'mita tarkibidan chiqarib, ular negizida «O'zavtoyo'l» aksiyadorlik kompaniyasi tashkil etish rejalashtirilmoqda. Shuningdek, xususiy sheriklar ishtirokida tezkor avtobanlar qurishga katta e'tibor qaratilmoqda. Davlatimiz rahbari yo'llar sifatini oshirishni loyihalashtirishdan boshlash kerakligini ta'kidladi. Buning uchun loyiha tashkilotlarini ko'paytirish, ularning moddiy-texnika bazasini va kadrlar tarkibini kuchaytirish bo'yicha ko'rsatma berildi.

Transport-logistika tizimlarini shakllantirish bo'yicha loyihalar ularning samaradorligini asoslash va baholash uchun alohida yondashuvni talab qiladigan juda aniq loyihalarni anglatadi. Bunday loyihalar har doim katta miqyosda bo'ladi, shuning uchun ularni amalga oshirish yirik ishlab chiqarish, ijtimoiy-iqtisodiy, ekologik, ijtimoiy-madaniy va boshqa tizimlarga ta'sir qiladi. Xulosa qilib aytganimizda, ushbu transport va logistika tizimlarida sodir bo'layotgan jarayonlarning o'ziga xos xususiyati mahsulotlarni yaratish emas, balki iste'molchilar talabini qondirish, iste'molchilarga logistika xizmatlarini ko'rsatishdan iboratdir.

Shunday qilib, yo'l xo'jaligini samarali olib borish, butun avtomobil - yo'l majmuining ishlashini, ishlab chiqarish va moddiy resurslar tejamini ta'minlab, ijtimoiy ishlab chiqarishning jadallashuviga, ya'ni hududlarning (birinchi navbatda qishloq xo'jaligi) o'zlashtirilishiga, hududiy ishlab chiqarish majmualarining va sanoat korxonalarining rivojlanishiga imkon yaratadi.

Yo'l xo'jaligining tarkibi va uning rivojlanish qonuniyatlari yo'l xo'jaligi barcha umumfoydalanuvdagi avtomobil yo'llari, hamda bu yo'llarni ta'mirlash va yaroqli holatda bo'lishini ta'minlovchi korxona va tashkilotlarni o'z tarkibiga oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Transport sohasida davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida» 2019 yil 1 fevraldagi PF-5647-son farmoni.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish xarakatlar strategiyasi to'g'risida»gi PF-4947-sonli Fv'rmoni. // Xalq so'zi. 8 fevral 2017 yil.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-son farmoni.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalari sohasini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 2018 yil 19 fevraldagi PF5349 –son farmoni.

UDC 656.002

PRINCIPLES OF OPTIMIZATION OF LOGISTICS COSTS

N.B. Shanazarova, senior teacher, Tashkent State Transport University, Tashkent

Annotatsiya. Maqolada logistika harajatlarini optimallashtirish tamoyillari haqida gap borgan. Sifatini va iqtisodiyotini oshirish bo'yicha tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: transport maxsuloti, texnik-iqtisodiy tizim, ijtimoiy - iqtisodiy rivojlanish, davlat-xususiy sheriklik.

Аннотация. В статье рассматриваются принципы оптимизации логистических затрат. Он был проанализирован для повышения его качества и экономичности.

Ключевые слова: транспортное средство, технико-экономическая система, социально-экономическое развитие.

Abstract. The article talks about the principles of optimization of logistics costs. It has been analyzed to increase its quality and economy.

Key words: transport product, technical-economic system, social-economic development, public-private partnership.

Logistics in the modern information world is rightly understood as a separate type of human economic activity. This is obvious, since the production of goods in economically highly developed countries is growing intensively, requiring a large time investment for the producer. The division of labor between the producer of goods and the organizer of its sale is important today, since it allows optimizing the useful costs of production entities. Each of these components of the economy has its own development prospects, and therefore needs to be optimized. The search for opportunities to optimize the process of organizing sales, customs logistics as a whole seems necessary.

A practical approach to optimizing customs logistics is paramount for both consumers of customs clearance services and customs escort of transportation. "Usually, solutions to customs logistics issues are expensive," notes A.P. Lomtev, "but the results obtained with the correct formulation of the case most often pay off all expectations" [5]. This is possible only with proper organization of the process under consideration. Consideration of the principles of the practical implementation of customs logistics will help to identify both the essential directions of the overall optimization of the enterprise in the space of foreign trade activities, as well as private methods, optimization techniques in the organization and conduct of customs clearance and transportation support.

The study of some issues of the functioning of the logistics infrastructure at the customs showed that at many stages of ensuring customs clearance and accompanying the transportation of goods and goods, there are opportunities to optimize this activity. Establishing a reasonable parity of customs logistics in terms of quantity and quality is a methodologically important optimization guideline. At the same time, it is necessary to single out the essential interrelated elements of foreign trade activity, in the organic articulation of which it is possible to search for optimization of costs and expenses - time, finance, human resources, etc.

What logical chains can be built here? Firstly, these are subjective relationships, that is, the choice of actors - active participants in foreign economic activity in general. In its most general form, this chain may look like this: "supplier" - "carrier" - "forwarder" - "recipient". At each of these points, promising elements from the point of view of optimization can be found.

The second option is a chain with its own logistical functional content: "transportation" - "loading / unloading" - "warehousing". The customs aspect of registration and support of transportation, like many other aspects of foreign economic relations, cannot do without these generic concepts and relevant activities.

Thirdly, the logical chain for optimizing the provision of customs clearance and transportation support can be built through the prism of the activities of a customs broker (whose functionality we discussed in detail above) or a manager. In this case, you can build the following relationship: "collection" - "processing" - "fulfillment" of a specific order.

An analysis of the literature [4] allows us to propose another chain of optimization, built in the content-functional key of customs logistics, which includes as elements: "logistics tasks" - "cycles" - "procedures" - "dispatching" - "control parameters" - "information" and a number of others. Interest in the problems of logistics development in Uzbekistan and the industrialized countries of Asia is associated, first of all, with economic reasons. In conditions when the growth of production volumes and the expansion of intra-national and micro-economic ties led to an increase in the costs of the sphere of circulation, the attention of entrepreneurs was concentrated on the search for new forms of optimizing market activity.

Today, the role of organizing the effective management of material, commodity and information flows of customs terminal complexes is significantly increasing. Under these conditions, the use of customs logistics significantly increases the opportunities for the development of a commercial initiative, helps to expand the range of serviced objects, increase the volume of activities and increase the profitability of wholesale intermediaries.

It should be noted that in order to achieve the goals of optimizing and reducing the costs facing customs logistics, material factors, human resources and information are used. Today there are well-known companies professionally dealing with customs logistics. Modern economic conditions cannot allow one or another individual participant in foreign economic activity to become a monopolist on the border of the external and internal markets, therefore, the issues of logistical support for customs clearance and transportation support also become the subject of economic competition.

Competition in general, giving rise to innovations in the techniques of technological and marketing spheres of transport and logistics complexes, as experts in the field of foreign economic activity rightly say, invariably leads to "lower production costs and lower prices" [1]. The problem of competition, therefore, is also relevant in the space of customs logistics. At the same time, it is important to remember that in the matter of customs clearance and accompaniment of the transportation of buyers and manufacturers to Uzbekistan, first of all, the actual clearance with confirmation of the customs value at the transaction price is of interest. While the modern civilized economy requires, first of all, legal ways to optimize customs logistics.

World practice has proven that if it is impossible to reduce costs during production and sale, then you need to pay attention to the path of the material flow in the form of raw materials, semi-finished products, material and technical values, etc. to the manufacturer, as well as to the movement of goods between the manufacturer, the merchant and the final consumer [3]. In this sense, ways to optimize logistics activities at customs are expanding, and the space of customs logistics is diversifying.

The space for optimizing customs logistics in practice may look like this: market analysis in the country (search for reliable and profitable suppliers); quality control and shipment of goods, necessary adjustments and monitoring of strict implementation of instructions and documentation; logistics services (diversification in the choice of a company and delivery method, development of the best option); customs clearance (work with all available customs control points of the Republic of Uzbekistan, both border and internal regional) [2]. The last aspect of optimization is directly related to the problem within customs optimization, which needs to be studied separately.

Conclusion. Thus, the article studies the issues of optimizing transport processes in water transport on logistical principles based on scientific, engineering, technical and economic solutions and justifications for cargo flows, transit, physical and material transportation processes, reloading, storage of goods in seaports. These logistical principles imply a systematic approach to solving many problematic issues on the methods of systematic construction of the logistics chain in order to create a system, highlight the elements of the system and structure, and determine the factors for increasing the efficiency and competitiveness of water transport in the Unified Transport System of the Republic of Uzbekistan.

REFERENCES:

1. Agapova, T. A. World economy / T. A. Agapova, S. F. Seregina. – M.: Business and service, 2012.
2. ARKES - Association of Russian-Chinese Economic Cooperation [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.importfromchina.ru/rastamozhka/tamozhennoe-oformlenie>. – Access date: 08/23/2020.
3. FEA - technologies [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.russianimport.ru/articles.html?id=2>. – Access date: 08/13/2020.
4. Dybskaya VV Logistics: integration and optimization of logistics business processes in supply chains / VV Dybskaya. – M.: Eksmo, 2008.
5. Lomtev, A. P. Practical logistics. Customs clearance // Logistics club. Territory of true professionals [Electronic resource]. – Access mode: www.hvacschool.ru/vestnik_ano/vestnik_ano_ukc_universitet_32/prakticheskaja_logistika_1. – Access date: 09/14/2020.
6. Polezhaeva, A.D. The Institute of the Family and the Problem of Consumption (On the Issue of the Economic Foundations of International Migration Processes) / A.D. Polezhaeva, D.V. Polezhaev // Proceedings of the Volgograd State Technical University: Interuniversity. Sat. scientific Art. - 2015. - T. 22, No. 8 (171). – P. 41–45.
7. Polezhaeva, A. D. Features of strategic planning in international companies: economic trends and factors of activity / A. D. Polezhaeva, D. V. Polezhaev // Actual problems of management and marketing in the field of foreign economic activity: mat. interuniversity scientific conf. students and graduate students, April 2017 / Vseros. Academy of Foreign Trade of the Ministry of Economic Development of Russia. - M., 2017. - S. 110-115.

UDC 338

WAYS AND PROBLEMS OF USING THE EXPERIENCE OF DEVELOPING COUNTRIES IN THE DEVELOPMENT OF ELECTRONIC COMMERCE

D.Z.Sodikova, manager Master, Tashkent State University of Economics, Tashkent

Annotatsiya. Elektron tijorat odatda o'zining qulaylik belgisi bilan bugungi iqtisodiyotda tasvirlanadi, ammo rivojlanayotgan davlatlar uchun bunda qator kamchiliklar mavjud. Rivojlanayotgan mamlakatlarda elektron tijoratni qabul qilish darajasi turli mamlakatlarda sezilarli darajada farq qiladi. Bular, birinchi navbatda, elektron tijoratni rivojlantirish imkonini beruvchi jismoniy, moliyaviy va huquqiy infratuzilmaning yetishmasligini o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: elektron tijorat, elektron tijorat bozori, elektron tijorat bozori, telekommunikatsiya texnologiyalari, internet, xarajatlarni kamaytirish.

Аннотация. Электронная коммерция обычно описывается в исключительно благоприятных терминах, однако существуют и возможные недостатки для развивающихся стран. Темпы внедрения электронной коммерции в развивающихся странах существенно различаются от страны к стране. Однако многие другие сталкиваются с сопоставимыми барьерами на пути к электронной коммерции. К ним в первую очередь относится отсутствие физической, финансовой и правовой инфраструктуры, позволяющей развивать электронную коммерцию.

Ключевые слова: электронная коммерция, рынок электронной коммерции, рынок электронной коммерции, телекоммуникационные технологии, интернет, снижение затрат.

Abstract. E-commerce is typically portrayed in extremely favorable terms, however there are also possible drawbacks for developing nations. The rate of e-commerce adoption varies substantially from nation to nation in developing nations. However, numerous others encounter comparable barriers to e-commerce. These primarily include a lack of a physical, financial, and legal infrastructure enabling the growth of e-commerce.

Key words: e-commerce, e-commerce market, e-commerce market, telecommunications technology, internet, cost reduction.

Introduction. The growth of various forms of e-commerce is largely influenced by the structure of the industrial sector already in place and by how that sector fits into a particular sectoral value chain. The applicability and transferability of the e-commerce models developed by some affluent countries has also been observed to be constrained by the differences in cultures and business philosophies among developing countries. Even though SMEs have many reasons to participate in e-commerce, consumer security concerns continue to be a significant barrier to the growth of e-commerce services and operations. The main problem is probably that people are reluctant to divulge online information about their credit cards.

One of the key e-commerce success criteria has been demonstrated to be ensuring both trust and familiarity through a functional website. In a similar vein, the expansion of broadband has increased the demand for users to safeguard their privacy and security when engaging in “online” activities. Computer viruses are the “malware” that both ordinary users and organizations say they encounter most frequently. For online firms, security remains a challenge since clients need to have faith in the fairness of the payment system before they make a transaction.

Literature review. Barriers to e-commerce in the Russian Federation. Rebyazina, Smirnova, and Daviy (2020) conducted a study on e-commerce adoption from the perspective of consumers at the market and store level in the Russian Federation. The basis for distinguishing the consumer perspective is that Rebyazina, Smirnova, and Davy (2020) believed that most studies mix external and internal factors of e-commerce adoption. The authors classify environmental, economic and socio-political factors as external factors. Internal factors are mainly related to cognitive aspects: knowledge, people, product/service. Factors related to technological and technical aspects are dualistic, they can be internal and external.

Numerous studies have tried to find correlations between trust and experience with a new system, concept, or relationships, including a correlation to frequency of e-commerce activity and other researchers have noted that trust may be significantly influenced by culture of a given society. (McKnight et. al., 1998 [1]; McKnight and Chervany [2], 2001; Lee and Turban, 2001 [3]) Grabner-Kraeuter observes and states that trust is “the most significant long-term barrier for realizing the potential of e-commerce to consumers”, (Grabner-Kraeuter, 2002 [4]) and others state that trust will be a “key differentiator that will determine the success or failure of many Web companies.” (Urban et. al., 2000).

Research and methodology. The quantitative approaches used in the research include descriptive, comparative, and statistical methods. The empirical investigation of observable and measurable variables was used in quantitative research. It was used for statistical analysis to test theories, forecast outcomes, and determine correlations between and among variables.

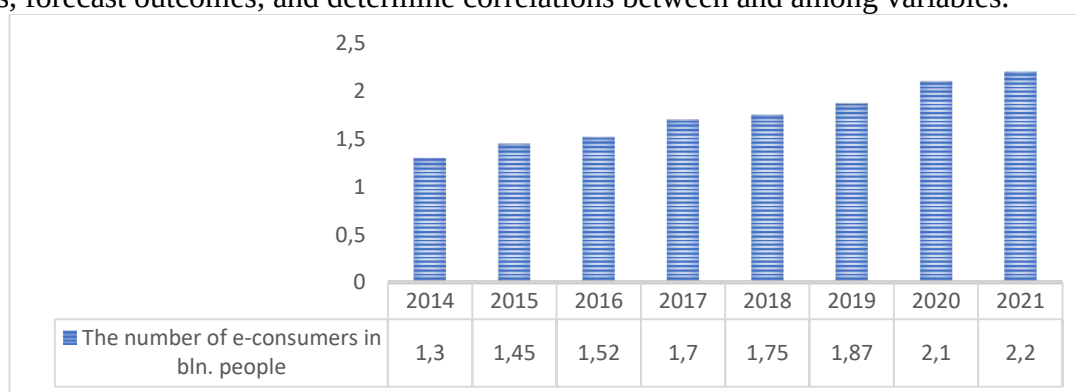

Figure 1. Number of annual online shoppers [5]

Analysis and results. E-commerce's potential can only be realized with a sufficient infrastructure. This restriction poses a significant challenge in the majority of emerging nations. Smaller, lower-paying internet markets in underdeveloped nations have had trouble luring enough infrastructure funding, particularly in Africa. This leads to bandwidth costs that can be up to 100 times higher than in developed nations when coupled with a lack of competition. These nations typically continue to be inaccessible to fiber optic cables and must rely on satellites for global

communication—and occasionally even domestic connectivity. Even though technology has made enormous advancements, this still occurs.

The world population is 7.7 billion people, about 25% of the world's population shop online. In addition, this number is growing rapidly and will reach 2.14 billion people in 2021 (Figure 1).

E-commerce is becoming an increasingly important part of global commerce in 2019, with e-commerce sales accounting for 13.7 percent of global retail sales. It is growing so fast that it is expected to account for 17.5% of global retail sales by 2021 (Figure 2).

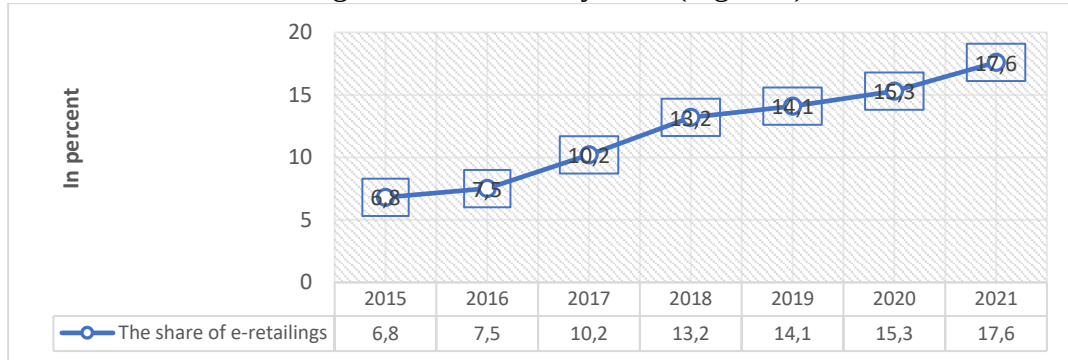

Figure 2. The share of e-retailings [6]

E-commerce is expanding and becoming an integral part of the consumer experience around the world. A number of reasons like the ability to compare prices, low prices, time saving and convenience of not having to go out of your way to shop, encourage people to shop online. (Figure 3).

Figure 3. Reasons to shop online [7]

Let's take a look at the largest e-commerce market players in the world: In 2021, a cross-border survey of e-commerce buyers in 26 countries found that Amazon, eBay and Alibaba accounted for 65% of cross-border purchases. There are some significant differences by country, which indicate that today's global e-commerce market is diversifying. However, the opportunities of Amazon, eBay and Alibaba are expanding further into new markets. Especially in developing countries, many new players are entering the segment at a very fast pace, which indicates the high potential of this market. The recent deal between India's e-commerce giant Flipkart & Walmart is an important step to demonstrate this (Figure 2.1.5) [8].

Amazon Marketplace is an e-commerce marketplace founded by Jeff Bezos on July 5, 1994 in Seattle, Washington. It is one of the largest online retailers in the world. The site started out as an online library, then started selling DVDs, Blu-ray discs and CDs. Ali-Baba Holding Group Market is another example of an e-commerce market, the group was founded in 1999 in Hangzhou, People's Republic of China. Its founder, Jack Ma, created an online portal called AliBaba.com. This portal aims to connect Chinese manufacturers and traders with buyers from different countries around the

world. Alibaba Holding Group sites account for more than 60% of parcel delivery to China. Alibaba ships more than a million parcels a day in China alone.(Figure 4) [9]

Looking at the South and East Asia region, the e-commerce industry has recorded good growth. Although Amazon, eBay has not been able to enter China's e-commerce market, Amazon is the leading platform in Europe thanks to its plan to gain a significant place in the growing Indian market. Germany and the UK also serve as the company's testing ground for innovation.

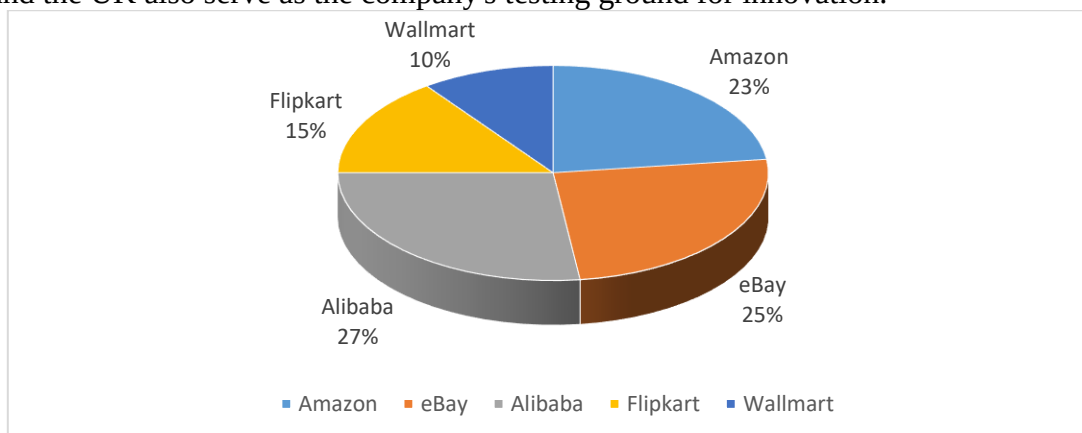

Figure 4. Market share of the main players of e-commerce on a global scale 2021 [10]

E-commerce retail shows that COVID-19 will have a significant impact on e-commerce, with sales expected to reach \$6.5 trillion by 2023. In addition, there are many products that have a significant effect on the virus, such as disposable gloves, cough and cold products, bread machines, soups, dried grains and rice, packaged food, fruit cups, milk and cream, dishwashing detergents, and paper towels. From the discussion, it can be concluded that the global e-commerce is significantly affected by COVID-19 and in some cases negatively, but overall e-commerce is growing rapidly due to the virus. The coronavirus has forced customers to use the internet and make it a habit in their daily lives [11]. In addition, many problems faced by retailers in e-commerce have increased, such as extended delivery times, difficulties faced during traffic management, social distancing and lockdown. The shipping and delivery process is quite slow now, but people are still buying because there is no other alternative. So people are switching to technology because of the virus. In addition, some products are in very high demand in the market. Even retailers can't keep up with the customer's demands for hand sanitizers, toilet paper, disposable gloves, food and dairy products. On the other hand, the negative impact of COVID-19 on the tourism industry, flights are disappearing, international trade is very slow and stagnant. E-commerce has been enhanced by COVID-19. How this has affected e-commerce encourages other researchers to delve deeper into the field, such as how e-commerce trends have changed with corona and future trends [12].

Lack of technological expertise, which prevents SMEs from maximizing their potential in e-commerce, is another area of worry. Many developing nations lack a workforce with adequate ICT and mobile technology training. Many SMEs who may be looking to diversify or expand into e-commerce are severely harmed by this.

The key to securing the economic benefits of e-commerce is ensuring that businesses have the necessary set of skills and capacities to employ relevant technologies profitably. Many business owners in developing nations, particularly in least-developed nations, lack the skills or knowledge essential to fully utilize ICT.

Even if business owners in underdeveloped nations have access to mobile phones and the internet, they might not know how to use these tools to their advantage. In certain cases, they might even fail to recognize the benefits of spending money on the technology needed to take advantage of e-commerce potential.

According to Rebyazina, Smirnova, and Davi (2020), online shopping trust, online shopping benefits, and online service quality affect e-commerce adoption in the Russian Federation. However, these factors vary depending on the perspective, specifically [13]:

* Market-level (external) factors include loss of privacy, ease of online shopping, technical competence, and the positive impact of social norms.

* Store-level (internal) factors are online store reputation, delivery services, assortment availability, cross-border financial advantages.

In conclusion, it should be noted that today, in the rapid development of e-commerce networks, a number of platforms mentioned above are being used on a large scale. A review of the literature on global barriers and drivers of e-commerce adoption by businesses from different perspectives helped identify factors contributing to the Also, in order to further improve these platforms, special importance is attached to the development of the customer service system for e-commerce, including the logistics market. Among them, the development of multi-channel retail strategies that allow the customer to choose the order, delivery, payment, return model in the logistics market has been launched. At this point, blogs, social network services and electronic communities play an important role in the development of these platforms.

REFERENCES:

1. McKnight D. H., Cummings L. L., Chervany N. L. Initial trust formation in new organizational relationships //Academy of Management review. – 1998. – T. 23. – №. 3. – C. 473-490.
2. McKnight D. H., Chervany N. L. What trust means in e-commerce customer relationships: An interdisciplinary conceptual typology //International journal of electronic commerce. – 2001. – T. 6. – №. 2. – C. 35-59.
3. Lee M. K. O., Turban E. A trust model for consumer internet shopping //International Journal of electronic commerce. – 2001. – T. 6. – №. 1. – C. 75-91.
4. Grabner-Kraeuter S. The role of consumers' trust in online-shopping //Journal of business ethics. – 2002. – T. 39. – C. 43-50.
5. The graph was prepared with the reports from www.statista.com
6. The graph was prepared with the reports from www.statista.com
7. The graph was prepared with the reports from www.statista.com
8. The statistics were taken from the reports from www.statista.com
9. Davidson, E. A., de Araújo, A. C., Artaxo, P., Balch, J. K., Brown, I. F., C. Bustamante, M. M., ... & Wofsy, S. C. (2012). The Amazon basin in transition. *Nature*, 481(7381), 321-328.
10. Luo S., Choi T. M. E-commerce supply chains with considerations of cyber-security: Should governments play a role? //Production and Operations Management. – 2022.
11. Abiad A., Arao R. M., Dagli S. The economic impact of the COVID-19 outbreak on developing Asia. – 2020.
12. Bhatti, A., Akram, H., Basit, H. M., Khan, A. U., Raza, S. M., & Naqvi, M. B. (2020). E-commerce trends during COVID-19 Pandemic. *International Journal of Future Generation Communication and Networking*, 13(2), 1449-1452.
13. Davy, A. O., Rebyazina, V. A., & Smirnova, M. M. (2019). Limiting and Driving Factors of E-commerce Market Development in Russia: Evidence from an Empirical Research. In *ANNUAL GSOM EMERGING MARKETS CONFERENCE 2019* (pp. 257-261).

UO'K 33

TOVAR-MODDIY ZAXIRALARI HISOBINING BHMS VA MHXS BO'YICHA QIYOSIY TAHLILI

Z.K.Tajekeev, PhD, Qoraqalpoq davlat universiteti, Nukus

M.S.Abishov, dots., Qoraqalpoq davlat universiteti, Nukus

B.K.Kutimov, talaba, Qoraqalpoq davlat universiteti, Nukus

Annotatsiya. Ushbu maqolada tovar–moddiy zaxiralarni BHMS va MHXSlarning qiyosiy tahlili bajarilgan va TMZlarni hisobga olish usullarini qo'llashning amaliy jihatlari ochib berilgan. Xususan, standartlar o'rtasidagi farqlar va o'xshashlik hisobini takomillashtirish masalalari hamda hisob usullari, ya'ni FIFO, AVECO bo'yicha amaliy masalalar echim o'z aksini topgan.

Kalit so'zlar: Buxgalteriya hisobini milliy standartlari (BHMS), Moliyaviy hisobotni xalqaro standartlari(MHXS), Tovar-moddiy zaxira(TMZ)lar, FIFO va AVECO.

Аннотация. В данной статье проведен сравнительный анализ НСБУ и МСФО товарно-материальных запасов и раскрыты практические аспекты применения методов учета ТМЗ. В частности, в решении отражены проблемы совершенствования расчета различий и сходств между стандартами, а также методов расчета, т.е. FIFO, AVECO.

Ключевые слова: Национальные стандарты бухгалтерского учета (НСБУ), Международные стандарты финансовой отчетности (МСФО), Инвентаризация, FIFO и AVECO.

Abstract. In this article, a comparative analysis of NAS and IFRS of inventories is carried out and the practical aspects of the application of Inventory accounting methods are revealed. In particular, the problems of improving the calculation of the differences and similarities between the standards, as well as the calculation methods, i.e. FIFO, AVECO, are reflected in the solution.

Key words: National Accounting Standards (NAS), International Financial Reporting Standards (IFRS), Inventory, FIFO and AVECO.

O'zbekiston Respublikasi jahon iqtisodiyotiga tabora integratsiyalashuv jarayonlari kechayotgan bir paytta buxgalteriya hisobi milliy tizimini xalqaro hisob standartlariga transformatsiya qilish zarurati vujudga kelmoqda. Mamlakatimizda kirib kelayotgan xalqaro hamkorlar va biznes jamaotchiligi manfaatlarini himoyalash va moliyaviy axboratlarning shaffofligiga erishish milliy iqtisodiyotimizning jozibadorligini oshirishga olib keladi.

Shu bilan birgalikda, yirik xo'jalik yurituvchi subyektlar, banklar va aktsiyadorlik jamiyatlari faoliyatidagi xo'jalik muomalalari hisobini yuritish va ularni audit tekshiruvidan o'tkazish borasidagi amalga oshirilayotgan islohotlar ijobiy tarafdin o'zini oqlamoqda. Shuningdek, bu sohada 2020-yil 24-fevralda qabul qilingan «Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o'tish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi PQ-4611-sonli prezident qarori tubdan burilish qiladi desak mubolag'a bo'lmaydi [1].

Albatta, bunday o'zgarishlar zahirida raqobatbardosh muhitni yaratish hozirgi zamon buxgalterlaridan yuqori malaka va teran fikrlash talab qiladi. Buxgalteriya sohasini va hisob yuritish tamoyillarini takomillashtirish hozirgi zamon talabiga aylanib bormoqda va bu harakatlar iqtisodiy o'sishga olib keluvchi katta qadam hisoblanadi. Har bir xo'jalik yurituvchi subyekt buxgalteriya hisobi va uni amalga oshirishda maksimal darajada yondashadilar, chunki buxgalteriya hisobi korxonaning ish faoliyati uzluksizligini tasdiqlovchi va mablag'lar balansini nazorat qiluvchi hamda korxona istiqboli uchun foydali vazifalarni amalga oshiruvchi mexanizmdir.

Jumladan, buxgalteriya hisobi va audit sohasida amalga oshirilishi kerak bo'lgan va belgilab berilgan vazifalarning bajarilishi mamlakatimizga ko'plab chet el investorlari hamda katta sarmoya olib kirishi shubhasiz. Natijada, iqtisodiyot va aholi turmush darajasida o'sishlar kuzatilishi aniq.

Shuningdek, tovar-moddiy zaxiralar korxonaning ish faoliyati uchun zarur bo'lgan, ishlab chiqarish (ishlarni bajarish yoki xizmatlar ko'rsatish) davomiyligi uchun kerakli ashyolarni qamrab oladi.

1-jadval

TMZ lar bo'yicha BHMS va MHXS larning qiyosiy tahlili [2,3]

Ko'rsat-kichlar	O'zbekiston Respublikasining 4-sonli «Buxgalteriya hisobining milliy standarti (BHMS)»	Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari (IAS 2 «Zaxiralar»)
TMZlarga ta'rif	faoliyat yuritish jarayonida keyinchalik sotish maqsadida saqlab turiladigan va ishlab chiqarish jarayonida bo'lgan, shuningdek, mahsulot ishlab chiqarish, ishlarni bajarish yoki xizmatlar ko'rsatish jarayonida yoxud ma'muriy va ijtimoiy-madaniy vazifalarni amalga oshirish uchun foydalaniladigan moddiy aktivlar.	odatdagi faoliyat doira-sida sotish uchun mo'ljallangan; bunday sotish uchun ishlab chiqarish jarayonida bo'lgan; yoki ishlab chiqarish yoki xizmatlar ko'rsatish jarayonida ishlatiladigan xomashyo yoki materiallar shaklida bo'lgan aktivlardir.
TMZlarning tarkibi	- mahsulot ishlab chiqarish, ishlarni bajarish va xizmatlar ko'rsatish, ishlab chiqarishga xizmat ko'rsatish, ma'muriy ehtiyojlar va boshqa maqsadlar uchun mo'ljallangan xomashyo va materiallar, xarid qilinadigan yarim tayyor mahsulotlar va butlovchi buyumlar, yoqilg'i, tara va tarabop materiallar, ehtiyot qismlar, inventar va xo'jalik jihozlari, boshqa materiallar zaxiralari; - boquvdagi va yaylovdagi yosh hayvonlar, katta yoshdagi hayvonlar, parrandalar, asalari oilalari, sotish uchun asosiy podadan yaroqsizga chiqarilgan katta yoshdagi chorva mollari, sotish uchun chetdan qabul qilingan chorva mollari; - mexanizm qismlari, qurilmalar, buyumlarga tugallanmagan ishlov berilishi va ularning yig'ilishi hamda tugallanmagan texnologik jarayonlar ko'rinishida tugallanmagan ishlab chiqarish.	-xarid qilingan va qayta sotish uchun mo'ljallangan tovarlarni; -chakana savdo tashkiloti tomonidan harid qilingan va qayta sotish uchun mo'ljallangan tovarlar yoki qayta sotish uchun mo'ljallangan yer va boshqa mulklarni; -tashkilot tomonidan ishlab chiqarilgan tayyor mahsulot yoki tugallanmagan ishlab chiqarish hamda ishlab chiqarish jarayonida foydalanish uchun mo'ljallangan

	Xizmatlar ko'rsatuvchi va ishlar bajaruvchi tashkilotlarda tugallanmagan ishlab chiqarishning qiymati sifatida qabul qilish; -topshirish hujjatlari rasmiylashtirilmagan va tashkilot tomonidan tegishli daromad sifatida tan olinmagan tugallanmagan xizmatlar (ishlar) bo'yicha xarajatlar; - tashkilotda tayyorlangan tayyor mahsulot (realizatsiya qilish uchun mo'ljallangan va shartnomada yoki qonunchilik hujjatlarida belgilangan hollarda boshqa hujjatlarning talablarida nazarda tutilgan texnik va sifat tavsiflariga muvofiq keladigan ishlov berilishi (butlanishi) tugallangan aktiv); - boshqa yuridik yoki jismoniy shaxslardan xarid qilingan (olingan) va tashkilotning odatiy faoliyati davomida qo'shimcha ishlov berishsiz sotish yoki qayta sotish uchun mo'ljallangan tovarlar. Bunda uzoq muddatli aktivlar obyektlari (binolar, inshootlar, transport vositalari, mulkiy (mutlaq) huquqlar va boshqalar) ham keyinchalik sotish yoki qayta sotish maqsadida xarid qilingan hollarda tovar bo'lib hisoblanishi mumkin.	xomashyo va materiallarni.
TMZ larning boshlang'ich baholash usullari	-har bir birlikning tannarxi bo'yicha (o'zaro almashtirilmaydiganlar uchun); -FIFO (bir turdagi zaxiralar uchun); -o'rtacha olingan tannarx yoki AVECO (bir turdagi zaxiralar uchun).	

1-jadvaldan ko'rinib turibdiki, MHXSning BHMSdan farqli o'laroq boquvdagi va yaylovdagi yosh hayvonlar, katta yoshdagi hayvonlar, parrandalar, asalari oilalari, sotish uchun asosiy podadan yaroqsizga chiqarilgan katta yoshdagi chorva mollari, sotish uchun chetdan qabul qilingan chorva mollari zaxiralar tarkibiga kiritmaydi, chunki ular uchun alohida (IAS) 41 sonli "Biologik aktivlar" nomli standart ish olib boradi.

Shuningdek, 1-jadvaldagi ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, xalqaro hamda milliy standartlarda TMZ larni baholash usullari deyarli bir xil aks ettirilgan.

Xo'jalik yurituvchi subyektlar asosan TMZ larni baholashda FIFO va AVECO usullaridan foydalanishadi. Mustaqillikning ilk yillarida Ozbekistonda LIFO usulidan ham foydalanishgan, ammo hozirgi kunga kelib bu usul bekor qilingan va xalqaro IAS 2 «Zaxiralar» standarti ham bu usuldan foydalanishni taqiqlaydi.

FIFO (First in first out) qisqartmasi "Birinchi kirish, birinchi chiqish" degan ma'noni anglatadi, ya'ni inventarizatsiyaga birinchi bo'lib qo'shilgan narsalar birinchi bo'lib dastlabki narxlar bo'yicha zaxiralar tarkibidan chiqariladi. Shu tarzda, FIFO usuli bilan balansda ko'rsatilgan zaxira qiymati eng yaqinda sotib olingan ob'ektlarning zaxira narxini aks ettiradi. FIFO so'nggi xaridlarning narxini ifodalaganligi sababli, u odatda zaxiralarni almashtirish xarajatlarini aniqroq aks ettiradi [5].

Ushbu misol bo'yicha 3 xil usulda ishlangan jadvallarni ko'rib chiqib, ular orasidagi farqlar bo'yicha fikrlar berib o'tsak.

2- jadval

TMZlarni FIFO usulida hisoblashning ishchi jadvali

Sanalar	Kirim (dona)	Har birining narxi (sh.b.)	Umumiy qiymat (sh.b.)	Chiqim (dona)	Har birining narxi (sh.b.)	Umumiy qiymat (sh.b.)	Qoldiq (dona)	Har birining narxi (sh.b.)	Umumiy qiymat (sh.b.)
							250	80	20 000
3.10.22	100	82	8 200				+100	82	8 200
5.10.22				300	250@80+50@82	24 100			
6.10.22							50	82	4 100
6.10.22	100	90	9 000				+100	90	9 000
17.10.22				100	50@82+50@90	8 600			
20.10.22							50	90	4 500
20.10.22	200	93	18 600				200	93	18 000
24.10.22				150	50@90+100@93	13 800			
24.10.22							100	93	9 300
Jami:						46 400			9 300

2-jadvaldagi chiqimlarning umumiy qiymati 46 400 sh.b. dagi summa mahsulot tannarxiga borib qo'shiladi. Shuningdek, "@" belgisi har bir mahsulot birligi summasi narxini ifodalovchi belgi.

Bu belgi xalqaro standartlar bo'yicha sertifikat olish imtihonlarida beriladigan misollarda qo'llaniladi [4].

Agar FIFO usulidan foydalanilsa, korxonaning foydasi ko'payadi va balansdagi zaxiralar summasi kamaygan holda aks ettiriladi. FIFO usulida oldingi inventarizatsiya ma'lumotlari nisbatan kamroq bo'lib, eski yozuvlarni qayta inventarlash shart bo'lmaydi. Bu eski yozuvlarning saqlanishini kamaytiradi.

Xuddi shu misolni AVECO usulida hisoblanishini ko'rib chiqadigan bo'lsak, tovar-moddiy zaxiralar har bir birligi qiymatini o'rtacha tortilgan qiymat (AVECO) usuli bo'yicha aniqlash davr boshidagi tovar-moddiy zaxiralar qoldig'ining tannarxi va miqdori hamda ushbu davr mobaynida kelib tushgan tovar-moddiy zaxiralarning tannarxi va miqdoridan shakllanadigan, aynan bir xil birliklarning umumiy tannarxini ularning umumiy miqdoriga bo'lish yo'li bilan amalga oshiriladi. O'rtacha qiymat tashkilot tomonidan tanlangan usulga qarab davriy yoki tovar-moddiy zaxiralarning har bir yangi partiyasi kelib tushishiga ko'ra hisoblab chiqarilishi mumkin [2].

3- jadval

TMZlarni AVECO (o'rtacha davriy) usulida hisoblashning ishchi jadvali

Sanalar	Kirim (dona)	Har birining narxi (sh.b.)	Umumiy qiymat (sh.b.)	Chiqim (dona)	Har birining narxi (sh.b.)	Umumiy qiymat (sh.b.)	Qoldiq (dona)	Har birining narxi (sh.b.)	Umumiy qiymat (sh.b.)
	250	80	20 000						
3.10.22	100	82	8 200						
5.10.22				300					
6.10.22	100	90	9 000						
17.10.22				100					
20.10.22	200	93	18 600						
24.10.22				150					
Davr uchun o'rtacha	650	85.9	55 800	550	85.9	47 245	100	85.9	8 590
Jami:						47 245			8 590

Xalqaro standartlarda o'rtacha qiymat 2 xil usulda hisoblanadi:

-o'rtacha davriy;

-har bir turkum kirimidan keyin o'rtacha.

Bu usullarni birma-bir avvalgi misolga nisbatan 3- va 4- jadval ma'lumotlarida ko'rib chiqamiz.

Ushbu usuldagi har bir mahsulot birligi uchun o'rtacha narx joriy davrda kirim qilingan mahsulotlar umumiy qiymatini kirim qilingan mahsulotlar soniga bo'lish orqali topiladi ($85,9 = 55\,800/650$).

3-jadvaldan ko'rinib turibdiki, AVECO (o'rtacha davriy) usulida FIFO usuliga nisbatan tannarx ko'proq shakllanadi va foyda kamroq ko'rsatiladi.

4- jadval

TMZ larni AVECO (har bir turkum kirimidan keyin o'rtacha) hisoblashning ishchi jadvali

Sanalar	Kirim (dona)	Har birining narxi (sh.b.)	Umumiy qiymat (sh.b.)	Chiqim (dona)	Har birining narxi (sh.b.)	Umumiy qiymat (sh.b.)	Qoldiq (dona)	Har birining narxi (sh.b.)	Umumiy qiymat (sh.b.)
	250	80	20 000						
3.10.22	+100	82	8 200						
O'rtacha	350	80.6	28 200						
5.10.22				-300	80.6	24 180	50	80.6	4 030
6.10.22	+100	90	9 000						
O'rtacha	150	86.9	13 035				150	86.9	13 035
17.10.22				100	86.9	8 690	50	86.9	4 345
20.10.22	+200	93	18 600						
O'rtacha	250	91.8	22 950				250	91.8	22 950
24.10.22				150	91.8	13 770	100	91.8	9 180
Jami:						46 640			9 180

Har bir usul o'ziga xos xilma-xillikka ega va har birining afzalliklari mavjud. Jadvallardan ko'rinib turibdiki, AVECO usulida tannarx ko'payadi va ma'lum bir davr mobaynida foyda FIFOga nisbatan kam bo'lishi va foyda solig'ini kamroq to'lashi mumkin, lekin tannarx ko'paygani sababli mahsulot narxi oshadi. Mazkur usullardan qay birini qo'llash korxona hisob siyosatida yoritib o'tilgan bo'lishu kerak va tannarx hisoblashda soliq kodeksi talablari soliq hisobotlari tayyorlashda farqli bo'lishi mumkin.

Shu boisdan, buxgalteriya hisobining xalqaro standartlari talablarini tadbiq etish orqali tovar-moddiy zaxiralar hisobini to'g'ri yo'lga qo'yish korxona uchun juda muhim vazifalardan biri hisoblanadi, chunki zaxiralarning to'g'ri hisoblanishi korxonada tannarx, foyda va soliq bilan bog'liq muomalalarini to'g'ri aks ettirishga erishilib, ayni paytda korxona raxbariyati va boshqa manfaatdor tomonlar, investorlar hamda tegishli tashkilotlarni ishonchli va haqqoniy ma'lumotlar bilan ta'minlaydi. Tovar-moddiy zaxiralar hisobini yuritishda xalqaro standartlar bo'yicha yondashuvlarni korxonalar amaliyotida qo'llab borish hisobning haqqoniyligini oshirib, hamkorlik qilishni xohlovchi tomonlarga jozibadorlikni oshiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. www.lex.uz - 2020-yil 24-fevralda qabul qilingan «Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o'tish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi PQ-4611-sonli prezident qarori.
2. www.lex.uz - 2020-yil 28-maydagi Moliya Vazirligining 24-sonli Buyrug'i «O'zbekiston Respublikasi buxgalteriya hisobining milliy standarti» (4-sonli BHMS) «Tovar-moddiy zaxiralar»ni tasdiqlash haqida».
3. www.norma.uz - Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari (IAS 2 «Zaxiralar»).
4. www.ifrs.academy – «MHXS asoslari» o'quv kursi ma'lumotlari, 7-dars.
5. «Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari» maxsus kursining dasturi asosida yig'ilgan amaldagi moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari yig'ma jildi. O'quv qo'llanma. Farg'ona-2022. HTM «Farg'ona Audit Progress»

UO'K 33

EKOLOGIK TURIZMNI TASHKIL ETISH VA RIVOJLANTIRISHNING IJTIMOY VA IQTISODIY SHART-SHAROITLARI

Sh.B.Toyirova, doktorant, “Ipak yo'li” turizm va madaniy meros xalqaro universiteti, Samarqand

Annotatsiya. Atrof-muhitni asrab-avaylash barobarida mahalliy aholining turmush tarzining yaxshilanishi haqida qayg'urish vazifasini bajaruvchi ekologik turizmning turli mintaqalarda tashkil etishning va bu faoliyatni rivojlantirishning ijtimoiy va iqtisodiy jihatlarini yoritib berish ushbu maqolaning umumiy mazmunini tashkil etadi.

Kalit so'zlar: Ekologik turizm, moddiy daromad, mahalliy aholi, atrof-muhit, moliyaviy turg'unlik

Аннотация. Общее содержание данной статьи заключается в освещении социально-экономических аспектов организации и развития экотуризма в различных регионах, что связано с улучшением образа жизни местного населения при сохранении окружающей среды.

Ключевые слова: Экологический туризм, материальные доходы, местное население, окружающая среда, финансовый застой

Abstract. The general content of this article is to explain social and economic aspects of the organization and development of ecotourism in different regions which is concerned with the improvement of the lifestyle of the local population while preserving the environment.

Key words: Ecological tourism, material income, local population, environment, financial stagnation

Kirish. Ekologik turizm tabiatning o'ziga xos bo'lgan go'zalligini, undagi mavjud noyob o'simliklar va hayvonlarni saqlab qolishi bilan ahamiyatli bo'lgan turizm o'nalishlaridan biri bo'lib, ushbu faoliyat ma'lum bir hududda istiqomat qiluvchi xalqning turmush tarzining ijobiy tomonga o'zgarishi hamda bu xalqning zamonlar osha saqlanib kelayotgan urf-odatlar va madaniyat ko'rinishlarini hurmat qilish, boshqa xalq vakillarini bu madaniyat bilan tanishtirish kabi vazifalarni ham bajaradi. So'nggi yillarda insonlar biologik xilma-xillik va tabiat resurslari ularga naqadar zarur ekanligini chuqur anglab yetmoqda. Bu holat uchun ekoturizm eng to'g'ri yechim sifatida qaralishi xalqaro o'zaro siyosiy maqsadlarning birlashishiga turki bo'lmoqda [1]. Turizmning bu turi tabiatga

asoslangan bo'lsa-da, tabiatga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lishni talab etadi. Tabiatni asrash tarafdorlarining fikricha, ekologik turizm atrofimizni o'rab turgan olam to'g'risidagi bebaho bilimlarga ega bo'lish eng muhim jihati ekanligini ta'kidlashadi. Bunday bilimlar insonni tabiatga bo'lgan munosabatini tubdan o'zgartirib, tabiatni asrashga qaratilgan loyihalarni qo'llab-quvvatlashga boshlaydi va moliyaviy tomonlama ommaviy tarzda ko'proq harakat qilishga undaydi [2].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Ekologik turizmning boshqa turizm sohalaridan tabiatni himoya qilish jihati bilan ustunlik qilishi, tabiatning o'zi bo'lsa turistlarni jalb qilishning muhim faktor ekanligini Zambrano, Gopal [3] o'z maqolalarida ta'kidlab o'tishgan. Ekologik turizm tabiatni asrab qolish tabiiy resurslardan shafqatsizlarcha foydalanishga qarshi samarali vosita sifatida Ashok, Salman va Russo [4] kabilar ta'kidlashgan. Ekologik turizm tashkil etilgan hududda nafaqat atrof-muhitga, balki aholiga ham ijtimoiy va iqtisodiy foyda keladi. Shu bilan bir qatorda ijtimoiy va iqtisodiy manfaat hududda turli ko'rinishdagi tijorat shakllarini yuzaga keltiradi. Moddiy daromad esa har qanday xalqni ushbu faoliyat bilan jiddiy shug'ullanishiga undaydi. Asosiy obyekti tabiat bo'lganligi sababli ekoturizm insonlarni yashab turgan hudud to'g'risida ko'proq bilimga ega bo'lishiga turtki bo'ladi. Qolaversa bu soha tarixga muvofiq qiladi. "Xalqlarning turli madaniyat ko'rinishlari turizmning bu sohasi uchun e'tiborga molik jihatlardandir" deya ekoturizmning ijtimoiy jihati to'g'risida o'z fikrlarini Rezaeinejad va Khaniwadeker bildirishgan [5].

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu maqolada ekoturizmni mintaqalarda tashkil etishning ijtimoiy va iqtisodiy foydalari, ularning ko'rinishlarini yoritib berish uchun ekoturizmi rivojlangan mamlakatlar tajribasidan namunalar keltirilgan. Bundan tashqari maqolada umumiy tahlil, induksiya va deduksiya, sabab va oqibat kabi metodologik usullardan ham foydalanildi.

Tahlil va natijalar

Butunjahon turizm tashkiloti va turizm va ekskursiya jahon kengashi ma'lumotlariga ko'ra, ekoturizm jadal rivojlanib borayotgan turizm yo'nalishlaridan hisoblanadi. Dunyo ekoturizmining jahon bozoridagi ulushi 2021-yil hisobiga 185.87 mlrd dollar bo'lib, 2022-2030-yillarga kelib yillik o'sish sur'ati 15.2% ga yetishi kutilmoqda. Butunjahon turizm tashkilotining hisob-kitoblariga ko'ra, 2020-yildagi Covid-19 pandemiyasi turizm sohasiga sezilarli darajada (xalqaro turistik tashriflar 72%ga qisqargan) ta'sir etdi va bu holat esa sohani yana jonlantirish har bir mamlakatning muhim vazifasi sifatida qaralmoqda [6]. Bir qator rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiy turg'unlikka ekologik turizmni modernizatsiya qilish orqali erishishni maqsad qilishgan. Birlashgan Millatlar Tashkilotining 2022-yilgi hisobotida keltirilishicha, dunyo bo'ylab daromadning yagona manbai o'rmonlar bo'lgan aholining soni 70 mln atrofida bo'lib, ularning katta qismi rivojlanmagan davlatlar aholisidir. Hozirda quruqlik va suvli joylarda joylashgan muhofaza qilinadigan hududlarning katta qismi haligacha to'liq o'rganilmagan va ekologik faoliyat bilan shug'ullanish yo'lga qo'yilmagan. Bu kabi hududlarda istiqomat qiluvchi ayollar kunlik turmush tarziga kerakli suvni to'planib qolgan suv havzalaridan olib ishlatishadi. Hisob-kitoblar dunyo bo'ylab hayvonot va nabotod olamining 7000 turi noqonuniy tijoratda foydalanilayotganligi va bu esa yuzdan ortiq xalqlarning hayotiga jiddiy ziyon keltirayotganligini ko'rsatdi. Hayvonlarni noqonuniy ovlash ham hayvonlarning noyob turlarining yo'qolib ketishiga olib kelmoqda.

Hududlarning muhofaza qilinishi joylardagi ichimlik suvi bilan bog'liq muammolarning hal etilishi, tabiat resurslardan foydalanishda ehtiyotkorlikka e'tibor berilishi sabab suv toshqinlarining oldini olish choralari ko'rish imkonini beradi. Ekologik turizmdan tushgan daromad foydali qazilmalarning ekspluatatsiya qilinishini oldini olish va tabiiy resurslarni avaylash, hududning uzoq muddatli moliyaviy turg'unlikka erishishiga olib keladi. Mahalliy aholining doimiy ish o'rinlariga ega bo'lib, daromad olishi mintqa haqidagi ma'lumotlarning ko'payishi, aholining bilim darajasi oshishiga sabab bo'ladi. Xilma-xil ekologik faoliyat turlari inson huquqlarini himoya qilish, ijtimoiy-iqtisodiy imkoniyatlarni yaratilishi va an'anaviy madaniyatning asrab qolinilishini qo'llab-quvvatlaydi. Mintaqada ekologik turizmning tashkil etilishi bilan bog'liq turli loyihalar tub aholining, ayniqsa ayollar va o'ta kambag'al qatlamning o'zini-o'zi ta'minlash va boshqaruvchilik treninglarida

faol ishtirok etishlariga turtki bo'ladi. Ekologik muhofazaga muhtoj hududlarda ayollar asalarichilik, daraxt ko'chatlarini ko'paytirish kabi foydali ish bilan shug'ullanish imkoniyatlari paydo bo'lishi mumkin [7]. Xalqaro tabiatni muhofaza qilish ittifoqi va ko'plab tabiatni muhofaza qiluvchi tashkilotlar ekologik turizmni tabiatni asl holicha saqlab qolishning iqtisodiy kaliti sifatida qarashadi. Soha faoliyati nafaqat atrof-muhitga, mintaqa aholisiga ham birdek foydali [8]. Odatda, ushbu faoliyat markazdan olisda joylashgan, iqtisodiy imkoniyatlari cheklangan hududlarda amalga oshirish ko'zda tutilgan. Ekoturizmni tashkil etishda quyidagi talablar asos deb qaraladi.

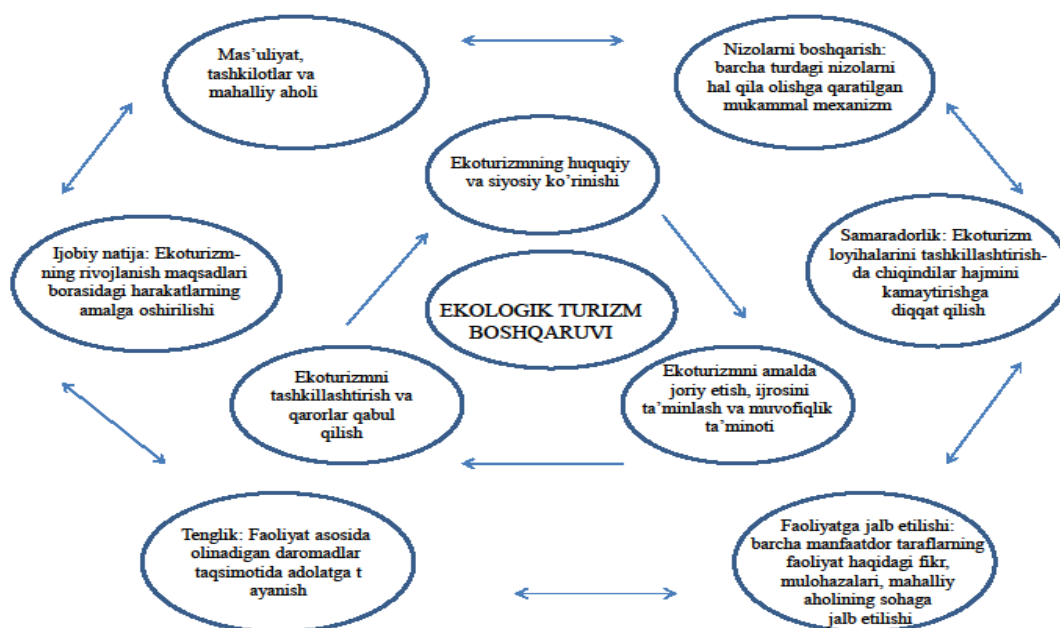
EKOTURIZM STANDARTLARI

Ekoturizmni asrash
Ekoturizm faoliyati yo'lga qo'yilgan manzil ekoturizmini saqlab qolish
Noyob turlarni asrab-avaylash
Insonlar va yovvoyi tabiat munosabatlarida mo'tadil munosabat o'rnatish
Hudud fizik holatini asrashga diqqatni qaratish
Ichimlik suvining va suvosti resurslarining sifatini saqlab qolish
Atrof-muhitni chiqindilar bilan zaharlamaslik
Barqarorlik talablarini bajarish
Tabiat haqidagi bilimlarni chuqurlashtirish
Tabiatga ziyon keltirmaydigan infrastruktura yaratish
Mahalliy aholining soha faoliyatidan daromad olishi
Tabiatni asrashga qaratilgan qonunlar joriy etish
Tabiatni asrash borasidagi loyihalarni qo'llab-quvvatlash
Ishlab chiqarish iqtisodiy, ekologik va ijtimoiy-madaniy barqarorlik standartlariga to'liq javob berish

Manba: Tugba Kiper. Role of ecotourism in sustainable development.2013

1-rasm. Ekoturizm standartlari

Muhofaza qilinadigan joylarning turli fondlar bilan rag'batlantirib turishi hudud tabiati va u yerda istiqomat qiluvchi insonlar uchun foydali hisoblanadi. Agar daromad davlat xarajatlari hisobiga o'tkazilsa, daromad uchun olib borilgan har qanday ekologik turizm faoliyati daromadsiz ko'rinishga keladi. Boshqa tomondan muhofaza qilinadigan hudud fondlarning barcha yoki biror qismini o'zida saqlab qolsa, unda hududning o'z holicha saqlanishi uchun yordam beradigan daromadga ega bo'lish imkoni tug'iladi. Turli institutsion tuzilmalar ekologik turizmni mahalliy hudud darajasida moddiy rag'batlantiradi va mahalliy mintaqa darajasida iqtisodiy samaradorlikka ega bo'lishiga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir etadi.

2-rasm. Ekoturizmni tashkillashtirishning samara zanjiri

Manba: Walter Forje. Ecotourism governance in sub-Saharan Africa: a systematic review.2022

Institutsion faktorlar murakkab tuzilishga ega bo'lib, fondlarning haqiqiy taqsimoti siyosiy omillar ta'siri ostida bo'lishi mumkin. Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, muhofaza qilinayotgan hudud iqtisodiy daromad rejasi past bo'lgan holatda ham hudud uchun foydali bo'ladi. Tashrif buyuruvchilar to'lov to'lamagan holatda ham, hudud yo'qotishlar bilan faoliyat yurgizgan taqdirda ham bu hol mahalliy xalq uchun qaysidir ma'noda ijobiy iqtisodiy ta'sirini ko'rsatadi. Turistlar tashrifi tufayli mahalliy ish o'rinlari oshadi, hududda va hudud atrofida sohaga oid turli ko'rinishdagi tadbirkorlik bilan shug'ullanuvchi tashkilotlar soni ortadi. Bu esa atrof-muhitga bo'lgan e'tiborning kuchayishiga sabab bo'ladi. Jamiyat moddiy daromadini maksimal darajada oshirish oson ish emas. Jami to'lovni yoki tashrif buyuruvchilardan tushadigan aniq tushumlarni maksimallashtiruvchi to'lovlar jamiyat nazdida odatda optimal hisoblanmaydi. Iqtisodchilar pastroq to'lov tarafdorlaridir, sababi qoidaga ko'ra, bu tashrif buyuruvchilarning sonini oshishiga olib kelishini ular yaxshi tushunishadi va bu turli qo'shimcha xizmatlar takliflarining ortishiga olib keladi. Lekin, turistlar soni haddan oshiq ko'p bo'ladigan holatlar narxni ko'tarib, buni cheklash afzalroqdir. Chunki, bu holat atrof-muhitning tabiiy ko'rinishiga jiddiy xavf tug'dirishi mumkin. Bu esa tabiatni muhofaza qilish borasidagi vazifalarga mutlaqo ziddir. Boshqa tomondan esa, bu holat narxlar past bo'lgan vaziyatda ham kuzatilishi mumkin. Har qanday holatda ham murakkabliklar yuzaga kelish ehtimolligi mavjud.

Xalqaro Ekoturizm Assotsiatsiyasi ma'lumotlariga ko'ra, dunyoning ekologik turizmdan tushadigan daromadi yiliga 10-12 foizga o'sishda davom etmoqda. Soha faoliyati mahalliy aholining moddiy daromad olishi o'zaro hamkorlikka bog'liq. Ekologik o'zaro manfaatli bo'lgandagina samarali hisoblanadi. So'nggi yillarda mahalliy aholining ekologik turizm bilan shug'ullanishi ularga foyda keltirishi tadqiqotlarda o'z isbotini topdi. Misol tariqasida Xitoy davlatida ekologik turizmning mahalliy aholi turmush tarziga qay darajada foydali ekanligini o'rganish maqsadida olib borilgan tadqiqotlar natijasini keltirish mumkin. Unga ko'ra Volong maxsus boshqaruv hududidagi 520 xo'jalik turistik faoliyat bilan shug'ullanib kelgan (35.6%). So'nggi paytlarda Gengda va Volong hududlarida turizm sohasi rivoji ancha jonlangani sezilgan. 2018-yil Gengda provinsiyasida 460 xo'jalik mehmonlarni uyga joylashtirish bilan shug'ullangan. Shundan 51 xo'jalik 30.000-75.000 AQSh dollari, 215 xo'jalik 75.000-120.000 AQSh dollari va qolgan 194 xo'jalik esa 120.000 AQSh dollar daromad olishgan [9]. Shu narsani alohida qayd etish lozimki, ushbu hududlardan turizm sohasidan olingan daromad tufayli ushbu yo'nalish bilan shug'ullanish istagini bildirgan mahalliy aholi vakillari soni ko'paygan. Turizm sohasining foydasi bu yerga tashrif buyuruvchilarning sonini ko'paytirishga bo'lgan harakatning ko'payishiga olib keldi. Ekologik turizmni samarali boshqarish bo'yicha bir qator strategiyalar ishlab chiqildi. Tabiatni asrash va turizmni rivojlantirish borasida olib borilgan ilmiy tadqiqotlar o'zining samarasini berdi.

Mahalliy aholi ekologik turizm sababli kichik biznes bilan shug'ullanib daromadga ega bo'lishmoqda. Pleasure Chebus tomonidan 2018-yil Kenya davlatida olib brogan tadqiqotlari shuni ko'rsatdiki, savol-javoblar bu yerda istiqomat qiluvchi aholining 64%i ekologik turizm bilan shug'ullanishi tufayli daromadlarining sezilarli tarzda oshganligini ta'kidlashgan. Ayniqsa, aholining kambag'al qatlami uchun bunday faoliyat kambag'allikdan chiqishda katta ahamiyatga ega. Ekoturizmning hayvonot va nabodot olamiga ijobiy ta'siri ayniqsa katta. Misol tariqasida Afrika fillarining tish suyagi qora bozorda 1500 AQSh dollari atrofida baholanadi va bu esa ularni ovlashga bo'lgan ishtiyoqni oshiradi. Aslini olganda, fillar tirik holida undan ham katta qiymatga ega. Fillar bilan rasmga tushish, turli qimmatbaho safari lagerlarida transport vositasi sifatida foydalanish va yana bir qator vazifalar tufayli umri davomida fil beqiyos foyda keltirishi mumkin. Bunday hayvonlar sirasiga arslon va karkidonlarni ham kiritish mumkin [10]. Ekoturizm talablaridan hisoblangan qo'riqxonalar, milliy bog'lar tufayli o'rmonlarning yo'qolib ketish va suvning ifloslanishi cheklanadi. Ekologik turizm tufayli hududning uzoq muddat davomida moddiy foyda olishi kafolatlanadi.

Xulosa va takliflar. Yuqoridagi ma'lumotlardan xulosa qilib shuni aytish mumkinki, ekoturizm turizmning tabiat va insonlar uchun har tomonlama manfaatli hisoblangan yo'nalishi hisoblanadi. Bunday samara ko'rinishlarini quyidagicha taqsimlash mumkin:

Birinchidan, tabiat qo'ynida tashkil etilgan mashg'ulotlar, mahalli ahli hayot tarzi, turfa xildagi madaniyat ko'rinishlari, turistlarning tub aholi turmush tarzi bilan yaqindan tanishib, turli

mashg'ulotlar bilan shug'ullanish imkoniyatining yaratilishi chet ellik mehmonlarning hududga ko'proq tashrif buyurishlari va ko'proq mablag' sarflashlarini ta'minlaydi;

Ikkinchidan, emarkazlashmagan va unchalik rivojlanmagan hududlar uchun ekoturizm daromad ko'rinishining eng samarali usuli hisoblanadi. Odatda bu sohani yanada takomillashtirishda turli fondlarning tashkil etilishi aholi uchun ham, hudud uchun ham birdek manfaatli bo'ladi;

Uchinchidan, su soha hudud infrastrukturasiga ijobiy ta'sir etib, hududda turli zaruriy inshootlarning barpo bo'lishiga sabab bo'ladi. Qolaversa, o'z o'rnida hudud aholisini doimiy ish o'rniga ega bo'lishiga ko'maklashadi.

Ekoturizm faoliyatini to'g'ri tashkil etilganda hudud tabiati o'z go'zalligini, unda mavjud betakror o'simlik va hayvon turlarini saqlab qolish hamda aholining moddiy daromad ko'rishini kafolatlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Cook D., Davidsdottin B. A preliminary estimate of the economic value of Iceland's terrestrial ecosystem services and opportunities for future research. Sustainable futures. 2022
2. Tisdell C. Economic aspects of ecotourism: wildlife-based tourism and its contribution to nature. Shri Lankan Journal of Agricultural Economic. 2003
3. Zambrano A., Broadbent N., Durham H. Social and environmental effects of the ecotourism in the Osa peninsula of Costa Rica. The Lapa Rios case. Journal of ecotourism. 2010
4. Ashok S., Tewari H., Behera D., Majumdar A. Development of ecotourism sustainability assessment framework employing Delphi C&I and participatory methods: A case study of KBR, West Sikkim, India. 2016
5. Rezaeinejad I., & Khaniwadekar A. The role of eco-tourism in sustainable development: case studies eco-tourism challenges in Iran. International Conference "Ecological Paradigms of Sustainable Development: Political, Economic and Technological Dimension of Biosphere Problems". 2021
6. Ekoturizm. Jahon bozoridagi ulushi, hajmi va tendensiyalar tahlili hisoboti faoliyat turi, guruh bo'yicha, band qilish rejimi bo'yicha, yosh guruhi bo'yicha hudud va segmentlar bo'yicha prognozlar, 2022-2030 yillar
7. Samal R., Dash M., (2022). Ecotourism, biodiversity conservation and livelihoods: Understanding the convergence and divergence. International journal of geoheritage and parks
8. Tisdell C. (2003). Economic aspects of ecotourism: wildlife-based tourism and its contribution to nature. Shri Lankan Journal of Agricultural Economic
9. Shi H., Zhang L., Song B., He Ch. (2022). The impact of ecotourism on local rural households' livelihood around Wolong Nature Reserve. Forestry Economics Review
10. The environmental Tourist (National Audubon Society Special). 2018

UO'K 33

EKOLOGIK TURIZMNING TA'RIFI VA TASNIFI XUSUSIYATLARI

Sh.B.Toyirova, doktorant, "Ipak yo'li" turizm va madaniy meros xalqaro universiteti, Samarqand

Annotatsiya. Insonlarning moddiy daromad olish maqsadida tabiat resurslariga katta ziyon yetkazishi va bunday salbiy holatga qarshi chora sifatida ekologik turizmning tanlanishi hamda bu sohaning vazifa va maqsadlari olimlar va tadqiqotchilar tomonidan ta'riflanishi ushbu maqolaning mazmunini tashkil etadi.

Kalit so'zlar: Tabiiy resurslar, inson ta'siri, ilmiy jurnallar, ekologik adabiyotlar, madaniyatlar.

Аннотация. Общее содержание данной статьи заключается в том что люди наносят большой ущерб природным ресурсам с целью получения материального дохода и выбор экологического туризма как меры против такой негативной ситуации, а также определение задач и целей этой области учеными и исследователями.

Ключевые слова: природные ресурсы, антропогенное воздействие, научные журналы, экологическая литература, культуры.

Abstract. The content of this article is that people cause great damage to natural resources in order to obtain material income and the selection of ecological tourism as a measure against such a negative situation, as well as the definition of the tasks and goals of this field scientists and researchers.

Key words: Natural resources, human impact, scientific journals, ecological literature, cultures.

Kirish. Ekoturizm tushunchasi dunyoning turli burchaklarida, ayniqsa rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlarda har xil tushuniladi. Bu asosan ekoturizm tamoyillari bilan bog'liq. Ilmiy adabiyotlarda ham ta'riflar bir-biridan farq qiladi. Ekoturizmni chuqur anglash uchun uning maqsad va vazifalarini bilish kerak. Davlatlarda uni har xil nom bilan atashadi. Shunga qaramay, ko'pgina ta'riflarda tabiat, tub aholi va bilim kabi tushunchalar birgina ta'rifning o'zida jamlanadi. Shu kunga qadar bildirilgan fikrlarda qaysidir bir qism mavjud bo'lmay, so'nggi yillarda esa har bir jihat e'tiborga olinayotganligi keltirilayotgan ta'riflarda ham ko'zga tashlanadi. Bu mukammal ta'rif yaratilishiga harakat qilinayotganligini anglatadi. Ekoturizm ilmiylikni talab qilsa-da, bu ekoturistlarning professional olim bo'lishi kerakligini bildirmaydi. Bu yo'nalish kichik guruhlarda tashkil etishni talab qiladi. Shunga qaramay mahalliy aholi ushbu faoliyatdan yaxshigina daromad ko'radi. Sababi so'nggi yillarda olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdi-ki, dunyo bo'ylan sayohat qiluvchilarning katta qismi yovvoyi tabiatni asl holicha saqlab qolish uchun katta mablag' sarflashga tayyor ekanliklarini bildirishgan. Bu bir tomondan tabiat uchun foydali hisoblansa, boshqa tomondan esa u yerda istiqomat qiluvchi xalq uchun daromad manba bo'lishini anglatadi. Shuning uchun ham so'nggi yillarda keltirilgan ta'riflarda tabiat bilan bir qatorda tub aholining manfaati markaziy o'rinlarni egallaydi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ceballos-Lascurain ekologik turizm tushunchasini keng ommaga yetkazish borasidagi harakatlarda yetakchilardan biri bo'ldi. Butler, Wheeler, Hall kabi olimlar ekologik turizm tushunchasiga ta'rif berishda faollik ko'rsatishdi. Ularning ilmiy ishlarida ekologik turizm muhim qitisodiy daromad olib kelishi, hududda ish o'rinlarining yaratilishi va hududning rivojlanishida muhim o'rin tutishi Orams (1997) ekologik turizmning ta'lim dasturlariga ijobiy ta'sirini ta'kidlagan. Ushbu faoliyat turi atrof-muhit to'g'risidagi bilimlarning oshishiga olib keladi. Yosh avlodning tabiatga bo'lgan munosabatini o'zgartiradi. 2003-yilda Higham va Carr Yangi Zellandiyada olib borgan tadqiqotlar ekologik turizmning 2 ijobiy natijasini aytib o'tishgan [1]. Birinchisi ijtimoiy manfaat bo'lib, bunda tashrif buyuruvchilar ko'rsatiladigan xizmatlar sifatining oshganligi, turli samarali loyihalar, milliy va xalqaro atrof-muhit muammolari borasida yangiliklardan xabardor bo'lib turishlari yaqqol misoldir. Ekologik manfaatdorlik ekologik manfaatdorlik soha vakillarining tabiatga ziyon yetkazmaslikka harakat qilishlarida tabiatni asrashga qaratilgan loyihalarda faol qatnashishga bo'lgan ishtiyoqlarda namoyon bo'ladi. Ekologik turizmga ta'rif berishning dastlabki yillari ya'ni 1960-1980-yillarda Hetzer, Jubenelle, Usher, Laarmann, Durst, Ziffer, Fennell va Eagles kabi olimlar va tadqiqotchilar turizmning bu yo'nalishiga ta'rif berib, ekologik turizmning ahamiyatini ochib berishga harakat qilishdi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ekologik turizm ta'rifini yoritib berish uchun tabiatni asrab-avaylashga qaratilgan harakatlar avj olgan davrdagi olimlar va tadqiqotchilarning ishlari o'rganib chiqildi. Zamon va makon, induksiya va deduksiya kabi tadqiqot ususlaaidan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Tabiat va turizm sohasi o'rtasidagi muammolar tabiiy resurslarni ehtiyotsizlik bilan foydalanish oqibatida yuzaga keladi. Bu esa tabiiyki, bunday resurslardan foydalanish hajmini cheklaydi. Turizm sohasi tabiat bilan yaxshi munosabatda bo'lmas ekan, turizm sohasi ham, tabiat ham birdek ziyon ko'radi. Tabiiy resurslar o'z holicha saqlab qolishi, nafaqat turizm soha vakillari, balki hudud aholisi uchun manfaatli hisoblanadi. Atrof-muhitning asrab-avaylanishi moddiy daromad manbaiga aylanishi mumkin. Tabiatning himoya qilinishi mintaqa aholisining turmush tarziga ham ijobiy tomonlama ta'sir etadi. So'nggi paytlarda turizmning yovvoyi tabiatga, tabiatning o'ziga xos go'zalliklari va betakror o'simlik dunyosiga katta qiziqish bildirishining sabablari mavjud. Asosiy maqsad esa turistlar oqimini kengaytirishdir. Insonlarning yaxshi daromad olayotganliklari, sayohat chiptalarining birmuncha arzonlashgani, ishdan tashqari vaqtning sayohat uchun yetarli ekanligi turizmning gullab-yashnashiga sabab bo'ldi. Vaholanki, ushbu harakatlarning barchasi tabiatga o'zining salbiy ta'sirini o'tkazdi. Turizmning rivojlanishi oqibatida turli madaniyatlar o'rtasida nizolar chiqishiga, madaniyat ko'rinishining o'zgarib, ba'zi holatlarda yo'qolib ketishiga ham olib keldi. Ushbu faoliyat turi tabiiy resurslarga nisbatan an'anaviy qarashlarni tubdan o'zgartirib yubordi. Bunday falokatli vaziyatning oldini olish borasida chora ko'rish zaruriyati tug'ildi. 1969-yilda Yangi Dehlida umumiy yig'ilishda Tabiatni asrash xalqaro ittifoqi himoya qilish tushunchasini tabiiy resurslar hisoblangan suv, havo, tuproq, minerallar, tirik

mavjudotlar va ularning yashash tarzi sifatining eng barqaror ko'rinishi sifatida tushuntirdi [2]. Tabiatni himoya qilish maxsus dasturlarga kiritilib, boshqa qator atrof-muhitni himoya qilishni maqsad qilgan loyihalar bilan hamkorlikda ish olib borishi samarali hisoblanadi. Binolarning qurilishi, yo'llarning ta'mirlanishi va hudud infrastrukturasi yaxshilanishi mavjud holatlarning ijobiy o'zgarishiga olib keladi. Dunyo mamlakatlari tomonidan o'tkaziladigan turli yig'ilishlarda tabiiy hududlarida restoran va mehmonxonalarning qurilishi katta tanqid ostiga olishdi. Tabiatning oltin qoidasiga ko'ra, ko'plab tabiiy hududlar unga inson faoliyati ta'siri sezilmagandagina o'z ahamiyatini yo'qotmaydi. Bunday hududlarda mehmonxona va restoranlarning bunyod etilishida ehtiyotkor bo'lish kerakligi va bu jarayonda ekologlar bilan hamkorlikni yo'lga qo'yish juda muhim. Ekologik turizm bugungi kundagi dunyo mamlakatlari tomonidan turizm sohasining eng maqbul ko'rinishlaridan sifatida tan olinayotgan sohadir. Muhim ahamiyatga ega adabiyotlar 1980-yillarda paydo bo'la boshlagan bo'lsa-da, soha vakillari uchun ushbu tushuncha 1990-yillarda anchagina tanish bo'lib ulgurdi. Ekologik turizmning beqiyos ahamiyati sabab turli konferensiyalar tashkil etila boshlandi. Soha borasida olib borilish kerak bo'lgan ishlar ko'plab xalqaro yig'ilishlarning dolzarb mavzusiga aylandi. Ekoturizmga oid bir qator ilmiy jurnallar, kitoblar nashr etilishi jadallashdi. Chet el mamlakatlarida har yili 150dan ziyod yirik ko'lamga ega ilmiy ishlar nashr etilishi odat tusiga kirdi [3]. Bu kabi ishlar asosan quyidagi kategoriyalarni o'zida jamlagan bo'lib, bular asosan ekologik turizmni rejalashtirish, ekoturizm rivojiga to'siq bo'luvchi iqtisodiy muammolar, mahalliy aholining turmush tarzining rivojlanishi, mahalliy aholining soha faoliyatiga jalb etilishi, inson huquqlarini himoya qilish madaniyatini shakllantirish, tashrif buyuruvchilarning ta'sir darajasini boshqarish, ekologik turizm mahsulotlarining marketingi.

Sohaning qiziq jihati shundan iboratki, olimlar tomonidan haligacha ekoturizmga nisbatan bir xil ta'rif berilmagan. Bundan tashqari, ta'riflarga binoan ekologik turizm faoliyati zamonaviy hayot tarzidan uzoqlashib, tabiiy hududlarda tashkillashtirilishi zarur. Ekologik turizm davomiyligi ikki talabga asoslangan bo'ladi:

Tabiiylikni ko'rsata oladigan resurs bazasi

Tiiorat turizm uchun asos bo'ladigan infratuzilma

1980-yillarga kelib atrof-muhit bilan bog'liq bo'lgan muammolarning salbiy ta'siri sabab nafaqat ekologlar, balki boshqa ko'plab soha vakillarini tashvishga sola boshladi. Olimlar turizm sohasi uchun foydalanadigan resurslar va hudud aholisining rivojlanish masalalarida o'zaro muvozanatni saqlash lozimligi to'g'risida bong ura boshlashdi. Inskeep va Swarbooke kabi olimlar tabiiy resurslarga bo'lgan ehtiyoj hamda barqaror rivojlanish mezonlarini belgilovchi uch ko'rsatkich, ya'ni ekologik, iqtisodiy va ijtimoiy ko'rsatkichlar o'rtasida o'zaro ijobiy munosabat o'rnatish zarurligini ta'kidlashgan. Ekologik inqiroz sabab olimlar barqaror turizm borasida ommaviy tarzda ilmiy tadqiqotlar o'tkazishni yo'lga qo'yishdi. Tadqiqotlar natijasi bu sohada hali ko'plab chalkashliklar borligini va bu jarayon hali davom ettirilish zarurligini ko'rsatdi. Barqaror turizmning ko'rinishlaridan biri bo'lgan ekologik turizm sayyohlarga, ayniqsa yosh sayyohlarda katta qiziqish uyg'otdi. Sayyohlar ilmiy ishlarda ekoturistlar, barqaror turizmni yoqlovchilar, yashil sayyohlar, tabiatga sayohat uyushtiruvchilar kabi nomlar bilan aytib o'tiladigan bo'lishdi. Bu kabi harakatlar o'zining samarasini ko'rsata boshladi. Endilikda turistlar orasida ekologik turizm tushunchasini anglab yetganlar soni ortdi. Tadqiqotchilar tabiatni asrab-avaylashga qaratilgan harakatlarda yoshi ulug' insonlarni alohida ta'kidlab o'tishadi. Buning asosiy sababini ulardagi chuqur bilim ekanligi bilan tushuntirishadi [4].

1980-1970-1980-yillarda ommaviy turizm sabab yuzaga kelayotgan salbiy holatlar turizmning yangi ko'rinishlariga ehtiyoj borligini ko'rsatdi. Ekologik turizm dastlab "Yashil industriya", "tutunsiz industriya" sifatida nomlandi [5]. Ushbu turizm sohasi tabiatga insonlarning qanchalik zarar yetkazayotkanliklarini anglash, shu barobarida ularning tabiat bilan uyg'unlashishlari, tabiatga yanada yaqinroq bo'lishlariga turtki berdi. Turizmning butunjahonga olib kelayotgan foydasi va

buning natijasida atrof-muhitning ifloslanayotganligi hech kimga sir emas. Misol tariqasida, Galapagos orollari mavjud bo'lgan noyob jonivorlar, Amazonka qabilalarining zamonaviy insonlar bilan munosabatda bo'lishlari sabab salbiy ta'sirlar sezilarli bo'ldi. Inson faoliyati sabab Fransiyada joylashgan Laskauks g'oridagi bitiklarning yaroqsiz ahvolga kelib qoldi. Misrdagi arxeologik manzillar tashrif buyuruvchilar sonining haddan ortiq ko'payishi atrof-muhitning chiqindiga to'lishiga olib keldi.

Transport vositalaridagi qulayliklar va xalqaro mehnat tashkilotining ishchilar uchun ajratgan imkoniyatlari ommaviy turizmning avj olishiga turtki bo'ldi. Bu holat tabiiy resurslarga bo'lgan ehtiyojning yanada ortishini va ekologik holatni yanada yomonlashishini anglatardi. 1987-yil Brundtland Komissiyasi barqaror turizmni “hozirgi zamon insonlar ehtiyojini qondiruvchi rivojlanish ko'rinishidir” deya ta'rifladi. Barqaror turizm jadal rivojlanib borayotgan ommaviy turizmga qarshi samarali vositadir. Olimlar barqaror turizm tushunchasini turizm va tabiat o'rtasidagi o'zaro munosabat deya tushuntirishadi. So'nggi yillardagi tadqiqotlar bu ta'rif qanchalik to'g'ri ekanligini ko'rsatdi. Sekinlik bilan insonlarni tabiatni asrashga qaratilgan tushunchalar borasidagi fikrlari ijobiy tomonga o'zgara boshladi. Endilikda insonlar ham, turizm sohasi vakillari ham sohaning texnik va iqtisodiy muammolaridn ko'ra ko'proq madaniy va tabiiy resurslarga o'z diqqatlarini qarata boshlashdi. Ekoturizm tushunchasi dastlab 1980-yillarda tabiat quchog'iga uyushtiriladigan turizmning bir qismi sifatida qaralgan va tabiiy manzaralarni o'zida jamlagan sarguzasht turizm deya ta'riflangan. 1996-yilga kelib esa tabiatni himoya qilish xalqaro ittifoqi dastlab Ceballos-Lascurain tomonidan taklif etilgan ta'rifni rasmiy ravishda e'lon qildi: “Ekoturizm-o'rganish, zavqlanish va go'zal manzara va undagi yovvoyi hayvonlar, o'simliklar va madaniyat ko'rinishlaridan rohatlanib sayohat qilish” [6]. Ko'pchilik olimlarning fikriga ko'ra ekoturizm g'oyasi ancha oldin (tahminan 1970-yillarda) yuzaga kelgan. Honey ekoturizm tushunchasi Millerning turizm orqali ekologik rivojlanish va Lotin Amerika milliy bog'lari biologik xilma-xillikni asrab qolish va shu bilan bir qatorda barqaror rivojlanishga erishish borasidagi g'oyalarni ta'kidlab o'tgan. Bu 1978-yillarga tegishli tushunchalar hisoblanadi. Miller bu holatni “Tabiatni asrashga qaratilgan harakat nafaqat ijtimoiy, iqtisodiy, ekologik va siyosiy tomonlama tenglik va barqarorlikni ta'minlaydi, balki insonlarning hayotini ham yaxshilashga xizmat qiladi” deya tushuntiradi. Millerning zamondoshi Goodwin uning fikrlarini biroz to'ldirib, mahalliy aholining tabiatni asrab qolishlari barobarida daromad manbai bo'lishini ham ta'kidlab o'tadi. Ekologik turizm doimiy tarzda olimlarning qizg'in muhokamasiga sabab bo'lib kelmoqda. Aynan turizmning bu sohasining yuzaga kelib bu boradagi ta'rif va tasniflarning haddan tashqari ortib ketishini yuzaga keltirdi. Hozirgi kunga qadar ekoturizmni ta'riflab beruvchi mukammal ta'rif yo'q. Ammo, aynan ko'pchilik xalqaro ekoturizm jamiyati tomonidan berilgan va mazmunan tabiatni asrash va tub aholi turmush tarzini yaxshilashni maqsad qiluvchi mas'uliyatli turizm sohasi sifatida ta'riflaydi. Olim Donahoe 2006-yilda Fennellning 30 xildagi akademik ta'riflari va Kanadaning 12ta xususiy sektor va davlat organlarining tematik mazmun tahlilini o'rganib chiqib, ekologik turizm quyidagi ta'riflarda uchraydigan 6ta takroriy tamoyillarni aniqladi:

2001-yilda Fennell dunyo bo'ylab tarqalgan ekoturizmni mazmunan tushuntirib beruvchi ta'riflarni yig'di va ular asosan 5 mavzuni qamrab olishgandi: tabiiy hududlar, himoya qilish, madaniyat, tub aholining foydasi, ta'lim.

O'rganib chiqilgan jami 85 ta ta'rif o'zida 62% tabiiy hududlar haqida, uning 61.2%i esa himoya qilish, 50.6%da madaniyat tamoyillari aytib o'tilgan bo'lsa, mahalliy aholi 48.2%

ko'rsatkichni va ta'lim 41.2%ni ko'rsatdi. Olimlar ekologik turizm ehtiyojlardan kelib chiqadigan soha degan fikrga kelishdi. Bunda talab va taklif tushunchasi ayniqsa ahamiyatli. Qayd etib o'tish kerakki, ta'rif va tasniflar bir-biridan birmuncha farq qilsa-da, mahalliy aholi soha faoliyati sabab foyda ko'rmoqda, tabiiy hududlar o'rganilib, uni himoya qilish borasida harakatlar amalga oshirilmoqda. 1980-yillarda ekoturizm tushunchasi ilmiy adabiyotlarda paydo bo'la boshlaganda keyingi 20 yillikda ushbu tushuncha turizmning muhim tarmog'iga va turizm sohasida ko'plab ilmiy izlanishlar olib boriladigan sohasiga aylanishini hech kim o'ylamagan edi. 2002-yil xalqaro ekoturizm yili e'lon qilindi. Aynan shu yil maxsus ekoturizm jurnaliga asos solindi. Hozirgi davrga kelib bu soha ko'plab oliy ta'lim muassasalarining o'qitish dasturga kiritilgan. 1970-yillarda 6000dan ziyod qo'llanmalar, kitoblar chop etildi. Fennel 2001-yilda ekologik turizmga tegishli 85ta ta'rifni o'rganib chiqib [7], ularni asosan himoya qilish, ta'lim, mahalliy aholining manfaati, madaniyat va barqarorlik tushunchalarini qamrab olgan.

Xulosa va takliflar: Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, ko'plab olimlar ekoturizm sayohatini asosan tabiat quchog'ida tashkillashtirish, sayohatdan asosiy maqsad o'rganish, sayohat ekologik iqtisodiy va ijtimoiy-madaniy barqarorlik xususiyatlarini jamlashi kerakligini ta'kidlashadi. Ekologik turizmning kirib kelganiga hali unchalik ko'p bo'lmagan bo'lsa-da, lekin u hududning rivojlanishi, aholining daromad olishi, tijoratning yangi turlarini yaratish imkoniyatini yaratdi. Turli xil jamiyatlar turizm soha vakillari o'rtasida bo'ladigan salbiy munosabatlar ekologik turizm tufayli birmuncha yaxshilandi. Endilikda ular tabiatni asrash va shu bilan bir qatorda moddiy daromad olishlari sabab hamkorlikda ish olib bormoqda. Tabiatni himoya qilish tarafdorlari ekoturizmni yanada rivojlantirishda turli g'oyalar va fikrlar bilan chiqa boshlashdi. Eng muhim tomoni mahalliy aholining oladigan daromadi ortidan hudud tabiati zarar ko'rmaydi, aksincha uning asrab qolinishida muhim rol o'ynaydi. Ekologik holatning og'irlashishi ko'plab insonlarda uni asrashga bo'lgan ishtiyoqni kuchaytirdi [8].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. James Higham. Ecotourism: competing and conflicting schools of thought. Critical issues in ecotourism : understanding a complex tourism phenomenon. Chapter1. 2007
2. Gerardo Budowski. Tourism and environmental conservation: conflict, coexistence or symbiosis. 1976. The foundation for environmental conservation
3. Paul Eagles, Per Nilson. Ecotourism bibliography. An annotated bibliography for researchers, planners and managers. Fifth edition. 2001. The international ecotourism society
4. Federica Buffa. Young tourists and sustainability, profiles, attitudes, and implications for destination strategies. 2015. ISSN 2071-1050. Sustainability
5. Georgia Cheia. Ecotourism: definition and concepts. 2008. Journal of tourism
6. Juliene McLaughlin. Ecotourism assessment: applying the principles of ecotourism to paddle-based recreation in St. Lawrence islands national park and environs. 2011. Graduate program in school of environmental studies
7. David Weaver, Laura Lawton. Twenty years on: the state of contemporary ecotourism research. 2007. Tourism management
8. Andy Drumm, Alan Moore. Ecotourism development. A manual for conservation planners and managers. Volume I. The nature conservancy, Arlington, Virginia, USA. 2002

UDC 334.012.32

MANAGEMENT OF FAMILY-OWNED BUSINESSES: CHALLENGES AND STRATEGIES

M.S.Vafokulova, PhD, Silk Road International University of Tourism and Cultural Heritage, Samarkand, Westminster International University in Tashkent, Tashkent

Annotatsiya. Ushbu maqola oilaviy korxonalar duch keladigan noyob boshqaruv muammolarini va bunday biznesni samarali boshqarish uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan strategiyalarni o'rganishga qaratilgan. Tadqiqotda oilaviy tadbirkorlik va ularni boshqarish amaliyotiga oid adabiyotlar ko'rib chiqildi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, oilaviy korxonalar boshqaruvini rejalashtirish, oilaviy nizolar, oila va biznes maqsadlarini muvozanatlash kabi turli xil muammolarga duch kelishadi. Tadqiqot shuningdek, ushbu qiyinchiliklarni yengish va biznesning uzoq muddatli muvaffaqiyatini ta'minlashga yordam beradigan boshqaruvning aniq strategiyalarini qabul qilish muhimligini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: Oilaviy biznes, menejment, vorislikni rejalashtirish, oilaviy nizolar, boshqaruv strategiyalari.

Аннотация. Эта статья направлена на изучение уникальных проблем управления, с которыми сталкиваются семейные предприятия, и стратегий, которые можно использовать для эффективного управления такими предприятиями. В ходе исследования был проведен обзор литературы о семейных предприятиях и их методах управления. Результаты показывают, что семейные предприятия сталкиваются с различными проблемами, такими как планирование преемственности, семейные конфликты и балансирование семейных и деловых целей. В исследовании также подчеркивается важность принятия конкретных стратегий управления, которые могут помочь преодолеть эти проблемы и обеспечить долгосрочный успех бизнеса.

Ключевые слова: семейный бизнес, управление, планирование преемственности, семейные конфликты, стратегии управления.

Abstract. This article aims to explore the unique management challenges faced by family-owned businesses and the strategies that can be used to effectively manage such businesses. The study conducted a review of the literature on family-owned businesses and their management practices. The findings suggest that family-owned businesses face distinct challenges, such as succession planning, family conflicts, and balancing family and business goals. The study also highlights the importance of adopting specific management strategies that can help overcome these challenges and ensure the long-term success of the business.

Keywords: Family-owned businesses, management, succession planning, family conflicts, management strategies.

Introduction. Family-owned businesses are an important part of the global economy, accounting for a significant proportion of all businesses worldwide (Chua et al., 1999). However, these businesses face unique management challenges due to the involvement of family members in the ownership and management of the business. The purpose of this study is to identify the specific management challenges faced by family-owned businesses and to suggest strategies that can be used to effectively manage these challenges. Family-owned businesses are an integral part of the global economy, accounting for a significant share of employment, innovation, and economic growth. According to the Family Business Institute, family businesses account for 64% of the US GDP and generate 78% of all new job creation. In Europe, family-owned businesses contribute approximately 70% of employment and 50% of GDP. Despite their importance, family-owned businesses face unique challenges that are distinct from those faced by non-family firms. These challenges include succession planning, family conflicts, and the integration of family and business goals. This article reviews the existing literature on the management of family-owned businesses, focusing on the challenges and strategies for effective management.

Challenges of Family-Owned Businesses: Managing family-owned businesses presents unique challenges that are not typically encountered in non-family firms. One of the key challenges is succession planning. Succession planning is essential to ensure the continuity of the family-owned business beyond the founder's retirement or death. However, it can be difficult to identify and develop the next generation of leaders who possess the necessary skills, experience, and values to lead the firm successfully.

Another significant challenge is the integration of family and business goals. Family-owned businesses are often characterized by a strong sense of family identity and traditions that may conflict with the needs of the business. Balancing family and business goals can be challenging, especially when the two are in conflict.

Finally, family conflicts can pose significant challenges to the management of family-owned businesses. Family conflicts can arise from disagreements over business strategy, succession planning, and the distribution of ownership and wealth. These conflicts can lead to significant tension and even the dissolution of the family-owned business.

Strategies for Effective Management: Effective management of family-owned businesses requires a combination of family, business, and ownership strategies that are aligned with the long-term goals of the firm and the needs of the family. One strategy for effective management is to establish a family council or board of directors that includes family members and independent directors. This council can provide a forum for discussing family and business goals, resolving conflicts, and developing succession plans.

Another strategy is to establish clear lines of communication and decision-making processes that involve both family and non-family members. Clear communication and decision-making processes can help to avoid misunderstandings and conflicts, and ensure that all stakeholders are informed and involved in key decisions.

Finally, developing a strong corporate governance structure that includes independent directors, formalized decision-making processes, and regular audits can help to ensure the long-term success of the family-owned business. A strong corporate governance structure can also help to attract external investors and partners and ensure compliance with legal and regulatory requirements.

Materials and Methods. This study based on qualitative data collection which is based on secondary data. This study conducted a systematic review of the literature on family-owned businesses and their management practices. The review included academic articles, books, and reports published between 1990 and 2021. The literature search was conducted using various databases, including Scopus, Web of Science, and Google Scholar. The search was conducted using the following keywords: "family-owned businesses," "management," "succession planning," "family conflicts," and "management strategies." To collect the data above mentioned sources have researched to find a solutions to given problems. Especially two models have chosen as a method which learnt in detail. Succession planning, stewardship theory.

Results. The review identified several distinct challenges faced by family-owned businesses, including succession planning, family conflicts, and balancing family and business goals. Succession planning is often a significant challenge for family-owned businesses, as it involves selecting a suitable family member to take over the business and ensuring a smooth transition of leadership (Gersick et al., 1997). Family conflicts can also arise due to differing opinions and goals among family members involved in the business (Tagiuri & Davis, 1996). Balancing family and business goals can be difficult, as family members may prioritize family interests over business interests (Chrisman et al., 2005).

Adopting a stewardship theory of management, which focuses on the long-term success of the business rather than short-term profits, can also be an effective strategy for family-owned businesses (Davis et al., 1997). Stewardship theory can be another solution to tackle issues related to family-owned business. This model can be described that a company selects one member who assists as a steward – is responsible for managing others departments as well. Stewardship models describe a diverse set of legal solutions that transform the ownership, governance, and financing of businesses and organizations by fundamentally rewriting the rules of how money and power operate in our institutions.

After detailed data collection and analysis the succession planning and a stewardship theory are come up as a solution. As many family-owned businesses face the problem in management, succession planning can be best solution. According to succession planning a person or two should be selected and should be assigned for some positions which play a crucial role for the development and management of a firm.

Discussion. The findings of this study suggest that family-owned businesses face unique management challenges that require specific management strategies to overcome. By adopting effective management strategies, family-owned businesses can ensure the long-term success of the business and maintain family harmony. Developing a robust succession plan that identifies potential successors and provides them with the necessary training and experience can help ensure a smooth transition of leadership. Setting up clear governance structures and communication channels can also help manage family conflicts and ensure that all family members feel heard and involved in the decision-making process.

It is also essential to create a culture of transparency and open communication within the business, which can help balance family and business goals. By setting clear expectations and goals, family members can work together to achieve success while also maintaining healthy personal relationships.

Overall, managing a family-owned business requires a unique set of skills and strategies that are tailored to the specific challenges that these businesses face. By adopting these strategies and working closely with family members, businesses can overcome these challenges and ensure long-term success.

Conclusion. Family-owned businesses play a significant role in the global economy, but they face distinct management challenges due to the involvement of family members in the ownership and management of the business. Succession planning, family conflicts, and balancing family and business goals are some of the challenges faced by family-owned businesses. To effectively manage these challenges, family-owned businesses can adopt specific management strategies such as developing a succession plan, establishing a family council to manage family conflicts, and adopting a stewardship theory of management. By adopting these strategies, family-owned businesses can ensure the long-term success of the business and maintain family harmony.

REFERENCES:

1. Anderson, R. C., & Reeb, D. M. (2003). Founding-family ownership and firm performance: Evidence from the S&P 500. *The Journal of Finance*, 58(3), 1301-1328.
2. Chua, J. H., Chrisman, J. J., & Sharma, P. (1999). Defining the family business by behavior. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 23(4), 19-39.
3. Chrisman, J. J., Chua, J. H., & Sharma, P. (2005). Trends and directions in the development of a strategic management theory of the family firm. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 29(5), 555-576.
4. Davis, J. H., Schoorman, F. D., & Donaldson, L. (1997). Toward a stewardship theory of management. *Academy of Management Review*, 22(1), 20-47.
5. Gersick, K. E., Davis, J. A., Hampton, M. M., & Lansberg, I. (1997). *Generation to generation: Life cycles of the family business*. Harvard Business Press.
6. Tagiuri, R., & Davis, J. A. (1996). Bivalent attributes of the family firm. *Family Business Review*, 9(2), 199-208.

UO'K 336.76

RIVOJLANGAN MAMLAKATLARDA INVESTITSIYA FONDLARINING SOF AKTIVLARI SAMARADORLIGINI BAHOLASH

Q.I.Xamrayev, dots., Urganch Davlat Universiteti, Urganch

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot investitsiya fondlarining moliya bozori va mamlakatning iqtisodiy o'sishiga ta'sirini tahlil qilishga qaratilgan bo'lib, Osiyo va Tinch okeani mintaqasiga alohida e'tibor qaratilgan. Tadqiqotda investitsiya fondlarining iqtisodiy o'sish va kapital oqimiga ta'sirlari o'rganilgan.

Kalit so'zlar: investitsiya, qimmatli qog'ozlar, investitsiya fondlari, sof aktiv.

Аннотация. Это исследование направлено на анализ влияния взаимных фондов на финансовый рынок и экономический рост страны с особым акцентом на Азиатско-Тихоокеанский регион. В исследовании рассматривается влияние инвестиционных фондов на экономический рост и потоки капитала.

Ключевые слова: инвестиции, ценные бумаги, инвестиционные фонды, чистые активы.

Abstract. This article aims to analyze the impact of mutual funds on the financial market and economic growth of the country, with a special focus on the Asia Pacific region. The research examines the effects of investment funds on economic growth and capital flows.

Key words: investment, securities, investment funds, net assets.

Kirish. Jahonning rivojlangan davlatlari tajribasiga ko'ra, investitsiya fondlarining taraqqiyoti moliya bozorini rivojlanishiga va shu asosda mamlakat iqtisodiy o'sishiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi. So'nggi yillarda Osiyo va Tinch okeanida tartibga solinadigan investitsiya fondlari aktivlari dunyoning boshqa mintaqalariga nisbatan jadal sur'atlarda o'smoqda. 2019 yilga kelib jahondagi barcha tartibga solinadigan investitsiya fondlarining aktivlari qariyb 54,8 trln. AQSh

dollarini tashkil etgan. Shundan, 52,1 foizi Amerika, 34,2 foizi Yevropa davlatlari, 13,5 foizi Osiyo va Afrika davlatlari hissasiga to'g'ri kelgan. AQSh o'zining 25,6 trln. AQSh dollari miqdoridagi aktivlari bilan umumjahon tartibga solinadigan investitsiya fondlari tarkibida yetakchi salmoqni saqlab qolgan [1]. Bu esa, o'z navbatida, investitsiya fondlarini sof aktivlarini samaradorligi oshishi hamda yirik kapital oqimi ushbu fondlar orqali amalga oshayotganidan dalolat beradi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015 yil 24 apreldagi PF-4720-son «Aksiyadorlik jamiyatlarida zamonaviy korporativ boshqaruv uslublarini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida»gi, 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi va 2019 yil 17 yanvardagi PF-5635 son “2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasini «Faol investitsiyalar va ijtimoiy rivojlanish yili»da amalga oshirish bo'yicha davlat dasturi to'g'risida”gi farmonlari hamda mazkur faoliyatga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishga ushbu tadqiqot mavzusi muayyan darajada xizmat qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Investitsiya tamoyillari va amaliyotlari bo'yicha Gitman L.J., John M.D. keng qamrovli tadqiqot olib borishgan. Ular tavakkalchilik va daromadlilik, aktivlarni taqsimlash, portfel nazariyasi, moliyaviy vositalar va qimmatli qog'ozlar bozori kabi keng ko'lamli mavzularni o'rganishgan.

Investitsiyalar bo'yicha Sharp W.F., Alexander G.J., Bailey J.V. “Investments” kitobi keng qamrovli darslik bo'lib, risk va daromad, diversifikatsiya, aktivlarni taqsimlash, kapital bozori nazariyasi va qimmatli qog'ozlarni baholash kabi keng mavzularni qamrab oladi. Kitob qulay uslubda yozilgan va ko'plab misollar va rasmlarni o'z ichiga olgan bo'lib, investitsiyalar sohasiga qiziquvchilar uchun mo'ljallangan.

Fama, F. Eugene va Fransuz olimi R. Kennetlarning “The Equity Premium” maqolasi moliya sohasidagi muhim ish bo'lib, u qimmatli qog'ozlar mukofoti jumboqini o'rganadi, ya'ni qimmatli qog'ozlar tarixan yuqori bo'lishiga qaramay, obligatsiyalarga qaraganda yuqori daromad keltirgan. Mualliflar bozor tavakkalchiligini va boshqa xavf omillarini, masalan, firma hajmi va bozorga nisbatini o'z ichiga olgan yangi aktiv narxlarini modelini taklif qilganlar. Maqola aktivlarni narxlash nazariyasining rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi aniqlangan.

H.M. Markowitzning “Portfelni tanlash” maqolasi portfel nazariyasi tushunchasini taqdim etgan moliya sohasidagi klassik ish hisoblanadi. Maqolada investorlar risk va turli aktivlarning daromadlilikini muvozanatlash orqali o'z portfelini qanday optimallashtirishi mumkinligini aniqlashgan. Maqolada zamonaviy portfel nazariyasi rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi aniqlangan. Bu moliya sohasidagi muhim ish bo'lib, jismoniy shaxslar va institutsional investorlarning investitsiya amaliyotiga ijobiy ta'sir ko'rsatgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda mantiqiy fikrlash, tizimli tahlil, tahlil va sintez, statistik guruhlash va taqqoslama tahlil, abstrakt-mantiqiy fikrlash, matematik statistika va ekonometrik usullardan foydalanilgan. Tadqiqotda foydalanilgan axborot bazasining ishonchlilik tegishli ma'lumotlarning rasmiy manbalardan olinganligi, xususan, O'zbekiston Respublikasi moliya vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Statistika qo'mitasi va boshqa tashkilotlar ma'lumotlaridan foydalanganligi, shuningdek, taniqli xorijlik va mahalliy iqtisodchi olimlarning investitsiya fondi samaradorligini ekonometrik modellardan foydalangan holda baholash va oshirish bo'yicha fikrlaridan qiyosiy foydalanganligi hamda ishlab chiqilgan taklif va tavsiyalarning tatbiq etilganligi bilan belgilanadi.

Tahlil va natijalar. Ma'lumki, 2007-2008 yillarda global moliyaviy inqirozning chuqurlashuvi sharoitida dunyoning yetakchi fond birjalari indeksleri keskin tushib, qimmatli qog'ozlar bahosida pasayish tendensiyasi mavjud bo'lgan, bundan investorlar va uy xo'jaliklarining resurslarini jalb qilish va ularni asosan qimmatli qog'ozlarga investitsiya qiluvchi investitsiya fondlari katta talofat ko'rgan.

Tadqiqotlar ko'rsatishicha, 2008 yilda global moliyaviy inqiroz sharoitida xalqaro tartibga solinadigan ochiq turdagi investitsiya fondlarining sof aktivlari 2007 yilga nisbatan keskin pasaygan. Xususan, butun dunyo ochiq turdagi investitsiya fondlari sof aktivlari 2007 yilga nisbatan 27,6 foizga kamaygan. Bunda eng katta pasayish (44,6 foiz) Osiyo va Tinch okeani davlatlari investitsiya fondlari

hissasiga to'g'ri kelgan. Shunga qaramay, 2009 yilda tartibga solinadigan investitsiya fondlari aktivlarida o'sish kuzatildi. 2013-2022 yillar mobaynida xalqaro o'zaro investitsiya fondlari tahlili shuni ko'rsatdiki, Osiyo va Tinch okeani mintaqasida tartibga solinadigan investitsiya fondlari aktivlari dunyoning boshqa mintaqalariga nisbatan jadal sur'atlarda o'sgan (218,7%) (1-jadval).

2022 yilda dunyodagi barcha tartibga solinadigan ochiq turdagi investitsiya fondlarining sof aktivlari 2013 yilga nisbatan 138,9 foizga oshgan va qariyb 49,3 trln. AQSh dollariga yetgan. 2022 yilda AQShning jami tartibga solinadigan ochiq turdagi investitsiya fondlari sof aktivlaridagi salmog'i 44,9 foizni tashkil etgan. Yevropaning ushbu ko'rsatkichi esa, 36,0 foizga yetgan. Yevropa davlatlaridan Luksemburg investitsiya fondlari rivojlanishi bo'yicha yetakchi davlatlardan biri hisoblanadi. Uning tartibga solinadigan ochiq turdagi investitsiya fondlari sof aktivlari 2022 yilda qariyb 5,0 trln. AQSh dollarini tashkil etgan holda, Yevropaning tartibga solinadigan ochiq turdagi investitsiya fondlari sof aktivlari tarkibida 28,1 foiz salmoqqa ega bo'lgan. AQShning butun dunyo tartibga solinadigan ochiq turdagi investitsiya fondlari jami sof aktivlaridagi salmog'i eng katta bo'lganligi sababli uning amaliyotini batafsil tahlil qilishni taqozo etadi.

1-jadval

Jahondagi tartibga solinadigan ochiq turdagi investitsiya fondlarining yalpi sof aktivlari dinamikasi, mlrd.

AQSh dollari, yil oxiriga

Jahon qit'olari va mamlakatlar	Yillar										2022/ 2013 o'zgarish, % hisobida
	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	
Butun dunyo	20631,0	25088,9	27374,4	26578,6	32252,4	36351,9	38031,61	38190,1	40556,5	49296,9	+138,9
Amerika qit'asi	11130,3	13355,4	14591,5	14583,2	16486,4	18862,4	20007,8	19557,6	21093,0	24880,3	+123,5
Shu jumladan, AQSh	10151,9	11889,7	12825,4	12680,5	14391,6	16723,7	17847,9	17752,7	18868,1	22147,1	+118,2
Yevropa	7393,8	8912,1	9573,9	8949,1	11929,1	11929,1	13804,5	13740,2	14119,4	17742,2	+140,0
Shu jumladan, Luksemburg	2042,3	2538,9	2799,0	2587,1	3145,2	3606,8	3757,6	3817,2	3901,3	4988,6	+144,36
Osiyo va Tinch okeani	2037,5	2715,2	3067,3	2921,3	3691,6	3744,9	4072,8	5008,3	5198,3	6492,5	+ 218,7
Afrika	69,4	106,3	141,6	125,0	145,1	142,9	146,5	122,1	145,8	181,8	+162,0

Manba: 2018 Investment Company Factbook. - p. 272 (www.icifactbook.org) - ma'lumotlari asosida mualliflar tomonidan tuzilgan

2-jadval

AQSh investitsiya fondlari sonining o'zgarishi

Yillar	Ochiq turdagi Fondlar (mutual funds)	Yopiq turdagi fondlar (closed-end funds)	Birjada aksiyalari kotirovka qilinadigan fondlar (exchange-traded funds, ETFs)	Birlashgan investitsiya trastlari (unit investment trusts)	Jami investitsiya fondlari
2002	6778	486	19	11593	18876
2003	7489	491	29	10966	18975
2004	8003	511	30	10414	18958
2005	8370	481	80	10072	19003
2006	8518	489	102	9295	18404
2007	8511	543	113	8303	17470
2008	8426	581	119	7233	16359
2009	8417	618	152	6499	15686
2010	8449	634	204	6019	15306
2011	8721	645	359	5907	15632
2012	8745	662	629	6030	16066
2013	8879	642	728	5984	16233
2014	8611	627	797	6049	16084
2015	8535	624	923	5971	16053
2016	8673	632	1134	6043	16482
2017	8744	602	1194	5787	16327
2018	8972	599	1294	5552	16417
2019	9259	568	1411	5381	16619
2020	9520	558	1594	5188	16860
2021	9507	532	1774	5100	16913
2022	9356	530	1897	5035	16818

Manba: 2018 Investment Company Fact Book. –p.52 (www.icifactbook.org).

2022 yilda AQShda barcha investitsiya fondlari soni 16818 tani tashkil etgan. Bu esa, 2002 yilga nisbatan 2058 taga kam demakdir. AQShda investitsiya fondlari tarkibida birlashgan investitsiya trastlarining soni 2002-2022 yillarda keskin kamaygan (11593 tadan 5035 gacha) va bu umumiy investitsiya fondlari sonining kamayishiga olib kelgan. Ochiq turdagi fondlar soni oxirgi besh yil davomida o'sish tendensiyaga ega bo'lib, 2022 yilda 9356 tani tashkil etgan. Birjada aksiyalari kotirovka qilinadigan fondlar soni ham yuqori o'sish tendensiyaga ega bo'lib, 2022 yilda 1897 tani tashkil etgan va 2015 yilga nisbatan 2 baravar oshgan (2-jadval).

Ayni paytda, birjada aksiyalari kotirovka qilinadigan fondlarning soni yuqori sur'atlarda oshgan bo'lsa ham, shunga qaramay, 2022 yilda AQSh investitsiya fondlari tarkibiga soni jihatidan eng katta ulush ochiq turdagi investitsiya fondlariga taalluqli bo'lgan.

2013-2022 yillar mobaynida AQSh barcha turdagi investitsiya fondlari aktivlari qiymatida o'sish kuzatilgan. Xususan, 2022 yilda 2013 yilga nisbatan o'sish ochiq turdagi investitsiya fondlari, yopiq turdagi investitsiya fondlari, Birjada aksiyalari kotirovka qilinadigan fondlar, investitsiya trastlarida mos ravishda 58,4 foiz, 15,5 foiz, 242,8 foiz va 66,6 foizni tashkil etgan.

Tahlillar ko'rsatishicha, so'nggi o'n yillikda birjada aksiyalari kotirovka qilinadigan fondlarning aktivlari yuqori sur'atlarda oshgan. Bu esa keyingi paytlarda Birjada aksiyalari kotirovka qilinadigan fondlarning roli ortib borayotganligidan dalolat beradi. Zero, 2022 yilda bunday investitsiya fondlarining aktivlari 2010 yilga nisbatan qariyb 8 barobar ko'paygan.

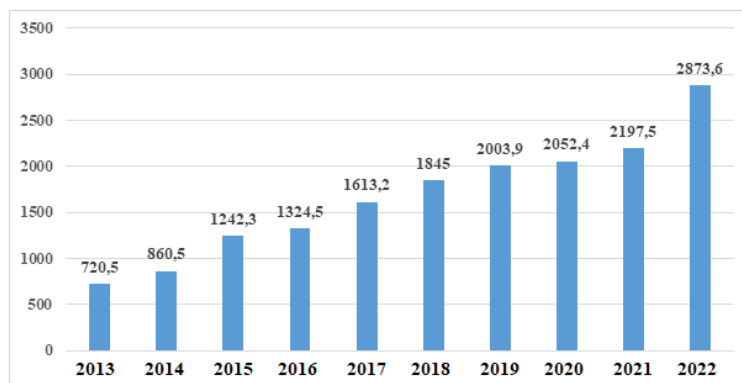
So'nggi paytlarda moliyaviy vositachilik roliga bo'lgan raqobat yanada keskin tus olayotgan bo'lib, bunda tijorat banklarining salmog'i pasayish tendensiyasiga, investitsiya fondlarining salmog'i, aksincha, o'sish tendensiyasiga ega bo'lgan. Bu esa, investitsiya fondlarining moliya bozori barqarorligini oshirish, xususiy investorlar uchun xavf-xatarni kamaytirish, investitsiya mablag'lari o'sishini ta'minlash, qo'yilma qiluvchilar daromadlarini oshirish, investitsiya qo'yilmalarining yangi shakllariga nisbatan talabni oshirishga xizmat qilishi bilan belgilanadi.

Shuningdek, global moliyaviy inqirozning moliya bozori barqarorligiga salbiy ta'sirini yumshatish, ayniqsa, uy xo'jaliklarining fond bozoridagi faolligini oshirishda investitsiya fondlarining rivojlanishi muhim ahamiyat kasb etadi.

2022 yilda AQShda ochiq turdagi investitsiya fondlari aktivlarining qariyb yarmi (43 foizi) aksiya fondlari hissasiga to'g'ri kelgan. Shuningdek, ochiq turdagi investitsiya fondlari tarkibida pul bozori fondlari 21 foiz, obligatsiya fondlari 16 foiz va boshqa gibril (hybrid) fondlar 8 foiz salmoqqa ega bo'lgan [2].

Dunyodagi barcha tartibga solinadigan ochiq turdagi investitsiya fondlarining aktivlari 2020 yilda 37,2 trln. AQSh dollarini tashkil etgan. Shundan, 47,7 foizi AQSh, 34,3 foizi Yevropa davlatlari, 13,0 foizi Osiyo va Afrika davlatlari, 5,0 foizi esa Amerika qit'asining qolgan davlatlari hissasiga to'g'ri kelgan. AQSh o'zining 17,8 trln. AQSh dollari miqdoridagi aktivlari bilan umumjahon tartibga solinadigan ochiq turdagi investitsiya fondlari tarkibida yetakchi salmoqni saqlab qolgan.

1-rasm ma'lumotlari ko'rsatishicha, Irlandiya tartibga solinadigan ochiq turdagi investitsiya fondlarining sof aktivlari qiymati 2022 yilda 2873,6 mlrd. AQSh dollarini tashkil etgan va 2013 yilga nisbatan qariyb 3,5 baravar oshgan.

1-rasm. Irlandiyada tartibga solinadigan ochiq turdagi investitsiya fondlarining sof aktivlari qiymatining o'zgarishi dinamikasi, mlrd. AQSh dollarida

Manba: Manba: Investment Company Institute (www.ici.org) ma'lumotlari asosida mualliflar tomonidan tuzilgan

Umuman olganda, jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi ta'sirida rivojlangan davlatlarda investitsiya fondlarining rivojlanish tendensiyasi o'zgargan, ya'ni 2013 yilda sezilarli pasayish yuz berib, 2014-2022 yillar davomida o'sish tiklangan.

Jahondagi ochiq va yopiq investitsiya fondlarining sof aktivlariga ta'sir qiluvchi omillar hisoblangan aktivlari aksiyadan iborat investitsiya fondi, aktivlari obligatsiyalardan tashkil topgan investitsiya fondi, aktivlari valyutadan tashkil topgan investitsiya fondi va aktivlari aralash hisoblangan investitsiya fondlarining jahondagi jami investitsiya fondlarini sof aktivlariga ta'sirini ko'p omilli regression model orqali ekonometrik tahlilini amalga oshiramiz. Ekonometrik tahlilni vaqtlar qatori ma'lumotlari asosida, ma'lumotlar oralig'ini 2015-2022 yillarni olib, ko'p omilli regressiya tahlilini amalga oshiramiz.

Maqsad jahondagi investitsiya fondlarining sof aktivlarini o'sishi yoki kamayishiga ta'sir qiluvchi omillarning ta'sir darajasini aniqlashdir. Bunda erksiz o'zgaruvchi sifatida jahondagi ochiq va yopiq investitsiya fondlarining sof aktivlari qiymati, erkli o'zgaruvchi sifatida esa, aktivlari aksiyadan tashkil topgan investitsiya fondlarini sof aktivlari qiymati, aktivlari obligatsiyadan tashkil topgan investitsiya fondlarini sof aktivlari qiymati, aktivlari valyutadan tashkil topgan investitsiya fondlarini sof aktivlari qiymati va aktivlari aralash hisoblangan investitsiya fondlarining sof aktivlari qiymati hisoblanadi. Ushbu erkli va erksiz o'zgaruvchilarni inobatga olgan holda, quyidagi sodda matematik formula ko'rinishida ifodalaymiz:

$$TNAF = F(MF, BF, MF, EF) \quad (1)$$

Bu yerda,

TNAF (Total net asset close-end funds) - ochiq va yopiq investitsiya fondlarining sof aktivlari qiymati;

MF (Money funds) - aktivlari valyutadan tashkil topgan investitsiya fondlarining sof aktivlari qiymati;

BF (Bond funds) - aktivlari obligatsiyadan tashkil topgan investitsiya fondlarini sof aktivlari qiymati;

MF (Mixed funds) - aktivlari aksiya, obligatsiya va valyutadan tashkil topgan investitsiya fondlarini sof aktivlari qiymati;

EF (Equity funds) - aktivlari aksiyadan iborat bo'lgan investitsiya fondlarining sof aktivlari qiymati.

Matematik funktsiyani shakllantirganimizdan so'ng, tanlangan o'zgaruvchilarning ta'siri darajasini o'rganishimiz uchun eng kichik kvadratlar usuli (Ordinary Least Squares)dan foydalangan holda ko'p omilli ekonometrik model asosida tahlilni amalga oshiramiz. Maxsus dastur asosida ko'p omilli regression OLS usulidan foydalangan holda 3-jadvalni hosil qilamiz.

3-jadval

Jahondagi investitsiya fondlarining sof aktivlarga ta'sir qiluvchi omillarning ta'sirini OLS usulida tahlili

Erksiz o'zgaruvchi	Dunyodagi investitsiya fondlarining sof aktivlari qiymati (TNAF)			
Kuzatuvchilar soni 8 ta (2015-2022 yillarini o'z ichiga oladi)				
Erkli o'zgaruvchilar	Koeffitsiyentlar	Standart xatolik	t - statistika	Ehtimollik
BF (Bond funds)	1.030925	0.149235	6.908060	0.0062
EF (Equity funds)	0.924406	0.085008	10.87429	0.0017
MF (Money funds)	0.987279	0.160930	6.134840	0.0087
MF (Mixed funds)	1.150571	0.250234	4.597980	0.0193
(c) constant	0.248535	0.751737	0.330614	0.7627
Qoldiqlar kvadrati	0.999893		Erksiz o'zg. o'rt. arifm.	36.51250
O'zgargan qoldiqlar kvadrati	0.999749		Erksiz o'zg. stand. chetlanishi	6.834040
Regr. stand. Xatoligi	0.108198		Akaike mezoni	-1.340544
Kold. kvadr. yig'indisi	0.035120		Shvars mezoni	-1.290893
Logarif. haq. Yaqinlik	10.36218		Xannan-Kvin mezoni	-1.675420
F – statistika	6980.893		Darbin-Uotson mezoni	2.671495
Ehtimollik (F – stat.)	0.000003			

Kavslar ichidagi ko'rsatkichlar standart xatolik P-qiymatdagi, ***P<0,01, **P<0,05, *P<0,1.

Manba: Muallif ishlanmasi

3-jadvaldagi ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, qoldiqlar kvadrati birga yaqin bo'lib, tanlagan omillarni investitsiya fondlarining sof aktivlariga ta'sirini 99.9 foiz ifoda eta oladi. Boshqa omillar o'zgarmagan holda (*ceteris paribus*) biz tanlagan omillar ya'ni erkli o'zgaruvchi omillar hisoblangan BF (Bond Funds), EF (Equity Funds), MF (Money Funds) va MF (Mixed Funds) investitsiya fondlarining sof aktivlarini qiymati jahon investitsiya fondlarining sof aktivlari qiymatini ta'siri darajasi 99.9 foizni tashkil etadi. Bundan tashqari, erkli o'zgaruvchilarning koeffitsientlari P-qiymati 5 foizdan kichik ekanligini ko'rishimiz mumkin. Ushbu ko'rsatkich shuni anglatadiki, tanlagan ta'sir qiluvchi omillarning ta'sirining ishonchligi 95 foiz ta'sir qilishini ko'rsatadi.

T-statistika mezoniga asosan, $N_0: a_1=0$, $H_1: a_1 \neq 0$ mezon asosida gipoteza testlarini amalga oshirilganida, test natijalariga ko'ra tanlangan erkli o'zgaruvchilar statistik muhim ekanini ko'rsatadi. F-statistika shuni ko'rsatadiki, tanlangan to'rtta omil dunyodagi investitsiya fondlarining sof aktivlariga ta'siri darajasi 99 foizni tashkil etadi. Ekonometrik tahlilning gipoteza asosida tekshirish natijasida, dunyodagi investitsiya fondlarining aktivlari qiymatiga, aktivlari obligatsiyalardan tashkil topgan investitsiya fondlari, aksiyalar fondlari, valyutadagi fondlar va aralash tashkil etilgan fondlar aktivlari qiymatini to'g'ridan to'g'ri ta'sir qilishini ko'p omilli regression model yordamida aniqlandi. Ushbu ko'p omilli regression model quyidagi ko'rinishda aks ettirildi.

$$TNAFx = 0.248535 + 1.030925 * \text{Bond_funds}_x + 0.924406 * \text{Equity_funds}_x + 0.987279 * \text{Money_funds}_x + 1.15057 * \text{Mixed_funds}_x + cx \quad (2)$$

Ekonometrik tahlildan shuni xulosa qilishimiz mumkinki, aktivlari obligatsiyalardan tashkil topgan investitsiya fondining sof aktivlari qiymati 1 trillion dollarga oshsa, jahondagi investitsiya fondlarining sof aktivlarining qiymati 1,03 trillion dollarga oshishiga, aktivlari aralash bo'lgan investitsiya fondlarining sof aktivlari qiymati 1 trillionga oshganda, dunyodagi investitsiya fondlarining sof aktivlarining qiymati 1,15 trillion dollarga oshishiga olib kelishini ko'rsatadi. Aktivlari aksiyalardan tashkil topgan investitsiya fondlarini sof aktivlari qiymati 1 trillion dollarga oshsa, jahondagi investitsiya fondlarining sof aktivlari 0,98 trillion dollarga oshishiga, valyutadagi investitsiya fondlarining sof aktivlarining 1 trillion dollarga oshishi esa, dunyodagi sof aktivlarining 0,98 trillion dollarga oshishiga olib keladi.

Xulosa. Ekonometrik tahlildan shuni xulosa qilishimiz mumkinki, aktivlari obligatsiyalardan tashkil topgan investitsiya fondining sof aktivlari qiymati 1 trillion dollarga oshsa, jahondagi investitsiya fondlarining sof aktivlarining qiymati 1,03 trillion dollarga oshishiga, aktivlari aralash bo'lgan investitsiya fondlarining sof aktivlari qiymati 1 trillionga oshsa esa, dunyodagi investitsiya fondlarining sof aktivlarining qiymati 1,15 trillion dollarga oshishiga olib kelishini ko'rsatadi. Aktivlari aksiyalardan tashkil topgan investitsiya fondlarining sof aktivlari qiymati 1 trillion dollarga oshsa, jahondagi investitsiya fondlarining sof aktivlari 0,98 trillion dollarga oshishiga, valyutadagi investitsiya fondlarining sof aktivlarining 1 trillion dollarga oshishi esa, dunyodagi sof aktivlarining 0,98 trillion dollarga oshishiga olib keladi.

So'nggi paytlarda moliyaviy vositachilik roliga bo'lgan raqobat yanada keskin tus olayotgan bo'lib, bunda tijorat banklarining salmog'i pasayish tendensiyasiga, investitsiya fondlarining salmog'i, aksincha, o'sish tendensiyasiga ega bo'layotganligi investitsiya fondlarining moliya bozori barqarorligini oshirish, xususiy investorlar uchun xavf-xatarni kamaytirish, investitsiya mablag'lari o'sishini ta'minlash, qo'yilma qiluvchilar daromadlarini oshirish, investitsiya qo'yilmalarining yangi shakllariga nisbatan talabni oshirishga xizmat qilishi bilan belgilanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. 2020 Investment Company Fact Book - p. 11 (www.icifactbook.org).
2. 2018 Investment Company Fact Book. -p.18 (www.icifactbook.org).

UO'K 338.46:004.78

XIZMAT KO'RSATISH SOHASIDAGI TADBIRKORLIK FAOLIYATINI TASHKIL ETISH MASALALARI

Z.T.Xasanova, oq'ituvchi, Namangan muhandislik-texnologiya instituti, Namangan

Annotatsiya. Bugungi kunda zamonaviy kichik biznes ommaviylashib bormoqda, bu birinchi navbatda xizmat ko'rsatish sohasining rivojlanishi bilan bog'liq. Ushbu sohaning faol dinamikasi

XX-asrning ikkinchi yarmida qayd etilgan iqtisodchilar tomonidan unga bo'lgan qiziqishning ortishiga yordam berdi. Natijada, hozirgi vaqtda turli xil faoliyat turlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik tizimi tufayli xizmat ko'rsatish sohasi juda ko'p talqinlarga ega.

Kalit so'zlar: kichik biznes, tadbirkorlik, xizmat ko'rsatish, bozor, xizmat, iste'molchi.

Аннотация. Сегодня современный малый бизнес становится популярным, что в первую очередь связано с развитием сферы услуг. Активная динамика этой области способствовала повышенному интересу к ней со стороны экономистов, отмеченному во второй половине XX века. В результате сфера услуг в настоящее время имеет множество интерпретаций из-за системы взаимозависимости между различными видами деятельности.

Ключевые слова: малый бизнес, предпринимательство, услуга, рынок, услуга, потребитель.

Abstract. Today, modern small business is becoming popular, which is primarily due to the development of the service sector. The active dynamics of this field contributed to the increased interest in it by economists noted in the second half of the 20th century. As a result, the service sector currently has many interpretations due to the system of interrelationships between different types of activities.

Key words: small business, entrepreneurship, service, market, service, consumer.

Jahon tajribasi shuni tasdiqlaydiki, tadbirkorlik rivojlangan iqtisodiy tizimning ajralmas, zarur tarkibiy qismi bo'lib, u o'ziga xos "muammo" vazifasini bajaradi va iqtisodiyotni yangi holatga keltiradi. "Tadbirkorlik faoliyatida milliy resurslarning asosiy qismi yaratiladi va muomalada bo'ladi..." [1], iqtisodiy munosabatlar tizimida iqtisodiy o'sishning salohiyati va imkoniyatlarini belgilaydi.

Ishbilarmonlik muhitini rivojlantirishning asosiy shakllaridan biri bu kichik biznesdir. "Kichik tadbirkorlik hozirgi kunda bozor iqtisodiyoti sub'ektlari tomonidan amalga oshiriladigan, qonun bilan belgilangan, ushbu tushunchaning mohiyatini belgilovchi belgilarga ega bo'lgan iqtisodiy faoliyat sifatida tan olinadi"[2].

Keyingi yillarda kichik biznes ijtimoiy yo'naltirilgan iqtisodiyotni shakllantirishning asoschilariga, yangi ish o'rinlari yaratish poydevoriga, jamiyatdagi ijtimoiy tabaqalanish darajasini belgilovchi "o'rta sinf" shakllanishining asosiga aylandi hamda viloyatlar va munitsipalitetlarning byudjet mablag'larini to'ldirish manbai bo'ldi.

1-jadval

Kichik biznesning yirik biznesga nisbatan afzalliklari

№	Afzalliklari	Mazmuni
1	Moslashuvchanlik	Kichik biznes ko'proq harakatchan va bozor muhitidagi turli o'zgarishlarga tezroq javob beradi, bu esa ularning tez moslashishi va qayta tuzilishiga olib keladi.
2	Tejamkor	Korxona rivojlanishining dastlabki bosqichida tashkiliy va kapital xarajatlarni sezilarli darajada kamaytirishda namoyon bo'ladi. Katta hududlar, binolar, kapital qurilishga ehtiyoj yo'q, bu echimlarga alternativa sifatida ijara mavjud. Kichik biznes sub'ektlari mablag'lari aylanmasi yuqori, o'rtacha mehnat xarajatlari yirik korxonalarga nisbatan past
3	Tor mutaxassislik	Kichik biznesning ixtisoslashuvi zamonaviy iste'molchining iste'molchi afzalliklarini shakllantirishda yangi qiymat tizimini yanada samarali qondirishga yordam beradi. Kichik biznes bozor kon'yunkturasini eng aniq tushunadi, keng aholi talabini qondirishga qaratilgan yirik biznes bilan solishtirganda mijozga individual yondashish imkoniyatiga ega.
4	Hududiy bozorlarni rivojlantirish	Kichik biznes u yaratilgan va rivojlanayotgan hudud infratuzilmasini tashkil qiladi. Bu hududlararo transport xarajatlarning kamayishiga, aholi bandligining oshishiga, viloyat yalpi mahsulotidagi ulushning oshishiga olib keladi.

Kichik biznesni qo'llab-quvvatlash infratuzilmasi deganda biz kichik biznesni rivojlantirish uchun shart-sharoitlarni yaratishni, xususan: ta'lim, aloqa, transport infratuzilmasini (yo'llarni, muhandislik tarmoqlarini qurish va ta'mirlash) rivojlantirishni nazarda tutamiz. Marketing,

huquqshunoslik va tadbirkorlik faoliyati uchun muhim boshqa sohalarida konsalting xizmatlarini joriy etish ham kiradi. Mamlakatimizda amaliyotida infratuzilma ob'ektlari soni etarli emas, shuning uchun bu sohani rivojlantirish ustuvor vazifaga aylanib bormoqda va yanada kengroq hamda har tomonlama e'tibor talab qiladi.

K.R. MakKonnell va S.L.Bryu xizmatning ta'rifini "nomoddiy (ko'rinmas) va buning evaziga iste'molchi, firma yoki hukumat qimmatli narsalarni taqdim etishga tayyor" deb ta'riflaydilar[3]. F.Kotlarning ta'kidlashicha, "xizmat deganda bir tomon boshqasiga ko'rsatishi mumkin bo'lgan va asosan nomoddiy bo'lgan, biror narsani egallab olishga olib kelmaydigan har qanday hodisa yoki foyda tushuniladi. Xizmatlarni ishlab chiqarish uning moddiy ko'rinishidagi mahsulot bilan bog'lanishi mumkin yoki bo'lmasligi mumkin" [4].

Shunday qilib, xulosa qilishimiz mumkinki, hozirgi vaqtda xizmatning mohiyati, uning iqtisodiy mazmuni masalalari juda dolzarb va muhokama qilinmoqda va shuning uchun juda ko'p talqinlarga ega. Bundan tashqari, iqtisodiy adabiyotlarda xizmatlarni tasniflashda yagona yondashuv mavjud emas, olimlar o'rtasida ko'plab turli fikr va qarashlar mavjud bo'lib, u yoki bu muammoning mavjudligi, u yoki bu darajada murakkablashishi, yangi texnologiyalarning paydo bo'lishi bilan bog'liq.

Xizmat ko'rsatish faoliyatining asosiy turlari sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin: masalan, maishiy xizmat, sog'liqni saqlash, ta'lim sohalarida ko'rsatiladigan shaxsiy xizmatlar; nisbatan yangi turdagi xizmatlar, ular turli xil xo'jalik xizmatlarini o'z ichiga oladi: buxgalteriya hisobi, ishlab chiqarish va marketingni tashkil etish sohasida maslahatlar, reklama, huquqshunoslik sohasida, nusxa ko'chirish va bosma xizmatlar ko'rsatish va boshqalar. Biznes xizmatlariga bo'lgan talabni yirik kompaniyalar ham, kichik kompaniyalar ham taqdim etadilar, bu buni tashkiliy xarajatlarni rejalashtirishga oqilona yondashuv bilan bog'laydi, ularni, xususan, ish haqi xarajatlari moddasida aks ettiradi. Ishlab chiqarish xizmatlari ko'lami ham kengayib bormoqda, bu esa kichik korxonalarga xizmatlar sifatini oshirish va ularning tannarxini pasaytirish imkonini bermoqda.

Xizmat ko'rsatish sohasining o'zni ham uning innovatsion faolligi, yangi tovar va xizmatlar ishlab chiqarish imkoniyati ortib borayotgani tufayli ortganini hisobga olish kerak. Xizmat ko'rsatish sohasiga innovatsiyalarni joriy etish, qoida tariqasida, ko'plab tarkibiy qismlarning o'zaro ta'sirini belgilaydi, bu esa yanada ilg'or texnologiyalarni joriy etishda, xizmatlar ko'rsatishni tashkil etishni takomillashtirishda, yangi tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarni qo'llashda namoyon bo'ladi.

Ishbilarmonlik muhitida innovatsion faoliyat - ishlab chiqarishdan marketing va boshqaruvga bo'lgan korxonaning biznes boshqaruvida innovatsion g'oyalarni amalga oshirishdir. Har qanday yangilik oldingi hamkasbidan sifat jihatidan farqni anglatadi va jamiyatning o'sib borayotgan ehtiyojlarini qondira oladigan yangi mahsulot yoki xizmat ko'rinishida qandaydir o'ziga xos natijalarga olib kelishi kerak. XX-asrning birinchi yarmida avstriyalik olim Y. SHumpeter iqtisodiy dinamikani o'rganar ekan, tadbirkorlik faoliyati faqat iqtisodiy faoliyat omillarini joriy etish sharoitida ilgari qo'llanilgan ishlab chiqarish jarayonlaridan kelib chiqqan holda yangi innovatsiyalardan foydalanganda va shakllanganda mumkin bo'ladi, deb ta'kidlagan edi. Bugungi kunda innovatsion faoliyat bozor munosabatlarining zamonaviy tuzilmasini shakllantirishning hal qiluvchi omillaridan biriga aylanib, yangi biznes ustuvorliklarining paydo bo'lishiga yordam beradi.

Gollandiyalik tadqiqotchi P. Den Hertog o'zining "xizmat va potensial innovatsiyalarni tushunish" g'oyasini ilgari surdi. Uning fikricha, amalda ko'plab innovatsiyalar bir vaqtning o'zida bir nechta yo'nalishlarda o'zgarishlarga olib keladi [5]:

1) yangi xizmat konsepsiyasi yoki xizmat taklifini ishlab chiqishda. Bunday holda, innovatsiyalar mijozning muammolarini hal qilish yoki uning ehtiyojlarini qondirishning yangi usuli sifatida, shu jumladan mavjud xizmat komponentlarining yangi kombinatsiyasini yaratish orqali taqdim etilishi mumkin;

2) iste'molchilar bilan o'zaro munosabatlarning yangi usullarini taklif qilishda, bu jarayon innovatsiyalari, uning mohiyati mijozning o'zi xizmatlar va xizmat innovatsiyalarini birgalikda ishlab chiqarishda innovatsion g'oyalarning muhim manbaiga aylanishi mumkin;

3) yangi qiymat jarayonlarini yaratishda, yangi xizmatlar biznes tarmoqlari va platformalar orqali ulangan yirik jamoalar tomonidan yaratilishi mumkin;

4) daromad olishning yangi usullarini qo'llashda. Xizmatlarni ishlab chiqarishda ishtirok etuvchilar sonining ko'payishi xarajatlar va foyda taqsimotining yangi sxemalarini shakllantirishni talab qiladi;

5) xizmat ko'rsatuvchi kompaniyalar xodimlarini yangi funksiyalarni o'zlashtirishga, shuningdek innovatsion xizmatlarni ishlab chiqishga va taklif qilishga undaydigan yangi boshqaruv hamda tashkiliy sxemalarni yaratishda;

6) xizmatlarni yoki ularning tarkibiy qismlarini taqdim etishning yangi interfeyslari va kanallaridan foydalanish orqali xizmatlarni ishlab chiqarish va iste'mol qilishning takomillashtirilgan usullarini ta'minlaydigan yangi texnologiyalarni joriy etishda.

Innovatsion tadbirkorlik sohasidagi tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, xizmat ko'rsatish sohasidagi biznes muvaffaqiyatining hozirgi tendensiyasi mijozlarning ishonchidir va kompaniyaning eng muhim resursi bu inson kapitalidir. Biroq, ushbu inson kapitalidan samarali foydalanish uchun unga ma'lum bir infratuzilma yoki kompaniyaning tarkibiy kapitali kerak. Strukturaviy kapital - bu xodimlar uyga qaytganlarida kompaniyada qoladigan narsa, u egalik qilishi mumkin bo'lgan narsadir. Bu xodimlarga o'z bilimlarini to'ldirish, yangilash va rivojlantirish imkonini beradi, bilim almashish va bilimga asoslangan echimlarni ishlab chiqishni ta'minlaydi. Kompaniyaning tarkibiy kapitali uning tashkiliy tuzilmasi, korporativ madaniyati va qadriyatlarini, ofis dizayni, maxsus ma'lumotlar bazalari va bilimlari, axborot texnologiyalari va korporativ tarmog'i, ta'lim dasturlari va boshqa nomoddiy aktivlardir.

Shunday qilib, xizmat ko'rsatish sohasida innovatsion faoliyatni rivojlantirish nafaqat tovarlarni ishlab chiqarish va umuman iste'mol qilish sohasini qamrab olishi, balki yangi boshqaruvni qo'llashda aniq mijozlarning ehtiyojlari tarkibini hisobga olishi kerak.

Bizning fikrimizcha, xizmat ko'rsatish sohasidagi tadbirkorlik faoliyatining zamonaviy xususiyatlarini ham unda tadbirkorlikning turli funksiyalarining namoyon bo'lishi nuqtai nazaridan ko'rib chiqish zarur. Xizmat ko'rsatish sohasidagi tadbirkorlik funksiyalarini ikki guruhga bo'lish mumkin: fundamental va o'ziga xos. SHuni ta'kidlash kerakki, ushbu funksiyalar har qanday faoliyat sohasida amalga oshirilishi mumkin, ammo o'ziga xos funksiyalar xizmat ko'rsatish sohasida ko'proq namoyon bo'ladi, chunki ikkinchisi jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy tendensiyalar ta'siri ostida shakllangan.

Ilmiy adabiyotlarda asosiy funksiyalar umumiy iqtisodiy, resurs, tashkiliy, innovatsion va ijtimoiy sifatida taqdim etilgan. SHu bilan birga, zamonaviy biznesning o'ziga xos xususiyati shundaki, iste'molchi sotib olish va sotish jarayonida ko'proq talabchan afzalliklarni namoyon etib, o'ziga individual yondashuvni talab qiladi, raqobat muhitining faol rivojlanishi uni kuchli shaxsiy fazilatlariga ega yuqori malakali mutaxassis bo'lishga majbur qiladi va xo'jalik munosabatlari tizimida biznesning rolini kuchaytirish qonunchilik faoliyati sohasida uning hamjamiyatining manfaatlarini shakllantirishni nazarda tutadi. SHu munosabat bilan biz xizmat ko'rsatish sohasidagi tadbirkorlikning beshta asosiy funksiyasini quyidagilar bilan to'ldirishni taklif qilamiz: shaxsiy va vakillik. Bu esa mazmunini tushunish zamonaviy tadbirkorlik xususiyatlarini to'liqroq o'rganish imkonini beradi.

SHaxsiy funksiya mehnatning yuqori darajada namoyon bo'lishida namoyon bo'ladi, bu xizmatlar ko'rsatishda ma'lum darajada individuallashtirishni va buning natijasida mijozlarga xizmat ko'rsatishning tegishli darajasini ta'minlashni nazarda tutadi, bu bugungi kunda mehnatni rivojlantirishning so'zsiz omilidir. Bundan tashqari, funksiyani tushunish xizmat ko'rsatish sohasidagi tadbirkorlik faoliyatining ijtimoiy jihatining mazmunini ochib beradi, bu hozirgi vaqtda ushbu biznes sohasini jamiyat ehtiyojlariga moslashtirish, aholiga yanada yuqori kirish imkoniyatlarini ta'minlash jarayoni nuqtai nazaridan muhim ahamiyatga ega.

Vakillik funksiyasi xizmat ko'rsatish sohasini ushbu biznesning qonuniy vakillari, shuningdek ularning manfaatlarini ta'minlovchi turli birlashmalar, jamoat guruhlari va tashkilotlari shaxsida siyosiy va huquqiy munosabatlar tizimida vakillik qilish zaruratida namoyon bo'ladi. Ijtimoiy muhit talablariga va bozor samaradorligi mezonlariga javob beradigan xizmat ko'rsatish sohasida tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish mexanizmi bo'yicha umumiy qarashlarni ishlab chiqiladi.

Xizmat ko'rsatish sohasidagi tadbirkorlik faoliyatining funksional o'ziga xos xususiyatlarini tahlil qilib, uning iqtisodiyotni ijtimoiylashtirish jarayonlaridagi asosiy rolini ta'kidlash mumkin, bu xizmatlar mehnatning asosiy mahsulotiga aylanadi, ularning iste'moli esa mehnatning asosiy mahsuloti bo'lib xizmat qiladi. inson ehtiyojlarini qondirishning asosiy yo'lidir, bu oxir-oqibat zamonaviy jamiyatning iqtisodiy hayotining yo'nalishini yoki uning postindustrial rivojlanish bosqichini belgilaydi.

Xulosa qilib aytganda, xizmat ko'rsatish sohasida namoyon bo'ladigan tadbirkorlikning qo'shimcha fundamental va o'ziga xos funksiyalarining mazmuni ushbu faoliyatni zamonaviy ijtimoiy munosabatlar tizimini shakllantirish jarayonida asosiy faoliyat sifatida rivojlantirish zarurligini ko'rsatadi. Bundan tashqari, xizmat ko'rsatish sohasida tadbirkorlikning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olmasdan turib, bizning fikrimizcha, ham olimlar, ham bozor ishtirokchilari oldida turgan dolzarb muammolarni hal qilib bo'lmaydi. Bu vazifalarga: xizmat ko'rsatish sohasida standartlashtirish va sertifikatlashtirishni takomillashtirish; xizmatlarni sotish hajmini hisobga olish va prognozlash; zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarni hisobga olgan holda xizmatlarning ayrim turlarini ishlab chiqarishni rivojlantirishga yondashuvlarni takomillashtirish; xizmatlarning milliy va xalqaro tasnifini muvofiqlashtirishga olib keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Safiullin N. Z. Tendensii razvitiya malogo predprinimatelstva v sisteme ekonomicheskix interesov : monografiya / N. Z. Safiullin, M. D. Fayzrahmanov. – Kazan : Izd-vo Kazan. un-ta, 2007. – 104 s.
2. Terebova, S. V. Predprinimatelstvo v regione: sostoyanie, perspektivy : monografiya / S. V. Terebova, O. V. Podolyakin, V. S. Uskov, S. YU. Egorixina. – Vologda : ISERT RAN, 2011. – 160 s.
3. Makkonell K. R. Ekonomiks: printsipy, problemy i politika : v 2 t. T. 2 / K. R. Makkonell, S. L. Bryu. – M. : Respublika, 1992.
4. Kotler, F. Osnovy marketinga / F. Kotler. – M. : Biznes-kniga, 1995.
5. Den Hertog, P., van der Aa W., de Jong M. W. Capabilities for Managing Service Innovation: Towards a Conceptual Framework // Journal of Service Management. – 2010. – Vol. 21. № 4. – P. 490–514.

УЎК 330.341.1(075)

ИШБИЛАРМОНЛИК МУҲИТИНИ ҚУЛАЙЛАШТИРИШДА ИНФРАТУЗИЛМАЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ

О.А.Арипов, и.ф.д., проф., Наманган муҳандислик-қурилиш институти, Наманган
Ж.Пиримбаев, бўлими мудири, Қирғиз-Турк Манас университети, Бишкек
Б.Б.Ғаниев, стажёр-тадқиқотчи, Наманган муҳандислик-қурилиш институти, Наманган

Аннотация. Мақола Ўзбекистонда ишбилармонлик муҳитини ривожлантириши масалаларига бағишланган. Ишбилармонлик муҳитини қулайлаштиришида инфратузилмаларнинг алоҳида аҳамияти тўғрисида фикр-мулоҳазалар юритилган. Бизнес инфратузилмаси элементлари ва унинг ташкилий-ҳуқуқий шакллариининг уйғунлиги очиб берилган.

Калит сўзлар: кичик бизнес, тadbirkorlik, ишбилармонлик муҳити, инфратузилма, бизнесни юритиши.

Аннотация. Статья посвящена развитию бизнес-среды в Узбекистане. Высказывались мнения об особой важности инфраструктур для облегчения деловой среды. Раскрываются элементы инфраструктуры бизнеса и гармония его организационно-правовых форм.

Ключевые слова: малый бизнес, предпринимательство, деловая среда, инфраструктура, ведение бизнеса.

Abstract. The article is devoted to the development of the business environment in Uzbekistan. Opinions were expressed on the particular importance of infrastructures in facilitating the business environment. The elements of business infrastructure and the harmony of its organizational and legal forms are revealed.

Key words: small business, entrepreneurship, business environment, infrastructure, doing business.

Мустақилликнинг дастлабки йилларидаёқ, Республикамизнинг Биринчи Президенти Ислом Каримов асарларидан бирида «инфратузилмани бирданга яратиш бўлмайди. Бу – анча узоқ давом этадиган ва мураккаб жараён бўлиб, бошқа талаблар билан бир қаторда юксак касбий маҳоратга эга кадрлар бўлишини, шунингдек, хўжалик юритувчи субъектлар ҳам, аҳоли ҳам хўжалик фаолиятининг янги шароитларига руҳан мослашишини талаб қилади», деб қайд этилган эди [1].

Мана ўттиз йилдан ортиқ давр ўтибдики, Ўзбекистонда бозор муносабатлари шароитида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари учун хизмат кўрсатувчи инфратузилмалар ўз хизматларини кўрсатмоқда. Ишбилармонлик муҳитининг ривожини учун инфратузилмаларнинг рақобати кенгайиб бормоқда.

Дарҳақиқат, мамлакатда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришнинг муҳим шартларидан бири, у ёки бу бизнес турини таъминлайдиган инфратузилманинг мавжудлиги ва ривожланиши ҳисобланади. Аммо инфратузилмани фаолияти учун малакали мутахассислар бўлиши зарур. Шу билан бирга, ишбилармонлик муҳитида муваффақиятли ҳаракатланиш учун фақат касбий билим ва кўникмаларнинг ўзи етарли эмас. Чунки бизнес юритишда нафақат касбий кўникма ва малакалар, балки бозор муносабатлари шароитида фавқуллоддаги ўзгаришларга тайёр тура оладиган амалий тажрибаларга эга бўлган кадрлар зарур. Агар инфратузилмани юргизадиган малакали ва тегишли тажрибага эга бўлган кадрлар етишмас экан, замонавий бизнес ўз-ўзидан ривожлана олмайди.

Бизнесни ривожини учун учун ўзаро ҳамкорликка асосланган бошқа тегишли тармоқлар ва ташкилотлар бўлиши керак. Бошқача айтганда, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликка хизмат кўрсатадиган ривожланган бизнес инфратузилмаси бўлиши керак. Инфратузилма – бу бизнес муносабат-ларининг ҳаракатини белгиловчи ва бу бизнес муносабатларини хилма-хиллигини таъминлайдиган ташкилий-ҳуқуқий шакллар йиғиндисидир.

Шунинг учун ҳам «кичик хусусийлаштириш» дастури бажарила бошлаши билан бутун савдо ва маиший хизмат кўрсатиш корхоналари тармоғи амалда давлат тасарруфидан чиқарилди. Товарлар оқимининг мутлақо янги манбаларини яратишга қодир бўлган жуда кўп воситачи фирма ва идоралар пайдо бўлди [2]. Эндиликда бозор инфратузилмасини такомиллаштириш учун бу соҳада ишлаш учун кадрлар тайёрлаш ва улар касбий тайёргарлик даражасини оширувчи механизмни ишга тушуриш муҳим вазифалардан ҳисобланади.

Ишбилармонлик муҳитининг кенгайиши учун бизнесни ривожига хизмат қиладиган инфратузилма, кичик бизнес корхоналари фаолиятини молиявий, меҳнат, ахборот ресурслари билан, шунингдек, транспорт, консалтинг, аудит, суғурта ва бошқа хизматлар фаоллигини ошириш зарур. Инфратузилмага банклар, фонд биржалари, реклама ва кадрлар агентликлари, суғурта, брокерлик, консалтинг ва аудит компаниялари, лизинг компаниялари, ижарачилар, хавфсизлик органлари, транспорт ва темир йўллар сингари кўплаб ташкилотлардан иборат элементлар киради. Кўриниб турибдики, ҳар бир соҳада ўзининг мутахассислиги асосида ишлайдиган кадрлар зарур бўлади (1-расм).

Демак, инфратузилма элементи – бу хизматнинг ихтисослаштирилган тури ёки кичик корхона фаолиятининг ҳар қандай соҳасида ишлаши мумкин бўлган зарур шарт-шароитларнинг яратилишидир. Бу каби шарт-шароитларнинг яратилишида ҳам мутахассисларнинг етишмаётганлиги асосий омилга айланмоқда.

Фикримизча, бугунги кунда таниқли иқтисодчиларнинг «...вилоятларда мавжуд Олий ўқув юртлари ҳамда бошқа ўқув тизимларида инвестицион лойиҳаларни тузиш, мулкни баҳолаш, брокерлик, корхона менежери, маркетинг соҳалари бўйича мутахассислар тайёрлаш ва уларни қайта ўқитишни кенгайтириш зарурдир» [3], деган мулоҳазалари ҳамон ўз кучини йўқотмаган. Ижтимоий тадқиқотларимиз натижаларида ҳам бозор инфратузилмаларида ишлаши керак бўлган мутахассисларнинг етишмаётганлиги ва шунинг учун уларнинг сониди йилдан йилга ўсиш сезиларли бўлмаётганлиги қайд этилган.

Демак ишбилармонлик муҳитининг қулайлиги инфратузилма элементларининг самарали фаолиятига боғлиқ. Лекин бунинг учун инфратузилмаларда иш билан банд бўлганларнинг ўзи пухта малакага эга бўлган мутахассислар бўлишлари зарур.

1-расм. Ишбилармонлик муҳитининг қулайлашувига инфратузилма элементларининг таъсири

Манба: Муаллифлар томонидан ишланган

Ушбу фикрлардан кўриниб турибдики, инфратузилма элементлари ишбилармонлик муҳитини ҳаракатга келтирадиган функцияга эга. Шундай қилиб, товарларни сотишда куйидаги элементлардан фойдаланиш мумкин:

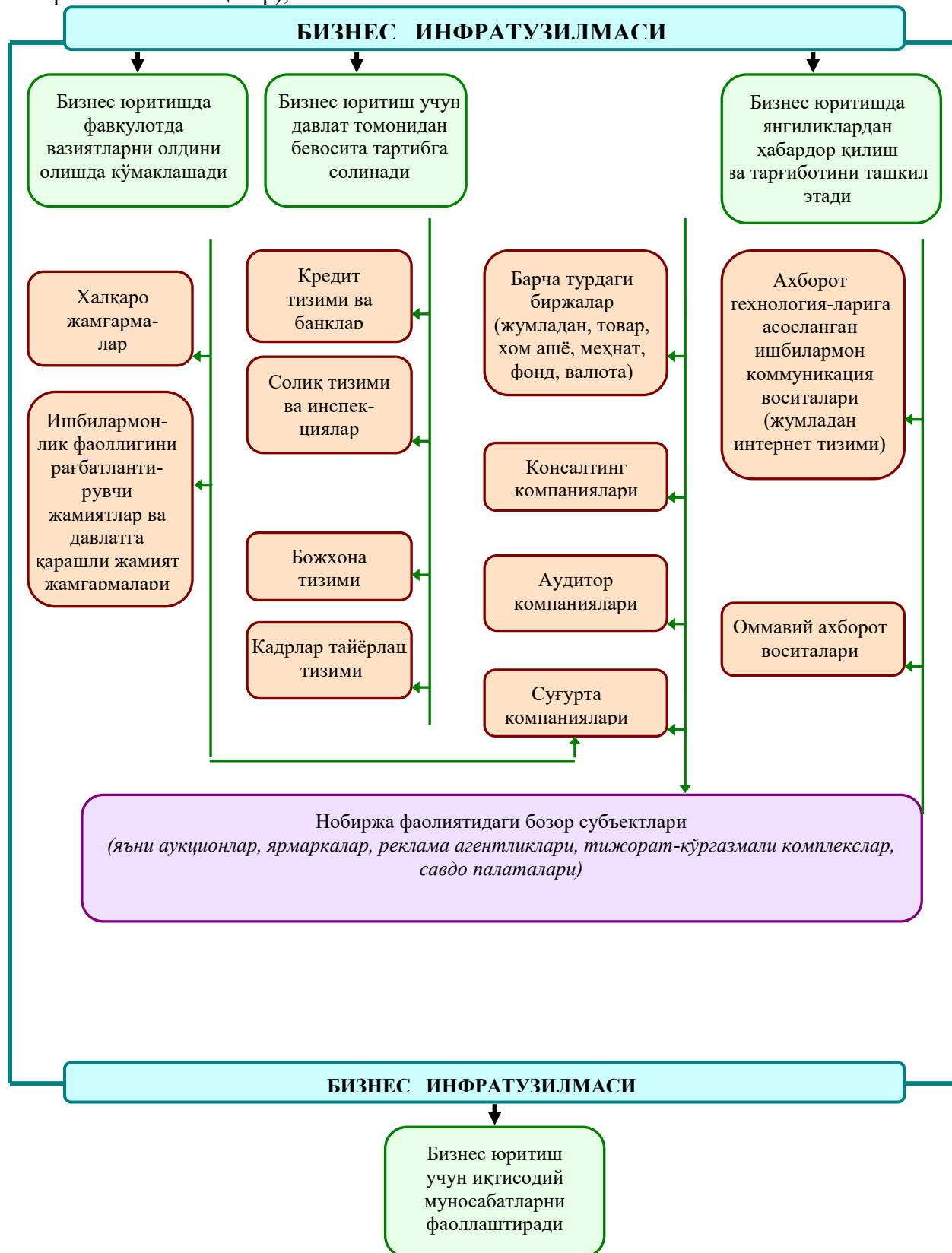
- 1) кредит тизими ва тижорат банклари;
- 2) товарлар, хом ашё, биржа ва валюта биржаларида воситачининг уюшган тарзда ташкил этилган фаолияти;
- 3) ким ошди савдоси, ярмарка ва бошқа биржага оид бўлмаган воситачиликнинг шакллари;
- 4) тижорат хўжалик таваккалчиликларини суғурта қилиш тизими, шунингдек, суғурта (давлат ва нодавлат) компаниялари;
- 5) савдо палаталари, бошқа жамоат ва ишбилармон доираларнинг ихтиёрий давлат-жамоат ҳамжамиятлари;
- 6) божхона тизими;
- 7) тижорат – кўргазмали мажмуалар;
- 8) эркин тадбиркорликнинг махсус зоналари ва бошқалар (2-расм).

Бошқача айтганда, инфратузилма элементлари мажмуи ишбилармонлик (яъни бизнес) инфратузилмасини шакллантиради. «Ишбилармонлик инфратузилмаси – бу корхоналар фаолияти учун зарур бўлган ишбилармонлик муҳитининг бир қисмидир» [4].

Бизнес инфратузилмаси – бу бизнес юритишга воситачилик қиладиган ва бу муносабатларни яхлит боғлайдиган ташкилий-ҳуқуқий шаклларнинг уйғунлигидир. Бизнес инфратузилмаси элементларига: кредит тизими ва банклар, солиқ тизими ва божхона тизими, кадрлар тайёрлаш тизими барча турдаги (яъни, товар, хом ашё, меҳнат, фонд, валюта) биржалар ва нобиржа (яъни аукционлар, ярмаркалар, реклама агентликлари, тижорат-кўргазмали комплекслар, савдо палаталари) фаолиятидаги бозор субъектлари, суғурта, консалтинг ва аудит компаниялари, ишбилармонлик фаоллигини рағбатлантирувчи

жамиятлар ва давлатга қарашли жамият жамғармалари, ахборот технологияларига асосланган ишбилармон коммуникация воситалари, қасаба уюшмалари киритилиб, улар ўртасида ўзаро воситачилик муқаммал ташкиллаштирилган бўлиши керак. Замонавий ишбилармонлик инфратузилмаси қуйидаги функцияларни бажаради:

1) ишбилармонлик муносабатларини расмий ташкиллаштириш (лойиҳалаштириш, нотариал иш ва бошқалар);

2-расм. Бизнес инфратузилмаси элементлари ва унинг ташкилий-ҳуқуқий шаклларига қўра уйғунлиги
Манба: Муаллифлар томонидан ишланган

2) бизнес муносабатлари иштирокчиларига уларнинг манфаатларини рўёбга чиқаришга кўмаклашиш, реклама ва ҳк.;

3) турли хил хўжалик юритувчи субъектларнинг муайян функцияларни бажаришига йўналтирилганлиги натижасида бизнес субъектларининг ҳаракатчанлиги ва самарадорлигини ошириш (таъмирлаш, транспорт, алоқа ва бошқалар);

4) тадбиркорликни ҳуқуқий ва иқтисодий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш шакллари соддалаштириш (суд, адвокатлик, солиқ инспекцияси ва бошқалар).

Ишбилармонлик муҳитида барча бизнес юритувчи субъектларнинг ўзаро манфаатлари келишувидаги уйғунлик, барча бизнес иштирокчилари томонидан контрагентларининг суверенитетини бузмаслик бўйича ўзаро мажбуриятини англатади. Ушбу мажбуриятлар томонларнинг ўзаро манфаати асосида ишчан муносабатларни ривожлантириш ва доимий тақдорлаш жараёнида шаклланади.

Хулоса шуки, турли соҳаларда инфратузилма элементларининг қанчалик даражада кўплиги, кичик бизнес ва тадбиркорлик фаолияти кўламининг шу қадар кенглигини англатади. Шундай экан, кичик бизнес ва тадбиркорлик фаолияти учун инфратузилмани шакллантириш жараёни доимий бўлиб, у хизматларнинг ихтисослашиши, уларнинг номенклатурасини кенгайтириш ва сифатини яхшилашга қаратилган бўлиши керак. Инфратузилма субъектлари сони қанчалик кўп бўлса, тадбиркорлик энг мақбул ривожланаётган ишбилармонлик муҳити шунчалик яхши бўлади.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎХАТИ:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. –Т.: Ўзбекистон, 1995.
2. Абулқосимов Ҳ.П. ва бошқ. Ижтимоий-иқтисодий жараёнларни бошқариш. –Т.: Гофур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2007.
3. Арипов О.А. Ўзбекистонда кичик бизнесни давлат томонидан тартибга солиш ва ишбилармонлик муҳитини ривожлантириш. –Т.: «LESSON PRESS» нашриёти, 2021. – 225 б.
4. Менеджмент малого бизнеса: Учебник / Под ред. проф. М.М.Максимцева и проф. В.Я.Горфинкеля. –М.: Вузовский учебник, 2007.

УЎК 338.001.36

ЕВРООСИЁ ИҚТИСОДИЙ ИТТИФОҚИНИНГ СОЛИҚ ТИЗИМЛАРИНИНГ ИНТЕГРАЦИЯ ЖАРАЁНЛАРИ ШАРОИТИДА ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ

С.Х.Байжанов, проф.в.в.б., Қорақалпоқ давлат университети, Нукус

Аннотация. Ушбу мақолада Евроосиё Иқтисодий Иттифоқининг (ЁОИИ) солиқ тизимларининг интеграция жараёнлари шароитида қиёсий таҳлили амалга оширилган. Хусусан, Россия федерацияси, Беларус, Қозоқстон, Арманистон ва Қирғизстон Республикаларининг солиққа тортиш тизими ва механизмлари ўзаро таққосланган ва уларнинг ЁОИИга интеграцион жараёнларидаги ухшаш ва фарқли жиҳатлари теран ўрганилган. Шунингдек, ушбу иттифоқнинг аъзо давлатларга очиб берадиган имкониятлари тўғрисида мулоҳазалар келтириб ўтилган.

Калит сўзлар: ЁОИИ, солиқ, иқтисодий интеграция, солиқ интеграцияси, солиқ тизими, солиқ сиёсати.

Аннотация. В данной статье проводится сравнительный анализ налоговых систем Евразийского экономического союза (ЕАЭС) в контексте интеграционных процессов. В частности, были сопоставлены системы и механизмы налогообложения Российской Федерации, Белоруссии, Казахстана, Армении и Кыргызской Республики и подробно изучены их сходства и различия в интеграционных процессах. Также прозвучали комментарии о возможностях, которые этот союз открывает перед государствами-членами.

Ключевые слова. ЕАЭС, налог, экономическая интеграция, налоговая интеграция, налоговая система, налоговая политика.

Abstract. This article provides a comparative analysis of the tax systems of the Eurasian Economic Union (EAEU) in the context of integration processes. In particular, the systems and mechanisms of taxation of the Russian Federation, Belarus, Kazakhstan, Armenia and the Kyrgyz

Republic were compared and their similarities and differences in integration processes were studied in detail. Comments were also made on the opportunities that this union offers to Member States.

Key words: EAEU, tax, economic integration, tax integration, tax system, tax policy.

2014 йил 29 майда Остонада Россия, Беларус ва Қозоғистон президентлари томонидан Евроосиё иқтисодий Иттифоқини (ЕОИИ) ташкил этиш тўғрисидаги битим имзоланди. 2015 йил 2 январ куни Арманистон Иттифоққа тўлиқ аъзо бўлди ва 2015 йил 12 август куни Қирғизистон аъзо бўлиб кирди. Шартнома 2015 йил 1 январдан кучга кирди, сўнгра товарлар, хизматлар, капитал ва меҳнат бозорларини бирлаштириш жараёни бошланди. Ушбу жараённинг таъсири дарҳол сезилмайди, чунки мамлакатлар қонунчиликни бирлаштириш учун вақт керак бўлди. Россия, Беларус, Қозоғистон, Арманистон ва Қирғизистон ўртасидаги интеграция биринчи навбатда иқтисодий соҳада номоён бўлади.

Бугунги кунда Евроосиё иқтисодий Иттифоқи доирасида товарлар, хизматлар, меҳнат ва капиталнинг эркин бозори фаолияти шароитида иттифоққа аъзо давлатларнинг солиққа тортиш тизимларининг яқинлашуви масаласи кун тартибига айланмоқда. Евроосиё иқтисодий Иттифоқига аъзо давлатларнинг солиқ тизимларини уйғунлаштириш халқаро интеграция йўлидаги муҳим ва зарур босқичдир. Бу ЕОИИ ягона ички бозорини ривожлантиришга, шунингдек, иқтисодий ва валюта иттифоқини шакллантиришга ёрдам беради. ЕОИИ доирасида солиқ тизимини уйғунлаштириш Иттифоқнинг ягона солиқ тизимини яратиш, шунингдек, ягона солиқ ставкалари ва ягона бошқарув аппаратини тасдиқлашни англатади. Солиқ тизимини уйғунлаштиришдан мақсад уни такомиллаштиришдан иборат бўлиб, бу иқтисодий ўсишга ҳисса қўшади ва Иттифоқнинг жаҳон миқёсидаги рақобатбардош устунликларини мустаҳкамлайди. Солиқ сиёсати соҳасидаги ЕОИИ стратегияси қуйидагилардан иборат:

- жаҳон бозорларида рақобатбардошликни тарғиб қилиш;
- солиқ бетарафлигини таъминлаш ва номутаносибликларнинг олдини олиш;
- миллий солиқ қонунчиликларини уйғунлаштириш;
- иқтисодий муносабатлар субъектлари фаолияти устидан солиқ назоратини такомиллаштириш.

Солиқ тизимларини уйғунлаштириш йўналишларини аниқлаш учун Иттифоқнинг барча аъзоларининг миллий солиқ тизимларининг ҳозирги ҳолатини таҳлил қилиш керак. Россия Федерациясининг солиқ тизими учта бюджет даражасига эга бўлиб, улар федерал, минтақавий ва маҳаллий бюджетлардир. Россия Федерацияси солиқ тизимининг солиқ ва йиғимларининг турлари: Федерал солиқлар ва йиғимлар: -Қўшилган қиймат солиғи; -акциз солиғи; -корпоратив даромад солиғи; -шахсий даромад солиғи; -фойдали қазилмаларни қазиб олиш солиғи; -сув солиғи; -давлат божлари; -ёввойи табиат ва сув ресурсларидан фойдаланганлик учун йиғимлар. Минтақавий солиқлар: - транспорт солиғи; мулк солиғи. Маҳаллий солиқлар: - ер солиғи; - савдо тўлови; - шахсий мулк солиғи. Россия Федерациясининг солиқ тизими қуйидаги қонун ҳужжатлари билан тартибга солинади: Конституция, Россия Федерациясининг солиқ кодекси. Маҳаллий солиқ органларининг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари. Солиқ муносабатларини тартибга солувчи асосий ҳужжат солиқ кодекси бўлиб, у икки бобдан (умумий ва махсус) иборат. Солиқ кодексининг биринчи қисми 1999 йил 1 январ куни ва иккинчиси 2001 йилда кучга кирган. У солиқ тизимини қуришнинг умумий тамойилларини, шунингдек, солиқларнинг муайян турлари бўйича давлат ва солиқ тўловчилар ўртасидаги муносабатларни тартибга солади. Давлат бюджетида солиқларнинг ролини тўлиқ тушуниш учун бюджетнинг даромад қисмининг тузилишини таҳлил қилиш керак.

Россия Федерацияси Молия вазирлигининг маълумотларига асосланиб, бюджет даромадларининг асосий қисми солиқ тушумларига тўғри келишини кўрамиз:

- ҚҚС — 16%.
- Фойда солиғи-10%.
- Даромад солиғи-10%.
- Мажбурий тиббий суғурта учун суғурта тўловлари-21%.

ЕОИИнинг асосий абзо давлати Беларус Республикаси солиқлари: қўшилган қиймат солиғи, акциз солиғи, фойда солиғи, хорижий ташкилотларнинг даромад солиғи, жисмоний шахсларнинг даромад солиғи, қўчмас мулк солиғи, ер солиғи, атроф-муҳит солиғи, табиий ресурсларни қазиб олиш солиғи, хорижий давлатларнинг автотранспорт воситаларининг ўтиши учун тўлов, оффшор тўлови, штамп божи, консуллик тўлови, давлат божи, патент тўловлари.

Маҳаллий солиқлар ва йиғимлар: итга егалик қилиш учун солиқ, курорт тўлови, етказиб берувчилардан олинадиган тўлов. Солиқ муносабатларини тартибга солувчи асосий меъёрий ҳужжат солиқ кодекси ҳисобланади. Беларуссия солиқ кодекси умумий ва махсус қисмлардан иборат бўлиб. Умумий қисм солиқларнинг умумий тизимини ўрнатади, уларнинг мамлакат ҳудудига таъсирини жорий қилади, ўзгартиради, тугатади, асосий атамалар ва тушунчаларни белгилайди, солиққа тортишнинг барча умумий масалаларини тартибга солади. Махсус қисмда мамлакатда фаолият юритаётган барча солиқлар, турли солиқ режимларининг батафсил тавсифи келтирилган.

Шунингдек, солиқ тўловлари билан боғлиқ бўлган бир қатор бошқа тўловлар ва йиғимлар мавжуд ва улар бошқа қоидалар билан тартибга солинади. Беларуссия солиқ кодекси солиқ тизимининг асосларини белгилайди. Солиқларнинг муайян турларини ҳисоблаш ва тўлаш тартиби алоҳида қонунлар билан тартибга солинади. «Беларус Республикасида маҳаллий Давлат ҳокимияти ва ўзини ўзи бошқариш тўғрисида» ги қонун маҳаллий бюджетларга солиқ ва йиғимларни ҳисоблашни шарҳлайди. Келгуси йил учун бюджетни тасдиқлашда маҳаллий бюджетларга миллий солиқлардан ажратмалар фоизи белгиланади. Солиқ солиш объектлари, тўлаш тартиби, ставкалар, ҳар бир солиқ тури ва ундириш учун имтиёзлар солиқ қонунчилигининг махсус ҳужжатларида назарда тутилган. Беларус Республикасида солиқ тушумлари солиқ бўлмаган даромадлардан бир неча барабар юқори ҳисобланади.

Бюджет даромадларининг энг юқори фоизи қуйидаги солиқ тушумларига тўғри келади:

ҚҚС-30%.

Фойда солиғи-14%.

Даромад солиғи-24%.

Акциз солиғи-12%.

Қозоғистон Республикаси солиқ тизимида умумдават ва маҳаллий солиқлар мавжуд. Умумдават солиқлари давлат хазинасининг асосий даромад манбаи бўлиб, маҳаллий солиқлар, солиқ қонунчилигига кўра, маҳаллий бюджетларнинг даромадлари ҳисобланади. Қозоғистон Республикаси статистик маълумотларга кўра Республика бюджетининг асосий даромад қисми Россия Федерацияси ва Беларус Республикасидаги каби солиқ тушумларидан иборат.

Қозоғистондаги асосий солиқлардан бири бу қўшилган қиймат солиғи. Солиқ солиш объектлари, шунингдек ҚҚС солиқ базаси Россия қонунчилиги билан бир хил ҳисобланади. ҚҚС тўловчилари барча юридик шахслар, шу жумладан Қозоғистон Республикаси норезидентлари бўлиб, улар Қозоғистон ҳудудида доимий ваколатхона орқали фаолият олиб борувчилар, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланадиган жисмоний шахслар ҳисобланади.

Бюджетдан ташқари жамғармаларга барча тўловлар ягона ижтимоий солиққа бирлаштирилади. Қозоғистонда ижтимоий солиқни йиғиш ва тўлаш тартиби Россияда ягона ижтимоий солиқни ҳисоблаш ва тўлаш тартибига ўхшайди. Қозоғистон Республикаси ҳудудида ишлаб чиқарилган импорт қилинадиган товарлар учун акциз солиғи жорий қилинган. Россия билан таққослаганда, Қозоғистон Республикасининг акциз тўланадиган товарлари рўйхати кенгроқ. Солиқ ставкалари Қозоғистон Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланади. Қаттиқ белгиланган ва фоиз ставкалари мавжуд. Солиқ муносабатлари конституция, солиқ кодекси, норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қуйидагилар билан тартибга солинади:

Қирғизистон солиқ тизими ҳам икки босқичли бўлиб, умумдават ва маҳаллий солиқлардан иборат. Умумдават солиқларига: даромад солиғи, қўшилган қиймат солиғи, фойда солиғи, акциз солиғи, савдо солиғи, ер қабридан фойдаланганлик учун солиқлар киради.

Маҳаллий солиқлар: мулк солиғи, ер солиғи.

Қирғизистон бюджетининг даромад қисмининг асосий улуши қуйдагича таркиб топган:

-ҚҚС (41%),

-божхона тўловлари (15%),

-даромад солиғи (10%),

шунингдек савдо солиғи (9%). Ҳозирда фақат Қирғизистонда савдо солиғи мавжуд.

Арманистон солиқ тизими икки босқичли бўлиб, шунга мувофиқ барча ҳисобланган солиқлар давлат ва муниципалитет бюджетларига тўланади. Солиқ муносабатлари ва солиқ қонунчилиги, ҳукумат қарорлари билан тартибга солинади ҳам бюджет даромадлари асосан солиқ тушимларидан таркиб топади. Умумий ҳисоб-китобларга кўра бюджет даромадларининг 85 фойизини солиқ тушимлари ташкил этади. Давлат солиқларига фойда солиғи, даромад солиғи, акциз солиғи, қўшилган қиймат солиғи киради. Маҳаллий солиқларга эса: мол-мулк солиғи, ер солиғи, меҳмонхона солиғи, автомобил тўхташ жойи солиғи киради.

Хусусан солиқ тушумлари таркибини ўрганишимизда унинг энг катта улуш қўшилган қиймат солиғи эканлиги маълум бўлди:

- ҚҚС 29,5%;

- фойда солиғи 23,7%;

- даромад солиғи 16,7%;

- акциз солиғи 15,1%.

Россия, Беларусия, Қозоғистон, Арманистон ва Қирғизистон солиқ қонунчилигини таҳлил қилиб, солиқ тизимларини ўрганишимизда, уларнинг ўртасидаги фарқли томонлари ва ўхшашликлари мавжудлиги аниқланди. Шундай қилиб, Беларус Республикаси, Арманистон, Қозоғистон ва Қирғизистонда республика ва маҳаллий бюджет даражасини ўз ичига олган икки босқичли солиқ тизими мавжуд экан.

Евросиё иқтисодий Иттифоқи мамлакатларининг амалдаги солиқ ставкалари қуйидаги 1-жадвалда ўз аксини топган

1-жадвал

№	Солиқ турлари	ЕОИИ давлатларида солиқ ставкалари				
		Россия	Беларус	Қозоғис-тон	Арманистон	Қирғизстон
1	Қўшилган қиймат солиғи	0 %, 10 %, 18 %	0%, 10%, 20%; пасайтирилган ставкалар: 0,5%, 9,09%, 16,67%	0%, 12%	20%	0%, 12%
2	Фойда солиғи	20%	5%, 10%, 24%	10%, 15%, 30%	5%, 10%	0%, 5%, 10%
3	Жисмоний шахслардан даромад солиғи	9%, 13%, 15%, 30%, 35%	9%, 12%, 15%	5%, 10%	10%, 20%	10%
4	Акциз солиғи	акциз тўланадиган товарлар турига қараб, қатъий ва адвалор ставкалар				
5	Ташкилотларнинг мол-мулк солиғи	2,2% дан ошмайди	1%	0,5%, 1,5%	0,1% дан 0,8% гача	0,35%, 0,5%, 0,8%
6	Савдо солиғи	Амал қилмайди				1,5%, 2,5%, 3,5%, 5%
8	Транспорт солиғи	Қатъий ставка		мулк солиғи билан алмаштирилди		

1-жадвалдан биз солиқларнинг айрим турлари бўйича энг юқори ставкалар Россия Федерациясида эканлигини кўришимиз мумкин.

Россияда федерал, минтақавий ва маҳаллий бюджет даражаларини ўз ичига олган уч босқичли солиқ тизими мавжуд бўлиб. Бюджетни шакллантирадиган асосий солиқлари: ҚҚС, фойда солиғи, даромад солиғи, акциз солиғи ҳисобланади. Ушбу солиқларнинг турлари бўйича тўлароқ тасаввурга эга бўлиш учун 1-жадвал маълумотларини таҳлил қилишимизда фойда солиғининг энг юқори ставкаси Қозоғистонда бўлиб 30 фойизни ташкил этади.

Жисмоний шахслардан ундириладиган даромад солиғи энг юқори ставкаси Россия Федерациясига тегишли бўлиб, 35 фойзни ташкил этади.

Савдо солиғи фақат Қирғизистонда жорий этилган бўлиб, 1,5%-5% атрофида белгиланган. Лекин бошқа аъзо давлатларда ушбу солиқ тури жорий қилинмаган. Шунингдек, Россия Федерацияси ва Беларусияда транспорт солиғига қабтий ставка жорий этилмаган, бошқа давлатларда унинг ўрнига мулк солиғига алмаштирилган.

Умуман олганда, иштирокчи мамлакатларнинг умумий тарихи солиқ қонунчилигини уйғунлаштириш соҳасидаги сиёсатни осонлаштиради, чунки солиқ тизимлари жуда ўхшаш. Барча иштирокчи мамлакатларнинг мувофиқлаштирилган солиқ сиёсатини амалга ошириш интеграция жараёнларини ривожлантиришнинг асосий шартларидан биридир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Договор о Евразийском экономическом союзе от 29 мая 2014 года. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_163855/.
2. Договор о присоединении Республики Армения к Евразийскому экономическому союзу от 10 октября 2014 года. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_169854/.
3. Договор о присоединении Кыргызской Республики к Договору о Евразийском экономическом союзе от 29 мая 2014 года URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_172976/.
4. Закон Республики Армения о налогах от 14.04.1997 года. URL: <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=68179>.
5. Ишханов А. В. Налоговая гармонизация как элемент управления мировой налоговой конкуренцией // Экономика: теория и практика, Краснодар: КубГУ, 2002. № 2–3. С. 4–9.
6. Кодекс Республики Казахстан от 10.12.2008 N 99-IV ЗРК
7. «О налогах и других обязательных платежах в бюджет (Налоговый кодекс)», (с изменениями на 01.01.2013 года). URL: http://www.keden.kz/ru/tax_code.php?print.
8. Линкевич Е. Ф. Формирование валютной зоны на территории снг: проблемы и перспективы // Финансовая аналитика: проблемы и решения. 2014. № 12. С. 22–27.
9. Мамбеталиев Н. Т., Мамбеталиева Ж. Н. О перспективах гармонизации национальных налоговых законодательств государств — участников Евразийского экономического сообщества // Налоговый вестник. 2001. N
10. Министерство Финансов Республики Беларусь. <http://www.minfin.gov.by/taxation>
11. Федеральная служба государственной статистики: URL: <http://www.gks.ru>.

УЎК 65.012.4

ГЛОБАЛЛАШУВ ШАРОИТИДА БОШҚАРУВДА ЛИДЕРЛИК КОНЦЕПЦИЯЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ МАСАЛАЛАРИ

**Б.У.Бобахонов, мустақил изланувчи, Наманган муҳандислик технология институти,
Наманган**

Аннотация. Мақолада иқтисодийнинг глобаллашуви шароитида маҳаллий бошқарув фаолиятида лидерлик концепцияларидан фойдаланиш масалалари ўрганилган. Бошқарув фаолиятининг самарадорлигини оширишнинг муҳим йўналишлари таклиф этилган.

Калит сўзлар: бошқарув, глобаллашув, маҳаллий бошқарув, лидерлик, самарадорлик, менежер.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы использования концепций лидерства в местной управленческой деятельности в условиях глобализации экономики. Предложены важные направления повышения эффективности управленческой деятельности.

Ключевые слова: управление, глобализация, местное управление, лидерство, эффективность, менеджер.

Abstract. The article deals with the issues of using the concepts of leadership in local management activities in the context of the globalization of the economy. Important directions for improving the efficiency of management activities are proposed.

Keywords: management, globalization, local government, leadership, efficiency, manager.

Кириш. Молиявий-иқтисодий инқироз таъсиридан чиқиб, аста-секин ривожланиш суръатларига эга бўлиб бораётган мамлакатлар глобаллашув билан бир қаторда пандемия шароитида ўз фаолиятини давом эттирдилар. Бундай шароитда бозор муносабатларининг

иштирокчилари ўз товарлари ва хизмат турларини сотишга янада фаолроқ ҳаракат қиладилар, истеъмолчилар эса ўзлари учун жуда зарур бўлган товар ва хизматларни сотиб олишга интиладилар. Ишлаб чиқарувчи корхоналар ва хизмат кўрсатиш муассасалари ўз фаолиятини давом эттириши учун улар томонидан ишлаб чиқарилган ва яратилган маҳсулотлар ва хизматлар сотилишига эришиш керак. Акс ҳолда уларнинг фаолияти мураккаблашиб боради, самарасиз ҳолатга ўтади, таназзулга юз тутиш эҳтимоли ортиб кетади. Бундай шароитда ҳар бир ишлаб чиқарувчи, хизмат кўрсатувчи ҳамда истеъмолчилар ўзаро рақобатга киришадилар. Рақобат иқтисодий муносабатлар иштирокчиларининг хусусий, ўзгаларникидан алоҳидалашган манфаатларини билдиради. Манфаатларни юзага чиқаришнинг бирдан – бир йўли талаб мавжуд бўлган маҳсулотлар ишлаб чиқариш ва хизматларни яратиш, яъни жамият учун зарур товарлар ва хизматларни ишлаб чиқаришдир. Рақобат моддий ва меҳнат ресурсларини кам сарфланган ҳолда уларни самарали ишлатиш, кўплаб ва сифатли товарлар ишлаб чиқаришга ундайди.

Юзага келадиган бундай шароитда бошқарувнинг аҳамияти ниҳоятда ортиб кетади. Бошқарув фаолиятига глобаллашув шароитида кўплаб талаблар қўйилади, бу талаблар асосида мақсадларни шакллантирилади. Бу қўйилган мақсадларга эришиш учун барча мутахассислар бошқарув фаолиятини чуқур билишлари, унда ўрганиладиган масалаларни ҳаётга татбиқ эта оладиган бўлишлари зарур. Бугунги кунда менежмент илмини чуқур билладиган замонавий менежерлар зарур. Менежер – қўл остидаги ходимлар меҳнатини ташкил этиш, улар меҳнати самарасини ошириб бориб, бунинг натижасида қўйилган мақсадларга эришиш йўлида фаолият олиб бораётган шахсдир. Менежер – ўзгалар меҳнатини ташкил этиб қўйилган мақсадларга эришиш йўлида фаолият олиб бораётган шахсдир.

Замонавий шароитда менежер сифатлари ичида энг муҳими унинг етакчилик сифатидир. Менежерлар фаолият ташкилотларида етакчи ролини бажарадилар. Ташкилот мақсадларига самарали равишда эришиш учун менежерлар қатор ҳаракатларни амалга оширадилар. Шундай ҳаракатлардан бири – етакчилик бўйича ишларни амалга оширишдир. Менежернинг етакчилиги авваламбор, унинг бошқаларни жалб қилиши, етаклаб юришидир. У олдинда юрувчи, бошқаларга ўрнатқувчи, эргаштириб юрувчи вазифаларини бажаради. Шу билан бирга айтиш мумкинки, барча менежерлар ҳам бу вазифани самарали равишда уддалай олмайдилар. Биринчи шахс, яъни раҳбар бўлишлари мумкин, аммо етакчи бўла олмайдилар. Етакчилик юқорининг буйруғи билан тасдиқланмайди, етакчиликни жамоа танъ олиши керак. Кўпчилик уларни раҳбар сифатида билади, аммо, етакчи сифатида кўрмайди.

Асосий қисм. Маълумки, етакчилик алоҳида кишиларга ва ташкилотдаги ходимлар гуруҳларига таъсир кўрсатиш қобилиятидир. 20-аср бошларида етакчилик бўйича кўплаб тадқиқотлар ўтказилди. 1930-1950 йилларга келиб кенг кўламда ва тизимлашган асосда етакчилик концепцияларини ўрганила бошланди. Бу тадқиқотларда етакчи ва менежерни бир-биридан фарқлаш бўйича ишлар амалга оширилди. Унга кўра етакчи ва менежер бир-биридан қуйидагилар бўйича фарқланади (1-жадвал):

1-жадвал

Етакчи ва менежернинг бир-биридан фарқлари [1]

Вазифани ва топшириқларни амалга ошириш	Етакчи	Менежер
Қарор қабул қилиш	Бошқарув қарорини бажариш бўйича барчани илҳомлантиради, шахсий ўрнатқув кўрсатади	Қарор тайёрлайди, уни бажариш бўйича буйруқ беради
Мақсадларни қўйиш	Шахсий мақсадлар бўйича ишлайди	Юқорининг кўрсатмасини биринчи ўринга қўяди
Ҳаракатларни амалга ошириш	Олдиндан кўра билиш, интуицияга асосланиш	Олдиндан тузилган режа бўйича ташкил этиш
Бошқарувда асосий эътиборни	Бўйсинувчиларга эътибор қаратади	Ташкилотга, корхонага эътибор қаратади
Бошқаришда нималардан фойдаланади?	Ҳис-туйғулардан фойдаланиш	Аниқ фактлардан фойдаланиш
Назоратни амалга оширишда	Ходимларига ишонади	Қаттиқ назорат қилади
Қарорларни бажарилишида	Ўрнатқув бўлади	Ишонтиради

Қарорлар билан ишлаш	Қарор қабул қилишга эътибор	Қарорларни амалга оширишга эътибор
Бошқарув ҳаракатлари	Одамларни ҳаракатга келтириш. Мотивлаштириш	Ҳаракатни таъминлашга интилиш. Мажбур қилиш
Қарорларнинг бажарилишида	Самимий алоқалар тизимидан фойдаланиш, ўзаро муносабатларга эътибор бериш	Қатъийлик, бошқарув муносабатларидан, вертикаль алоқалардан фойдаланиш

Замонавий етакчи қарорларни тушунтириб, ўзининг шахсий ўрнак кўрсатиш орқали ишларни ташкил этади. Менежерлар етакчиликни яхши ўзлаштириб олсалар тез орада самарага эришадилар.

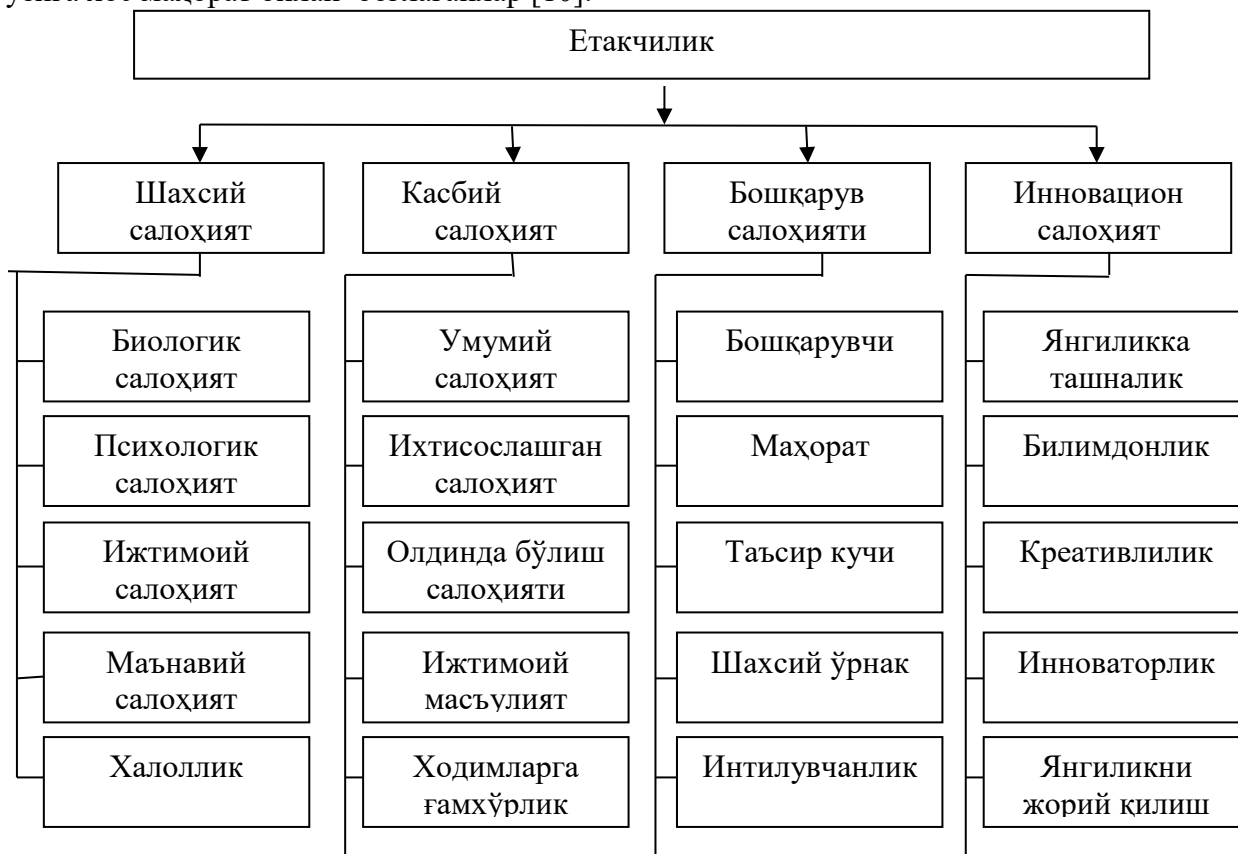
Етакчилик тўғрисида кўплаб тадқиқотлар ўтказилган ва уларда бу қобилиятни чуқур таҳлил қилинган, моҳияти ва аҳамияти очиб берилган. Тадқиқотчи олим Ильин А. Н. етакчилик тўғрисида шундай фикр билдиради: “Етакчилик қадимий вақтлардан бери то ҳозирги даврга қадар инсоният ривожланишининг ажралмас қисми бўлиб келган” [2]. Етакчилик бўйича Шарқда ҳам маълум фикрлар билдирилган. 1340-1400 йилларда Амир Темур ҳукмронлиги даври бўлган. Бу даврда Амир Темур ўз ҳукмронлиги остидаги ҳудудларда мамлакатни идора қилиш ва салтанатни бошқариш услубини, стратегияси ва тактикасини жорий қилди. У бу вақтда ўша даврлардаги воқеалар ва ижтимоий ҳаётни ўзида акс эттирган қимматли асар “Темур тузуклари”ни яратди. Мазкур асарда баён этилган бошқариш йўл-йўриқлари, қонун-қоидалари, панд-насихатлари Ўзбекистон мустақиллигини мустаҳкамлаш йўлида хизмат қилмоқда. Амир Темур кучли давлатни барпо этиш, давлат ҳокимиятининг қайси ижтимоий тоифаларга таяниши, мансабдор шахсларни уларнинг сифатларига кўра танлаш ва вазифаларга тайинлаш борасида амалий жиҳатдан мукамал бўлган таълимотни яратди. Амир Тимурнинг “Темур тузуклари” асарида бошқарувнинг юқори даражасида бўлган вазирлар эга бўлиши керак бўлган сифатлар келтирилган бўлиб, унда қуйидаги фикрлар мавжуд: “Сипоҳ билан раият аҳволидан бохабарлик ва уларга ғамхўрлик кўрсатиш, улар билан яхши муомалада бўлиш” [3]. Соҳибқирон Амир Тимур етакчилик қобилиятига эга бўлган саркардаларига катта ишонч билдирган. У ўз асарида яна қуйидагиларни ёзади: “Тажрибамда кўрилганким, азми қатъий, тадбиркор, ҳушёр, жанг кўрган, мард, шижоатли бир киши мингга тадбирсиз, лоқайд кишидан яхшироқдир. Чунки тажрибали бир киши минглаб одамга иш буюради” [4].

Ричард Дафт фикрича “етакчилик – бу етакчи билан гуруҳ аъзолари ўртасидаги муносабатлардир. Улар бу муносабатлар тизимида бир-бирига таъсир кўрсатадилар ва умумий мақсадларда ифодаланадиган натижаларга эришишга ва ўзгаришларга биргаликда ҳаракат қиладилар” [5].

Тичи Н. ва Диванна М.А. лар “етакчилар қаердан келишини ҳеч ким билмайди, аммо ташкилотда етакчи пайдо бўлиши билан унинг ишлари яхшиланиш томонга ўзгаради” [6] деб аниқлайдилар. Стивен Кови “... етакчилик мураккаб сифат ҳисобланади. Унинг мавжудлигини осонгина аниқлаш мумкин, баён қилиш эса қийиндир, амалиётда ундан фойдаланиш эса янада мураккабдир” [7] деб фикр билдиради.

Н.Қ. Йўлдошев ва В.И. Набоковлар етакчилик раҳбарлик маданиятининг ажралмас қисми деб ҳисоблайдилар. Етакчи-раҳбарлар маълум қоида ва кўникмаларга эга бўладилар. Улар ҳулқ-атвори бошқаришни, мустақил тафаккурлашни, ўзларининг яккахокимлик ҳуқуқларидан меъёрий фойдаланишни, мулоқот техникаси ва маҳоратини эгаллашни, тарғибот ва ташвиқот, танқид ва ўзини-ўзи танқиддан, самарали фойдаланишни, шахсий намуна орқали таъсир кўрсатишни, ягона талаблар асосида фаолиятни баҳолаш тизимини стандартлаштиришда «маъмур - қайта қурувчи - яратувчилик» вазифаларини бажаришни пухта эгаллаган бўлишлари талаб этилади [8]. Н.Қ. Йўлдошев, М.М. Азларова Г.Й.Хўжамуратовалар етакчи раҳбарнинг иш услубини шундай тавсифлайдилар: “Етакчи-раҳбарнинг иш услуби - бу бошқарув жараёнида у ёки бу масалани ҳал қилишда унинг ўзига хос ёндашишидир. Раҳбар қарор қабул қилганда, унинг бажарилишини ташкил этганда ва қўл остидаги кишилар ишини назорат қилганда ўз вазифаларига мувофиқ иш кўради. Бироқ ҳар бир раҳбар бунда ўзига хос равишда, бошқарув жараёнида ўзи учун мос бўлган, ўз раҳбарлик

услугини белгилайдиган усуллар билан ҳаракат қилади [9]. Мамлакатимизнинг олимлари Д.С.Қосимов, Ш.Зайниддиновлар ҳам етакчиликнинг сифатларига алоҳида тўхталиб ўтиб, уни ўзига хос маҳорат билан боғлаганлар [10].

1-расм. Етакчининг салоҳияти мезонлари ва ҳудуд самарадорлиги муносабатлари

Манба: Диссертант ишланмаси

Етакчилик бўйича юқорида келтирилган тушунчалар ва таърифларни қайд этган ҳолда, унга қуйидаги таърифни бериш мумкин: Етакчилик кенг қамроқли тушунча бўлиб, турли соҳалардаги билимлар билан қуролланган ҳолда меҳнат жамоаси муваффақияти йўлида ҳар томонлама ўрнат бўлиш санъатидир. Етакчиликни бу ерда санъатга қиёслаш мумкин ва ҳатто ундан ҳам юқорида кўриш мумкин. Етакчилик – бу маҳорат, юқори таъсир кучига эга бўлиш, шахсий ўрнат, олдинда бўлиш ва асосийси тинимсиз ўрганиш ва ҳаракат қилишдир.

Натижалар ва муҳокама. Етакчилик бошқарув фаолияти шахсларнинг ўзаро бирига таъсир кўрсатиш жараёни бўлиб, ташкилотнинг мақсадларига йўналтирилади. Мамлакатимизда қабул қилинган «2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси»да бошқарув фаолиятига ҳамда унинг етакчилик жиҳатларига катта ўрин ажратилган. «2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси»да Вазирлик ва идоралар раҳбарларига ташкилий-ҳуқуқий масалаларни ўзлари мустақил ҳал этиши учун зарур шароитларни яратиш, қабул қилинаётган қарорларнинг улар томонидан самарали ижро этилишини таъминлаш. Давлат бошқаруви органларининг ҳудудий масалаларни ҳал қилишдаги масъулияти ва жавобгарлигини кучайтириш ҳамда уларнинг стратегик йўналишларини режалаштиришга қаратилган янги тизим яратиш. Вазирлик ва идораларда иш юритиш ва маъмурий бошқарув жараёнлари сифатини ошириш [11] каби вазифалар белгиланган.

Етакчиликнинг қатор сифат жиҳатлари мавжуд бўлиб, уларни оддийгина қайд этиш билан баҳолаб бўлмайди. Шу сабабли, етакчиликнинг сифатий жиҳатларини миқдорий мезонлар орқали баҳолаш зарурдир. Ҳозирги вақтда бундай баҳолаш тизими ишлаб чиқилмаган. Етакчиликнинг сифат жиҳатлари қуйидагилардан иборатдир(1-расм): халоллик, маҳорат, юқори таъсир кучига эга бўлиш, шахсий ўрнат, олдинда бўлиш, билимдонлик, креативлилик, инноваторлик, таъсир кучига эгалик, интилувчанлик ва ҳ.к.лар. Ушбу сифат

жихатлари бўйича мезонлар ишлаб чиқилиши ва миқдорий баҳоларга айлантириш бошқарув ходимларининг етакчилик бўйича даражаларини аниқлашга имкон беради. Айниқса, маҳаллий бошқарув идораларини, ҳудудий ташкилотларнинг самарали фаолиятини амалга оширишда улардаги менежерларнинг етакчилик маҳоратини кўрсаткичлар тизими бўйича жойлаштириш имконияти яратилади.

Етакчининг умумий салоҳияти натижасида ҳудудлар ва ташкилотларнинг самарадорлиги кўрсаткичлари шаклланади. Ҳудудларнинг самарадорлиги кўрсаткичлари ялпи маҳсулот, ҳудуднинг экспорт салоҳияти, ҳудуд иқтисодиётида кичик бизнес ва тадбиркорликнинг улуши, аҳоли даромадлари, саноат ишлаб чиқариши ҳажми сингари умумий кўрсаткичлар орқали тавсифланади.

Хулоса. Етакчилик концепцияларини яхши ўзлаштириш ва улардан амалий фаолиятда фойдаланиш орқали менежерлар ўз ташкилотларининг муваффақиятларини таъминлайдилар ҳамда ўзларига бўлган ишончни орттиришга муваффақ бўладилар. Улар томонидан етакчилик концепцияларини самарали тарзда қўллаш глобаллашув шароитларида юзага келаётган турли инкирозлардан самарали тарзда чиқиб кетишга имкон яратади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Виханский О. С., Наумов А. И. Менеджмент дарслиги маълумотлари асосида тайёрланди. М. : Магистр: ИНФРА_М, 2014.—576 с.
2. «Природа лидерской одарённости». Камская государственная инженерно-экономическая академия (КамПИ) 2003-2006 / 15 номер 2006 г./
3. Амир Темур тузуклари. – Т.: Наврўз, 1996 – 344б.
4. Амир Темур тузуклари. – Т.: Наврўз, 1996 – 344б.
5. Ричард Л. Дафт «Уроки лидерства». – Москва: Эксмо 2007.
6. Лидеры реорганизации (Из опыта американских корпораций). /Пер. с англ.–М.: Экономика, 1990.-204 с.
7. Кови С. Семь навыков высокоэффективных людей. – М., 1996. - С. 9.
8. Йўлдошев Н.Қ., Набоков В.И. Менеджмент назарияси: Ўқув қўлланма. – Т.: ТДИУ, 2013. -312 б
9. Йўлдошев Н.Қ., Азларова М.М., Хўжамуратова Г.Й. Менеджмент ва маркетинг асослари: Ўқув қўлланма. – Т.: Иқтисодиёт, 2012. -258 б.
10. Д.С.Қосимова Менеджмент назарияси. Дарслик. – Т.Тафаккур бўстони, 2011. -335 б. Ш.Н.Зайнутдинов ва б.қ.лар. Менеджмент асослари. Ўқув қўлланма.. Тошкент, “Молия”, 2002. -250 б.
11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида»ги Фармони. Тошкент, “Ўзбекистон”, 2022 йил

УЎК 338.2

МЕВА – САБЗАВОТ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ САМАРАДОРЛИГИНИ СТАТИСТИК ТАДҚИҚ ЭТИШ

О.А.Жўраев, таянч докторант, Термиз давлат университети, Термиз

Аннотация. Мақолада мева – сабзавот тармогининг муҳим қисмини комплекс ва тизимли статистик ўрганиш усуллари, мева – сабзавот хўжаликлари статистикасининг асосий вазифалари ва статистикасининг асосий кўрсаткичлари тизими ўрганилган. Хорижлик олимларнинг илмий тадқиқот ишлари таҳлил этилган.

Калит сўзлар: математик статистика, ишлаб чиқарувчилар, истеъмолчилар, ташикий-агротехник, бозор, кластер, аграр соҳа, қишлоқ хўжалиги, маҳсулотлар, рақобат, минтақа.

Аннотация. В статье изучены методы комплексного и систематического статистического изучения важной части плодоовощной сети, основные задачи статистики плодоовощного хозяйства и система основных показателей статистики. Анализируются научные исследования зарубежных ученых.

Ключевые слова: математическая статистика, производители, потребители, организационно-агротехнический, рынок, кластер, аграрный сектор, сельское хозяйство, продукция, конкуренция, регион.

Abstract. In the article, the methods of complex and systematic statistical study of the important part of the fruit-vegetable network, the main tasks of fruit-vegetable farm statistics and the system of

the main indicators of statistics are studied. Scientific research works of foreign scientists are analyzed.

Key words: *mathematical statistics, producers, consumers, organizational-agrotechnical, market, cluster, agrarian sector, agriculture, products, competition, region.*

Кириш. Жаҳондаги глобаллашув шароитида мамлакатимизда қишлоқ хўжалиги тармоғида таркибий-тузилмавий ўзгаришларни чуқурлаштириш орқали қишлоқ хўжалигининг ишлаб чиқариш самарадорлигини изчил ошириш, аҳолини озиқ-овқат маҳсулотлари, қайта ишлаш саноатини хомашё билан узлуксиз таъминлаш, мамлакат озиқ-овқат хавфсизлигини янада мустаҳкамлаш, экологик тоза ва халқаро стандартларга мувофиқ маҳсулотлар етиштиришни кўпайтиришни рағбатлантириш натижасида мева - сабзавот маҳсулотларини экспорт салоҳиятини сезиларли даражада ошириш энг муҳим вазифалардан бири саналади.

Ўтган йиллар давомида ҳукумат томонидан, мева-сабзавотчилик, боғдорчиликни талаб даражасида ривожлантириш борасида кўплаб ташкилий-иқтисодий масалалар ҳал қилинди. Мева-сабзавотчилик тармоғида етиштирилаётган маҳсулотлар миқдорини, ҳосилдорлигини ошириш ва қайта ишлаш тайёр маҳсулот қилиб хорижга экспорт қилиш мақсадида ташкил этилган ширкат ва бошқа хўжалик ерлари тарқатилиб, мева – сабзавотчилик кластерлари ташкил этилди.

Ҳозирги шароитда тармоқ олдида турган асосий вазифа- мева - сабзавот экинлари ҳосилдорлигини кескин ошириш, мева - сабзавот маҳсулотлари сифатини янада яхшилаш, юқори экспорт салоҳиятига ҳамда тежамкор замонавий технологияларни қўллаш ҳисобига иқтисодий самарадорликка эришишдан иборат. Бу эса ўз навбатида мева-сабзавот экинлари ва узум навларидан тўғри фойдаланиш, уларни етиштириш технологиясига қатъий риоя қилиш, қишлоқ хўжалиги экинлари ҳосилини мунтазам ошириб бориш ҳамда меҳнатни тўғри ташкил этиш, тупроқ-сув, ҳарорат интенсив омиллардан янада тўлароқ фойдаланишга, қишлоқ хўжалиги соҳасини ривожланишини, шунингдек, мева – сабзавот хўжаликлари фаолиятини статистик жиҳатдан ўрганиш ва уларнинг ривожланишини статистик жиҳатдан баҳолаш масалаларини чуқур тадқиқ этишни талаб этади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Мустақил давлатлар ҳамдўстлиги (МДХ) мамлакатлари олимларининг ҳам илмий изланишларида қишлоқ хўжалиги муҳим тармоғи (мева-сабзавотчилик) ривожланишининг статистик тадқиқи ва эконометрик моделлаштириш ҳамда прогнозлаш масалалари кенг ўрин эгаллайди. Жумладан, россиялик иқтисодчи олим Б.И.Смагиннинг илмий тадқиқот ишида[1] аграр ишлаб чиқариш соҳаси статистик қонуниятлари ва эконометрик моделларга амал қилиш масалалари илмий ўрганилган бўлса, В.Н.Афанасьев, А.И.Маркованинг[1] илмий асарида мева-сабзавотчилик статистикани ташкил этиш, қишлоқ хўжалик корхоналари статистикаси, деҳқончилик статистикаси масалалари кенг илмий тадқиқ этилган. Россиялик олимлар А.В.Глотко, С.М. Рыжковаларнинг[3] илмий тадқиқот ишларида қишлоқ хўжалиги соҳасининг ҳудудий ташкил этиш ва уларнинг бозорларини ривожлантириш масалалари ёритилган.

Чанпосук Тантафоннинг[7] илмий тадқиқотларида мева-сабзавот фермер хўжаликларининг тизимли статистик таҳлили, уларнинг эволюцион тараққиёти, фермер хўжаликлари фаолиятини мониторинги, техник тараққиёти масалаларига эътибор қаратилган.

Иқтисодий изланишларда математик статистика услубларни тизимга келтириш масалалари билан маҳаллий олимлардан В.Қ.Қобилов, Н.Латинов Т.Ш.Шодиев ва бошқалар шуғулланишган. Н.Латиновнинг илмий ишларида қишлоқ хўжалигида меҳнат унумдорлигини оширишнинг иқтисодий, математик-статистик услублари кенг илмий таҳлил қилинган[8]. Т.Шодиевнинг ишларида қишлоқ хўжалик тармоғи ва унинг соҳаларини эконометрик моделлар асосида баҳолаш ва прогнозлаш масалаларига асосий эътибор қаратилган[8].

Шунингдек, маҳаллий иқтисодчи олимлардан Э.И.Эргашевнинг илмий тадқиқот ишида[9] қишлоқ хўжалиги тармоғини, хусусан боғдорчилик ва узумчилик соҳаларини ривожлантириш йўналишлари, уларга таъсир этувчи омиллар, тармоқни молиявий-иқтисодий

жиҳатдан қўллаб-қувватлаш масалалари ёритилган бўлса, У.С.Муҳитдинованинг илмий тадқиқот ишида[6] мева-сабзавот ва узум маҳсулотлари бозори ривожланиши, агрокластерларни тузиш, маркетинг тизимини такомиллаштириш масалалари кенг илмий тадқиқ этилган. И.К.Жумаевнинг илмий тадқиқот ишида[5] мамлакатимизда фермер хўжаликлари ривожланиш асосий тенденцияларини маржинал концепция негизида тадқиқ этишнинг назарий-услубий асослари, эконометрик моделлаштириш, прогнозлаш ҳамда уларни келгусида инновацион барқарор ривожланишини таъминлаш асосида турли ресурслардан оқилона фойдаланиш, иқтисодий самарадорликни оширишга қаратилган илмий тақлифлар ёритиб берилган.

Т.Ю.Дадабоевнинг илмий тадқиқот ишида[4] ихтисослашган фермер хўжаликлари ташкилий-иқтисодий жиҳатларини такомиллаштириш масалалари тадқиқ қилинган. Д.С.Ашурованинг илмий ишида[2] аграр иқтисодий жараёнлардаги мураккаб иқтисодий алоқалар статистик таҳлил этилиб, эҳтимолликни аниқ даражаларида аниқлаш имкони, қишлоқ хўжалиги ривожланиш даражасини келажакка прогноз қилиш ва режалаштиришнинг аниқ кўрсаткичлар тизими орқали амалга оширилиши тадқиқ қилинган.

Таҳлил ва натижалар. Шунингдек, ўрганилган ва қиёсий таҳлил этилган илмий адабиётлар таҳлили шуни кўрсатадики, бир қатор иқтисодчи олимлар томонидан “қишлоқ хўжалик статистикаси”, “деҳқончилик статистикаси”, “ўсимликчилик статистикаси”, “кўп йиллик экинлар статистикаси”, каби тушунчаларига етарлича илмий таърифлар берилган бўлиб, умумий ҳолатда мужассамланган ҳолда “мева – сабзавот хўжаликлари статистикаси” тушунчасига олимлар томонидан етарлича таъриф берилмаган. Шу нуқтаи-назардан, фикримизча: “Мева – сабзавот хўжаликлари статистикаси” мева - сабзавот соҳасининг ўтган ва бугунги кундаги ҳолати, ривожланиши, тенденциялари ва истиқболлини тавсифловчи миқдорий маълумотларни тўплаш, қайта ишлаш ва таҳлил этиш ҳамда уларни сифат жиҳатидан статистик баҳолаш билан боғлиқ ижтимоий-иқтисодий муносабатлар мажмуаси ҳисобланади.

Статистиканинг мазкур йўналиши рақобат шароитида мева – сабзавот тармоғининг муҳим қисмини комплекс ва тизимли статистик ўрганиш усуллари, мева – сабзавот маҳсулотлари ҳолати, ҳажми, тузилиши, сифати, ер ресурсларининг салмоғи, ҳосилдорлик каби кўрсаткичларни умумлаштирган ҳолда ўрганиб, келгусида соҳани самарали бошқариш мақсадида қабул қилинадиган қарорларнинг самарадорлигига, истиқболни аниқлашга бевосита таъсир кўрсатади.

Мева – сабзавот хўжаликлари статистикасининг предмети бўлиб, мева – сабзавот хўжалигида содир бўлаётган оммавий-ижтимоий ҳодиса ва жараёнларнинг ўлчамлари ва миқдорий нисбатлари, уларнинг боғланишлари ва ривожланиш қонуниятлари ҳисобланади. Мева – сабзавот хўжаликлари статистикаси уларни муайян замон ва маконда миқдорий аниқликда баҳолаб, ҳодиса ва жараёнларнинг объектив хоссасини ифода этади.

Мева – сабзавот хўжаликлари статистикасининг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

- ❖ чекланган табиий (ер) ресурсларидан оқилона фойдаланиш йўллари статистик ўрганиш;
- ❖ экин майдонларининг ўлчамлари, таркиби ва динамикасини статистик таҳлил қилиш;
- ❖ боғ ва узумзорларнинг мавжудлиги, улардан фойдаланиш даражасини, мева, боғ ва узумзорлардан олинаётган ялпи ҳосил, ҳосилдорлик ва йўқотишларни аниқлаб, уларни статистик ўрганиш;
- ❖ очиқ ва ёпиқ майдонлардаги мева – сабзавот хўжалиги маҳсулотлари ялпи ҳосили, ҳосилдорлиги, йўқотишларни статистик усулларда таҳлил қилиш;
- ❖ ўтказилаётган агротехник тадбирларнинг ўз вақтида ва тўғри ўтказилаётганлигини, уларнинг самарадорлигини статистик баҳолаш;
- ❖ ҳосилдорликка табиий, ташкилий-агротехник, иқтисодий ва бошқа омилларнинг таъсирини статистик ўрганиш, уларни мукамаллаштириш ва бу таъсирга миқдорий баҳо

бериш;

❖ уруғлик ва кўчат фонди, навларнинг мавжудлиги, сифати ва ўзаро муносабатларни статистик ўрганиш;

❖ статистик ахборотларни ўз вақтида ва тўғри тўплаш, назорат қилиш, тақдим этиладиган статистик ҳисоботларни такомиллаштириб бориш;

❖ соҳанинг жорий ҳолати, истиқболдаги ривожланиши, статистик усуллар ёрдамида мавжуд муаммоларини ўрганиш асосида уларни бартараф этиш бўйича тавсиялар ишлаб чиқиш.

Тадқиқотлар натижасида қишлоқ хўжалиги статистикасида экинларнинг таснифланиши муҳим ўрин тутиши аниқланиб, уларни техника экинлари, сабзавот экинлари ажратиб ўрганиб чиқамиз (1-жадвал) [10].

1-жадвал

Мева – сабзавот экинларининг статистик таснифланиши

Мева-сабзавот хўжалиги экинлари гуруҳлари	Мева-сабзавот хўжалиги экинлари рўйхати
I. Сабзавот экинлари: - ёпиқ майдонларда	бодринг, помидор, сабзавот, кўчат, кўчат
- очик майдонларда	карам, бодринг, лавлаги, сабзи, редиска, шолғом, турп, пиёз, қалампир, укроп, полиз дуккаклари, яшил нўхат ва бошқ.
II. Мева-резавор, мева экинлари, мевалар:	
- уруғли мевалар	олма, нок, беҳи
- данакли мевалар	олхўри, олча, гилос, ўрик, шафтоли
- цитрус мевалар	мандарин, апельсин, лимонлар, цитрон, грейфрут
- бошқа субтропик мевалар	хурмо, фейхоа, анжир, анор
- ёнғоқ мевалар	бодом, юнон ёнғоғи, pista, ўрмон ёнғоғи
-резавор мевалар	қулупнай, малина, смородина, крижовник
- узумлар	барча турдаги ва навадаги узум

Ушбу экинлар айниқса жаҳонда тобора чуқурлашиб бораётган озиқ овқат тақчиллиги ва рақобат шароитида аҳолини сифатли озиқ-овқат маҳсулотлари ва мева – сабзавот маҳсулотларига бўлган эҳтиёжларини қондиришда, витаминга бой маҳсулотларни истеъмол қилишида муҳим ўрин эгаллайди ҳамда аҳоли саломатлигини таъминлашнинг асосий манбаи ҳисобланади.

Мева – сабзавот тармоғининг муҳим хусусиятларидан бири етиштириладиган маҳсулотлар циклининг узок муддатлилиги билан характерланади. Мева – сабзавот маҳсулотларини етиштиришда моддий -техник ресурслар, экиладиган майдонларнинг ҳажми ва таркибий тузилиши, уруғлик фонди сифати, унумдор ер ресурсларининг мавжудлиги ва улардан оқилона фойдаланиш, минерал, органик ўғитлар, кимёвий воситалар, сув ресурслари билан таъминланганлик, агротехник тадбирларнинг ўз вақтида амалга оширилиши, мева-сабзавотчилик маҳсулотлари йиғиб-териш олиш ишларининг сифатли ташкил этилганлигига боғлиқ(2-жадвал) [11].

2-жадвал.

Мева – сабзавот хўжалиги статистикасининг асосий кўрсаткичлари тизими

1	экин майдони ва экин турлари статистик кўрсаткичлари
2	экинларнинг сув билан таъминланиш кўрсаткичлари
3	кўп йиллик экинлар статистик кўрсаткичлари
4	агротехник тадбирлар ва биологик-кимёвий жиҳатдан ишлов беришнинг статистик кўрсаткичлари
6	мева – сабзавот маҳсулотлари ҳосилдорлигини ифодаловчи асосий кўрсаткичлар
7	мева – сабзавот маҳсулотларининг йиғиб-териш олиш жараёнида йўқотилиши
8	соҳадаги меҳнат ресурслари мавжудлиги ва салоҳияти
9	моддий-техник таъминот даражаси
10	меҳнат сарфи
11	маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари динамикаси
12	пул тушумлари ва фойда каби статистик кўрсаткичларни ўзгариш даражаси ва уларнинг иқтисодий ривожланиш омиллари

13	жорий йилдаги мева – сабзавот маҳсулотлари ҳосилдан олинган хомашё маҳсулотлари
14	кўп йиллик ёш қўчатлардан олинган маҳсулотлар, уларнинг мева берадиган давригача бўлган қиймати
15	тугалланмаган ишлаб чиқариш қийматининг ўзгариши, тупроқ унумдорлигини ошириш, қиш мавсуми ва келгуси йил ҳосили учун қилинган харажат каби кўрсаткичлар киритилади

Илмий тадқиқотимизда ишлаб чиқариш функцияси асосида мева – сабзавот фермер хўжаликларининг ишлаб чиқариш фаолиятини миқдор ва сифат жиҳатдан статистик таҳлил этамиз. Ушбу таҳлилда Кобба-Дуглас ишлаб чиқариш функцияси асосида мамлакатимизнинг, шу жумладан, мева – сабзавотчилик соҳасини стратегик ривожлантириш аҳамиятли ҳисобланади.

Мева – сабзавотчилик тармоғида ихтисослашган фермер хўжаликларида ялпи ишлаб чиқариш ҳажмини моделлаштиришда ишлаб чиқариш функциясидан фойдаланилади, яъни:

$$Y(K, L) = AL^{\alpha}K^{\beta}, \quad (1)$$

бу ерда: L – меҳнат сарфлари (йиллик жами киши соатда); K – капитал харажатлар жами асосий ишлаб чиқариш воситалари қиймати ёки соҳага киритилган инвестициялар ҳажми.

Ушбу омил таркибида мева – сабзавот ишлаб чиқаришнинг табиий ресурсларидан бири ер ҳолати ва унинг унумдорлиги, шунингдек, капитал харажатлар таркибида минерал ва органик ўғитлар сарфлари ҳам инобатга олинган;

A – меҳнат сарфи ва капитал харажатлардан ташқари бошқа умумий омиллар таъсири;

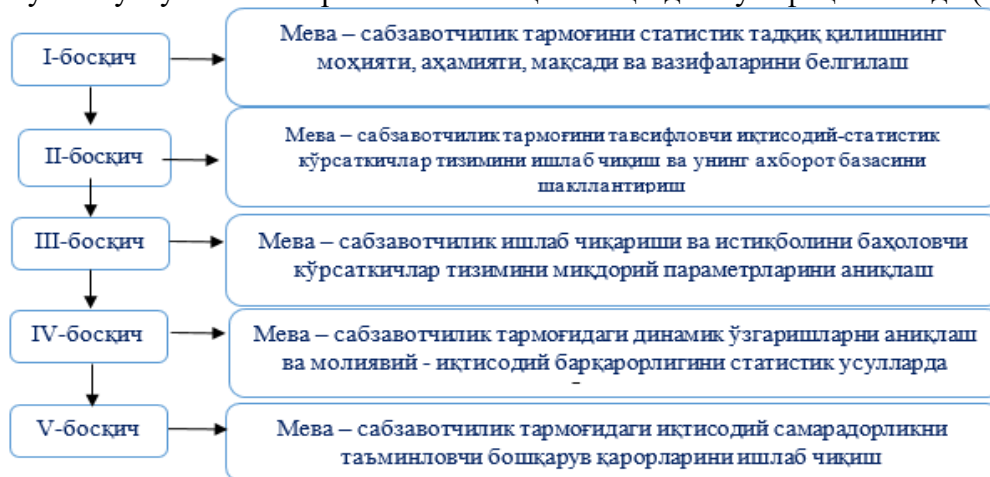
α ва β – ўзгармас миқдорлар бўлиб, меҳнат (L) ва капитал (K) нинг ишлаб чиқариш эластиклик коэффициентлари ҳисобланади.

Мева – сабзавотчиликка ихтисослашган фермер хўжаликларида ишлаб чиқариш ҳажми кўпайишида омилларнинг тебраниши доимий ёки оддий ҳол деб юритилади. Агар маҳсулот ҳажми омилларга нисбатан ўзгариши камроқ бўлса, унда омилларнинг тебраниши ҳам камроқ ёки кўпроқ унинг қайтими ҳам кўпроқ бўлиши мумкин. Функциянинг даражалари:

$\alpha + \beta < 1$, бўлса қайтими яъни самара пасаяувчи

$\alpha + \beta > 1$, бўлса самара ортувчи деб юритилади.

Мева – сабзавотчилик тармоғини статистик тадқиқот этиш – бу жараён тармоқнинг ўзига хос хусусиятларини инобатга олган ҳолда амалга оширилишини талаб этади. Шунинг учун ҳам мева – сабзавотчилик тармоғини статистик тадқиқ этишда мантикий кетма-кетликни аниқлаш ва унинг услубий асосларини ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқ саналади (1-расм) [12].

1-расм.Рақамли иқтисодиёт шароитида мева – сабзавотчилик соҳасини статистик тадқиқ этиш босқичлари

Ҳозирги кунда мева – сабзавотчилик статистикаси экинлар ҳажми, таркиби ва динамикасини ишлаб чиқаришни ташкил қилишни, унинг ҳудудий шаклларига нисбатан хўжаликни ижтимоий-иқтисодий тоифасини ҳисобга олган ҳолда ўрганади.

Хулоса қилиб айтганда, иқтисодиётни модернизациялаш шароитида республикамиз ва унинг ҳудудларида мева – сабзавотчилик соҳасини иқтисодий ривожланишидаги асосий тенденцияларни статистик усулларда баҳолаш, уларга таъсир қилувчи омилларни таснифлаш, иқтисодий ўзгаришларни аниқлаш, истиқболдаги ривожланишини статистик параметрлар

орқали баҳолаб бориш муҳим масалалардан бири ҳисобланади.

Мева – сабзавотчилик тармоғининг ривожланишини статистик тадқиқ этиш жараёни статистик ахборот тизими билан узвий боғланган. Статистик ахборот тизими мева-сабзавотчилик соҳасини аҳволини аниқлаши, балки тадқиқ этилаётган жараёнларни прогнозлаш учун замин бўлиб, қишлоқ хўжалиги соҳасини янада такомиллаштиришга мўлжалланган чора-тадбирларни амалга ошириш натижасида содир бўладиган ўзгаришларни аниқлаш имкониятини беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Афанасьев В.Н., Маркова А.И., Б.И. Смагиннинг Статистика сельского хозяйства: Учебное пособие. – М.: Финансы и статистика, 2002. – 272 с.
2. Ашурова Д.С. Мева ва сабзавот маҳсулотларини бозор рақобати шароитида тайёрлаш ва тақсимлашнинг эконометрик таҳлили (Тайёрлов ва ишлаб чиқариш жамоа хўжаликлари мисолида). Иқт. фан. ном. илм. дар. олиш учун ёзилган дисс. – Т.: 2001. – Б. 60.
3. Глотко А.В. Формирование и развитие кластера садоводства в региональном АПК (теория, методология, практика). Авт. дис. на соиск. учён. степ. докт. экон. наук. Новосибирск. 2010, 47 с.; Рыжкова С.М. Развитие рынка плодово-ягодной продукции (на материалах Тамбовской области). – М.: 2010. – 25 с.
4. Дадабоев Т.Ю. Боғдорчиликка ихтисослашган фермер хўжаликларининг ташкилий-иқтисодий жиҳатларини такомиллаштириш. Иқт. фан. ном. илм. дар. олиш учун ёзилган дис. Наманган, 2009. – 147 б.
5. Жумаев И.К. Фермер хўжаликлари ривожланиш тенденциялари ва истикболларини эконометрик башоратлаш. Иқт. фан. докт. илм. дар. олиш учун ёзил. дис. автореф. – Т.: 2011. – Б. 43.
6. Мухитдинова У.С. Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида мева-сабзавотчилик маҳсулотлари бозорини ривожлантириш йўналишлари. И.ф.д. илмий даражасини олиш учун ёзилган дис. автореф. – Т.: 2010. – 36 б.
7. Чанпхасоук Тантхпхоне “An impact assessment of farmers’ acceptability Of farming systems research activities in Namo district, udomxay province, Lao PDR.” A thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Science Agricultural Systems and engineering. Asian Institute of Technology School of Environment Resources and Development Bangkok, Thailand, December, 2007
8. Шодиев Т. Эконометрика: Учеб. пособие для студентов экономических вузов. – Т. Шарк 1999, – 240 с.
9. Эргашев Э.И. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида боғдорчилик ва узумчилик тармоғини ривожлантиришнинг асосий йўналишлари. Иқт. фан. ном. илм. дар. олиш учун ёзилган дисс. автореф. – Т.: – 2009. – б. 22.
10. Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.
11. Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.
12. Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

УЎК 338.984

ТАДБИРКОРЛИК КОРХОНАЛАРИДА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ

О.С. Казаков, и.ф.н., проф., Наманган муҳандислик технология институти, Наманган

Аннотация. Мақолада иқтисодиётнинг глобаллашуви шароитида тадбиркорлик корхоналарида ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш ривожлантириш масалалари ўрганилган. Тадбиркорлик корхоналарида ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг муҳим йўналишлари тақриф этилган.

Калит сўзлар: глобаллашув, иқтисодиёт, ишлаб чиқариш, тадбиркорлик, самарадорлик, даромад, унумдорлик.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы повышения производственной эффективности на предпринимательских предприятиях в условиях глобализации экономики. Предложены важные направления повышения эффективности производства на предприятиях предпринимательства.

Ключевые слова: глобализация, экономика, производство, предпринимательство, эффективность, доход, производительность

Abstract. The article deals with the issues of increasing production efficiency at entrepreneurial enterprises in the context of the globalization of the economy. Important directions for increasing the efficiency of production at business enterprises are proposed.

Keywords: globalization, economy, production, entrepreneurship, efficiency, income, productivity

Кириш. Жаҳон мамлакатларида иқтисодий иқтисодиётни барқарорлаштириш унинг муҳим соҳаси ҳисобланган саноатни ва тадбиркорлик корхоналарининг ривожланиши билан боғлиқдир. Тадбиркорлик корхоналарининг ривожини ундаги ишлаб чиқариш самарадорлигига кўп жиҳатдан боғлиқдир. Иқтисодиётнинг ривожланиши жараёнида тадбиркорлик корхоналари муҳим ўрин эгаллайди. Тадбиркорлик корхоналари инновацион ва инвестицион фаолиятда ҳам олдинда юришлари, илғор бўлишлари катта аҳамиятга эгадир. Чунки, бозор ва ундаги кескин рақобат кураши тадбиркорларга муҳим талаблар қўймоқда. Тадбиркорлик корхоналарига инвестицияларни биринчи навбатда йўллаш, уларни хом ашё ва кредит ресурслари билан узлуксиз таъминлаш мамлакатимиз раҳбариятининг бугунги кундаги устувор йўналишларидан бири бўлиб қолмоқда. Замонавий истеъмол моллари ишлаб чиқарадиган тадбиркорлик корхоналарини янада жадалроқ ташкил қилиш, уларга ҳар томонлама имтиёзлар бериш, аҳоли талабларининг бозордаги талаб ва таклифнинг ўзгаришини тез пайқаб оладиган тадбиркорлик корхоналари фаолияти учун кенг майдон очиб бериш бугунги кундаги долзарб масалалардан ҳисобланади.

Тадбиркорлик корхоналарининг ишлаб чиқариш самарадорлиги даражасини ошириш бўйича амалга оширилаётган ишлар етарли эмас ва бунинг натижасида уларнинг бир қисми молиявий жиҳатдан барқарор эмас. Тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланаётган корхоналар ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш орқали даромадлари даражасини юксалтириш маҳсулот сифатига, меҳнат унумдорлиги, маҳсулот ишлаб чиқариш таннархи, корхонада фойдаланиладиган ресурслардан фойдаланиш самарадорлиги каби муҳим кўрсаткичларни яхшиланишига, бозорни рақобатбардош ва ҳаридоргир маҳсулотлар билан тўлдиришга имкон беради. Ишлаб чиқариш самарадорлиги тадбиркорлик корхоналаридаги натижадорликка ҳамда даромад даражасига ҳам кўп жиҳатдан боғлиқдир. Шу сабабли, тадбиркорлик корхоналари ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш тараққиётнинг ҳозирги давридаги энг долзарб масалалардан ҳисобланади.

Асосий қисм. Тадбиркорлик корхоналари иқтисодиётнинг барча соҳаларида ташкил этилмоқда. Саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришга ихтисослашган тадбиркорлик корхоналарининг фаолиятида ишлаб чиқариш жараёни марказий ўринни эгаллайди. Ишлаб чиқариш меҳнат куроллари, меҳнат буюмлари ва меҳнатнинг биргаликдаги ҳаракатидан юзага келади. Ундаги меҳнат куроллари, меҳнат буюмлари ва меҳнат элементлари бир-бири билан алоқададир ҳамда бир-бирига боғлиқдир. Улар ҳар бир бўлимнинг ички ўзгарувчилари билан ҳамда ташқи муҳит билан аниқ ва мақсадга мувофиқ муносабатларни талаб қилади.

Тадбиркорлик корхоналарида асосий, ёрдамчи ва хизмат кўрсатиш ишлаб чиқаришлари бўлиши мумкин. Тадбиркорлик корхоналаридаги асосий ишлаб чиқаришга тўғридан-тўғри режада кўрсатилган ёки шартномаларда кўзда тутилган маҳсулотлар ишлаб чиқариш билан шуғулланаётган бўлимлар киради. Саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришга ихтисослашган тадбиркорлик корхонасидаги барча бўлимларнинг фаолияти асосий ишлаб чиқариш жараёнидаги фаолият билан боғлиқдир. Тўқимачилик ишлаб чиқаришида асосий ишлаб чиқаришга йигирув, тўкув ва буёқ-пардозлаш бўлимлари киради. Асосий ишлаб чиқаришнинг ушбу бўлимлари корхонадаги ёрдамчи ишлаб чиқариш ҳисобланган таъмирлаш бўлими, энергия таъминоти, буғ-сув таъминоти бўлимлари билан ўзаро муносабатларга киришади. Бу каби корхоналардаги ишлаб чиқариш самарадорлиги бўлимлар фаолиятига ва уларнинг ишлаб чиқариш тузилмасига кўп жиҳатдан боғлиқдир. Ишлаб чиқариш тузилмаси деб бу бўлимларнинг умумий ишлаб чиқариш жараёнида тутган ўрнига айтилади. Ишлаб чиқариш тузилмаси доимий равишда ўзгариб, ривожланиб борадиган тизимдир. Унинг ўзгаришга таъсир этувчи омиллар ишлаб чиқариш самарадорлиги нуқтаи назаридан ишлаб чиқариш тузилмасига таъсир кўрсатади. Ишлаб чиқариш тузилмасига самарадорлик ва уни ошириш нуқтаи назаридан кўплаб омиллар таъсир кўрсатадилар. Ишлаб чиқариш тузилмасига таъсир кўрсатувчи омилларнинг муҳимлари қуйидагилардир:

1. Маҳсулот ишлаб чиқариш хажми.
2. Технологик жараён мураккаблиги.

3. Ходимлар сони.
4. Дастгохлар таркиби.
5. Ишлаб чиқариладиган маҳсулот тури.

Тўқимачилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришга ихтисослашган тадбиркорлик корхоналарида ишлаб чиқариш самарадорлигини орттиришга олиб борадиган йўналишларни таҳлил қилиш натижасида бу корхоналарда баъзи бир бўлимларни ташкил этиш зарурлигига ишонч ҳосил қилдик. Ҳозирги вақтда кўплаб тадбиркорлик корхоналарида ахборотларнинг системалаш бўлими ташкил этилмаган, ҳар бир бўлимга кўплаб миқдордаги ахборотлар тўхтовсиз равишда келади. Улар ичида ушбу бўлим учун аҳамиятсиз ҳисобланган маълумотлар ҳам кўп бўлади. Ушбу ахборотлар бўлим раҳбар ва аъзоларининг кўп вақтини олади, уларнинг асосий самарали фаолиятдан чалғитади. Шу сабабли, тадбиркорлик корхоналарида ахборот ва турли маълумотлар билан ишлаш ва уларни системалаш бўйича мутахассислардан иборат бўлган ахборотлар билан ишлаш бўлимини ташкил этишни тавсия қиламиз. Ушбу бўлимдаги ҳар бир ходим, бошқа бўлимлардаги кўплаб ходимларнинг қимматли ва юқори унумли вақтларини тежайди ва корхоналар ишлаб чиқариш самарадорлигини орттиришга катта ҳисса қўшади.

Тадбиркорлик корхонасидаги барча фаолият самарали фаолият бўлиш томонга ҳаракатланади ва бу фаолият асосий ишлаб чиқаришга томон йўналтирилади. Самарали фаолият ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга мўнжалланади. Бу эса асосий ишлаб чиқариш орқали амалга ошади, корхонадаги барча фаолият, жумладан ишлаб чиқаришни техникавий тайёрлаш, ёрдамчи ишлаб чиқариш, транспорт хизмати ва омбор хўжаликлари, моддий-техник таъминотни бажариш бўлимлари, иқтисодий бўлимлар, маркетинг бўлими, илмий-тадқиқот бўлимлари барчаси асосий ишлаб чиқаришга йўналтирилади ва уларнинг мақсади асосий ишлаб чиқаришда даромадлиликни таъминлаш ҳамда бу орқали самарадорликни оширишдир. Барча бўлимларнинг мақсадлари асосий ишлаб чиқаришдаги асосий ишлаб чиқаришнинг мақсадига йўналтирилиши лозим.

$$M_{\epsilon} + M_{x.k} + M_k + M_{t.t} + M_{икт} + M_{мар} + M_{итт} \rightarrow M_{аичм}$$

бу ерда : M_{ϵ} – ёрдамчи ишлаб чиқариш бўлимларининг мақсади;

$M_{x.k}$ - хизмат кўрсатиш ишлаб чиқариши бўлимларининг мақсади;

M_k – қўшимча ишлаб чиқариш бўлимларининг мақсади;

$M_{t.t}$ - техникавий тайёрлаш бўлимлари мақсади;

$M_{икт}$ – иқтисодий бўлимлар мақсади;

$M_{мар}$ – маркетинг бўлимлари мақсади;

$M_{итт}$ - илмий тадқиқот бўлимлари мақсади;

$M_{аичм}$ - асосий ишлаб чиқариш мақсади.

Тадбиркорлик корхоналарида ишлаб чиқариш жараёнида қатнашувчи барча бўлимлар корхонадаги асосий ишлаб чиқаришга ва унда тайёрланадиган маҳсулотлар ва хизматларнинг сифатли бўлишига ҳамда режаларда ва ўзаро тузилган шартномаларда кўзда тутилган ҳажмдаги маҳсулотларни ишлаб чиқаришга йўналтирилади. Бу бўлимлардаги фаолият асосий ишлаб чиқариш фаолиятига мувофиқлаштирилади. Бу тизим самарали фаолиятга асосланади ва натижаси ишлаб чиқариш самарадорлиги бўлади.

Натижалар ва муҳокама. Тадбиркорлик корхонасининг ишлаб чиқариш самарадорлиги унинг барча фаолиятини акс эттирувчи асосий кўрсаткичдир ва барча фаолият ишлаб чиқариш самарадорлиги томон йўналтирилиши лозим. Ишлаб чиқариш самарадорлиги билан бир қаторда ижтимоий иқтисодий самарадорлик кўрсаткичи ҳам бор бўлиб, у муҳим ўрин эгаллайди. Ижтимоий-иқтисодий самарадорлик бир вақтнинг ўзида, ишлаб чиқариш самарадорлигини кучайтириш, корхонанинг муваффақиятли фаолият юритиш, шахснинг ҳар томонлама ривожланиши ва унинг барча қобилиятларидан фойдаланиш ва натижаси ҳисобланади.

Тадбиркорлик корхоналари даромад ва самарадорлик орқали ўзининг бозордаги ҳолатини яхшилади, рақобатга бардош бера оладиган бўлади, ходимларнинг аҳволини яхшилашга ва катта миқдордаги фойдага эга бўлишни таъминлайди. Даромад ва фойда ишлаб

чиқаришнинг якуний натижалари ҳисобланади ва бошқарув фаолиятида уларга алоҳида эътибор қаратилади. Ишлаб чиқаришнинг якуний натижалари максимум тарзда ижобий томонга ўзгартирадиган натижани таъминлайдиган усул ва воситаларни қўллашни мақсад қилиб олган ишлаб чиқаришни бошқаришга илмий йўналиш заруриятга айланди.

Иқтисодий адабиётда корхона фаолиятининг якуний натижаси ҳисобланган даромад ва фойдани ошириш мақсадида бошқарувни такомиллаштириш бўйича муҳим йўналишлар тадқиқ қилинади. Аммо, бу тадқиқотларнинг кўпчилигида ушбу йўналишлар хўжалик механизмини юритиш тизими билан боғланмаган ҳолда таҳлил қилинган, сўнгги якуний натижага эришишга йўналтирилмаган.

Иқтисодиётнинг глобаллашуви шароитида тадбиркорлик корхоналарининг бошқарув тизimini такомиллаштиришнинг самарали йўналишларини аниқлаш учун мавжуд тизимнинг ўзига хос хусусиятларини яхши билиш зарур.

Хулоса. Иқтисодиётни ривожлантиришда тадбиркорлик корхоналари фаолиятида ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш масалаларига самарали бошқарув нуқтаи назаридан жиддийроқ эътибор қаратиш лозим деб ўйлаймиз. Бу ўринда қуйидаги ишларни амалга ошириш лозим:

- тадбиркорлик корхоналари ўз фаолиятларини ривожлантириш ҳамда ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш учун мавжуд барча ишлаб чиқариш ресурсларидан самарали фойдаланишга қўшимча имкониятлар яратиш ва муттасил равишда амалга ошириш;
- ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш мақсадида доимий равишда фаолият олиб борадиган маслаҳат марказларини ташкил этиш;
- бу йўналишларда илмий тадқиқот ишларини олиб бораётган олимлар ва институтлар билан ҳамкорлик ишларини ташкил этиш;
- иқтисодиётни ривожлантиришда тадбиркорлик корхоналари фаолиятида барча ресурслардан самарали фойдаланишни амалга оширишда маълумотлар базасини шакллантириш;

Ушбу муҳим йўналишлар амалга оширилса, иқтисодиётни ривожлантиришда тадбиркорлик корхоналари фаолиятида ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш йўналишида катта имкониятлар яратилади ва шу билан биргаликда, тадбиркорлик корхоналари фаолиятини ривожлантиришда бошқарув самарадорлиги асосий ўринни эгаллайди. Бу тадбирлар орқали тадбиркорлик корхоналарида ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш йўналишида қабул қилинган қарорларнинг самарали бўлиши билан бирга, тадбиркорлик корхоналарининг самарадорлигини янада оширади ҳамда иқтисодиётни ривожлантиришда тадбиркорлик корхоналарининг барча фаолият турларини ташкил этишни, ривожланишини таъминланишига олиб келади ва шу билан бирга иқтисодиётимиз учун истиқболли соҳалар ривожланиб, мамлакатимиз тараққиётини янада юқори босқичларга кўтаради.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сон «2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида»ги Фармони. Тошкент, «Ўзбекистон», 2022 йил.
2. O.S.Kazakov,&I.M.Kamoliddinov. (2021). Some questions of increase of efficiency in activity enterprise subjects. *Journal of Central Asian Social Studies*, 2(01), 160-169. <https://doi.org/10.37547/jcass/volume02issue01-a24>
3. Kazakov, O. S., &Ahmedkhodjaev, X. T. (2017). Fundamentals of management. *Tashkent, Ilm-Ziyo*.
4. Catter III, J.J., Kidwell, R.E. (2014). Function, governance, and trust in successor leadership groups in family firms. *Journal of Family Business Strategy*, 5(3), 217-228. doi: 10.1016/j.jfbs.2013.06.001.
5. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. – М.: Эксмо, 2016, – 1056 с.
6. Nabijanovich, D. B. (2019). Issues of support and stimulation of exporting enterprises and ways of their elimination. *AmericanJournalofEconomicsandBusinessManagement*, 2(3), 44-56.
7. Казаков О.С.Improving the management activity of the fruit and vegetable industry . Журнал “Theoretical & Applied Science”№ 12/ 2018interprises.
8. Казаков О.С. The Role of the Textile Industry in the Economy of UzbekistanЖурналAsian Journal of Technology & Management Research (AJTMR) ISSN: 2249 –0892 Vol9 Issue–2, Dec -2019
9. Kazakov O. (2020). Кичик бизнеснинг экспорт салоҳиятини ошириш. *Архив научных исследований*, 1(2).извлечено от <https://tsue.scienceweb.uz/index.php/archive/article/view/3725>

10. Kazakov Olim Sabirovich Management of the economic power of business activities and its impact on its efficiency Journal of Pharmaceutical Negative Results, Volume 13 Special Issue 6, 2022 <https://www.pnrjournal.com/index.php/home/issue/view/25>

11. O.Kazakov, Sh.Valijanov, B.Nabiyeov, A.Mirzababayev Economic power of entrepreneurship and its impact on its efficiency//Namangan Institute of Engineering and Technology, Namangan, Uzbekistan Central European Management Journal, Vol. 30 Iss. 3 (2022) ISSN:2336-2693 | E-ISSN:2336-4890, Retrieved from https://journals.kozminskicem-j.com/index.php/pl_cemj.index.html

12. E.Alievaa, O.Kazakov Effective application of innovations of the "third renaissance" in increasing the competitiveness of small businesses//Namangan Institute of Engineering and Technology, Namangan, Uzbekistan Central European Management Journal, Vol. 30 Iss. 3 (2022) ISSN:2336-2693 | E-ISSN:2336-4890, Retrieved from https://journals.kozminskicem-j.com/index.php/pl_cemj.index.html

УЎК: 330.332.338.49

ҚУРИЛИШДА КИЧИК БИЗНЕС ВА ХУСУСИЙ ТАДБИРКОРЛИКНИ ДАВЛАТ ТОМОНИДАН ҚЎЛЛАБ-ҚУВВАТЛАШНИНГ ТАШКИЛИЙ-ҲУҚУҚИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Н.Калимулина, мустақил тадқиқотчи, Урганч Давлат университети, Урганч

Аннотация. Ушбу мақолада қурилишда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларини давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг ташкилий-ҳуқуқий хусусиятлари қараб чиқилади.

Калит сўзлар: кичик бизнес, хусусий тадбиркорлик, қурилиш, имтиёз, преференция, уй-жой қурилиши, шаффоф қурилиш, бюджет назорати.

Аннотация. В данной статье рассматривается организационно-правовые особенности государственной поддержки субъектов малого бизнеса и частного предпринимательства в строительстве.

Ключевые слова: малый бизнес, частное предпринимательство, строительство, льготы преференция, жилищное строительство, прозрачное строительство, бюджетный контроль.

Abstract. This article discusses the organizational and legal features of state support for small businesses and private entrepreneurship in construction.

Key words: small business, private entrepreneurship, construction, preferences, housing construction, transparent construction, budget control

Маълумки, ҳар қандай соҳадаги каби қурилиш соҳасида ҳам КБХТ ривожини учун албатта уни шаклланиши ва ривожланишини қўллаб-қувватловчи ҳуқуқий замин зарур бўлади. Ўзбекистон Республикасида қурилиш соҳасида КБХТни ривожлантиришининг энг асосий ҳуқуқий-меъҳрий ҳужжати — бу янги қабул қилинган қонуничилик бўлиб, Конституциямизнинг 65-моддасида “Фуқаролар фаровонлигини оширишга қаратилган Ўзбекистон иқтисодийнинг негизини хилма-хил шакллардаги мулк ташкил этади. Давлат бозор муносабатларини ривожлантириши ва ҳалол рақобат учун шарт-шароитлар яратди, истеъмолчиларнинг ҳуқуқлари устуворлигини ҳисобга олган ҳолда иқтисодий фаолият, тадбиркорлик ва меҳнат қилиш эркинлигини кафолатлайди. Ўзбекистон Республикасида барча мулк шаклларида тенг ҳуқуқлилиги ва ҳуқуқий жиҳатдан ҳимоя қилиниши таъминланади [1].”

Шунингдек, 66-моддада “Мулкдор ўзига тегишли бўлган мол-мулкка ўз хоҳишича эгаллик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади....” дейилган бўлса, 67-моддада эса “Давлат қулай инвестициявий ва ишбилармонлик муҳитини таъминлайди. Тадбиркорлар қонунчиликка мувофиқ ҳар қандай фаолиятни амалга оширишга ва ўз фаолияти йўналишларини мустақил равишда танлашга ҳақли. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида иқтисодий макон бирлиги, товарлар, хизматлар, меҳнат ресурслари ва молиявий маблағларнинг эркин ҳаракатланиши кафолатланади” деб мустаҳкамлаб қўйилган [1].

Бевосита қурилиш соҳасини тартибга солишчи асосий ҳуқуқий ҳужжат бу Шаҳарсозлик кодекси бўлиб, ушбу кодекс Ўзбекистон Республикасининг ЎРҚ-676 сонли “Ўзбекистон

Республикасининг Шаҳарсозлик кодексини тасдиқлаш тўғрисида”ги Қонуни 2020 йил 26 августда Қонунчилик Палатаси томонидан қабул қилинган ва Олий Мажлис Сенати томонидан 2021 йил 6 январда маъқулланган [2]. Унга кўра, 2002-2021 йиллар мобайнида ушбу Кодексга 9 марта ўзгартиришлар киритилган бўлиб, охириги ўзгартиришлар 3-4-5-моддаларга киритилган ҳамда 3-модда “Ўзбекистон Республикаси Қурилиш вазирлиги бошқа манфаатдор ташкилотлар билан биргаликда Кодекснинг ижросини, ижрочиларга етказилишини ҳамда моҳияти ва аҳамияти аҳоли ўртасида тушунтирилишини таъминласин”, 4-модда “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳукумат қарорларини Кодексга мувофиқлаштирсин, 5-моддаси эса “давлат бошқаруви органлари Кодексга зид бўлган ўз меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларини қайта кўриб чиқишлари ва бекор қилишларини таъминласин” деб ўзгартирилган.

1-расм.2022-2023 йилларда Хоразм вилоятида фаолият юритаётган кичик бизнес субъектларининг иқтисодий тармоқлари бўйича тақсимланиши [3]

1-расмдан кўринадики, Хоразм вилоятида КБХТ субъектлари сони 2023 йил 1 июль ҳолатига кўра **2022 йилдаги 23017** тадан **2023 йилда 25684** тагача, яъни **2667 ёки 111,5 фоизга** ошган. Фаолият юритаётган субъектларнинг энг кўп улуши савдо (7129 та, 27,7%), хизматлар соҳаси (4979 та, 19,3%), ишлаб чиқариш (3938 та, 15,3%), қурилиш (1449 та, 5,6%) соҳаларига тўғри келади.

Бу албатта республикада кейинги етти йил мобайнида КБХТ соҳасига жуда катта эътибор қаратилаётганлигининг далолатидир. Шу сабабли ҳам, биз ушбу мақоламизда 2016-2023 йилларда республикада қурилиш соҳасида кичик бизнес субъектларига берилган имтиёз ва преференциялар хусусида тўхталиб ўтамиз.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ-2639-сонли Қарори [4] - нинг ПҚ-2639 12-банди 2-хатбошисига асосан 2017-2021 йилларда қишлоқ жойларда намунавий лойиҳалар бўйича арзон уй-жойлар қуриш дастури доирасида 2020 йил 1 январгача, пудрат ташкилотлари - "Қишлоқ қурилиш инвест" ИК МЧЖ билан тузилган шартномалар бўйича фойдаланишга тайёр ҳолда топшириш шартларида массивларда уйлар, сув таъминоти объектлари ва автомобил йўллари қуриш бўйича ишлар ҳажмлари учун - солиқларнинг барча турларини ва давлат мақсадли жамғармаларига мажбурий ажратмалар тўлашдан озод этилган. Шунингдек, шу тоифадаги қурилиш ташкилотлари ҚҚС солиғидан 2020 йил 1 июлгача озод этилган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 22 ноябрдаги “2017 – 2020 йилларда шаҳарларда арзон кўп квартирали уйларни қуриш ва реконструкция қилиш дастурини амалга

ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ–2660-сонли қарорига асосан эса қуйидаги имтиёзлар берилган. Жумладан:

- ПҚ-2660 17-банди 2-хатбоши. 2020 йил 1 январгача Дастурни амалга ошириш доирасида:

бош пудрат ва субпудрат ташкилотлари — «тайёр ҳолда топшириш» шартларида кўп квартирали уйлар объектларини куриш ва реконструкция қилиш бўйича улар томонидан амалга оширилган ишлар ҳажми қисмида барча турдаги солиқларни тўлашдан озод этилган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 2 мартдаги “Осиё тараққиёт банки иштирокида 2017 — 2021 йилларда қишлоқ жойларда янгиланган намунавий лойиҳалар бўйича арзон уй-жойлар куриш дастурини амалга оширишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ–2812-сонли қарорига асосан қуйидаги имтиёзлар:

ПҚ-2812 11-банди 4-банди - Дастурни амалга ошириш доирасида сотиб олинган товарлар (ишлар, хизматлар) қўшилган қиймат солиғидан озод этилган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 8 майдаги “Ўзбекистон Республикаси Президентининг туман (шаҳар)лардаги Халқ қабулхоналари ҳузуридаги Давлат хизматлари марказлари биноларининг давлат-хусусий шериклик шартлари асосида курилишини ташкил этиш тўғрисида”ги ПҚ–3701-сонли қарорига асосан қуйидаги имтиёзлар:

инвестор курилган қўшимча объектлар фойдаланишга топширилган санадан бошлаб 5 йил муддатга (*Нукус шаҳри, Тошкент шаҳри, вилоятларнинг маъмурий марказларида Халқ қабулхоналари биноларини қураётган инвесторлар 2 йил муддатга*) тегишли равишда ушбу қарор доирасида тақдим этиладиган ер участкасига ва унда курилган кўчмас мулкка нисбатан ер солиғи ва мол-мулк солиғи, юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи, ягона солиқ тўлови тўлашдан, шунингдек, мазкур объектларда амалга ошириладиган тадбиркорлик фаолиятдан олинадиган фойда ёки тушумларга нисбатан юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи, ягона солиқ тўлови тўлашдан озод этилади;

Мазкур қарор билан берилган имтиёзлар ПФ-101 сонли Фармон билан 2022 йил 1 июлдан бекор қилинган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 6 мартдаги “2017 — 2021 йилларда қишлоқ жойларда янгиланган намунавий лойиҳалар бўйича арзон уй-жойлар куриш дастурини Саудия тараққиёт жамғармаси (СТЖ) иштирокида амалга оширишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” ПҚ-3587- сонли қарорига асосан қуйидаги имтиёзлар:

ПҚ-3587 06.03.2018 й. 8-банд СТЖ кредити бўйича лойиҳани амалга ошириш доирасида сотиб олинган товарлар (*ишлар, хизматлар*) қиймат солиғидан озод этилган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 30 мартдаги “*Ислом тараққиёт банки (ИТБ) иштирокида 2017- 2021 йилларда қишлоқ жойларда янгиланган намунавий лойиҳалар бўйича арзон уй-жойлар куриш дастурини амалга оширишга доир чора-тадбирлар тўғрисида*”ги ПҚ-2859- сонли қарорига асосан қуйидаги имтиёзлар:

ПҚ-2859 6-банди 3-хатбошисига кўра, лойиҳани амалга ошириш даврида, шунингдек кафолат муддати даврида, ИТБ кредити ҳисобидан лойиҳани амалга ошириш доирасида олинаётган товарлар (ишлар, хизматлар) ва транспорт воситалари божхона тўловларидан, қўшилган қиймат солиғидан, давлат мақсадли жамғармаларига мажбурий ажратмалар ва йиғимлар тўлашдан озод қилинган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 13 майдаги “Ипотека кредити бозорини ривожлантириш ва кенгайтиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ–5715-сонли Фармонига асосан қуйидаги имтиёзлар берилган. Хусусан:

2019 йил 1 январга қадар курилишга рухсат этилган уй-жой фонди объектларини (2017 — 2021 йилларда қишлоқ жойларда янгиланган намунавий лойиҳалар бўйича арзон уй-жойлар куриш дастурига, 2017 — 2020 йилларда шаҳарларда арзон кўп квартирали уйларни куриш ва реконструкция қилиш дастурига киритилган объектлар бундан мустасно) бирламчи уй-жой бозорида реализация қилиш обороти 2019 йил 1 январдан 2020 йилнинг 1 январига қадар қўшилган қиймат солиғидан озод қилинган.

Халқаро молиявий институтларнинг қарзлари ва ҳукумат ташкилотларининг халқаро қарзлари ҳисобидан олинадиган товарларни (хизматларни), агар уларни солиқдан озод этиш қонунда назарда тутилган бўлса Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексининг 243-моддаси 23-банди билан қўшилган қиймат солиғидан имтиёз берилган [5].

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 11.03.2021 йилдаги ПФ-6186 сонли Фармони [6] га кўра, Ипотека кредитлари орқали аҳолини уй-жой билан таъминлаш, уй-жой шароитларини яхшилашга муҳтож оилаларни ижтимоий ва молиявий қўллаб-қувватлаш, хусусий пудрат ташкилотларини уй-жой қурилиши соҳасига кенг жалб этиш бўйича шарт-шароитлар яратишга қаратилган ислохотларнинг кўламини кенгайтириш мақсад қилиб қўйилган. Ушбу Фармонга кўра, аҳолига ипотека уй жойларини харид қилишда бир қатор қулайликлар яратилиши билан бирга, айнан қурилиш соҳасида фаолият юритувчи КБХТ субъектлари учун ҳам имтиёзлар белгиланган. Жумладан, 2023 йил 1 январга қадар:

“Янги Ўзбекистон” массивларида, шунингдек, олдинги йилларда барпо этилган массивларда ва уларнинг бўш турган ер участкаларида уй-жой қурувчи ташкилотлар учун цемент ҳамда металл прокатини сотиш бўйича алоҳида биржа савдо секцияси жорий қилинади, цемент маҳсулотини (*ТИФ ТН коди 2523*) Ўзбекистон Республикаси ҳудудига олиб киришда божхона божининг ноль ставкаси қўлланилади. Шунингдек, янги тартибга мувофиқ кўп квартирали уй-жойлар қурилишида “СС” ва ундан юқори рейтинг баҳосига эга бўлган қурилиш ташкилотлари қатнашиш ҳуқуқига эга, ташқи муҳандислик-транспорт коммуникацияларини қуриш ҳамда массивларни қуриш лойиҳаларини ишлаб чиқиш бўйича буюртмачи вазифаси Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликлари ҳузуридаги “Ягона буюртмачи хизмати” инжиниринг компаниялари ва тегишли фойдаланувчи ташкилотлар томонидан амалга оширилади, ички муҳандислик-транспорт коммуникацияларини қуриш - КБХТ субъекти томонидан ўз маблағлари ҳисобидан амалга оширилади ва мазкур харажатлар уй-жойнинг нархига киритилади ҳамда қурилаётган уй-жойларга туташ ҳудудларни ободонлаштириш ишлари - маҳаллий бюджет ҳамда қонунчиликда тақиқланмаган бошқа манбалар ҳисобидан бажарилади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 9 декабрдаги ПФ-32 сонли Фармонига кўра [7], “Янги Ўзбекистон” массивларини қуриш ва ҳудудларнинг ижтимоий иқтисодий ривожланишини таъминлаш мақсадида республикада 14 та маъмурий ҳудудда 29 та массивларда “Янги Ўзбекистон” массивлари қуриладиган бўлди. Шунингдек, Фармонда айнан 2022 йилда янги қуриладиган массивлар кўп қаватли уй-жойлар, муҳандислик-транспорт коммуникацияси, савдо ва ишлаб чиқариш, ижтимоий соҳа объектлари билан бирга комплекс тарзда қурилиши таъкидланган.

Айнан ушбу массивлар қурилишида қатнашадиган КБХТ субъектлари учун кўп қаватли уй-жойлар ер ости майдонлари электрон онлайн -аукционлар орқали ижара ҳуқуқи асосида сотилиши кўзда тутилган. Бундан ташқари, янги массивларда қуриладиган савдо, ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш объектлари учун ер ости майдонлари тадбиркорлик субъектларига электрон онлайн-аукцион орқали мулк ва ижара ҳуқуқи асосида сотилади. Электрон онлайн-аукционда қатнашган кўп қаватли уй-жой қурувчи фақатгина “ССС” юқори рейтингига эга бўлган КБХТ субъектлари қатнаша олади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, агар КБХТ субъекти қурадиган кўп қаватли уй-жой объектининг ер ости майдони туман ёки шаҳарларнинг ўта олис, чекка ҳудудларида жойлашган бўлса, у ҳолда қурилишни амалга оширувчи КБХТ субъектига 2021 йил 21 апрелдаги ПК-5087 сонли Фармонга кўра [8], халқ депутатлари туман (шаҳар) Кенгашининг Қарорига кўра, бошланғич баҳосини 50 фоизгача камайтириш имконияти мавжуд. Шунингдек, Фармоннинг 12-бандида айнан янги ташкил қилинадиган “Янги Ўзбекистон” массивларида уй-жой қурилиши бўйича қурилиш кластерларини ташкил қилиш кўзда тутилган бўлиб, ушбу кластерларда ҳам ашёдан тортиб тайёр маҳсулотгача ишлаб чиқариш занжири, лойиҳалаштириш, замонавий техника ва малакали мутахассислари бор қурилиш ташкилоти, сифатни назорат қилиш лабораторияси бўлиши шарт. Келгуси йилда уй-жой

қурилиш кластерларини қўллаб-қувватлаш учун 150 млн.доллар ресурс жалб қилинади. Шунингдек, мавжуд хом ашё ёки йирик корхоналар атрофида қурилиш материаллари кластерларини ташкил этиш зарурлиги қайд этилди. *Фориш, Сариосиё, Булоқбоши, Қоровулбозор, Пахтачи, Чуст, Ўзбекистон, Оҳангарон* ва бошқа туманларда янги ташкил этиладиган кластерлар инфратузилмасига 200 миллиард сўм ажратилади [9].

Шунингдек, 2021 йил 1 майдан бошлаб тадбиркорлик субъектларини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш мақсадида Тадбиркорлик фаолиятини қўллаб-қувватлаш давлат жамғармаси томонидан кичик тадбиркорлик субъектларига умумий қиймати 5 млрд.сўмдан, фойиз ставкаси Марказий банк асосий ставкасининг 1,5 бараваридан ошмаган тижорат банкларининг миллий валютада ажратиладиган кредит ва лизинглари бўйича унинг асосий ставкадан ошган, бироқ асосий ставканинг 30 фойиздан кўп бўлмаган қисмини қоплаш учун уч йил муддатгача компенсация тақдим этилади [10].

Бундан ташқари, 2021-2022 йиллар давомида Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши ва вилоятлар ҳокимликлари камида 500 та маҳалла фуқаро йиғинларининг эски биноларини ДХШ асосида замонавий кўринишда қайта қуриш бўйича тадбиркорлик субъектлари билан келишувга эришиши ҳамда бунда 1 қаватли бино ўрнига 2-3 қаватли биноларни қуриб, бинонинг 2-3 қаватларида кичик ишлаб чиқариш, савдо ва маиший хизмат кўрсатиш объектлари, ишсиз хотин-қизлар ва ёшларни касб-ҳунарга ўқитиш марказларини ташкил қилиш учун текин фойдаланиш асосида 30 йилга тадбиркорлик субъектининг ихтиёрида қолдирилиши белгиланган

2021 йил 1 июндан бошлаб, уч йилдан ортиқ вақтдан буён фаолият кўрса-таётган ҳамда ҳисобланган солиқларни муддатида тўлаб келган, лекин молиявий аҳволига кўра солиқ қарзини тўлаш имкониятига эга бўлмаётган тадбир-корлик субъектларига солиқларни, 3 йилдан ортиқ вақтдан буён товарларни импорт қилиш билан шуғулланаётган, божхона тўловлари бўйича мажбурият-ларини бажариб келган, лекин молиявий аҳволига кўра тўловларни белгилан-ган муддатда тўлаш имкониятига эга бўлмаётган ташқи иқтисодий фаолият иштирокчиларига божхона тўловларини бўлиб-бўлиб тўлаш ҳуқуқи берилди. Бунда, тартиб бўйича гаровсиз бўлиб-бўлиб тўланадиган солиқ ёки тўловлар суммаси тадбиркорлик субъекти томонидан охириги 3 йил давомида тўланган солиқ ёки божхона тўловлари суммасининг 50 фойиздан ошмаслиги лозим.

2021 йил 10 декабрдаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ-43 сонли [11] Қарорига кўра, Бош прокуратуранинг ташкилий-штат тузилмасида прокуратура органларининг умумий штат бирликлари доирасида, шу жумла-дан, Иқтисодий жиноятларга қарши курашиш департаменти ва Мажбурий ижро бюросининг штат бирликлари ҳисобидан 5 та штат бирлигидан иборат Қурилиш соҳасида қонунчилик ижроси устидан назорат бошқармаси ташкил этилди. Шунингдек, “Бюджет назорати” электрон дастури, “Давлат молиясини бошқаришнинг автоматлаштирилган тизими” дастури ва “Шаффоф қурилиш” миллий ахборот тизимини тегишли қисмларида ўзаро интеграция қилинди.

Бундан ташқари, 2022 йил 1 январдан бошлаб Қурилиш соҳасида АКТларини ривожлантириш маркази ҳисоб рақамига «**Шаффоф қурилиш**» миллий ахборот тизимини ишлаб чиқиш ва қўллаб-қувватлаш учун келиб тушадиган маблағларнинг (*объектларни қуриш, реконструкция қилиш ва капитал таъмирлаш бўйича смета харажатлари доирасида жами қурилиш харажатларининг 0,05 фойизи миқдорида*) 30 фойизи “**Бюджет назорати**” электрон дастурини такомиллаштириш ва қўллаб-қувватлаш учун Бош прокуратуранинг ривожлантириш жамғармасига йўналтириладиган бўлди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2022 йил 8 февралдаги 64-сонли Қарорига кўра, “Лойиҳа-қидирув ва қурилиш-пудрат ташкилотлари рейтингини ҳисоблаш ва юритиш тартибини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида” 2020 йил 9 ноябрдаги 699-сон қарорига ўзгартириш киритилган бўлиб, унга кўра рейтинг аниқлашда 39 та мезонларга кўра қурилиш ташкилотининг рейтинги чиқариладиган бўлди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 18 мартдаги ПҚ-172 сонли Қарорига [12] кўра, 2016-2022 йилларда республикамызда 1500 дан ортиқ кишлоқ ва

маҳаллалардаги йўл-транспорт инфратузилмаси, муҳандислик-коммуникация тармоқлари ҳамда ижтимоий соҳа объектларида қурилиш ва ободонлаштириш ишлари амалга оширилди, хизмат кўрсатиш шохобчалари ташкил этилди (1-жадвал).

1-жадвал.

Ўзбекистон Республикасида 2022-2026 йилларда "Обод қишлоқ" ва "Обод маҳалла" дастурлари доирасида қурилиш, таъмирлаш ҳамда ободонлаштириш ишлари амалга ошириладиган қишлоқ ва маҳаллалар сони мақсадли кўрсаткичлари [12]

Т/р	Худуд номи	2022-2026 йиллар режаси	шу жумладан:						
			2022 йил режаси	шундан:		2023 йил*	2024 йил*	2025 йил*	2026 йил*
				Қиш-лоқлар	Маҳал-лалар				
	Жами	2 043	413	323	90	411	408	406	405
1.	Қорақалпоғистон Республикаси	170	34	32	2	34	34	34	34
2.	Андижон	160	32	28	4	32	32	32	32
3.	Бухоро	130	26	22	4	26	26	26	26
4.	Жиззах	130	26	23	3	26	26	26	26
5.	Қашқадарё	150	30	26	4	30	30	30	30
6.	Навоий	110	22	16	6	22	22	22	22
7.	Наманган	140	28	22	6	28	28	28	28
8.	Самарқанд	160	32	28	4	32	32	32	32
9.	Сурхондарё	150	30	28	2	30	30	30	30
10.	Сирдарё	83	21	16	5	19	16	14	13
11.	Тошкент вилояти	220	44	30	14	44	44	44	44
12.	Фарғона	190	38	30	8	38	38	38	38
13.	Хоразм	130	26	22	4	26	26	26	26
14.	Тошкент ш.	120	24		24	24	24	24	24

Шунингдек, уларда истиқомат қиилаётган аҳолининг турмуш шароитини яхшилашга қаратилган кенг кўламли чора-тадбирлар амалга оширилди. Шунингдек, жойларда аҳоли хонадонларида ўтказилган хатловлардан кейин 1071 дан ортиқ ижтимоий-иқтисодий муаммолари кўп бўлган маҳаллалар аниқланган бўлиб, жумладан, қишлоқ ва маҳаллаларнинг 179 тасида пахсадан ва хом ғиштдан қурилган умумтаълим мактаблари (мактаб филиаллари) фаолият кўрсатаётганлиги, 5 568 тасида 29 минг км тупроқ, йўллар қаттиқ, қопламага (қум-шағал, асфальт) ўтказилма-ганлиги, 1540 таси марказлашган ичимлик сув билан таъминланма-ганлиги, шунингдек, 49 тасида жамоат транспорти катнови ҳамда 781 тасида чиқинди йиғиш хизматлари йўлга қўйилмаганлиги аниқланган.

2022 йилда танлаб олинган 413 та қишлоқ ва маҳаллаларда қурилиш таъмирлаш ишлари амалга оширилган бўлиб, булардан 323 тасини қишлоқлар ва 90 тасини эса маҳаллалар ташкил қилади.

Ўтказган тадқиқотларимиз натижаларидан келиб чиққан ҳолда қуйидаги хулоса ва таклифларни келтириб ўтамыз:

Биринчидан, қурилиш соҳасида КБХТ субъектлари учун яратилган шарт-шароитлардан самарали фойдаланган ҳолда соҳада кичик бизнеснинг янада жадал ривожланиши учун зарур бўлган имтиёз ва преференцияларни ишлаб чиқиш;

Иккинчидан, қурилишда КБХТни янада жадал ривожланишига имкон берувчи янги ташкилий-иқтисодий механизмларни ишлаб чиқиш ҳамда асослаган ҳолда қурилиш тармоғига жорий қилиш;

Учинчидан, қурилиш тармоғида КБХТнинг давлат томонидан рағбатлантиришнинг Ўзбекистонга мос бўлган илғор хорижий тажриба-баларини ўзимизга хос хусусиятларни инобатга олган ҳолда қўллаш;

Тўртинчидан, аҳолини кам таъминланган, ижтимоий реестр (*аёллар, ёшлар, темир, меҳр дафтарлари ва ҳ.к.*) га киритилган қатламларини уй-жой билан таъминлашга қаратилган ижтимоий уй-жойлар қурилишига йўналтирилган лойиҳаларни ёки шу йўналишда қурилиш КБХТ субъектларини молиявий, иқтисодий, ташкилий-ҳуқуқий, ижтимоий жиҳатдан рағбатлантириш механизмларини ишлаб чиқиш;

Бешинчидан, истиқболда "Обод қишлоқ" ва "Обод маҳалла" дастурлари доирасида

қурилиш, таъмирлаш ҳамда ободонлаштириш ишлари амалга ошириладиган қишлоқ ва маҳаллалар рўйхатини шакллантиришда узоқ, олис ҳудудларда ҳақиқатан ҳам аҳоли сонидан келиб чиққан ҳолда аҳоли учун зарур бўладиган ижтимоий инфратузилма объектларини ташкил қилиш;

Олтинчидан, "Обод қишлоқ" ва "Обод маҳалла" дастурларига киритилган маҳаллаларда меҳнатга лаёқатли аҳолини хатловдан ўтказиб, уларни ҳудудда иш билан таъминлаш бўйича манзилли чора-тадбирлар режасини ишлаб чиқиш ҳамда амалга ошириш мақсадга мувофиқ.

Ўйлаймизки, юқоридаги чора-тадбирларни амалга ошириш қурилиш соҳасида кичик бизнес субъектларини янада ривожланишига, соҳада кичик тадбиркорликнинг ҳуқуқий асосларини такомиллашувига ва аҳоли турмуш даражасини ошишига олиб келади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикасининг Янги қабул қилинган Конституцияси. 2023 йил 30 апрель. <https://lex.uz/docs/6445145>
1. Қаранг: ўша жойда
2. Ўзбекистон Республикасининг "Ўзбекистон Республикасининг Шаҳарсозлик кодексини тасдиқлаш тўғрисида"ги Қонуни// lex.uz
3. Хоразм вилояти статистика бошқармаси маълумотлари
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 21 октябрдаги "2017 - 2021 йилларда қишлоқ жойларда янгиланган намунавий лойиҳалар бўйича арзон уй-жойлар қуриш дастури тўғрисида"ги Қарори//lex.uz
5. Ўзбекистон Республикаси Солиқ Кодекси//lex.uz
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 11 мартдаги ПФ-6186 сонли "Бозор тамойилларига асосланган ипотека кредитларини ажратиш орқали аҳолини уй-жой билан таъминлашга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида"ги Фармони//lex.uz
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 9 декабрдаги ПФ-32 сонли, "Янги Ўзбекистон" массивларини қуриш ва ҳудудларнинг ижтимоий иқтисодий ривожланишини таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида" ги Фармони// le:///C:/Users/Sanatbek/AppData/Local/Temp/Rar\$DIa0.856/ПФ-22 09.12.2021.pdf
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПК-5087 сонли "Тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш тизимини такомиллаштириш, ишбилармонлик муҳитини янада яхшилаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида" ги Қарори// lex.uz
9. <https://xs.uz/uzkr/post/har-bir-hududda-uj-zhoj-qurilish-klastarlari-tashkil-etiladi>
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПК-5087 сонли "Тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш тизимини такомиллаштириш, ишбилармонлик муҳитини янада яхшилаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида" ги Қарори// lex.uz
11. 2021 йил 10 декабрдаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПК-43 сонли "Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий ва ишлаб чиқариш инфратузилмасини ривожлантириш дастури ҳамда бошқа давлат дастурлари ижроси устидан назорат ҳаққини кучайтиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида"ги Қарори// lex.uz
12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 18 мартдаги ПК-172 сонли "2022-2026 йилларда "Обод қишлоқ" ва "Обод маҳалла" дастурларини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида" ги Қарори//lex.uz
12. Ўша жойда қаранг.

УЎК 332.024.2

ИНВЕСТИЦИОН ВА ИННОВАЦИОН ФАОЛЛИКНИ ТАЪМИНЛАШ ОРҚАЛИ ҲУДУД ИҚТИСОДИЁТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

И.О.Мадаминов, PhD, Урганч давлат университети, Урганч

Аннотация. *Ҳар қандай мамлакат иқтисодий тараққиётга эришиши ҳамда замонавий инновацион иқтисодиётни барпо этиши аввало, оқилона йўналтирилган инвестицияларга бевосита боғлиқ бўлади. Ҳозирги жаҳон ҳамжамиятида кечаётган иқтисодий ҳолатларнинг миллий иқтисодиётга салбий таъсирини юмшатишда инвестицион ва инновацион фаолликни таъминлаш масалалари долзарб ҳисобланади. Шунинг учун ҳам ушбу мақола юқоридаги масалар ечимини топишга бағишланган.*

Калит сўзлар: *инвестиция, инновация, илмий-техника тараққиёти, инновацион жараёнлар, инвестицион жараёнлар, молиявий сиёсат, иқтисодий юксаклик, драйвер, диверсификация, инновацион маҳсулот, гоёлар генерацияси, молиялаштириш, миллий иқтисодиёт.*

Аннотация. Экономическое развитие любой страны и становление современной инновационной экономики напрямую зависят от рационально направленных инвестиций. Актуальными считаются вопросы обеспечения инвестиционной и инновационной деятельности при смягчении негативного влияния сложившихся экономических условий на национальную экономику в условиях современного мирового сообщества. Именно поэтому данная статья посвящена поиску решения вышеуказанных проблем.

Ключевые слова: инвестиции, инновации, научно-технические разработки, инновационные процессы, инвестиционные процессы, финансовая политика, экономический рост, драйвер, диверсификация, инновационный продукт, генерация идей, финансирование, национальная экономика.

Abstract. The economic development of any country and the formation of a modern innovative economy directly depend on rationally directed investments. The issues of ensuring investment and innovation activities while mitigating the negative impact of the current economic conditions on the national economy in the conditions of the modern world community are considered topical. That is why this article is devoted to finding solutions to the above problems.

Key words: investments, innovations, scientific and technical developments, innovation processes, investment processes, financial policy, economic growth, driver, diversification, innovative product, idea generation, financing, national economy.

Кириш. Сўнги йилларда дунё фан-техника тараққиётининг жадал суръатларда ривожланиши билан бир қаторда ишлаб чиқаришнинг асосий омилларини интеллектуализация қилиш жараёни тобора ўсиб бормоқда. Инновацияларни жорий этиш ҳар қандай давлатнинг иқтисодий ўсишни ва бозорнинг рақобатбардошлигини таъминлашдаги муҳим омилга айланмоқда. Бу ўз навбатида, барча жабҳаларда инновациялар соҳасидаги илғор илмий ишланмалар ва техник ютуқлардан самарали фойдаланишни ҳамда ҳозирги иқтисодий салоҳиятнинг рақобатбардошлигини мустаҳкамлашни талаб этмоқда. Шундан келиб чиққан ҳолда бугун кўплаб давлатлар томонидан илмий тадқиқот ва инновацион фаолиятни ривожлантиришга катта миқдорда инвестициялар йўналтирилмоқда. Чунки фаол инвестиция ва инновация сиёсати орқали ҳудудларнинг иқтисодий ривожланишини таъминлаш мумкин. Президентимиз Ш.М.Мирзиёев таъбири билан айтганда “Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, қайси давлат фаол инвестиция сиёсатини юритган бўлса, ўз иқтисодиётининг барқарор ўсишига эришган. Шу сабабли ҳам инвестиция – бу иқтисодиёт драйвери, ўзбекча айтганда, иқтисодиётнинг юраги, десак, муболаға бўлмайди [1]. Шу билан бирга “... мамлакат тараққиётининг замини, ҳеч шубҳасиз, илм-фан ва инновациялардир” [2]. Шундай экан, миллий иқтисодиётнинг инновацион ва инвестицион фаоллигини таъминлашда молия-кредит механизмининг “..энг муҳим ижтимоий-иқтисодий вазифалар, тармоқ ва ҳудудлар бўйича мақсадли дастурлар, устувор инвестиция лойиҳалари ва бошқа долзарб вазифалар бажарилишини танқидий таҳлил қилиш юзасидан амалдаги мавжуд тизим самарадорлигини оширишимиз лозим” [3].

Маълумки, жаҳон иқтисодиётида инкирозли ҳолатлардан чиқишда самарали бозор муҳитини шакллантириш шароитида инновацион жараёнларни фаоллаштиришга эътибор қаратилмоқда. Одатда, бозор механизмлари кўпинча “муваффақиятсиз” деб эътироф этилади ва бизнес манфаатлари давлат манфаатлари билан тўқнашган ҳоллардагина ресурсларни самарали тақсимлашни таъминламайди. Бозор тизимига тегишли бўлган ресурсларни иқтисодий фаолиятнинг кам даромадли соҳаларидан кўпроқ даромади юқори бўлган соҳаларга қайта тақсимлаш ривожланаётган инновацион иқтисодиёт фаоллигини тўхтатади. Мутахассисларнинг таъкидлашича, бозор механизми фан ва техника соҳасида стратегик вазифаларни мустақил амалга ошириш ҳамда миллий иқтисодиётни чуқур таркибий қайта қуриш имкониятига эга эмас [4].

Мамлакатимизда ишлаб чиқаришни модернизациялаш бўйича олиб борилаётган ислохотлар нафақат корхоналарда ишлатиладиган техника ва технологик жараёнларни янгилашни, балки ҳудудларда иқтисодий юксакликка эришиш масалаларини

такомиллаштиришни талаб этади. Шу нуқтаи-назардан миллий иқтисодиётда инвестицион ва инновацион фаолликни таъминлаш орқали ҳудудлар иқтисодиётини ривожлантиришнинг аниқ механизмини такомиллаштириш ҳамда амалиётда қўлланиладиган айрим жиҳатларини тадқиқ этиш катта аҳамиятга эга.

Адабиётлар шарҳи. Маълумки, инвестицион ва инновацион фаолликни таъминлаш орқали ҳудудларни иқтисодий ривожлантириш масаласи бугунги куннинг долзарб вазифалари сирасига кириб бормокда. Бу борада хориж ва маҳаллий иқтисодчи олимлар томонидан қатор изланишлар олиб борилган.

Жумладан, Д.Белл, Й.Шумпетер, Ф.Махлуп, Э.Тоффлер, К.Эрроулар инвестицион ва инновацион фаолликни таъминлаш борасида муносиб ҳисса қўшишган. Шунингдек, МДХ иқтисодчи оимларидан В.Данилова, В.И.Верандский, А.Козирева, В.Логачева, В.М.Гейца, Л.И.Федулова ўз илмий тадқиқотларида мавзу доирасида ўрганишлар олиб боришган. Ушбу иқтисодчи олимлар инновацион иқтисодий ўсишни асосан инсон капитали ва омили билан боғлаб тушунтирадилар [5]. Шунингдек, минтақавий иқтисодиёт ёки ҳудудлар иқтисодиёти ҳақида айрим иқтисодчилар ўзларининг фикрларини билдириб келишади. А.Г.Гранберг ҳудудлар турли аломатлар ва майдонлари бўйича бир-биридан фарқ қилгани учун уларни минтақаларга ажратиш зарурлигини таъкидлайди. Минтақа таркибий элементларининг яхлитлиги, ўзаро боғлиқлиги билан ажралиб турувчи маълум ҳудуддир. Мамлакат ҳудудини минтақаларга бўлиш районлаштириш [6, 43] - деб аталади.

Мамлакатимиз иқтисодчи оимларидан С.С.Ғуломов, Ф.Б.Шакирова, Н.Рахматов, А.Мирзаев, М.Амонбоевларнинг тадқиқотларида мавзунинг Ўзбекистонда иқтисодиётида ривожлантириш масалалари, йўналишлари ҳамда корхоналар фаолиятини инновацион бошқариш масалаларига урғу берилган. Лекин айнан инвестицион ва инновацион фаолликни таъминлаш орқали ҳудудлар иқтисодиётини ривожлантириш масалалари четда қолиб кетган [7]. Шунинг учун ҳам биз томонимиздан айнан инвестицион ва инновацион фаолликни таъминлаш орқали ҳудудлар иқтисодиётини ривожлантириш масалалари ўрганилди ва таҳлиллар олиб борилди.

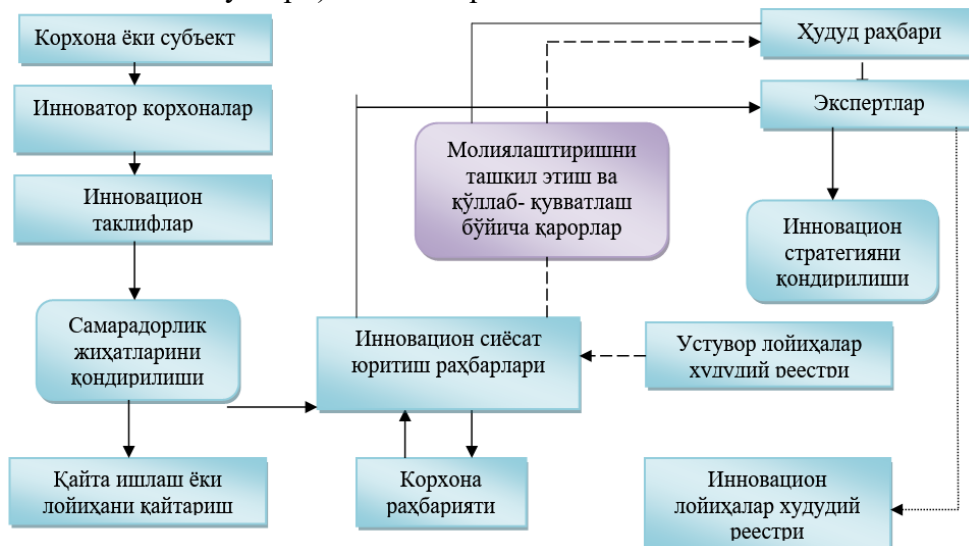
Таҳлилий натижалар. Ўзбекистон Бирлашган Миллатлар Ташкилоти, Европа хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти, Ислом ҳамкорлик ташкилоти, Шанхай ҳамкорлик ташкилоти, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги каби халқаро тузилмалар ва бошқа нуфузли халқаро ташкилотлар билан шериклик муносабатларида ҳамда Россия ва бошқа МДХ мамлакатлари, Хитой, АҚШ, Жанубий Корея, Туркия, Европа ва Осиёдаги бир қатор давлатлар билан ўзаро манфаатли ҳамкорлик алоқаларини ўрнатган. Бу албатта мамлакалар иқтисодиёти учун хизмат қилади. Тошкент шаҳрида Европа тикланиш ва тараққиёт банки офисининг қайта иш бошлаши, Халқаро валюта жамғармаси, Жаҳон банки, Осиё тараққиёт банки, Ислом тараққиёт банки, Осиё инфраструктура инвестициялари банки билан мутлақо янгича асосдаги ҳамкорликнинг йўлга қўйилиши халқаро молия институтларининг мамлакатимизга бўлган муносабатида тубдан янгиланишлар даври бошланганлигидан далолат беради. Шунингдек, Ўзбекистоннинг Жаҳон савдо ташкилотига аъзо бўлиш бўйича музокараларни қайтадан бошлаш иштиёқи мамлакатнинг ташқи иқтисодий фаолияти янада такомиллаштириш заруратини келтириб чиқаради.

Республикада сўнги йилларда хорижий давлатлар ва халқаро молия ташкилотлари раҳбарлари, жаҳоннинг етакчи ишбилармонлари билан музокаралар ўтказилиб, мамлакатимизга бир неча ўн миллиардлаб АҚШ доллар инвестиция жалб этиш бўйича кўплаб инвестиция битимлари имзоланди.

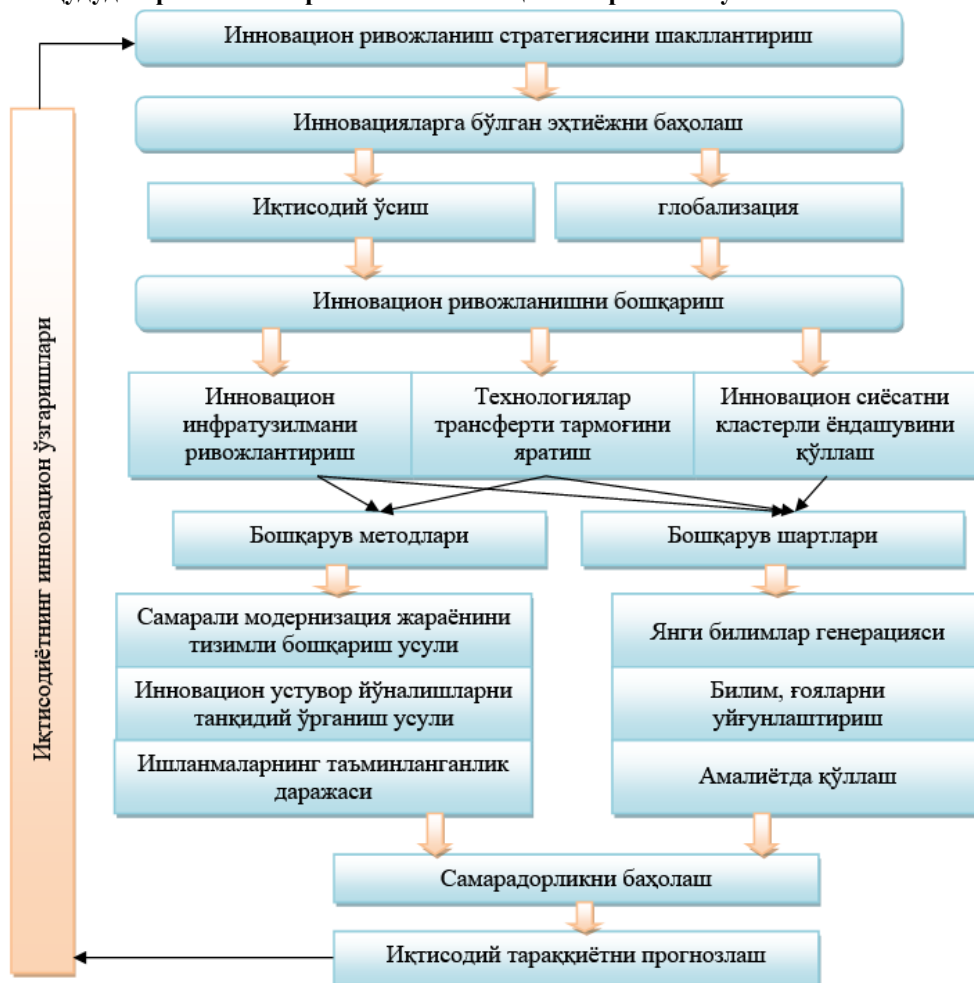
Маълумки, бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир мамлакатнинг минтақалари иқтисодиёти рақобатбардошлигини таъминлайдиган ишончли ўз ривожланиш стратегияси бўлиши керак. Шунинг учун ҳам 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича “Ҳаракатлар стратегияси”да айтилган юқоридаги масалалар белгилаб берилган эди [8]. Тажриба шуни кўрсатадики, минтақалараро иқтисодий ҳамкорлик фаолият турларини диверсификация қилиш, ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришнинг замонавий шакллари жорий этиш ҳамда маҳаллий маҳсулот ва

хизматларни сотиш, хомашё сотиб олиш, мамлакатлар минтақалари ўртасида инвестиция ва меҳнат ресурслари ҳаракатида кузатиладиган тўсиқларни бартараф этишга қўмаклашади. Бу орқали инвестицион ва инновацион фаоллик тامينланади ҳамда ҳудуд иқтисодиётини ривожлантиришга эришилади.

Давлат ва инновацион жараён иштирокчилари ўртасидаги муносабатларнинг умумий қабул қилинган тушунчалари: учта (*отм-корхона-давлат*) ва унинг ривожланаётган модификацияси ҳамда фан-таълим ва ишлаб чиқариш (фан – таълим – бизнес – давлат – фуқаролик жамияти институтлари) моделидир.

1-расм. Ҳудудни ривожлантиришнинг инновацион жараёни ва унинг бизнесга таъсири [9]

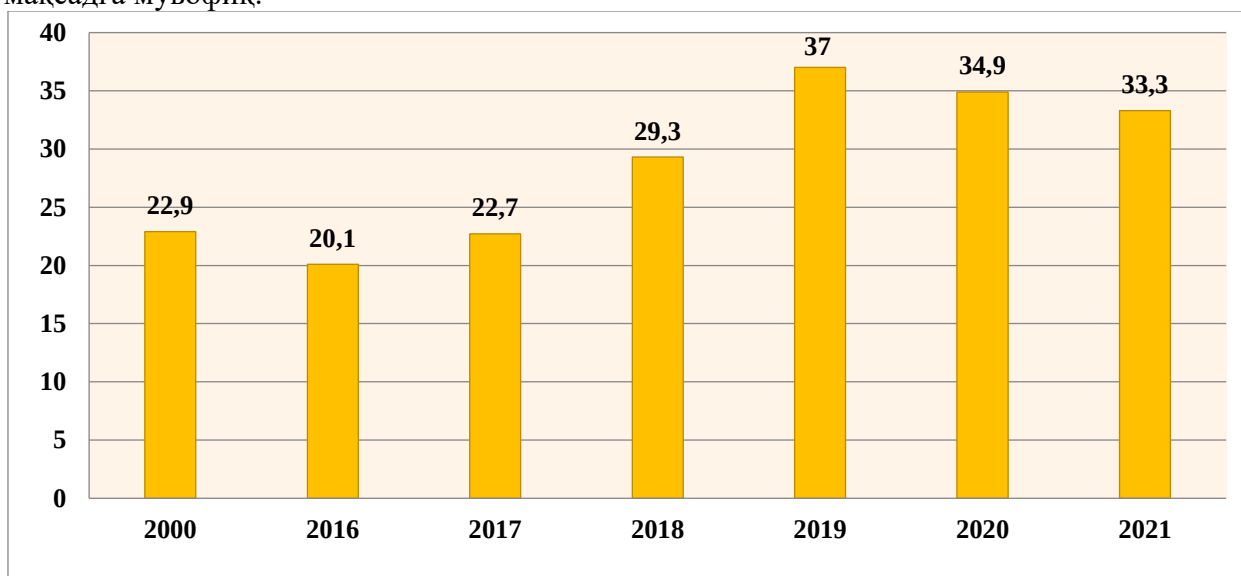
2-расм. Инновацион муҳитни шакллантириш ва бошқарув механизми [10]

Юқоридаги 1-расмда ҳудудни ривожлантиришнинг инновацион жараёни ва унинг бизнесга таъсирида молиялаштиришни ташкил этиш ҳамда қўллаб-қувватлаш бўйича қарорлар қабул қилишда корхоналар ўз инновацион таклифлари билан чиқишлари, ҳудуд раҳбарлари эса унинг самарадорлик жиҳатларига алоҳида эътибор қаратишлари шунингдек, буларни устувор лойиҳалар реестрида эътиборга олишлари керак бўлади.

Мамлакатимизда сўнгги йилларда инвестициялар оқимини кучайтириш, фан-техника ютуқларини иқтисодиёт тармоқларига, ижтимоий ва бошқа соҳаларга кенг қўллаган ҳолда замонавий инновацион технологияларни тезкор жорий этиш, ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик жиҳатдан қайта жиҳозлашни рағбатлантиришга қаратилган самарали ишлар жорий қилинди. Чунки Ўзбекистон Республикаси ва унинг ҳудудларини жадал ривожланишининг муҳим шарти ҳисобланади.

Бизнингча, инновацион муҳитни шакллантириш ва бошқарув механизми инновацион ривожланишни бошқариш, инновацион инфратузилмани ривожлантириш, технологиялар трансферти тармоғини яратиш ва инновацион сиёсатни кластерли ёндашувини қўллаш керак бўлади.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикасида 2000-2021 йилларда асосий капиталга ўзлаштирилган инвестицияларнинг ялпи ички маҳсулотдаги улушини ҳам таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ.

3-расм. 2000-2021 йилларда асосий капиталга ўзлаштирилган инвестицияларнинг ЯИМдаги улуши, фоизда [11]

Шунингдек, юқоридаги 3-расм маълумотлари таҳлилининг давом эттирадиган бўлсак, асосий капиталга ўзлаштирилган инвестициялар 2000 йилда 744,5 млрд. сўмни ташкил қилган. 2021 йилга келиб эса 244962,6 млрд. сўмни ташкил қилган. Асосий капиталга ўзлаштирилган инвестицияларнинг ЯИМдаги улуши эса 2000 йилда 22,9 фоизни ташкил қилган бўлса, 2021 йилга келиб 33,3 фоизга мос равишда ўсган. Асосий капиталга ўзлаштирилган инвестицияларнинг ЯИМдаги улушининг энг юқори нуқтаси 2019 йилда кузатилган. Бунда унинг салмоғи ЯИМга нисбатан 37 фоизга етган, 2021 йилга келиб 3,7 фоизли пунктга пасайган.

Умуман олганда, республикаимизда инвестицион ва инновацион фаолликни таъминлаш орқали ҳудуд иқтисодиётини ривожлантиришда саноат ва ишлаб чиқариш корхоналарини модернизациялаш ва техник янгилашни жадаллаштириш, узоқ муддатли инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш механизмларини такомиллаштириш билан бевосита боғлиқ. Ҳозирги кунда инвестицион ва инновацион фаолликни таъминлаш орқали ҳудуд иқтисодиётини ривожлантиришда турли манбалардан жалб этилаётган инвестиция лойиҳаларини самарадорлик жиҳатларига ҳамда унинг ҳудуд ёки тармоқ ривожланишига таъсир этиш имкониятларини баҳолаш зарур бўлади.

Хулоса ва тавсиялар. Фикримизча, мамлакатда инвестицион ва инновацион фаолликни таъминлаш орқали ҳудуд иқтисодиётини ривожлантириш учун қуйидаги тадбирларни йўлга қўйиш ва мавжудларини ривожлантириш зарур:

✚ ҳудудлар инвестицион жозибадорлигини ошириш, инновацион жараёнларни олиб боровчи малакали кадрларни тайёрлаш;

✚ инновацион жараёнларни амалга оширувчи кадрлар малакасини доимий ошириш ва уларнинг салоҳиятини юксалтириш;

✚ ҳудудлар инновацион фаолият ахборот тизимини яратиш ва хавфсизлигини таъминлаш, инновацион лойиҳалар бошқарув жараёнини йўлга қўйиш ва бу бўйича мутахассисларни жалб этиш;

✚ ҳудудларда инновацион маҳсулот ишлаб чиқарувчи янги корхоналарни барпо этиш, мавжуд ишлаб чиқариш қувватлари ва инфратузилмани янгилаш;

✚ инновацион ғоялар генерациясини амалга оширувчи аниқ чора-тадбирлар ишлаб чиқиш, шунингдек, маҳаллийлаштириш ишларини янада жадаллаштириш мақсадга мувофиқ.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармони.Т., 2017 йил 7 февраль.

2. Ш.М.Мирзиёев Миллий тараққиёт йўлимининг қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. - Тошкент: «Ўзбекистон» НМИУ, 2017.- 592 б.

3. 2019 йилда мамлакатимизни ривожлантиришнинг энг муҳим устувор вазифалари тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг Парламентга Мурожаатномаси.

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. 2020 йил 29 декабрь.

5. Schumpeter J. Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung – Berlin: Duncker & Humblot, 1912.; Drucker P. Innovation and Entrepreneurship. Practice and Principles. – London: Heinemann, 1984.

6. Вернадский, В. И. Биосфера и ноосфера [Текст] - М.: Айрис-пресс, 2012. - 576 с.; Шерешева, М. Ю. Соотношение понятий «информационная экономика» и «экономика знаний» [Текст] // Вестник Московского университета. Серия 6. Экономика. - 2008. - № 5. - С. 24-31.

7. Гранберг А. Г. Основы региональной экономики : учебник для вузов / А. Г. Гранберг ; Гос. ун-т, Высш. шк. экономики. - 5-е изд.. - М. : ГУ ВШЭ, 2006. - 492, [2] с.: ил.

8. Шакирова Ф. Б. Развитие экономики Узбекистана на основе инновационной деятельности. // Евразийский международный научноаналитический журнал Проблемы современной экономики, N 3 (55), 2015. // <http://www.meconomy.ru/art.php>.

9. Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Статистика агентлиги маълумотлари. <https://stat.uz>

10. Ўзбекистон Республикаси Инновацион ривожланиш агаентлиги маълумотлари. <https://mininnovation.uz/>

УЎК 336.71

МАМЛАКАТИМИЗДА ТИЖОРАТ БАНКЛАРИ РЕЙТИНГИНИ ЯХШИЛАШ ИСТИҚБОЛЛАРИ

О.Т.Махмудов, катта ўқитувчи, Термиз давлат университети, Термиз

Аннотация. Мақолада тижорат банклари рейтингини аниқлашнинг зарурлиги ва аҳамияти, шунингдек халқаро рейтинг агентликлари томонидан республикада банкларига рейтинг бериш жараёни ўрганилган. Рейтинглари аниқлашда асосий кўрсаткичлардан активларнинг салмоғи таҳлил қилинган. Тадқиқотлар якуни сифатида умумий хулосалар чиқарилиб, таклифлар келтириб ўтилган.

Калит сўзлар: тижорат банклари, рейтинг, банклар рейтинги, CAMELS, RATE, PATROL, Базель Қўмитаси, фойда, рентабельлик, актив, капитал.

Аннотация. В статье показана необходимость и важность определения рейтинга коммерческих банков, а также процесс рейтингования банков нашей республики международными рейтинговыми агентствами. При определении рейтингов анализируется вес активов по основным показателям. В конце исследования делаются общие выводы и вносятся предложения.

Ключевые слова: коммерческие банки, рейтинг, банковский рейтинг, CAMELS, RATE, PATROL, Базельский комитет, прибыль, рентабельность, актив, капитал.

Abstract. The article illustrates the necessity and importance of determining the rating of

commercial banks, as well as the process of rating the banks of our republic by international rating agencies. In determining the ratings, the weight of assets from the main indicators are analyzed. At the end of the research, general conclusions are made and suggestions are made.

Key words: commercial banks, rating, bank rating, CAMELS, RATE, PATROL, Basel Committee, profit, profitability, asset, capital.

Кириш. Бутун дунёда мустақил субъектлар, рейтинг агентликлари тижорат банклари фаолияти рейтингини аниқлаш амалиётидан фойдаланиб келади. Маълум бир давлатлар ўзларининг мустақил рейтинг тизимларини тайёрлаб, нафақат мазкур давлатларда балки бошқа давлатларда ҳам ундан кенг қўлланилмоқда. Жумладан, АҚШда CAMELS рейтинг тизими, Буюк Британия RATE рейтинг тизими, Италия PATROL рейтинг тизимларидан фойдаланиши, шу билан бирга АҚШнинг CAMELS рейтинг тизими ва унинг рейтингини аниқлаш мезонлари бугунги кунда кўпчилик давлатлар амалиётида кенг қўлланиб келинади. Рейтинг тизими бу банкнинг кредит рискларини баҳолаш, кредит синфлари асосида риск дефолтини аниқлаш, кредит талаблари бўйича ҳақиқатда йўқотишларни ҳисобга олиш ва рейтинг шкалаларига ажратишнинг информацион-технологик тизими сифатида, статистик маълумотларни жамлаш, назорат қилиш, мавжуд услублар ва жараёнларнинг йиғиндисини ўз ичига олувчи умумлашган жараён ҳисобланади. Тижорат банклари бир қанча рейтинг тизимлари ичидан қайси кредит талабларини ишлатишни ўзлари мустақил равишда танлашади. Сабаби турли банкларнинг мустақил кредит сиёсатини юритишлари, шунингдек, бир банкнинг рейтингини аниқлаш методикаси бошқа банкка тўғри келмайди. Ушбу мақолада тижорат банклари рейтингини аниқлашда муҳим бўлган кўрсаткичлар таҳлил қилиниб, хулоса ва таклифлар ишлаб чиқилган.

Адабиётлар таҳлили. Тижорат банклари рейтингини аниқлаш методологияси турли рейтинг агентликларининг ўзига хос тартиб ва қоидалари асосида ишлаб чиқилади ва улар бир-биридан фарқ қилади. Бунинг учун аввало, “рейтинг” тушунчасига турли иқтисодчи олимларнинг қарашлари эволюцияси билан яқиндан танишамиз.

“Рейтинг” (ингл. rating) - муайян объект ва ҳодисанинг муҳимлиги ҳамда аҳамиятини ифодаловчи, рақамли ёки тартибли кўрсаткичдир. Энг юқори рейтингга эга бўлган объектлар ёки ҳодисалар рўйхати одатда “Топ N” шаклида ифодаланиб, бу ерда N-рўйхатдаги объектлар сони бўлиб, улар одатда камида 10 тадан кўп бўлади.

Иқтисодчи олим М.Афанасенконинг фикрича “рейтинг” - бу молиявий тизим ва эксперт баҳолари маълумотлари асосида бошқарув қарорларини қабул қилиш учун иқтисодий тизим фаолиятини ҳар томонлама қиёсий баҳолашдир [1]. А.Шеремет банкнинг рейтингини белгилаш бу банкнинг бошқа кредит муассасалари ўртасида чекланган миқдордаги кўрсаткичлар бўйича ўрнини аниқлашнинг эксперт усулидир [6]. Ушбу олимлар қарор қабул қилишда эксперт баҳоларига алоҳида урғу бергани маълум бўлади.

В.Батковскийнинг фикрича “рейтинг” ижтимоий-иқтисодий жараёнлар, атроф-муҳит ҳолати, ҳаёт сифати, уни қўллаб-қувватловчи таркибий ва сифат жиҳатидан тавсифловчи барқарор ривожланиш кўрсаткичларининг иерархик қурилган тизимдир [2]. Ушбу олим рейтинглашда асосий урғуни кўрсаткичлар тизимига эътибор қаратади.

А.Карминский “рейтинг” - бу хўжалик юритувчи субъектнинг ҳолатини ҳар томонлама баҳолашдир, бу эса уни маълум бир синфга ёки тоифага ажратиш имкониятини беради [3]. Ушбу олим хўжалик юритувчи субъектларни рейтинглашда тоифаларга ажратиш ва шунга кўра баҳолашни назарда тутди.

О.Саттаров эса “рейтинг” тизимлари асосида банклар барқарорлигига баҳо бериш тезкор тизимлардан бири бўлиб, назорат қилувчи органлар томонидан улар фаолиятини баҳолашда ундан фойдаланиш келгусида ошиб боради [5]. Ушбу олим тижорат банклари фаолиятини баҳолашда келгусида рейтинг тизимларига талаб ошиб боришини эътироф этади.

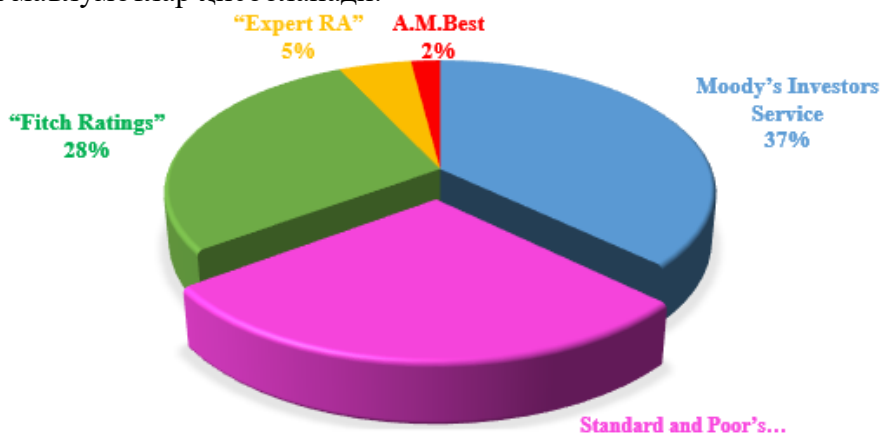
Тадқиқот методологияси. Тижорат банклари рейтингини аниқлаш амалиётини такомиллаштириш соҳасидаги тадқиқотларимиз давомида қиёсий ва таркибий таҳлил, индукция ва дедукция, монографик тадқиқот, динамикада ўрганиш, маълумотларни гуруҳлаш,

статистик гуруҳлаш методларидан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Рейтинглари иқтисодий субъектларнинг фаолиятига умумий ва комплекс баҳо бериш, рейтинг маълумотлари асосида ҳўжалик юритувчи субъектлар инвестиция киритиши, маблағларини жойлаштириши учун асосий маълумотлар базаси ҳисобланади. Рейтинг маълумотларининг шаффоф эмаслиги ва ноаниқ бўлиши, келгусида уларнинг инвестицион қарорлар қабул қилишларида катта йўқотишларга эга бўлиш эҳтимоллигини оширади. Рейтинглари муҳим хусусиятларидан бири бу уларнинг глобаллиги, яъни улардан мамлакат ичида ҳам, халқаро миқёсда ҳам фойдаланиш мумкинлигидир. Рейтинглаш амалиётида миллий ва халқаро рейтинглар фарқланади. Уларнинг асосий фарқи рискларни ҳисобга олишда бўлиб, халқаро рейтинг давлатнинг тўловга лаёқатсизлиги билан боғлиқ рискларни, компаниянинг тўлов қобилияти даражасига бевосита ёки билвосита таъсирни ҳисобга олади. Бундан ташқари, рейтингларнинг давомийлиги бўйича қисқа ва узок муддатли рейтинглар, батафсил ва асосий аналитик маълумотлар асосида тайёрланадиган рейтинглар фарқланади.

Рейтинг беришда, энг аввало эмитент ва рейтинг агентлиги ўртасида шартнома тузилади, унда эмитент томонидан тақдим этиладиган маълумотлар бўйича айрим чекловлар (сабаби тақдим этиладиган маълумотларнинг катта қисми махфий), шу билан бирга, рейтинг ва тегишли таҳлилий маълумотлар эмитентнинг розилиги билан эълон қилиниши белгиланади. Банклар фаолияти натижалари ва ривожланиш истикболларини таҳлил қилишда молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари бўйича фаолият кўрсаткичлари, бозордаги ўрни, мулкчилик шакли, стратегия ва бошқарув каби омиллар ҳамда молиявий омиллар ҳисобга олинади. Кредит ташкилотининг ривожланиш стратегиясини таҳлил қилишда молиявий секторнинг ривожланиш тенденцияларини ҳисобга олган ҳолда унинг кучли ва заиф томонлари таҳлили амалга оширилади.

Тижорат банкларига рейтинг бериш амалиёти “Moody’s Investors Service”, “Standard&Poor’s” ва “Fitch Ratings” халқаро рейтинг агентликлари томонидан амалга оширилади. Мазкур халқаро рейтинг агентликларининг дунё рейтинг бозоридаги салмоғи 95% ни ташкил этади. Шундан, Moody’s ва S&P рейтинг агентликларининг ҳар бири 40% дан ҳамда Fitch рейтинг агентлиги 15% бозорга эгаллик қилади. Жумладан Ўзбекистон Республикасида “Moody’s Investors Service” 37%, “Standard&Poor’s” ва “Fitch Ratings” рейтинг агентликлари эса 28% рейтинг бозоридаги улушга эга (**1-расмга қаранг**). Тижорат банклари рейтингини аниқлаш учун ҳар бир агентлик санаб ўтилган рискларни таҳлил қилади, гарчи турли агентликларнинг маълум бир хавфни баҳолашга ёндашувлари фарқ қилиши мумкин. Шу муносабат билан, юқорида айтиб ўтилганидек, фақат битта агентликдан рейтинг олган компаниялар тайинланган рейтинг бўйича бир-бири билан таққосланиши мумкин. Халқаро рейтинг агентликларининг рейтинг бериш методологияси юзасидан маълум бир маълумотлар бўлсада, лекин уларнинг деталлаштирилган таҳлилий маълумотлари деярли ёпиқ ва конфиденциал маълумотлар ҳисобланади.

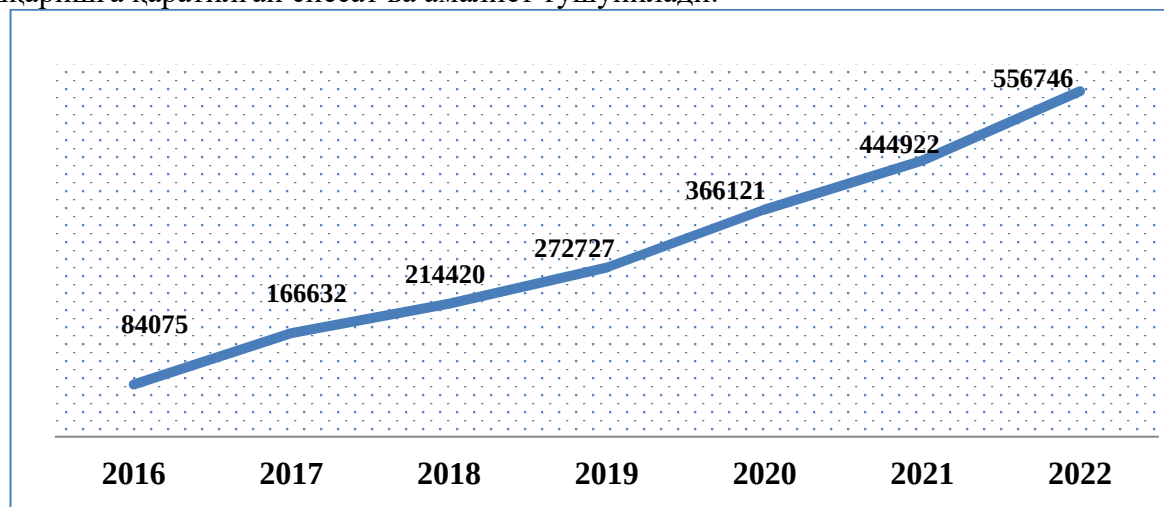

1-расм. Халқаро рейтинг агентликларининг Ўзбекистон Республикаси рейтинг бозоридаги улуши
Манба: Интернет маълумотлари асосида муаллиф томонидан тайёрланди.

Рейтингини қўлга киритиш мақсадида тижорат банклари халқаро рейтинг

агентликларига 50-100 минг АҚШ доллари миқдорида тўловни амалга оширади ва бу жараён муайян вақтни талаб этади. Мамлакатимизнинг энг йирик банки Ўзмиллий банкка “Fitch Rating” халқаро рейтинг агентлиги “BB”, “Standard and Poor’s” халқаро рейтинг агентлиги “BB-”, “Moody’s” халқаро рейтинг агентлиги эса “Ba3” рейтингларини берган бўлса, миллий рейтинг агентликларимиздан кредит ва тўлов қобилияти бўйича рейтингларни “Ahbor-reyting” рейтинг агентлиги “uz A+”, “SNS Ratings” рейтинг агентлиги “(uz) AA” рейтингларни тақдим этган. Лекин халқаро рейтинг агентликларидан бирорта маҳаллий тижорат банкларимиз “A”, “AA”, “AAA” инвестицион рейтингларни қўлга киритмаган.

Энди биз банкларнинг рейтингларини аниқлашда муҳим бўлган кўрсаткичлардан банк активларини таҳлил қилиб ўтамыз. Тижорат банклари рейтингини аниқлашда банк активларнинг сифати энг асосий омиллардан бири ҳисобланади. Банк активлари сифати деганда, энг аввало, активлар портфели, яъни кредит портфели, инвестицион портфелларнинг сифати, муаммоли активларнинг умумий активлардаги салмоғи, муаммоли активларни бошқаришга қаратилган сиёсат ва амалиёт тушунилади.

2-расм. Ўзбекистон Республикаси банк активлари динамикаси, млрд.сўмда
Манба: Муаллиф томонидан Ўзбекистон Республикаси Марказий банк маълумотлари асосида тайёрланди

2-расм маълумотлари асосида таҳлил қиладиган бўлсак, 2016 йилда Республикаимиз жами банк активлари 84075,0 млрд.сўмдан 2022 йил якунида 6,6 баробар ошиб, 556746,0 млрд.сўмни ташкил этган.

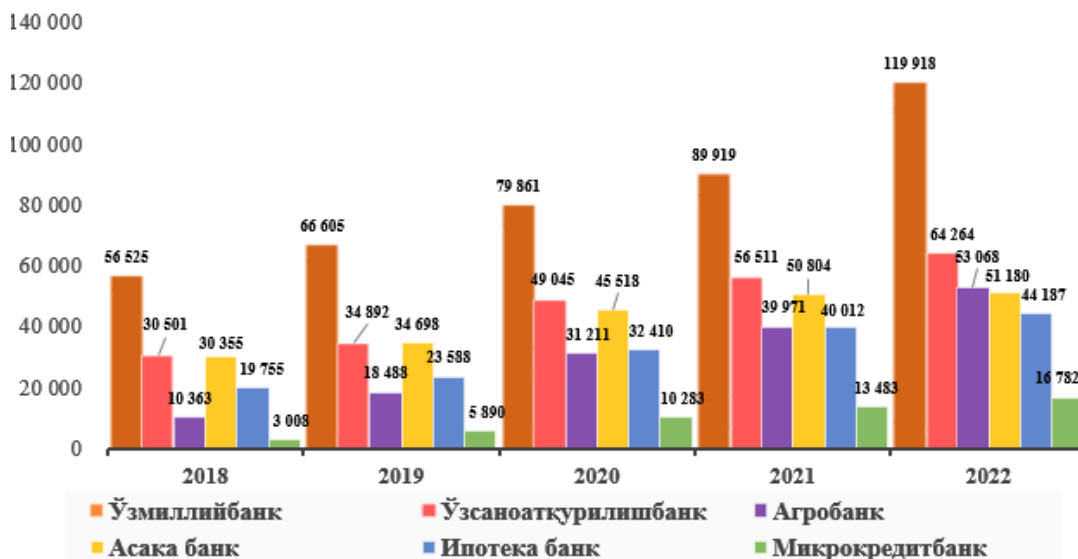
Кўриниб турибдики банк активлари салмоғи ошиб борганлиги шу билан бирга, ялпи банк активларининг мамлакат ЯИМга нисбатан 2018 йилда 39,0 фоиздан 2023 йил 1 январ ҳолатига 62,6 фоизни ташкил этганини эътироф этишимиз мумкин. Бу эса банк активлари салмоғининг мамлакат ЯИМга нисбатан сезиларли ошганини билдиради. Лекин буни ҳам етарли деб бўлмади албатта. Сабаби, айрим ривожланган ва ривожланаётган давлатларда банк ялпи активларининг мамлакат ЯИМга нисбати 100 фоиз ташкил этади.

Ўзбекистондаги айрим йирик банкларнинг активлар динамикасини таҳлил қиладиган бўлсак Ўзмиллийбанк активлари ҳажми 2018 йилда 6525,0 млрд. сўмни ташкил этган бўлса, 2022 йил якунларига кўра 2,12 баробар ошиб 119918,0 млрд. сўмни ташкил этган.

3-расм маълумотларидан кўриниб турибдики 2018 йилга нисбатан 2022 йил якунлари бўйича таққослаганда Ўзсаноатқурилишбанк активлари 2,1 баробарга ошиб 64264,0 млрд.сўмни, Агробанкда эса 5,1 баробарга ошиб 53068,0 млрд.сўмни, Асакабанкда эса 1,7 баробарга ошиб 51180,0 млрд.сўмни, Ипотека банк активлари 2,2 баробарга ошиб 44187,0 млрд.сўмни, Микрокредитбанк активлари 5,6 баробарга ошиб 16782,0 млрд.сўмни ташкил этган.

Келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, бутун банк тизми ва танлаб олинган банкларда активлар ўсиш тенденциясига эга. Тижорат банкларининг рейтингини аниқлашда активлар таркиби ва риск даражаси бўйича гуруҳлаш, муаммоли кредитлар салмоғи, активлар

рентабеллиги, капиталга монандлик даражаси каби кўрсаткичлар ҳам инобатга олинади.

3-расм. Тижорат банклари активлар ҳажми бўйича солиштирма маълумот. (млрд.сўм)

Манба: <https://openinfo.uz> - Иқтисодиёт ва молия вазирлиги корпоратив ахборот ягона порталига тақдим этилган тижорат банклари молиявий ҳисоботлари асосида муаллиф ишланмаси

Хулоса ва тақлифлар. Олиб борилган тадқиқотларимиздан келиб чиқиб қуйидаги хулосаларга келдик:

- Ўзбекистон Республикаси банк тизимида давлат улушининг 83 фоиз ташкил этиши бошқа давлатларга қараганда нисбатан юқорилиги сабабли, мамлакатимиз банк бозорида рақобат даражаси ҳам етарли деб бўлмайди.

- тижорат банклари рейтингини аниқлаш учун банклар маълумотларининг ишончлилиги ва шаффофлиги катта аҳамият касб этади.

- 2020 йилнинг I чорагидан бошлаб муаммоли кредитларнинг тез суръатларда ўсиши ва 2022 йил ҳолатига келиб 4,9 фоиз даражасида шаклланганлиги пандемия даврида иқтисодий фаолликнинг секинлашиши сабабли бизнес субъектлар ва аҳоли даромадлари қисқаришига мос равишда тўловга қобилиятлилиги пасайиши билан боғлиқ.

- хусусий банкларда муаммоли кредитларнинг улуши давлат улуши мавжуд бўлган банкларга нисбатан пастроқ шаклланган.

Мамлакатимиздаги тижорат банклари рейтингини спекулятив даражадан инвестицион даражага чиқариш ва рейтинг бериш жараёнларидаги мавжуд омилларни таҳлил қилган ҳолда қуйидагиларни амалга ошириш лозим.

- тижорат банкларида ички рейтинг тизимини жорий этиш ва ҳар бир тижорат банклари ўзларининг фаолияти ҳамда ўзига хосликлардан келиб чиқиб, ички рейтинг методикасини мустақил ишлаб чиқишлари мақсадга мувофиқ;

- рейтинглаш амалиётида хорижий давлатлар амалиётидан келиб чиққан ҳолда мамлакатимизда рейтинг жараёнларининг ҳуқуқий асосини ишлаб чиқиш, шунингдек рейтинг беришда унга ёндашув методологиясини маҳаллий молиявий ташкилотлар ва мамлакат иқтисодий ривожланиш дастурлари асосида аниқлаштириб олиш лозим.

- тижорат банкларига рейтинг бериш ва унинг натижаларини доимий яхшилаб бориш мақсадида банклар рискларини аниқлаш, уни баҳолаш ва олдини олиш чораларини кўриш лозим, яъни бир сўз билан айтганда, рискларни бошқариш лозим.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Афанасенко М.В. Методические подходы к формированию рейтинга банков Украины. Академический обзор. 2011. № 2 (35). С. 73-78
2. Батковского В.А. Рейтинговая оценка деятельности банков. Финансы Украины. 2014. № 5. С. 145-151.
3. Карминский А.М., Пересецкий А.А., Петров А.Е. Рейтинги в экономике: методология и практика. Москва: Финансы и статистика, 2015. 236 с
4. Махмудов О.Т. “Банклар фаолиятини рейтинг асосида баҳолашнинг ўзига хос хусусиятлари” // “Biznes-Эксперт” илмий журнали 2019. (№ 10). – 121-124-бет.
5. Саттаров О.Б. Ўзбекистон Республикаси банк тизими барқарорлигини таъминлаш методологиясини

такомиллаштириш. и.ф.д. илм. дар. ол уч. тақд. эт. дисс. автореф. – Тошкент, 2018. –29 б

6. Шеремет А.Д., Щербакова Г.Н. Финансовый анализ в коммерческом банке. М.: Финансы и статистика, 2001. - С.23

7. www.moodys.com; www.fitchratings.com; www.spglobal.com –Халқаро рейтинг агентликлар расмий сайтлари.

8. <https://openinfo.uz> ва молия вазирлиги корпоратив ахборот ягона портали.

УДК 378.(477+100)

ОПЫТ ПРИМЕНЕНИЯ ГРУППОВОГО СТРАХОВАНИЯ В ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАНАХ

Д.Д.Мусаева, преподаватель, Национальный Университет Узбекистана, Ташкент

Аннотация. Ушбу мақолада хорижий мамлакатларда гуруҳли сугуртасидан фойдаланиш тажрибаси ҳақида умумий маълумот берилган. Муаллиф гуруҳли сугуртасининг асосий афзалликлари ва камчиликларини, унинг аҳолига арзон тиббий хизмат кўрсатишидаги ўрни, шунингдек, мамлакат иқтисодий барқарорлиги ва рақобатбардошлигига таъсирини таҳлил қилган. Муаллиф тадқиқот ва амалий тажрибага асосланиб, тиббий харажатлардан молиявий ҳимояни таъминлаш ва аҳоли турмуш сифатини яхшилашда гуруҳли сугуртасининг аҳамияти ҳақида хулосалар чиқарган. Мақола сугурта, соғлиқни сақлаш ва иқтисодиёт соҳасидаги мутахассислар, шунингдек, гуруҳли сугурта тизимини ривожлантиришдан манфаатдор бўлган давлат секторида қарор қабул қилувчилар учун фойдали бўлиши мумкин.

Калим сўзлар: сугурта, гуруҳли сугурта, хорижий мамлакатлар тажрибаси, тиббий сугурта, гуруҳли сугуртасини қўллаш, сугурта бозори.

Аннотация. Данная статья представляет обзор опыта применения группового страхования в зарубежных странах. Автор анализирует основные преимущества и недостатки группового страхования, его роль в обеспечении доступного здравоохранения для населения, а также влияние на экономическую стабильность и конкурентоспособность страны. Основываясь на исследованиях и практическом опыте, автор делает выводы о значимости группового страхования в обеспечении финансовой защиты от медицинских расходов и повышении качества жизни населения. Статья может быть полезна для специалистов в области страхования, здравоохранения и экономики, а также для принимающих решения в государственном секторе, которые заинтересованы в развитии системы группового страхования.

Ключевые слова: страхование, групповое страхование, опыт зарубежных стран, медицинское страхование, применение группового страхования, страховой рынок.

Abstract. This article presents an overview of the experience of using group insurance in foreign countries. The author analyzes the main advantages and disadvantages of group insurance, its role in providing affordable health care for the population, as well as its impact on the economic stability and competitiveness of the country. Based on research and practical experience, the author draws conclusions about the importance of group insurance in providing financial protection against medical expenses and improving the quality of life of the population. The article can be useful for professionals in the field of insurance, health and economics, as well as decision makers in the public sector who are interested in developing a group insurance system.

Key words: insurance, group insurance, experience of foreign countries, medical insurance, application of group insurance, insurance market.

Введение. Групповое страхование является одним из эффективных инструментов обеспечения доступного здравоохранения и финансовой защиты от медицинских расходов для населения. В зарубежных странах данная форма страхования уже давно применяется и успешно справляется с задачей обеспечения качественной медицинской помощи и экономической стабильности.

Цель данной статьи - проанализировать опыт применения группового страхования в зарубежных странах и выявить его основные преимущества и недостатки. Также рассмотрены

вопросы связанные с ролью группового страхования в обеспечении доступного здравоохранения для населения и его влияние на экономическую стабильность и конкурентоспособность страны.

В основе исследования лежит анализ уже существующих исследований и практического опыта, а также сравнение различных моделей группового страхования, применяемых в разных странах. На основе полученных данных сделаны выводы о значимости группового страхования в обеспечении финансовой защиты от медицинских расходов и повышении качества жизни населения. Также рассмотрен опыт применения группового страхования в различных странах Европы, США, Китая и Индии, а также предоставлены реальные примеры и рекомендации.

Методология исследования. Теоретической основой исследования послужили труды А. Шевченко [1], Роик В.Д. [2], Бенько Е.В. [3] в статьях которых описаны некоторые из элементов группового страхования жизни, а также работы Бородавко Л., Головань С., Русаковой О., Семенов Е., посвященные этим вопросам [4].

Результаты исследования. Одной из важных областей в экономике является изучение группового страхования, которое позволяет работодателям предоставлять своим сотрудникам защиту от различных рисков. Групповое страхование — это тип страхового плана, который охватывает несколько человек в одном договоре. Его часто предлагают работодатели своим сотрудникам, но его также могут покупать другие группы, такие как клубы, ассоциации или религиозные организации.

Групповое страхование может быть ценным инструментом для отдельных лиц и семей в развивающихся странах. Он может обеспечить финансовую защиту в случае смерти, инвалидности или других непредвиденных событий. Это может быть особенно важно в странах, где сети социальной защиты слабы или отсутствуют. Кроме того, групповое страхование может быть более доступным, чем индивидуальное страхование. Это связано с тем, что страховщик может распределить риск среди большего числа людей. Это может позволить людям в развивающихся странах позволить себе страховку, которую они не смогли бы себе позволить.

В результате исследования были выделены основные модели и формы группового страхования, характерные для разных стран и регионов, а также определены факторы, влияющие на их выбор и эффективность. Также были проанализированы преимущества и недостатки группового страхования для застрахованных, страхователей и общества в целом. На основе полученных данных были сформулированы рекомендации по развитию группового страхования в России, учитывающие специфику российского рынка страховых услуг и потребностей населения.

Практика группового страхования в развивающихся странах варьируется от страны к стране. В одних странах это очень распространено, а в других меньше. В странах, где распространено групповое страхование, работодатели часто предлагают его в качестве льготы своим работникам. Это связано с тем, что работодатели рассматривают групповое страхование как способ привлечь и удержать хороших сотрудников. Это также может помочь снизить расходы на здравоохранение для работодателей. В странах, где групповое страхование менее распространено, отдельным лицам и семьям может быть труднее получить страховку. Это связано с тем, что страховая отрасль может быть менее развита, или с отсутствием осведомленности о преимуществах группового страхования.

Групповое страхование может применяться к множеству различных рисков в развивающихся странах. К наиболее распространенным видам группового страхования относятся:

- Страхование жизни: Этот вид страхования обеспечивает финансовую защиту семьи умершего человека.
- Страхование по инвалидности: Этот вид страхования обеспечивает финансовую защиту людей, которые стали инвалидами и не могут работать.

- Медицинское страхование: этот вид страхования обеспечивает финансовую защиту медицинских расходов.
- Страхование от несчастных случаев: этот вид страхования обеспечивает финансовую защиту людей, пострадавших в результате несчастных случаев.

Групповое страхование может быть ценным инструментом для отдельных лиц и семей в развивающихся странах. Он может обеспечить финансовую защиту в случае смерти, инвалидности или других непредвиденных событий. Это может помочь уменьшить финансовое бремя семей и отдельных лиц, а также обеспечить им доступ к необходимому медицинскому обслуживанию.

В Германии компании предлагают своим сотрудникам план группового медицинского страхования, который покрывает расходы на визиты к врачу, пребывание в больнице и лекарства, отпускаемые по рецепту. План также включает стоматологическое и офтальмологическое страхование. В университетах США предлагают своим студентам план группового страхования жизни, который обеспечивает финансовую защиту семьи студента в случае его смерти. План также включает освещение несчастных случаев и расчленений. Государственное агентство в Китае предлагает своим сотрудникам план группового страхования по инвалидности, который обеспечивает финансовую защиту сотрудников, которые стали инвалидами и не могут работать. План также включает долгосрочное страхование по уходу. Некоммерческие организации в Индии предлагают своим добровольцам групповой план страхования от несчастных случаев, который обеспечивает финансовую защиту добровольцев, пострадавших в результате несчастных случаев. План также включает пособия в случае смерти.

Однако групповое страхование также имеет ряд недостатков и проблем, среди которых: неоднородность состава группы и различие потребностей и предпочтений ее членов; недостаточная информированность и прозрачность условий и правил группового страхования; возможность возникновения конфликтов интересов между страхователем, страховщиком и застрахованными лицами; риск морального hazarda и антиселекции со стороны застрахованных лиц; необходимость соблюдения законодательных норм и регуляторных требований в разных странах.

В заключении можно сделать вывод о том, что групповое страхование является перспективным направлением развития страхового рынка в мире, но требует адаптации к специфике каждой страны и учета интересов всех заинтересованных сторон.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Шевченко А.А. Групповое страхование: теория и практика / А.А. Шевченко. - М.: Финансы и статистика, 2004. - 368 с.
2. Ройк В.Д. Основы социального страхования: Учебное пособие. М.: Изд-во РАГС, 2004.
3. Бенько Е.В. Групповое страхование / «Экономика и социум» №12 (31) . 2016. с. 1583-1585
4. Страховая индустрия с первого взгляда [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.iii.org/publications/a-firm-foundation-how-insurance-supports-the-economy/introduction/insurance-industry-at-a-glance> (дата обращения: 02.04.2021)

УЎК 330.356

ИШЛАБ ЧИҚАРИШ КОРХОНАЛАРИДА РИСКЛАРНИ БОШҚАРИШНИНГ ТАШКИЛИЙ-ИҚТИСОДИЙ МЕХАНИЗМЛАРИНИНГ КОНЦЕПЦИЯСИ

Ш.З.Мухитдинов, доц., Наманган муҳандислик-технология институти, Наманган

Аннотация. *Мазкур мақола ишлаб чиқариш корхоналарида рискларни бошқаришнинг ташкилий-иқтисодий механизмларининг бошқарувнинг асосий концепциясига бағишланган. Унда рискларни бошқаришнинг асосий назарий ёндашувлари ҳамда рискларни идентификация кенг ёритилган.*

Калит сўзлар: *риск, ишлаб чиқариш, ташкилий-иқтисодий механизм, риск идентификацияси*

Аннотация. *Данная статья посвящена основной концепции управления организационно-экономическими механизмами управления рисками на производственных предприятиях. Она*

охватывает широкий спектр базовых теоретических подходов к управлению рисками, а также к идентификации рисков.

Ключевые слова: риск, производство, организационно-экономический механизм, идентификация риска

Abstract. This article is devoted to the basic concept of management of organizational and economic mechanisms of risk management at industrial enterprises. It covers a wide range of basic theoretical approaches to risk management, as well as to risk identification.

Keywords: risk, production, organizational and economic mechanism, risk identification

Кириш. Мамлакатимизда ҳозирги вақтда иқтисодий вазият беқарорликнинг кучайиши билан тавсифланади ва бошқарувни ташкил этиш ва бошқарув жараёнларини такомиллаштиришга, айниқса, тшлпб чиқариш соҳасида алоҳида эътибор беришни талаб қилади. Корхона фаолиятига риск омилининг таъсири юқори бўлган бундай шароитда, бундай корхона ҳаётийлик цикли учун бошқарув механизмини мослаштириш орқали ўзининг барқарорлигини таъминлай олиши керак. Ташқи муҳитга ўзаро таъсир кўрсатиш мумкинлиги туфайли, корхонанинг ҳаётийлигини ошириш бозор муҳитига ўзининг мослашуви ва маневр қобилияти туфайли ташқи омилларнинг салбий таъсирини қоплаш механизмларини яратиш орқали ташкил этиш мумкин. Бундай механизмларнинг роли корхонанинг мослашувчанлигини ошириш ва унинг фаолиятига ташқи шароитларнинг таъсирини камайитириш зарурдир.

Бугунги кунда корхоналарнинг ҳаётийлик циклини сақлаб қолишда риск таъсирларни камайитиришнинг энг мақбул усули бу албатда рискларни бошқаршнинг ташкилий-иқтисодий механизмларини такомиллаштиришни талаб этади. Шу нуқтаи назардан танланган мавзу ўз долзарблигини намоён этади.

Адабиётлар шарҳи. Ушбу танланган мавзу доирасида бир қатор олимлар томонидан тадқиқот ишлари амалга оширилиб, тадқиқотнинг амалий натижалари кўплаб конференция, анжуманларда муҳакама қилиниб диссертация ишларида ёритилган. Жумладан:

Мамлакатимиз олимларидан Н.Қ.Йўлдошевнинг “Ҳар қандай тадбиркорлик фаолиятининг муваффақияти кўпроқ хорижий бизнесда менежментнинг таркибий элементи бўлган корхона ходимларини бошқаришнинг тўғри танланган стратегиясига боғлиқ. Стратегияни танлаш ўз навбатида бир неча омилларга боғлиқ: корхона салоҳияти қандай ҳажмга эга; корхона салоҳиятининг рақобатбардошлиги даражаси қанчалик юқори; бозордаги унинг улуши қандай ва у етакчими, рақибми ёки орқада қолувчими; корхона ўзининг олдида қандай мақсадлар қўйган — етакчиликни мустаҳкамлаш, етакчилар сафига кириш, «ўртада» мустаҳкамланиш ёки инқироздан қочиш” деб фикр билдирган [1].

Олимларимиздан Ж.Ккмбаров “Ишлаб чиқариш рисклари корхонага таъсир қиладиган эҳтимолий ҳатарларнинг кўринишларидан бири бўлиб, ишлаб чиқариш жараёнида ёки хом ашёни етказиб беришда шаклландиган рискларнинг хусусиятлари билан тавсифланади” деб баҳолайди [2].

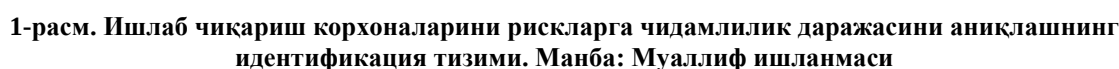
МДХ мамлакати олимларидан Профессор И.А.Бланк “Корхона рисклари бу молиявий-хўжалик фаолиятини амалга оширишда ноаниқлик шароитида даромад ёки капитални йўқотиш кўринишидаги салбий оқибатларнинг юзага келиш эҳтимоли сифати”да эканлигини қайд этган[3].

Хорижлик олимлардан Б.Мильнер ва Ф.Лиисларнинг фикрича “Таваккалчиликни корхона кутилган натижага эриша олмаган тақдирда нохуш оқибатнинг юзага келиш эҳтимоли”дир дея ҳисоблайдилар [4].

Таҳлил ва натижалар. Бизнесни ривожлантириш - бу мантикий, изчил ва ўзаро боғлиқ бўлган операциялар мажмуи бўлиб, улар инновацион ғояларни фойда олиш учун уларни тайёр инновацион маҳсулотларга айлантириш мақсадида ишлаб чиқариш жараёнига киритишга қаратилган. Шу билан бирга, элементлар - кичик жараёнлар (операциялар) бажарилади. Корхонани ривожлантиришни бошқариш кетма-кетлиги бўлиши зарурлиги бошқарув соҳасида ўзи хос тамойил мавжудлиги кўрсатади.

- 1) инновацион ғоя ва лойиҳани нотўғри танлаш хавфи;
- 2) инновацион лойиҳани кам молиялаштириш хавфи;
- 3) маркетинг рисклари;
- 4) шартномаларни (шартномаларни) бажармаслик рисклари;
- 5) рақобат хавфи;
- 6) кадрлар этишмаслиги хавфи;
- 7) инновацион маҳсулотга эғалик қилиш билан боғлиқ рисклар.

Инновацион асосда рискларни бошқариш - бу инновацион фаолиятга ташқи ва ички муҳитнинг таъсирини камайтиришга имкон берадиган самарадорлик мезонларини ҳисобга олган ҳолда бошқарув қарорларининг усуллари, тамойиллари ва воситалари тўпламига асосланган чора-тадбирлар мажмуидир.

Рискларни бошқариш уларнинг таъсирини ўрганиш ва уларни тартибга солиш йўналишларини танлаш жараёнига асосланади. Рискларни бошқариш жараёни қуйидаги босқичларни ўз ичига олади:

1. Консултациялар ва ўзаро ҳамкорлик – рискларни бошқариш жараёнида инновациянинг ҳам ташқи, ҳам ички иштирокчилари билан маслаҳатлашувлар ўтказиш зарур.

2. Хатарларни бошқариш объектининг таърифи - ташқи хусусиятлар ва ташкилотнинг ички параметрлари, шунингдек, жараён ривожланадиган параметрлар аниқланиши керак.

3. Хатарларни аниқлаш - инновацион ривожланишга таъсир қиладиган хавфларни аниқлаш.

4. Таҳлил - хавфли вазиятларнинг юзага келиш эҳтимоли, сабаблари, юзага келиш омиллари ва натижада оқибатлари.

5. Баҳолаш сифат ва миқдорга бўлинади. Хатарларни ва уларнинг сабабларини сифатли баҳолаш уларнинг инновация муваффақиятига таъсирини аниқлаш учун амалга оширилади. Риск миқдорини аниқлаш - бу индивидуал рискларни ва умуман инновациялар хавфини аниқлаш.

6. Риск тўғрисидаги қарорни қабул қилиш ва амалга ошириш - инновацион жараён ходисаларига хавф ва юзага келадиган таҳдидларга реакцияларнинг олдини олиш бўйича зарур ҳаракатларни жорий этиш.

7. Мониторинг - хавфли вазиятларнинг белгиларини ўз вақтида аниқлаш ва уларни бартараф этиш бўйича тузатиш чораларини кўриш учун вазиятни доимий назорат қилиш [5].

Рискларни бошқариш механизми - бу бошқарув тизимининг барча таркибий қисмларининг ўзаро таъсири ҳисобланади (1-расм).

Рискка чидамлилиқ даражасини аниқлаш услуги расмда келтирилган (ИЧР-2) риск шкаласи бўйича аниқланади. Бу "юқори хавф йўқотиш" дан "юқори имконият" гача бўлган риск даражасининг тавсифини белгилайди. Ушбу методологик таҳлилни амалга ошириш ва ишлаб чиқариш корхонасида рискларни бошқариш механизмларини такомиллаштириш имконини беради.

Бошқарув тизимини жорий ташқи шароитларга мос равишда қайта йўналтириш вазифаси кўшимча муаммолар билан мураккаблашади. Замонавий шароитда ҳеч қандай бошқарув тузилмаси, масалан, бошқарув қарорларини қабул қилиш учун ахборотни таҳлил қилиш имкониятларидан (хавф ҳақидаги маълумотларни қайта ишлаш асосида) фойдаланмасдан қила олмайди.

Ахборот рискин таҳлил қилиш муаммоси, айниқса, қишлоқ хўжалиги корхоналари учун жуда муҳимдир. Бизнинг фикримизча, замонавий шароитда ушбу корхоналар раҳбарияти кундалик бошқарув амалиётида рискларни таҳлил қилиш ва прогнозлашнинг барча мумкин бўлган тамойилларидан фойдаланиши керак. Таҳлил қилиш, прогнозлаш ва рискларни бошқариш тизими қабул қилинган қарорларнинг оқибатларини олдиндан башорат қилиш ва улар билан боғлиқ салбий томонларни камайтириш имконини беради. Бироқ, тажриба ва зарур услубий воситаларнинг этишмаслиги рискларни бошқариш элементлари кўпинча парча-парча ва тизимсиз қўлланилишига олиб келади ва хавф-хатарли вазиятда бошқарув қарорлари асосан сезги асосида қабул қилинади. Мавсумийлик билан ажралиб турадиган қишлоқ хўжалиги корхоналарининг самарасиз ишлашининг асосий сабабларидан бири - бу ҳеч қандай жиддий асосларсиз импульсив, импровизация қилинган (ва қабул қилинадиган) бошқарув қарорларининг қабул қилиниши мумкин бўлмаган даражада паст сифати. замонавий бошқарув, тўғри ахборот таҳлилисиз. Жамиятдаги иқтисодий вазиятнинг мураккаблашиши бутун мамлакат иқтисодиёти ва унинг алоҳида қуйи тизимлари, хусусан, қишлоқ хўжалиги сектори фаолиятининг юқори натижаларига эришишда бошқарув қарорларининг ишончилигига қўйиладиган талабларни оширади.

Хулоса қилиб айтганда ушбу параграфда кўрилган масаланинг асосий мазмун моҳияти ишлаб чиқариш корхоналарида рискларни бошқаришнинг замонавий усуллардан бири бўлган стратегик бошқарувни жорий қилишда рискларни бошқариш профилактикаси, ишлаб чиқариш корхоналарида рискларни бошқариш даражасини аниқлаш идентификация тизими ва рисклари бошқаришни баҳолаш тизимлари жорий қилишга бағишланган. Ушбу тадқиқ этилган замонавий усуллар ишлаб чиқариш корхоналарида рискка қарши самарали чораларни кўриш айниқса бошқарув самарадорлигини оширишга этибор қаратилиши корхонанинг

келгусидаги молиявий кудратини оширишга, маҳсулот ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, бозорда муносиб ўрин эгаллаш, маҳсулотни экспортга йўналтиришга кенг имкониятлар тақдим этади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Йўлдошев, Н.К. Г.Э. Захидов // Менежмент дарслик / — Тошкент: «Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти» нашриёти, 2018. — Б. 340.
2. Ж.Камбаров. Ишлаб чиқариш рискларининг бошқаришнинг саноат ривожланишига таъсири масалалари//Мақола/ менежмент ва маркетинг / менеджмент и маркетинг №2.. 2019. Б-49.
3. Бланк И. А. Основы финансового менеджмента. Т. 2. Киев: Ника-Центр, 1999. С-203.
4. Б. Мильнера и Ф. Лииса “Управление современной компанией”: Учебник. — М.: ИНФРА-М, 2001. С. 349.
5. Хойер В. Как делать бизнес в Европе. М.: Прогресс, 1992. 253 с. 8. Вітлінський В. В., Великоіваненко Г. І.. Ризикологія в економіці та підприємстві. К. : КНЕУ, 2004. 480 с.

УЎК 338.48

ТУРИЗМНИ БАРҚАРОР РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Ш.Ш.Рахмонов, таянч докторант, Самарқанд иқтисодий ва сервис институти, Самарқанд

Аннотация. Ушбу мақолада барқарор ривожланиш тушунчасининг мазмун-моҳияти ва унинг бугунги кундаги долзарблиги, туризм соҳасида барқарор ривожланишнинг аҳамияти ва туризмни барқарор ривожлантиришнинг назарий асослари келтирилган. Шунингдек, муаллиф томонидан ишланган чизмаларда барқарор ривожланиш ва барқарор туризм ўртасидаги алоқадорлик ҳамда туризмни барқарор ривожлантириш йўналиши кўрсатилган.

Калим сўзлар: туризм, барқарор ривожланиш, барқарор туризм, атроф-муҳит, табиий ресурслар

Аннотация. В данной статье представлена сущность понятия устойчивого развития и его актуальность на сегодняшний день, значение устойчивого развития в сфере туризма, а также теоретические основы устойчивого развития туризма. Также рисунки, выполненные автором, показывают взаимосвязь между устойчивым развитием и устойчивым туризмом, а также направления устойчивого развития туризма.

Ключевые слова: туризм, устойчивое развитие, устойчивый туризм, окружающая среда, природные ресурсы

Abstract. This article presents the essence of the concept of sustainable development and its relevance today, the importance of sustainable development in the field of tourism, as well as the theoretical foundations of sustainable tourism development. Also, the drawings made by the author show the relationship between sustainable development and sustainable tourism, as well as the direction of sustainable development of tourism.

Key words: tourism, sustainable development, sustainable tourism, environment, natural resources

Сўнгги йигирма йил ичида барқарор ривожланиш тушунчаси халқаро ҳамжамиятда кенг муҳокама қилинаётган концепциялардан бири бўлишига қарамасдан, ушбу тушунча моҳиятини очиб берувчи ягона илмий ёндашув шаклланмаган. Тарихан олиб қарайдиган бўлсак, XVIII асрнинг биринчи ярмида Англиядаги саноат инқилобидан кейин инсоният фаол тарзда машиналарни ишлаб чиқариш жараёнида қўллай бошлади ва бу ўзгариш барқарор иқтисодий ўсиш борасидаги ғояларнинг вужудга келишига сабаб бўлди. XX асрнинг олтинчи йилларигача табиий ресурсларнинг чекланмаган салоҳиятга эга эканлиги тўғрисидаги тушунчалар мавжуд бўлиб, назорат қилиниши имконсиз дея баҳоланган ишлаб чиқариш жараёни инсониятни ўраб турган муҳитни вайрон қилиши ҳақидаги фикрлар мавҳум характерга эга бўлган.

2015 йилнинг 25 сентябрида бўлиб ўтган БМТ саммитида янги ҳужжат «Дунёни ўзгартириш: барқарор ривожланиш учун 2030 йилгача кун тартиби» қабул қилинган бўлиб, атроф-муҳитни ҳимоя қилган ҳолатда жамият ҳаётининг ижтимоий-иқтисодий соҳаларини

яхшилашга қаратилган барқарор ривожланишнинг 17 та мақсад ва 169 та вазифалари келтирилган [1]. Барқарор ривожланиш учун 2030 йилгача кун тартиби ўз олдига қўйган мақсадлар тенг равишда ижтимоий, иқтисодий ва экологик устуворликларни таъминлаш ва унга эришишнинг аниқ йўналишларини белгилайди.

Турли ёндашувлар асосида берилган таърифлардан келиб чиққан ҳолда, барқарор ривожланишга қўйидагича таъриф келтириш мумкин: «Барқарор ривожланиш бу жамият ва ундаги ҳар бир индивид эҳтиёжларини атроф-муҳит ва табиий ресурсларга зарар етказмаган ҳолатда қондиришга қаратилган, ривожланиш жараёнида иқтисодий, ижтимоий ва экологик масалаларни мутаносиб тарзда ечишни ва келажак авлод ривожланиш даврида юзага келиши мумкин бўлган табиий ва иқтисодий ресурслар тақчиллиги билан боғлиқ хавфларни олдини олишни мақсад қилган комплекс ривожланишдир».

Бутун дунёда жадал суръатларда ривожланаётган, мамлакат ва ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг муҳим катализатори ҳисобланадиган туризм соҳасида барқарор ривожланишни таъминлаш бугунги кунда долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Туризмнинг дунё иқтисодиёти етакчи тармоқларидан бирига айланганлиги ва унинг истеъмолчилар (туристлар), ишлаб чиқариш, атроф-муҳит, табиий ресурслар ва маҳаллий аҳоли билан узвий алоқадор фаолият эканлиги соҳа ривожланиши барқарорлик тамойиллари асосида амалга оширилишининг заруриятини келтириб чиқаради. Иқтисодиётнинг бошқа тармоқлари каби туризм фойда келтириш билан бир қаторда экологик, иқтисодий ижтимоий-маданий характердаги салбий оқибатларга олиб келади. Туризм ресурсларни сарфлайди, чиқинди ҳосил қилади ва уларнинг утилизацияси билан боғлиқ муаммоларни келтириб чиқаради, атроф-муҳитни ифлослантиради, ландшафтлар эстетикасини ёмонлаштиради, тарихий ва табиий ёдгорликларга зиён етказади, дестинацияларга кенг қўламдаги салбий антропоген таъсир кўрсатади, ҳудудларда маданий деградация, ҳаддан ташқари коммерциализация, алкоголизм, наркомания ва мамлакатдан валютанинг чиқиши каби муаммоларни ҳосил қилади.

Шуни таъкидлаш керакки, бирон бир соҳада (қишлоқ хўжалиги бундан мустасно) иқтисодий самарадорлик туризмдагидек атроф-муҳит ҳолати билан чамбарчас боғлиқ эмас. Дунё бўйлаб туризмнинг бевосита таъсири натижасида биологик хилма-хилликнинг йўқолиб бораётганлиги, маржон қоялар, тоғлар, қирғоқбўйи ҳудудлар каби ўзаро алоқадор экотизимларнинг деградацияси туризмда барқарор ривожланиш сиёсатини қўллаш ва режалаштиришнинг долзарблигини белгилайди. Бунинг асосий сабаби шундаки, барқарор туризм ва барқарор ривожланишнинг пировард мақсади ҳудуд, атроф-муҳит ва маданият муҳофазаси доирасида ижтимоий-иқтисодий ривожланишга эришиш ҳисобланади (1-расм).

Умуман олиб қаралганда, туризм иқтисодиётнинг бошқа тармоқларига қараганда атроф-муҳитга кам зарар етказадиган соҳа ҳисоблансада, унинг табиий ва маданий муҳит фойдаси учун барқарор ривожлантириш соҳа мутахассислари олдида турган долзарб вазифа саналади. Туризмда барқарор ривожланиш сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этишнинг асосида барча манфаатдор тармоқлар, жумладан хусусий сектор ва маҳаллий жамоаларнинг ўзаро ҳамкорлиги муҳимдир.

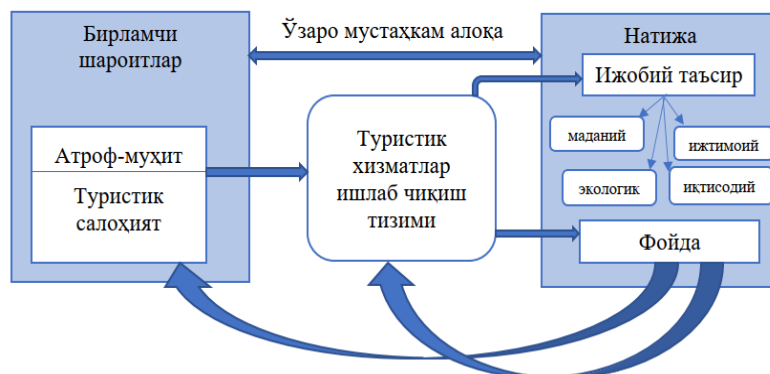
Туризмнинг барқарор ривожланиши 1980 йиллардан бери туризм таълимида катта эътибор қаратилаётган ва тез оммалашиб кетаётган тушунчалардан бири ҳисобланади [2]. Аммо ҳалигача ушбу тушунчага ягона таъриф келтирилмаган бўлиб, мавжуд таърифлар турли характерларни ўзида мужассам этади. Британиялик олим Ричард Шарпли фикрига кўра, туризмни барқарор ривожлантириш сиёсий жиҳатдан туризмни ривожлантиришдаги муносиб ёндашув сифатида умумэътироф этилган тушунчадир [3]. 1995 йилда Лансаротда барқарор туризм бўйича ўтказилган бутунжаҳон конференциясида «туризмни барқарор ривожлантириш» ва «барқарор туризм» тушунчалари БМТ ва Бутунжаҳон туризм ташкилоти (БТТ) кун тартибида пайдо бўлди ва барқарор туризм БТТнинг биринчи даражали фаолият йўналишига айланди [4]. Шундан сўнг, ушбу икки тушунча БТТ ҳужжатларида ва адабиётларда те-тез ишлатила бошланди.

1-расм. Барқарор туризм ва барқарор ривожланиш ўртасидаги алоқадорлик
Манба: Муаллиф ишланмаси

1) ўзгарувчан (барқарор бўлмаган) йўналиш

2) барқарор йўналиш

2-расм. Туризмнинг ривожланиш йўналишлари
Манба: Муаллиф ишланмаси

Барқарор туризм тушунчасини фақатгина ресурсларни бошқариш ва туристлар эҳтиёжини қондириш деб қарамасдан кенг таҳлил қилиш жоиздир. БТТ таърифига кўра «барқарор туризм – бу ўзининг ҳозирги ва келажакдаги иқтисодий, ижтимоий ва экологик таъсирини тўлиқ ҳисобга оладиган, ташриф буюрувчилар, саноат, атроф-муҳит ва мезбон жамоалар эҳтиёжларини қондиришга қаратилган туризмдир» [5]. Мазкур таърифда ҳозирги ва келажак авлод ҳамда барча манфаатдор томонлар қизиқишларини тенглаштиришнинг зарурияти асослаб берилган. Ушбу таъриф Е.М. Максарова томонидан тўлдирилган бўлиб, унга кўра барқарор туризм атроф-муҳит ресурсларидан оптимал фойдаланишга қаратилган бўлиши кераклиги айtilган [6]. Барқарор туризмга яна бир кенг таъриф олим Б.Бремвел томонидан берилган бўлиб унга кўра: «барқарор туризм бу – табиий ресурсларнинг қайта тикланиши ва келажакдаги унумдорлиги ошириш учун табиий имконмҳиятлар доирасида фаолият юритувчи, одамлар, жамоалар, урф-одат ва ҳаёт тарзининг аҳамиятини ҳисобга

оладиган ва улар ўртасида туризмдан тушадиган иқтисодий фойданинг тенг тақсимланиши таъминлайдиган ва мезбон ҳудуд жамоатчилиги ва маҳаллий одамларнинг хоҳишларига кўра бошқариладиган туризмдир» [7].

Барқарор туризмга берилган турли таърифлардан келиб чиққан ҳолда шуни хулоса қилиш мумкинки, туризмда мавжуд туристик салоҳиятдан самарали фойдаланган ҳолда туристик хизматларни ишлаб чиқиш ва ҳудудга салбий таъсир кўрсатмасдан фойдани мос равишда туристик ресурслар ва туристик хизматлар барқарорлигига йўналтирилиши туризмнинг барқарор ривожланиши йўналишини белгилайди. Агарда туризмдан тушадиган даромад туристик салоҳият ва туризмни ривожлантириш учун йўналтирилмаса, туристик хизматлар ҳудуд учун салбий таъсир кўрсатса туризмда барқарор ривожланишга эришиб бўлмайди (2-расм).

Барқарорлик тамойиллари туризмни ривожлантиришнинг экологик, иқтисодий ва ижтимоий-маданий аспектларига суянади ва барқарорликни узоқ муддатли ва кафолатли қилиш учун юқоридаги уч ўлчовлар ўртасида мувозанат ўрнатиш зарур ҳисобланади.

Шуни хулоса қилишимиз мумкинки, бутун дунёда барча учун манфаатли, сиёсий жиҳатдан тўғри ташкиллаштирилган барқарор туризмни ривожлантириш муҳимдир. Барқарор туризм амалий жиҳатдан ривожланишнинг асоси ҳисобланадиган иқтисодий, ижтимоий, маданий ва табиий (атроф-муҳитга оид) жиҳатларни қамраб олади ҳамда уларнинг негизида шаклланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Принципы устойчивого развития в деятельности финансовых институтов развития и международных организаций // Департамент стратегического развития. Спецвыпуск № 8 / 2015 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.veb.ru/common/upload/files/veb/analytics/sd/2015q4.pdf> (дата обращения: 17.10.2016).
2. Sarfaraz Hashemkhani Zolfani, Maedeh Sedaghat, Reza Maknoon & Edmundas Kazimieras Zavadskas (2015) Sustainable tourism: a comprehensive literature review on frameworks and applications, Economic Research-Ekonomska Istraživanja, 28:1, 1-30, DOI: 10.1080/1331677X.2014.995895
3. Sharpley, R. (2003). Rural tourism and sustainability – A Critique. In D. Hall, L. Roberts, & M. Mitchell (Eds.), New directions in rural tourism (pp. 38–53). Aldershot: Ashgate Publishing Limited.
4. Concept note: Towards the Development of the 10YFP Sustainable Tourism Programme. URL: <http://www.unep.org/10yfp/Programmes/ProgrammeConsultationandCurrentStatus/Sustainabletourismincludingecotourism>
5. Making Tourism More Sustainable: A Guide for Policy Makers / UNEP and UNWTO, 2005. Sustainable development. – P. 11–12. – <https://www.unwto.org/sustainable-development>
6. Максарова Е.М. Основные направления реализации принципов устойчивого развития в туризме // Известия РГПУ им. А.И. Герцена, 2008, no. 85, с. 345-350.
7. Bramwell, B., G. Jackson, and J. van der Straaten, Sustainable Tourism Management: Principles and Practice, Tilburg University Press, Tilburg, 1996.

УЎК 336.22

ДАВЛАТ БЮДЖЕТИ ДАРОМАДЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА СОЛИҚЛАРНИНГ РОЛИ

З.И.Рузиев, доцент, Қариши муҳандислик-иқтисодиёт институти, Қариши
А.М.Джурсаев, катта ўқитувчи, Қариши муҳандислик-иқтисодиёт институти, Қариши

Аннотация. Маколада Давлат томонидан фискал сиёсатини такомиллаштириши ҳамда иқтисодиётни барқарорлаштиришида давлат бюджети даромадлари самарадорлигини ошириши ва улардан самарали фойдаланиши жараёни батафсил ёритилган.

Калит сўзлар: Фискал сиёсат. бюджет такчиллиги. солиқ маъмурчилиги, бюджет даромадлари ва харажатлари, ижтимоий соҳа. бевосита ва билвосита солиқлар. иқтисодий барқарорлик.

Аннотация. В статье подробно описывается процесс совершенствования фискальной политики государства и повышения эффективности использования доходов государственного бюджета и их эффективного использования в целях стабилизации экономики.

Ключевые слова: Фискальная политика, дефицит бюджета, налоговое администрирование, доходы и расходы бюджета, социальная сфера, прямые и косвенные налоги, экономическая стабильность.

Abstract. The article describes in detail the process of improving the fiscal policy of the state and increasing the efficiency of the use of state budget revenues and their effective use to stabilize the economy.

Keywords: Fiscal policy, budget deficit, tax administration, budget revenues and expenditures, social sphere, direct and indirect taxes, economic stability.

Бугунги кунда мамлакатимиз аҳоли турмуш салоҳиятини ошириш, истеъмол бозорини такомиллаштириш, Ўзбекистоннинг иқтисодий жиҳатдан жаҳон ҳамжамиятига қўшилиши юзасидан муҳим ислохотлар амалга оширилмоқда. Шу боисдан мамлакатда ишлаб чиқаришни шакллантириш ва ривожлантириш, фискал сиёсатни такомиллаштириш, бюджет тақчиллигини тартибга солиш каби вазифаларни амалга ошириш учун давлат даромадларини, аввало солиқларни тўлиқлигича бюджетга тушириш муҳим аҳамият касб этади. Бу борада давлатнинг молия сиёсатида солиқ сиёсати, солиқларнинг аҳамиятини ошириш молия сиёсатининг олдида турган вазифаларни ҳал этишда муҳим рол ўйнайди.

Давлат солиқ сиёсати иқтисодий ривожланишни рағбатлантиради ёки чеклайди. Зеро, Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек – “Солиқ сиёсатининг асосий вазифаси – бир томондан, бюджет даромадининг барқарор сафарбарлигини таъминлашдан иборат, иккинчи томондан – корхоналарни республика учун зарур бўлган маҳсулотлар ишлаб чиқаришни кўпайтиришга рағбатлантиришдан иборат” [1]. Бугунги кунда солиқ соҳасида самарали чора тадбирлар амалга оширилмоқда. Жумладан, мамлакатимизда ижтимоий иқтисодий соҳаларда амалга оширилаётган таркибий ўзгартиришлар ва ислохотларнинг мантикий давоми сифатида, солиқ маъмуриятчилигининг замонавий услубларини жорий этиш, солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар йиғилувчанлигини ошириш мақсадида 2021 йилнинг 18 июлида Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Солиқ маъмуриятчилигини тубдан такомиллаштириш, солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг йиғилувчанлигини ошириш чора тадбирлари тўғрисида”ги ПФ – 5116 сонли Фармони қабул қилинди. Бизнинг фикримизча, ушбу Фармонда белгиланган вазифаларни бажаришмамлакатимизда солиқ сиёсатини самарали юритиш, солиқ тизимини такомиллаштириш, солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг йиғилувчанлик даражасини ошириш ва шу билан бир қаторда давлат бюджетига солиқлар тушумининг салмоғи ортиб боришига хизмат қилади.

1-жадвал

Давлат бюджети даромадлари таркиби тўғрисида маълумот
(жамига нисбатан млрд.сўмда)

Т/р	Кўрсаткичлар	Йиллар			2021 йилда 2020 йилга нисбатан ўзгариши	
		2019	2020	2021	млрд.сўм	%
	Жами даромадлар (мақсадли жамғармаларсиз)	112165,4	132938,0	164680,3	31742,3	123,9
1.	Бевосита солиқлар	31676,8	45206,9	58930,4	13723,5	130,4
2.	Билвосита солиқлар	46427,2	46428,4	56290,5	9862,1	121,2
3.	Ресурс тўловлари ва мулк солиғи	19680,7	21257,0	23036,4	1779,4	108,3
4.	Бошқа даромадлар	14272,8	20045,8	26423,1	6377,3	131,8

Манба: Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилди, 2019-2021 йй.

Давлат бюджети даромадларининг бюджетга тушишининг узлуксизлиги таъминланса, иқтисодиётнинг турли тармоқлари ривожланиши учун етарли даражада харажатлар қилиш имконияти мавжуд бўлади ва аҳоли турмуш фаровонлиги яхшиланади. Давлат бюджетининг харажатлар қисмини оптималлаштириш, ортиқча харажатларга йўл қўймаслик, ижтимоий зарурий соҳаларни ривожлантириш истикболларини кўзлаган ҳолда харажатларни мақсадли

йўналтириш ва бу қилинаётган харажатларни келгусидаги самарадорлик кўрсаткичларини эътиборга олиш бугунги кундаги фискал сиёсатни асосий вазифаси ҳисобланади.

Давлат бюджети даромадларини шакллантиришда давлат томонидан юритилаётган солиқ сиёсатига, шу жумладан даромадларни режалаштиришга қўйиладиган талаб ҳар доим ҳам долзарб бўлиб келган. Давлат бюджет даромадларини режалаштиришни иқтисодий ҳолатини чуқур ўрганган, кўзда тутиладиган солиқ сиёсатининг натижаларини тўғри баҳолаш жуда муҳимдир.

Давлат бюджети даромадларининг таркиби билан танишар эканмиз, давлат бюджети даромадлари қисмида солиқларнинг муҳим аҳамиятга эга эканлигига гувоҳ бўлдик. Бунинг яққол мисоли сифатида, Ўзбекистон Республикасининг 2019-2021 йиллар мобайнидаги Давлат бюджети даромадлари таркиби ҳолатини кўриб чиқсак (1-жадвалга қаранг).

Келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, давлат бюджети даромадлари таркиби бевосита солиқлар, билвосита солиқлар, ресурс тўловлари ва мол-мулк солиғи, бошқа даромадлардан иборат. Жадвал маълумотларига кўра, 2019-2021 йиллар оралиғида давлат бюджетининг жами даромадлари (мақсадли жамғармаларсиз) ўсиш тенденциясига эга бўлиб, 2019 йилда 112165,4 млрд.сўмни, 2020 йилда 132938,0 млрд.сўмни ва 2021 йилга келиб бу кўрсаткич 164680,3 млрд.сўмни ташкил этган, ҳамда 2021 йилда жами давлат бюджети даромадлари (мақсадли жамғармаларсиз) 2020 йилга қараганда 31742,3 млрд.сўм (123,9 фоиз)га кўпайган. Бевосита солиқлар сўнгги уч йилда, яъни 2019 йилда 31676,8 млрд.сўмни, 2020 йилда 45206,9 млрд.сўмни ва нихоят 2021 йилда 58930,4 млрд.сўмга етган. Бевосита солиқлар бўйича тушум 2021 йилда 2020 йилга қараганда 13723,5 млрд.сўм (30,4 фоиз)га ортган. Билвосита солиқлар 2019 йилда 46427,2 млрд.сўмни, 2020 йилда 46428,4 млрд.сўмни ташкил этган бўлса, бу кўрсаткич 2021 йилга келиб 56290,5 млрд.сўмни ташкил этган. Ушбу солиқлар бўйича давлат бюджетига 2021 йилда 2020 йилга қараганда 9862,1 млрд.сўм (21,2 фоиз)га кўп давлат бюджетига солиқ тушуми келиб тушиши таъминланган. Ресурс тўловлари ва мулк солиғи бўйича сўнгги уч йиллик (2019, 2020, 2021) маълумотларга қараганда давлат бюджетига 2019 йилда 19680,7 млрд.сўм, 2020 йилда 21257,0 млрд.сўм ва 2021 йилда 23036,4 млрд.сўм миқдорда солиқ тушумлари келиб тушган бўлиб, 2021 йилда мазкур солиқ тури бўйича тушум 2020 йилга қараганда 1779,4 млрд.сўм (8,3фоиз)га ортган.

1-расм. Давлат бюджети даромадлари (мақсадли жамғармаларсиз) таркибида солиқлар салмоғининг ўзгариши,фоизда

Манба: Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилди, 2019-2021 йй.

Маълумки, давлатнинг солиқ сиёсатида давлат бюджетининг даромадлари муҳим аҳамият касб этади. Агарда давлат бюджети даромадлари таркибининг ўзгаришига баҳо берадиган бўлсак, билвосита солиқлар таҳлил қилинаётган сўнгги уч йилда Давлат бюджети

жами даромадлари (мақсадли жамғармаларсиз)нинг катта салмоғини ташкил этганлигини қўришимиз мумкин (1-расмга қаранг). Жумладан, 2019 ва 2021 йилларда Давлат бюджети жами даромадлари (мақсадли жамғармаларсиз)да бевосита солиқларнинг улуши 28.2 фоизни ташкил этган бўлиб, биргина 2020 йилда 34,9 фоиз кўрсаткичига эга бўлган. Шу билан бир қаторда, бугунги кунда мамлакатимиздаги ишлаб чиқарувчиларга давлат томонидан кенг имкониятлар яратиб берилганлиги туфайли бевосита солиқларнинг давлат бюджети даромадлари таркибида ҳиссаси ортган. Мисол тариқасида 2019 йилда бевосита солиқларнинг улуши 28,2 фоизни ташкил этган бўлса, 2020 ва 2021 йилларда мос равишда 34,0 фоиз ва 35,8 фоизга тенг бўлган.

Шунингдек, ресурс тўловлари ва мулк солиғининг давлат юджети даромадларидаги улуши 2019 йилда 17,5 фоизни, 2020 йилда 16,0 фоизни ва ниҳоят 2021 йилда 14,0 фоизни ташкил этган. Бошқа даромадларнинг улуши эса, таҳлил қилинаётган даврларга мос равишда 12,7 фоизни, 15,10 фоизни ва 16,0 фоизни ташкил этган. Тўғри солиқларни солиқ тўловчиларнинг ўзи тўлайди, яъни солиқни ҳуқуқий тўловчиси ҳам, ҳақиқий тўловчиси ҳам битта шахс ҳисобланади. Шу сабабдан тўғри солиқ юқини бошқалар зиммасига юклатиш ҳолати бу ерда бўлмайди. Бу солиқлар таркибига барча даромаддан тўланадиган солиқлар ва мол–мулк (ресурс) солиқлари киради. Тўғри солиқлардан тўғридан–тўғри даромаддан солиқ тўланганлиги учун солиқлар ставкасининг камайтирилиши корхоналар даромадининг кўп қисмини уларга қолдириб, инвестиция фаолиятини кенгайтириш имконини яратиб, бозор иқтисодиётини ривожлантириш билан бир қаторда давлат бюджетига тушумлар салмоғини оширади. Бу солиқларнинг ставкалари оширилса, корхоналарнинг молиявий имкониятлари камая боради ва охир оқибатда мамлакат иқтисодий ривожланишига салбий таъсир кўрсатади. Демак, бу гуруҳ таркибига кирувчи солиқларнинг ставкалари тўғридан–тўғри иқтисодий ривожланиш билан бевосита боғлиқ. Хулоса урнида шунини айтишимиз мумкинки солиқ сиёсатини амалга ошириш жараёнида иқтисодиёт барқарорлигини таъминлаш корхоналар рақобатбардошлигини ошириш мамлакатимиз олиб бораётган устивор вазифалардан эканлигидан далолат беради.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Бюджет-солиқ сиёсати. Дарслик. Тошкент, “Иқтисод-молия”, 2019 йил.
2. Молия: умумдавлат молияси. Ўқув қўлланма. Тошкент, “Иқтисод-молия”, 2011 йил.
3. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.
4. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги маълумотлари.

УЎК 332.14

ЭКСПОРТГА ЙЎНАЛТИРИЛГАН МАҲАЛЛИЙЛАШТИРИШ-ИМПОРТ ЎРНИНИ БОСУВЧИ МАҲСУЛОТГА БЎЛГАН ТАЛАБНИ РАҒБАТЛАНТИРИШ ОМИЛИ СИФАТИДА

Р.С.Собитова, тадқиқотчи, Ўзбекистон Миллий Университети, Тошкент

Аннотация. Мақолада импорт ўрнини босишнинг мазмун, моҳияти, унинг республикада саноат сиёсатининг муҳим йўналишларидан бири эканлиги, “импорт ўрнини босиш сиёсати” – миллий товар ишлаб чиқариш ва унинг рақобатбардошлилигини рағбатлантиришига, уларга бўлган ички талабни ошириш ҳамда импортга бўлган талабни қисқартиришига қаратилганлиги масалалари ёритилган.

Калит сўзлар: экспорт, импорт, импорт ўрнини босиш, маҳаллийлаштириш, ички бозор, ташиқ бозор.

Аннотация. В статье раскрывается содержание и характер импортозамещения, то что она является одним из важных направлений промышленной политики в республике. «Политика импортозамещения» направлена на стимулирование производства национальных товаров и на повышение его конкурентоспособности, а также увеличение внутреннего спроса и сокращение спроса на импорт.

Ключевые слова: Экспорт, импорт, импортозамещение, локализация, внутренний рынок, внешний рынок.

Abstract. *The article discusses the content and essence of import substitution, which is one of the important directions of industrial policy in the country, "import substitution policy" - aimed at stimulating the domestic production and their competitiveness, increasing domestic demand and reducing import demand.*

Keywords: *Export, import, import substitution, localization, domestic market, foreign market.*

Кириш. Саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришини маҳаллийлаштириш ва импорт ўрнини босишнинг жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, бундай сиёсат, бир томондан, экспортни кенгайтириш, бошқа томондан эса ички бозорда импорт билан рақобатлаша оладиган товарлар ишлаб чиқаришни кенгайтиришга кучли рағбат яратади. Импорт ўрнини босиш саноат товарлари импортини миллий ишлаб чиқарилган товарлар билан алмаштиришга қаратилган саноат сиёсатининг муҳим тури ҳисобланади. Импорт ўрнини босиш иқтисодий тушунча сифатида ўрганилиши ва иқтисодий жараён сифатида импорт товарлар ўрнини босишга йўналтирилган иқтисодий муносабатлар тизимини ўзида мужассамлаштириши мумкин. Бунда миллий товарлар ва хизматлар истеъмолининг бир вақтда пасайиши шароитида маҳаллий ишлаб чиқарувчиларни рағбатлантириш йўли билан товарлар ва хизматлар импортини рационаллаштириш ва мақбуллаштириш борасидаги давлат иқтисодий сиёсати сифатида уларни ишлаб чиқариш, истеъмол қилиш ва экспортининг ўсиши юз беради.

Ҳозирги вақтда жаҳоннинг ривожланаётган ва ўтиш иқтисодиёти мамлакатларида импорт ўрнини босиш сиёсатини такомиллаштириш, уни маҳаллий вазифаларни ҳал қилишга, биринчи навбатда, савдо баланси қолдиғини яхшилаш ҳамда миллий саноат ва қишлоқ хўжалиги рақобатбардошлигининг пасайиши билан боғлиқ импортдан ҳимояланишга қаратиш, импорт ўрнини босиш сиёсатидан ишлаб чиқаришни диверсификациялаш ва ташқи савдони мақбуллаштиришнинг ёрдамчи механизми сифатида фойдаланиш, ишлаб чиқарилиши катта инвестицион харажатлар талаб қилмайдиган, юқори технологияли бўлмаган ва барқарор талабга эга товарларга йўналтирилган импорт ўрнини босиш стратегиясини ишлаб чиқиш, минтақаларнинг ихтисослашуви бўйича ҳудудий меҳнат тақсимооти билан узвий боғлиқ равишда янги турдаги маҳсулот ёки хизматларни яратиш, ишлаб чиқаришга янгича услубда ёндашиш, янги ишлаб чиқариш қувватларини ташкил этиш, бевосита ҳудуд инфратузилмасини янада ривожлантириш, ишчи кучининг бандлигини таъминлаш ва маҳаллий бюджетни барқарор ривожлантириш йўналишларида илмий-тадқиқотлар олиб борилмоқда.

“Импорт ўрнини босиш” тушунчасига республикада ҳукумат томонидан ҳам, олимлар томонидан ҳам сўнгги йилларда катта эътибор қаратилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси саноат сиёсати ва бу борадаги стратегик вазифаларни белгилашда, шу жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 28 январдаги ПФ-60-сонли “Янги Ўзбекистоннинг 2022-2026 йилларга мўлжалланган тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги Фармонида “Миллий иқтисодиёт барқарорлигини таъминлаш ва ялпи ички маҳсулотда саноат улушини оширишга қаратилган саноат сиёсатини давом эттириб, саноат маҳсулотларини ишлаб чиқариш ҳажмини 1,4 бараварга ошириш” [1] вазифаси белгилаб қўйилганлиги ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга йўллаган Мурожаатномасида 2021 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устувор йўналишларидан бири сифатида “Иқтисодий ўсишга, аввало, рақобатбардош саноат занжирларини яратиш ҳамда бундай лойиҳаларга инвестицияларни кўпайтириш орқали эришилиши” алоҳида таъкидланганлиги саноат ишлаб чиқаришини маҳаллийлаштириш борасида қўйилаётган муаммога мутлақо янгича ёндашиш зарурлигини тақозо этмоқда.

Мамлакатда импорт қилинаётган товарларга ўхшаш товарларни ишлаб чиқариш ва уларнинг импортини қисқартириш ёки тугатиш импорт ўрнини босишга янгича ёндашув ҳисобланади. Бунда ушбу товарлар импорт товарлардан юқори бўлмаган нарх, юқори истеъмол хоссалари ва қийматига эга бўлишлари керак [5].

Импорт ўрнини босиш сиёсатини амалга оширишнинг муваффақият қозонган асосий омилини нафақат импорт ўрнини босишга қаратилган, балки кўпинча экспортга йўналтирилган маҳаллийлаштириш, деб ҳам аталади. Импорт ўрнини босиш иқтисодий сиёсатнинг шундай воситаси бўлиши керакки, маҳсулоти ички бозорга йўналтирилган корхоналар ривожланишини қўллаб – қувватлашга эмас, балки жаҳон бозорини эгаллаш мақсадида товар ишлаб чиқарувчиларнинг экспорт салоҳиятини янада оширишга йўналтирилганлиги бунинг натижаси бўлиши зарур[2]. Шунини таъкидлаш керакки, импорт ўрнини босишни амалга ошириш механизмлари тўлақонли ишлаб чиқилмаган ҳисобланади. Қисман буни жаҳон иқтисодий фанига “эркин бозор” концепциясининг кучли таъсири билан изоҳлаш мумкин. Унга мувофиқ, хўжалик субъектларининг юқори мустақиллиги шароитида катта иқтисодий самарадорликка эришилади, исталган чекловлар эса жумладан, ташқи савдода ҳам салбий ҳодиса ҳисобланади. Аксинча, миллий маҳсулот ишлаб чиқаришни рағбатлантириш ва импорт маҳсулотларни ички бозордан сиқиб чиқаришга қаратилган импорт ўрнини босиш сиёсати бу турдаги чекловларни кўзда тутибгина қолмай, балки миллий корхоналарни давлат томонидан фаол қўллаб-қувватлашга ҳам қаратилган бўлади.

Адабиётлар шарҳи. Импорт ўрнини босиш иқтисодий тушунча сифатида ўрганилиши ва иқтисодий жараён сифатида импорт товарлар ўрнини босишга йўналтирилган иқтисодий муносабатлар тизимини ўзида мужассамлаштириши нуқтаи назаридан ёндашув Б.С.Жаманкулов, Д.Н.Зайцев, В.В. Зарянкин, П.А.Кадочников, Ж.М.Медетбекова, Е.Н.Назарчук, Н.Е.Свирейко, Н.А.Сучкова, А.П.Тереховларнинг асарларида ишлаб чиқилган.

Минтақавий саноат тизимини шакллантириш ва ривожлантиришнинг ташкилий иқтисодий механизмининг такомиллаштириш, унинг инновацион ривожланиш ҳолатини баҳолаш, инновацион жараёнларни тезлаштириш йўналишидаги муаммоларни чуқур илмий таҳлиллар Абдуллаев Р.В. ва Н.Ш.Ботировалар томонидан амалга оширилган[1]. Уларнинг тадқиқотларида Ўзбекистон Республикасида саноатлаштириш жараёни ва саноатлаштириш негизида импорт ўрнини босувчи сиёсатдан экспортга йўналтирилган саноат соҳаларини барпо қилиш ва ривожлантириш масалалари, унинг босқичлари таҳлил қилинган. Ўтган даврлардаги саноатни ривожлантиришнинг асосий омиллари кўриб чиқилган. Мамлакат саноатлаштириш жараёнини амалга оширишда ташқи иқтисодий алоқаларнинг самарасидан фойдаланиш имконияти ёритилган.

Россиялик олим А.Н.Зиннатуллина томонидан “илгарилаб боровчи импорт ўрнини босиш сиёсати” тушунчаси таклиф қилинган. У мазкур тушунчани “мамлакат ички маҳсулот ишлаб чиқаришини рағбатлантириш сифатида ўрганади, унинг ҳозирги истеъмоли иқтисодий жиҳатдан асосланган даражага етмайди”[3]. Шунини таъкидлаш керакки, импорт ўрнини босишга бундай ёндашув ўзининг амалий қўлланишига эга.

Импорт ўрнини босиш сиёсатини амалга оширишнинг муваффақият қозонган асосий омилини нафақат импорт ўрнини босишга қаратилган, балки кўпинча экспортга йўналтирилган маҳаллийлаштириш, деб ҳам аталади. Импорт ўрнини босиш иқтисодий сиёсатнинг шундай воситаси бўлиши керакки, деб ҳисоблайди, Гулин К.А. маҳсулоти ички бозорга йўналтирилган корхоналар ривожланишини қўллаб – қувватлашга эмас, балки жаҳон бозорини эгаллаш мақсадида товар ишлаб чиқарувчиларнинг экспорт салоҳиятини янада оширишга йўналтирилганлиги бунинг натижаси бўлиши зарур [3].

Америкалик тадқиқотчи А.Хиршман томонидан ишлаб чиқилган мувозанатлашмаган ўсиш модели доирасида импорт ўрнини босиш капиталистик дунё четки қисмига тегишли мамлакатларининг асосий ривожланиш унсурларидан бири сифатида ўрганилади[6].

Тадқиқот методологияси. Миллий ва хорижий олимларнинг импорт ўрнини босиш сиёсати, уни амалга оширишнинг жаҳон тажрибаси муаммолари бўйича чоп этган кўп миқдордаги нашрларига қарамадан, уларда мазкур муаммонинг фақат алоҳида жиҳатларигина ёритилган, холос. Селектив экспортга йўналтирилган импорт ўрнини босиш сиёсатини асослаш ва маҳаллийлаштириш даражасини ўлчаш ҳамда импорт ўрнини босишни амалга оширишнинг боришини мониторинг қилиш воситалари ишлаб чиқилмаган. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида саноат ишлаб чиқаришини маҳаллийлаштириш ва

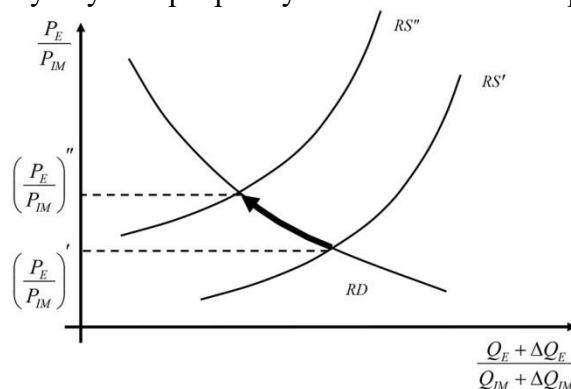
унинг самарадорлигини ошириш, импорт ўрнини босиш сиёсатининг ташкилий-услубий механизмини такомиллаштириш йўналишларининг атрофлича ўрганилмаган.

Импорт ўрнини босувчи маҳсулотга бўлган талабни рағбатлантириш вазифасининг аҳамиятлилиги жиҳатидан уни қуйидаги кўринишда тасвирлаган ҳолда ушбу тушунчани аниқлаштириш тўғри, деб ҳисоблаймиз: “импорт ўрнини босиш сиёсати” – миллий товар ишлаб чиқариш ва унинг рақобатбардошлилигини рағбатлантиришга, уларга бўлган ички талабни ошириш ҳамда импортга бўлган талабни қисқартиришга қаратилган, давлат томонидан олиб бориладиган чора-тадбирлар мажмуидир.

Импорт ўрнини босиш иқтисодий тушунча сифатида ўрганилиши ва иқтисодий жараён сифатида импорт товарлар ўрнини босишга йўналтирилган иқтисодий муносабатлар тизимини ўзида мужассамлаштириши мумкин. Бунда миллий товарлар ва хизматлар истеъмолининг бир вақтда пасайиши шароитида маҳаллий ишлаб чиқарувчиларни рағбатлантириш йўли билан товарлар ва хизматлар импортини рационаллаштириш ва мақбуллаштириш борасидаги давлат иқтисодий сиёсати сифатида уларни ишлаб чиқариш, истеъмол қилиш ва экспортининг ўсиши юз беради.

Импорт ўрнини босишнинг икки босқичи ёки фазасини ажратиш қабул қилинган. Биринчи фаза кўпроқ меҳнат сиғимли импорт ўрнини босувчи маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажмларининг тез кенгайиши, импорт маҳсулотларни ички бозордан сиқиб чиқариш, бандликнинг ўсиши, миллий ишлаб чиқарувчиларга ва миллий бозор сегментларига нисбатан протекционизм юқори даражаси билан тавсифланади. Иккинчи фазада кўпроқ капитал сиғимли тармоқларнинг юқори тайёрлик даражасидаги маҳсулотлар ишлаб чиқаришни кенгайтириш, ишлаб чиқарилиши импорт ўрнини босиш сиёсати доирасида ўзлаштирилган маҳсулотлар экспорти ҳажмини ошириш юз бериб, саноат ўсиш суръатларининг пасайиши, бандликнинг бир мунча камайиши ҳамда импортга товар етказиб беришнинг ўсиши кузатилади.

Импорт ўрнини босишнинг ўсиши (*import-biased growth*), деганда илгари мамлакатга импорт қилинган товарларни ишлаб чиқариш ҳажмининг ошиши тушунилади. Агар ушбу ўсиш жаҳон таклифи ҳажмига катта таъсир кўрсатиши мумкин бўлса, у ҳолда импорт ўрнини босишнинг ўсиши давлат ташқи савдо шароитларининг яхшиланишига олиб келади. Бу қоида икки товар мисолида тасвирланиши мумкин бўлиб, бу ерда Q_E ва Q_{IM} – ишлаб чиқариш ҳажми кўпроқ экспорт қилинадиган ва кўпроқ импорт қилинадиган товарлар, P_E ва P_{IM} – мос равишда, уларнинг нархи, RS ва RD – ушбу товарларга бўлган талаб ва таклиф эгри чизиклари (1-расм).

1-расм. Очiq иқтисодиёт учун импорт ўрнини босувчи ўсиш оқибатлари[4]

Кўпроқ мамлакат томонидан экспорт қилинадиган Q_{IM} товар ишлаб чиқариши ўсганда, таклиф ҳажми ошади. Бу унинг нархи пасайишини келтириб чиқаради. Шундай қилиб, экспорт қилинаётган товарнинг нисбий баҳоси - P^E/P_{IM} кўтарилади, бу эса P_{IM} экспорт товар нисбий таклифи эгри чизиғининг RS' дан RS'' га қадар чапга силжишига олиб келади.

Мамлакат учун ташқи савдо шароитларининг яхшиланиши нуктаи назаридан ички импорт ўрнини босувчи ўсиш ҳамда импорт қилинаётган товарлар нархининг пасайишини рағбатлантирадиган қолган дунё мамлакатларида экспортни кенгайтирувчи ўсиш фойдали бўлади.

Сотиш даражаси бўйича импорт ўрнини босиш қуйидаги даражаларда табақалашади:

- микродаражада – импорт ўрнини босувчи маҳсулот ишлаб чиқаришни алоҳида корхона даражасида ташкил қилиш ёки алоҳида товарнинг импорт ўрнини босиши;

- мезодаражада – тармоқ доирасида импорт ўрнини босиш;

- макродаражада – импорт ўрнини босиш бутун мамлакат иқтисодиётига таъсир кўрсатувчи давлат сиёсати сифатида чиққанда, намоён бўлади.

Импорт ўрнини босиш сиёсатини қўллаш учун асосий шарт-шароит қуйидагилар ҳисобланади:

- етарли бўлмаган рақобатбардошлилик оқибатида ташқи бозорлар томонидан миллий маҳсулотга бўлган паст талаб;

- миллий иқтисодиёт ёки унинг алоҳида тармоқларининг технологик жиҳатдан самарасизлиги;

- импортнинг экспорт устидан барқарор юқорилиги ва салбий ташқи савдо қолдиғини қоплаш учун валюта захираларининг етарлимаслиги.

Ушбу иқтисодий сиёсатни олиб бориш воситалари уни амалга ошириш даражасидан келиб чиққан ҳолда ўз хусусиятларига эга бўлади. Импорт ўрнини босиш сиёсати механизмлари сифатида қуйидагилар ажратиб кўрсатилади:

- божхона-тариф тартибга солиши (импорт божларини киритиш, киритилаётган товарлар божхона расмийлаштируви тартиботининг мураккаблашуви);

- нотаиф тартибга солиш (импортга миқдорий чекловлар, алоҳида товарлар импортига давлат монополияси, киритилаётган товарларга нисбатан талаблар ва стандартларнинг қаттиқлашиши);

- солиқ тартибга солиши (импорт ўрнини босувчи маҳсулотлар ишлаб чиқаришни ўзлаштирган корхоналарга солиқ имтиёзлари бериш);

- молиявий рағбатлантириш, шу жумладан, давлат субсидиялари ва имтиёзли кредитлар бериш;

- миллий ишлаб чиқаришларни қўллаб-қувватлашга қаратилган давлат харидлар тизими;

- валютали тартибга солиш (ички бозорга чиқарилаётган миллий маҳсулот ишлаб чиқаришнинг даромадлилигини ошириш мақсадида миллий валюта курсини ошириш ҳам, импортга талабни чеклаш учун пасайтириш ҳам бўлиши мумкин);

- инвестицияларни, шу жумладан, тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб қилиш учун шарт-шароит яратишни рағбатлантириш;

- бошқалар, жумладан, маъмурий тартибга солиш, товар ўтказиш тизимларини ривожлантириш, маркетинг таъминоти, реклама компанияларини ўтказиш, мутахассисларни касбга тайёрлаш.

Ҳозирги боскичда импорт ўрнини босишга бағишланган Ғарб олимларининг асарларида иқтисодиётнинг аралаш тармоқларидаги вазифаларни ҳал қилиш учун уни мослаштириш имкониятига асосий эътибор қаратилмоқда.

Яқин хориждаги ва Ўзбекистон Республикасидаги олимларнинг шу соҳага бағишланган ишлари, биринчи навбатда, транзит иқтисодиётлар амал қилишида импорт ўрнини босишнинг ролини ўрганиш билан боғлиқ.

Жаҳон иқтисодиёти “четки” давлатларини индустрлаштириш ва қувиб ўтувчи ривожланишнинг илмий асосланган зарурати иқтисодий стратегия сифатида импорт ўрнини босишни шакллантириш шarti бўлиб чиқишини ҳулоса қилиш мумкин. Ҳозирги вақтда импорт ўрнини босиш транзит иқтисодиётга эга давлатларда янада фаолроқ амалга оширилмоқда ва иқтисодий тизимларни реструктуризациялаш ҳамда ташқи савдо мувозанатини таъминлаш билан бирга бормоқда.

Импорт ўрнини босишни миллий ишлаб чиқаришларнинг ўсиши билан боғлиқ равишда маҳсулот импортини камайитиришгина эмас, балки импорт ҳажмларининг ўзгаришига қараганда, миллий маҳсулот ишлаб чиқаришнинг илгарилаб ривожланиши сифатида ҳам ўрганилса тўғри бўлади, деб ҳисоблаймиз. Бундай ёндашув халқаро меҳнат тақсимотида мамлакатлар иштирокининг замонавий иқтисодий назариялари билан мос келади ва импортни

кискартиришни эмас, балки ундан миллий иқтисодиётда фойдаланишнинг натижавийлигини оширишни кўзда тутди.

Хулоса ва таклифлар: Мамлакатда импорт ўрнини босиш бўйича амалга оширилаётган ишларнинг муҳимлигини қайд этган ҳолда уни ривожлантириш учун қуйидагиларга эътибор қаратиш лозим:

1) Импорт ўрнини босиш – вақт жиҳатдан узоқ давом этадиган жараён бўлиб, унга камида ўн йиллар керак бўлади. Импорт ўрнини босиш дастурлари доирасида рекорд муддатларда (2 йил) саноат соҳасида хорижий товарлар ўрнига келиши зарур бўлган ўз товарларини ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш режалаштирилмоқда. Бироқ бу вақт давомида фақат тегишли зарарга эга бўлган ва қўламли капитал қўйилмалар ёки янги технологияларни қўллашни талаб қилмайдиган айрим иқтисодиёт соҳаларида ишлаб чиқаришларни йўлга қўйиш уйдасидан чиқилмоқда.

2) Ўз ишлаб чиқаришини ривожлантириш учун ҳозирги вақтда катта инвестицияларни амалга ошириш лозим бўлиб, уларни молиялаштиришнинг асосий манбаи корхоналарнинг ўз маблағлари ҳисобланади. Марказий банкнинг асосий ставкаси етарли даражада юқори бўлган шароитда саноатда йирик инвестиция лойиҳаларини (янги ишлаб чиқариш қувватларини ишга тушириш, саноатни модернизациялаш, жиддий тажриба-конструкторлик ишларини олиб бориш ва ҳ.к.) амалга ошириш қийин бўлмоқда.

3) Импорт ўрнини босиш мақсадлари учун кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришга “узун” кредит пулларни олмасдан туриб, эришиб бўлмайди. Буларнинг ҳаммаси импорт ўрнини босиш сиёсатига тўла куч беришда асосий тўсиқ ҳисобланади.

4) Импорт ўрнини босиш маҳсулотлар, технологиялар, хизматлар импортидан тўлиқ воз кечишни аниқлаб бериш ва импорт ўрнини босишни мақсаднинг ўзи деб ҳисоблаб бўлмайди. Шу сабабли импорт ўрнини босишни импорт ва импорт ўрнини боса оладиган ва ташқи рискларни камайтириш имконини берадиган, иқтисодиётни ташқи иқтисодий алоқалар, монополиялар ва мамлакатларнинг ташқи келишувларидан мустақил қиладиган мамлакат ва бутун минтақа иқтисодиёти таркибини қўшимча ишлаб чиқаришлар ва соҳаларни яратиш йўли билан мақбуллаштириш самарали воситаси сифатида ўрганиш зарур.

5) Импорт ўрнини босувчи стратегияни амалга ошириш минтақавий саноат сиёсатига янгича ёндашувларни ишлаб чиқишни тақозо этади. Импорт ўрнини босувчи кластер сиёсати унинг шаклларида бири бўлиши мумкин бўлиб, геосиёсий ноаниқлик шароитида минтақалар ривожланиши барқарорлигини, шу жумладан, иқтисодий, ижтимоий, молиявий ва экологик барқарорлигини оширишга қўмаклашади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Абдуллаев Р.В., Ботирова Н.Ш. Ўзбекистон Республикасида саноатлаштириш жараёни ва унинг истикболлари. //Иқтисод ва молия журнали, 2016 йил 9-сон. – Б.26-36
2. Гулин К.А. Импортзамещение как инструмент активизации социально-экономического развития территорий / К.А. Гулин, Е.А. Мазилев, А.П. Ермолов // Проблемы развития территории. – 2015. – № 3 (77). – С. 19
3. Зиннатуллина А. Н. Совершенствование способа финансирования промышленных инноваций нефтегазохимического предприятия в рамках политики импортозамещения : автореф. дис. канд. экон. наук: 08.00.05/А. Н. Зиннатуллина; КГТУ. – Казань, 2006. – С.10
4. Киреев А. П. Международная экономика : учеб. пособие для вузов: в 2 ч. / А. П. Киреев. – М. : Междунар. отношения, 1997. – Ч. 1 : Международная микроэкономика: движение товаров и факторов производства. – С.141
5. Лаврикова, Ю.Г. Инновационное развитие строительного комплекса региона на основе кластерного подхода / Ю.Г. Лаврикова, С.Н. Котлярова // Экономические и социальные перемены: факты, тенденции, прогноз. – 2014. – № 3 (33). – С. 169-181
6. Hirschman, A. O. The Strategy of Economic Development / A. O. Hirschman. – New Haven : Yale Univ. Press, 1958. – 217 p.; Hirschman, A. O. The political economy of import substitution industrialization in Latin America / A. O. Hirschman // Quarterly J. of Economics. – 1968. – Vol. 82, No. 1. – P. 1–32.

**БИЗНЕС СУБЪЕКТЛАРИ МОЛИЯВИЙ ҲОЛАТИНИ СЦЕНАРИЙЛАШТИРИШ
ОРҚАЛИ ФАОЛИЯТ УЗЛУКСИЗЛИГИНИ АУДИТДАН ЎТКАЗИШ****З.К. Тажекеев, PhD, Қорақалпоқ давлат университети, Нукус**

Аннотация. Ушбу мақолада бизнес субъектларида аудиторлик текиширувини ўтказишда 1-сон МҲХС талаблари асосида ахборотларни очиб беришда 570-сонли «Аудиторнинг корхонанинг фаолият узлуksизлиги тўғрисидаги мулоҳазаси» Аудитнинг халқаро стандартларини тадбиқ этишда шартли тўртта сценарийга бўлиб ўтказилишининг мақсадга мувофиқлиги очиб берилган.

Хусусан, молиявий маълумотлардан фойдаланувчиларни сифатли ва ишончли аудит хулосаси билан таъминлашда ахборотдан фойдаланувчилар манфатларини ҳимоя қилиш бўйича айрим илмий таклифлар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: фаолият узлуksизлиги, аудит амаллари, аудитнинг халқаро стандартлари, молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари, молиявий ҳисобот, аудитор фикри, аудитор мулоҳазаси, ноаниқлик.

Аннотация. данной статье раскрывается целесообразность разделения на четыре условных сценария при применении международных стандартов аудита № 570 «Непрерывность деятельности» при раскрытии информации на основании требований МСФО № 1 при проведении аудита. аудит хозяйствующих субъектов.

В частности, разработаны некоторые научные предложения по защите интересов пользователей информации при предоставлении пользователям финансовой информации качественного и достоверного аудиторского заключения.

Ключевые слова: непрерывная деятельность, аудиторские процедуры, международные стандарты аудита, международные стандарты финансовой отчетности, финансовая отчетность, аудиторское мнение, аудиторское суждение, неопределенность.

Abstract. This article reveals the expediency of dividing into four conditional scenarios when applying IAS No. 570 "The Auditor's Consideration of an Entity's Ability to Continue as a Going Concern" when disclosing information based on the requirements of the IFRS 1 when conducting audit of business entities.

In particular, some scientific proposals have been developed to protect the interests of information users while providing users of financial information with a high-quality and reliable audit report.

Key words: going concern, audit procedures, international auditing standards, international financial reporting standards, financial reporting, audit opinion, audit judgment, uncertainty.

Аудиторлик фаолиятининг Ўзбекистон Республикасида ривожланиши 1992 йилдан бери бир қанча босқичлардан ўтди. Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан сўнг иқтисодий парадигма ўзгариб бозор иқтисодиётига асосланган янги иқтисодий тизимга ўтишни мақсад этиб қўйди. Мулкчилик шакли давлат тасарруфидан турли хил мулк шаклларига ўтиши жараёнининг бошланиши, молиявий назорат тизимида ҳам туб ислохатларнинг амалга оширилишига олиб келди.

Аудит соҳасида шу пайтгача уч бора қонуннинг қабул қилиниши соҳанинг динамик ривожланиши қанчалли кучли эканлигидан дарак беради. Ўзбекистон Республикаси Президентининг аудит соҳасини ривожлантиришда сўнги йилларда ПҚ-3946 сонли 2018 йил 19 сентябрдаги «Ўзбекистон Республикасида аудиторлик фаолиятини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори[1], ЎРҚ-677 сонли «Аудиторлик фаолияти тўғрисидаги» Қонуни[2] аудиторлик фаолиятида халқаро аудит стандартларини қўллаш борасида «Ўзбекистон республикаси ҳудудида қўллаш учун аудитнинг халқаро стандартларини тан олиш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида»[3] ЎЗР Вазирлар Маҳкамаси қарори, шунингдек молиявий ҳисоб соҳасида ПҚ-4611 сонли «Молиявий

хисоботларнинг халқаро стандартларига ўтиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги қарорининг[4] қабул қилиниши соҳанинг яна ҳам ривожланишига олиб келди.

Ҳозирги пайтда қабул қилинган ҳуқуқий меъёрий ҳужжатлардан қатъий назар корхоналарни аудиторлик текширувидан ўтказишда ва уларга турдош хизматлар кўрсатишда қатор қийинчиликлар вужудга келмоқда. Шу боисдан ҳам, аудитнинг халқаро стандартларини бизнес субъектларида қўллашда аудитнинг техник ва услубий жиҳатларига эътибор кучаймоқда. Лекин, АХСни соҳаларда тадбиқ этишда уларнинг техник (услубий) томонлари ноаниқлигича қолиб кетмоқда. Хусусан айтганда:

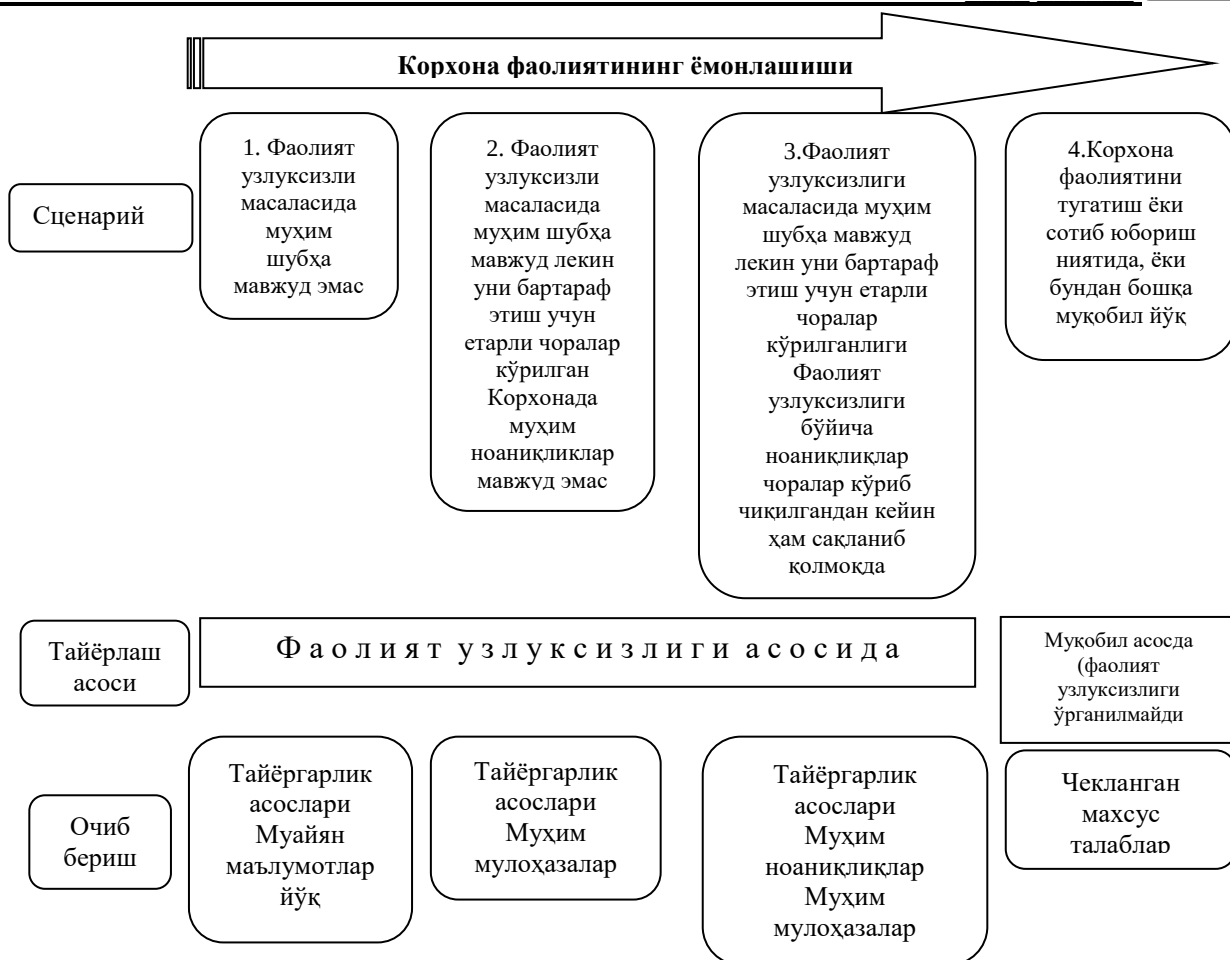
- ✓ Бизнес субъектларида МХХС қўллашда икки асосда, ҳам БХМС ва МХХСларида олиб борилиши;
- ✓ Трансформация жараёнларининг сўстлиги;
- ✓ Назорат қилувчи ташкилотларнинг ҳаддан ташқари марказлашганлиги ва ҳисоб сиёсати асосларининг ҳалигача МХХС талаблари асосида шакллантирилмаганлиги;
- ✓ Солиқ маъмурчилиги соҳасида ҳам МХХС билан мувофиқлаштирувчи воситаларнинг ишлаб чиқилмаганлиги, яъни солиқ ҳисоби ва молиявий ҳисоб фарқли ёндашувларнинг мавжудлиги;
- ✓ Зарур малакали мутахассисларнинг етишмаслиги, хизматларнинг қимматлиги ва зарур асосларнинг яратилмаганлиги ва ҳ.

АХСларига назар соладиган бўлсак, уларда аудитнинг умумий масалалари, тамойиллари ва тарифлари кенг ёритиб берилган, лекин аудитнинг амалий-техник масалалари аудиторлик компаниялари ёки соҳада фаолият олиб бораётган халқаро сертификат эгаларидан юқори профессионаллик ва халқаро тажриба талаб қилинишини англаймиз.

Бозор иқтисодиётига ўтиш билан бирга корхоналарнинг ўз-ара рақобат қилиши ва бозорда муқим ўринга эга бўлиши долзарб ҳисобланади. Буерда албатта корхоналарнинг тўлов қобилияти [5] ва ликвидлик кўрсаткичлари асосий ўринни эгаллайди. Корхона ўз фаолияти доирасида молиявий ҳисобот шакллантирар экан, №1 МХХС асосида фаолият узлуксизлиги масаласига тааллуқли жиҳатларни фойдаланувчилар манфаати учун очиқ бериш талаб қилинади. Корхонани аудитдан ўтказишда келгусида (бир йилдан ошмаган) корхона фаолиятини тўхташишга олиб келадиган хавф-хатарга баҳо берилиши лозим бўлади.

Бошқарув юклатилган шахсларнинг барчаси тадбиркорлик субъектига раҳбарлик қилишда бошқаришда иштирок этган ҳолларни истисно қилганда, аудитор тадбиркорлик субъектининг ўз фаолиятини узлуксиз давом эттириш қобилиятига бўлган аҳамиятли шубҳаларни белгилаши мумкин бўлган аниқланган ҳодисалар ёки шароитлар тўғрисида бошқарув юклатилган шахсларни хабардор қилиши лозим [6]. Корхона фаолиятини давом эттиришга хавф тўғдирувчи масалалар аудит ўтаётган пайтда бартараф этилса, мижоз корхона томонидан аудиторик ҳисоботидан мазкур бўлимни чиқариб ташлаш ва аудит ҳисоботини қайта нашр этиш сўралиши мумкин [7]. Ушбу параграфни олиб ташлашга аудитор томонидан қарор қилинса қайта нашр этишга асос бўлувчи ўтказма ёки ҳодиса, 570-сон АХС талабларни бажариш, қайта чоп этиш санасида салбий трендларга, ички ва ташқи муаммоларга ҳамда бошқа молиявий қийинчиликларга алоқадор бўлган кўрсаткичларга эътибор қаратиш зарур. Шунингдек, қайта чоп этиш санасида раҳбариятининг режалари, келгуси даврлар учун молиявий ҳисобот кўрсаткичлари таъсири баҳоланиши керак.

Тадқиқотлар шуни кўрсатдики, фаолияти ҳолати тўрт хил сцераний фаолият узлуксизлиги аудиторлик мулоҳазаси тадқиқ этилишида 1-сон ФХХС талаблари қўлланилганда корхона фаолияти ҳолати тўрт хил сцераний асосида тадқиқ этилиши мақсадга мувофиқ (1-чизма).

1-расм. 1-сон МХХС талаблари асосида ҳисоботларни корхона фаолияти узлуксизлиги бўйича тўрт хил сценарий асосида очиб берилиши схемаси

1-сценарийда даромадли операцияларга эга бўлган ва тўлов қобилияти билан боғлиқ муаммоларги бўлмаган ва ўз фаолиятини давом эттиришга қодир корхона жойлашган. Бундай корхона учун тайёргарлик асосларини тавсифлаш заруратидан ташқари, корхонанинг узлуксизлигига тааллуқли махсус очиб бериш талаблари мавжуд эмас. 3-сценарийда фаолиятнинг узлуксизлиги диапазонининг бошқа учиди корхонанинг узлуксизлигини тўхтатишга яқин бўлган корхона жойлашган. Ушбу ҳолатда, зарар кўраётган корхона бўлиб унинг товар ёки хизматларига бўлган талаб тез пасайиб кетган ва унинг молиялаштириш имкониятлари кейинги 12 ой ичида тугайди. Ушбу сценарийда раҳбарият барча тегишли маълумотларни, шу жумладан ўзи режалаштираётган ҳаракатларнинг мақсадга мувофиқлиги ва самарадорлигини кўриб чиқиб, молиявий ҳисоботларни фаолиятнинг узлуксизлиги асосида тайёрлаш мақсадга мувофиқ бўлади.

Бундай сценарийда 1-МХХСнинг 25-банди корхонадан ўз фаолиятини давом эттириш қобилияти билан боғлиқ жиддий ноаниқликларга изоҳ беришни талаб қилади. Бундай ҳолда, корхона ушбу ноаниқликлар унинг фаолиятини давом эттириш қобилиятига жиддий шубҳа туғдириши мумкинлигини аниқлайди.

3-сценарийда молиявий ҳисоботларни ишлаб чиқаришнинг узлуксизлиги асосида тайёрлаш бўйича хулоса, еҳтимол, муҳим мулоҳазани ўз ичига олган бўлиши мумкин. Агар шундай бўлса, 25-бандда талаб қилинган муҳим ноаниқликларни ошкор қилишдан ташқари, корхона, шунингдек, фаолиятнинг узлуксизлиги асоси тўғри келади деган қарорга нисбатан 122-банддаги ошкор қилиш талабларини қўллаши керак. Ушбу талабларни қўллашда ташкилот қайси маълумотларнинг муҳимлигини ҳисобга олади. Енди 2-сценарийга этибор қаратадиган бўлсак, ҳолатлар 3-сценарийга ўхшаш, бундан ташқари, раҳбарият режалаштираётган ҳаракатларнинг мақсадга мувофиқлиги ва самарадорлигини кўриб чиққандан сўнг, жиддий ноаниқликларни бартараф этиш кутилмоқда деган хулосага келинган. Масалан, раҳбарият ўзгаришларни амалга оширишни бошлаган бўлиши мумкин.

Раҳбариятнинг етарли далиллари кўрсатадиган стратегияси, шу жумладан молиялаштиришнинг мумкин бўлган муқобил манбаларини мавжудлиги асосланган.

4-сценарийда энди ишламайдиган корхонани кўриб турибмиз. 1-МХХС, агар раҳбарият корхонани тугатиш ёки сотиб юбориш ниятида бўлса ёки буни амалга оширишдан бошқа ҳақийкий муқобили бўлмаса, молиявий ҳисоботни тайёрлашликнинг узлуксизлиги асосида тайёрлашга энди мос эмас. Бундай ҳолларда, агар корхона молиявий ҳисоботларни МХХСиларини қўллаган ҳолда тузса, уларни фаолиятнинг узлуксизлиги асосида тузмайди. 1-МХХС молиявий ҳисоботларни тайёрлаш учун муқобил асосни белгиламайди, агар корхона энди фаолият юритмайдиган бўлса 1-МХХСнинг 25-банди корхонадан молиявий ҳисоботлар фаолият узлуксизлиги асосида тузилмаганлиги фактини ва корхона узлуксиз фаолият олиб бораолмайди деб ҳисобланиши сабабларини, шунингдек, молиявий ҳисоботни тайёрлаш учун асосни ошкор қилишни талаб қилади[8].

Умуман олганда, аудит жараёнида аниқланган корхонанинг фаолиятини давом эттириш бўйича муаммолар мавжудлиги ва жиддий ноаниқликлар мавжуд бўлса, корхона одатда молиявий ҳисоботларнинг изоҳ қисмида ушбу маълумотларни алоҳида кўрсатиб очиб бериши шарт. Айрим пайтларда корхона раҳбарияти ушбу маълумотларни ошкор қилмасликни афзал билишади [9], негаки биржа котировкаларида қимматли қоғозлар нархи тушуб кетиши ёки кредиторлар томонидан қатъий талаблар қўйилиши эҳтимоли вужудга келади. Ушбу ошкор қилиш талабларини қондириш учун, бизнинг фикримизча, муҳим ноаниқликларга ўхшаш маълумотлар фойдаланувчиларнинг корхонанинг молиявий ҳисоботларини тушуниши учун изоҳлар бериб ўтиши зарур[7]. Шунингдек, ликвидлик хавфини ошкор қилишда молиявий воситалардан келиб чиқадиган ликвидлик хавфи тўғрисидаги микдорий маълумотларни ошкор қилишни талаб қилади ва бундай рисклар корхона раҳбарияти томонидан қандай бошқарилаётганлигини ҳамда ўтган даврдаги ҳар қандай ўзгаришларга изоҳ бериши керак.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасида аудиторлик фаолиятини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори 2018 йил 19 сентябрь, ПҚ-3946-сон. lex.uz
2. Ўзбекистон Республикаси «Аудиторлик фаолияти тўғрисида»ги Қонуни, 2021 й. 25-феврал. ЎРҚ-677-сон. (lex.uz/docs/5307886).
3. «Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қўллаш учун аудитнинг халқаро стандартларини тан олиш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида» Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори, 11.04.2022 йилдаги 171-сон (lex.uz/ru/docs/5952173).
4. «Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори, 24.02.2020 йилдаги пқ-4611-сон (lex.uz/docs/4746047).
5. «Тўловга қобилиятсизлик тўғрисида» Ўзбекистон Республикасининг Қонуни, 12.04.2022 йилдаги ЎРҚ-763-сон (lex.uz/docs/5957612).
6. Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари, 1-сон БХХС (25 банд), “Poligraf Super Servis” МЧЖ, Фарғона 2022, 17 бет.
7. Auditing: A Risk-Based Approach to Conducting a Quality Audit, Ninth Edition, Karla M. Johnstone, Audrey A. Gramling, and Larry E. Rittenberg, ©2014, 2012South-Western, Cengage Learning, -P 632
8. ifrs.org/issued-standards/list-of-standards/ifrs-7-financial-instruments-disclosures/#standard.
9. Аудиторлик текширувини режалаштиришда корхоналарда фаолият узлуксизлигини ўрганишнинг услубий хусусиятлари, ҚҚДУ хабаршысы, 1-сони 2023 йил.

УЎК 339.9

ЎЗБЕКИСТОНДА КАПИТАЛ БОЗОРИДА ИНВЕСТИТОРЛАР БИЛАН ИШЛАШИШ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ

Э.К. Тўйчиев, магистрант, Тошкент давлат иқтисодийёт университети, Тошкент

Аннотация. Мақолада капитал бозорида инвесторлар билан ишлашиш ва соҳага хорижий инвестицияларни жалб қилиш, улардан самарали фойдаланиш билан боглиқ жараёнлар ва унинг самарадорлигини ошириш бўйича сўз юритилган. Капитал бозорга хорижий инвестицияларни жалб қилишга таъсир кўрсатувчи омиллар ва соҳа олимларининг илмий ишлари ўрганилиб тадқиқот ишлари олиб борилган. Шу билан бирга инвесторлар билан ишлашиш самарадорлигини ошириш бўйича тавсиялар берилган.

Калим сўзлар: инвестор, маҳаллий ва хорижий инвесторлар инвестицион фаолият, салоҳият, капитал бозори, инвестицион самарадорлик, малакали мутахассислар.

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы работы с инвесторами на рынке капитала и привлечения иностранных инвестиций в отрасль, процессы, связанные с их эффективным использованием и повышением его эффективности. Изучены факторы, влияющие на привлечение иностранных инвестиций на рынок капитала и научные труды ученых отрасли, проведены научно-исследовательские работы. При этом даны рекомендации по повышению эффективности работы с инвесторами.

Ключевые слова: инвестор, отечественные и иностранные инвесторы, инвестиционная деятельность, потенциал, рынок капитала, эффективность инвестиций, квалифицированные специалисты.

Abstract. The article deals with working with investors in the capital market and attracting foreign investments to the sector, processes related to their effective use and increasing its efficiency. Factors affecting the attraction of foreign investments to the capital market and the scientific works of scientists of the field were studied and research works were carried out. At the same time, recommendations were made to improve the efficiency of working with investors.

Key words: investor, domestic and foreign investors, investment activity, potential, capital market, investment efficiency, qualified specialists.

Сўнги йилларда мамлакатимизда амалга оширилаётган инвестиция сиёсатидан кўзланган энг асосий мақсад хорижий инвестициялар иштирокида ташкил этилаётган корхоналарнинг маҳсулот ёки хизматларини экспортга йўналтиришдан иборат. Бунинг учун маҳаллий корхоналаримиз негизда ташкил этилаётган корхоналар фаолиятини янгича ташкил этиш, улардаги ҳиссабай иштирок этиш, яъни акциялар улушига асосан томонларнинг қарор қабул қилишида иштирок этиш, энг асосийси хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналарнинг маҳсулот ёки хизматларини ташқи бозордаги рақобатбардошлигини оширишга эришиш кабилар муҳим аҳамият касб этади. Хорижий инвесторларни жалб қилишда турли усулларнинг қўлланилиши ўзининг самарали мевасини ҳозирнинг ўзиданок бермокда.

Жадал ва мутаносиб иқтисодий ўсиш, чуқур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш ва иқтисодиётни диверсификация қилишда фаол ва аниқ йўналтирилган инвестиция сиёсати юритиш энг муҳим омил ҳисобланади. Ўзбекистон ўзига хос инвестицион иқлим ярата олди ҳамда бунга мамлакатнинг ресурсларга бой эканлиги ва уларни қазиб чиқариш, қайта ишлаш борасида корхоналарни ташкил этиш, мавжудларини модернизациялаш бўйича берилаётган кенг имкониятлар хорижлик инвесторларни кириб келишига замин яратди[1:96]. Шу ўринда инвестиция фаолиятидаги субъектлар инвесторлар бўлиб, маҳаллий ва чет эллик фуқаролар, ҳуқуқий шахслар ёки давлат эканлигини алоҳида таъкидлаб ўтизимиз керак. Инвестор – фойда олиш мақсадида инвестиция фаолияти объектларига ўзининг маблағларини ва (ёки) қарз маблағларини ёхуд жалб қилинган бошқа инвестиция ресурсларини инвестиция қилишни амалга оширувчи инвестиция фаолияти субъекти; маҳаллий инвесторлар – инвестиция фаолиятини амалга оширувчи Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, Ўзбекистон Республикаси резиденти мақомига эга бўлган чет эллик фуқаролар ва фуқаролиги бўлмаган шахслар, шу жумладан яқка тартибдаги тадбиркорлар, шунингдек Ўзбекистон Республикасининг юридик шахсларидир.

Чет эллик инвесторлар – чет давлатлар, чет давлатларнинг маъмурий ёки ҳудудий органлари, давлатлар ўртасидаги битимларга ёки бошқа шартномаларга мувофиқ тузилган ёки халқаро оммавий ҳуқуқ субъекти бўлган халқаро ташкилотлар, чет давлатларнинг қонунчилик ҳужжатларига мувофиқ ташкил этилган ва фаолият кўрсатадиган юридик шахслар, ҳар қандай бошқа ширкатлар, ташкилотлар ёки уюшмалар, чет давлат фуқаролари ва Ўзбекистон Республикасидан ташқарида доимий яшайдиган фуқаролиги бўлмаган шахслар[2:1] ҳисобланади. Бугуниги кунда капитал бозорида катта аҳамиятга эга бўлган яна бир муҳим устувор вазифа соҳага кўпроқ чет эл инвестицияларини кенг жалб қилиш, юртимизда хорижий

инвесторлар учун янада қулай шароитлар яратишга улкан эътибор қаратилиётганлигидир. Айниқса Янги Ўзбекистонда инвесторлар учун, айтиш мумкинки, кўп жиҳатдан бекиёс, ўта қулай инвестицион муҳит, имтиёз ва преференциялар тизими яратилиб бу ишлар янада такомиллаштирилмоқда. Мазкур жараёнларни янада тараққий эттириш ҳақида Президентимиз Ш.Мирзиёев қўйидагича таъкидлаб ўтган эди.

“Инвестиция муҳитини такомиллаштириш тармоқлар ва соҳалар кесимида инвестиция сиёсати самарасини ошириш, хорижий инвестициялар ва кредитлар ҳисобидан 2022-2026 йилларда амалга ошириладиган йирик инвестиция лойиҳаларини аниқлаштириш, иқтисодиётда давлат-хусусий шерикликни кенгайтириш масалалари диққат эътиборимизда бўлади. Шу асосда яна инвестиция фаолиятини амалга оширишнинг эркинлиги, инвесторлар ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини кафолатли ҳимоя қилиш, инвестициялар билан боғлиқ муносабатларни тартибга солиш мақсадида ягона Инвестиция кодексини ишлаб чиқиш зарурати мавжудлигини ҳам алоҳида таъкидламоқчиман”[3:135]. Давлат статистика қўмитаси маълумотларига кўра, 2021 йилнинг 1 июнь ҳолатига кўра, республикада хорижий капитал иштирокида фаолият кўрсатаётган корхоналарнинг сони 12 654 тани, шундан кўшма корхоналар 5993 та ва хорижий корхоналар 6 661 тани ташкил этмоқда. 2021 йилнинг 1 июнь ҳолатига, хорижий капитал иштирокида фаолият кўрсатаётган корхоналарнинг соҳалар бўйича сони:

- Саноат – 4 064 та
- Савдо – 3 440 та
- Қурилиш – 1 046 та
- Қишлоқ, ўрмон ва балиқчилик хўжалиги – 693 та
- Яшаш ва овқатланиш бўйича хизматлар – 540 та
- Ахборот ва алоқа – 352 та
- Ташиш ва сақлаш – 326 та
- Соғлиқни сақлаш ва ижтимоий хизмат кўрсатиш – 197 та

Шу билан бирга, 2021 йилнинг 1 июнь ҳолатига кўра, республикада хорижий капитал иштирокида фаолият кўрсатаётган корхоналарнинг сони 12 654 тани ташкил этмоқда. Бу ўтган йилнинг шу даврига нисбатан 1 648 тага кўп. Худудлар кесимида хорижий капитал иштирокида фаолият кўрсатаётган корхоналарнинг сони:

- Тошкент шаҳри – 7 518 та
- Тошкент вилояти – 1 365 та
- Самарқанд вилояти – 619 та
- Сурхондарё вилояти – 480 та
- Фарғона вилояти – 482 та
- Андижон вилояти – 364 та
- Бухоро вилояти – 317 та
- Наманган вилояти – 271 та
- Навоий вилояти – 241 та
- Қашқадарё вилояти – 229 та
- Жиззах вилояти – 219 та
- Хоразм вилояти – 189 та
- Сирдарё вилояти – 183 та
- Қорақалпоғистон Республикаси – 177 та[4:1].

Инвесторларнинг юртимизда тадбиркорлик фаолиятини олиб бориш кўрсаткичлари йил сайин ортиб бормоқда. Бу бежиз эмас, уларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш иқтисодий ривожланишимизнинг асосий йўлидир. Инвестор учун мамлакатнинг инвестицион жозибадорлигини баҳолаш, унинг имкониятларини ҳисобга олиш муҳим масала саналади.

Бугунги кунда Ўзбекистонда қулай инвестиция муҳитини мунтазам равишда яхшилаб боришни таъминлаш устувор вазифадир. Бунда давлатнинг асосий вазифаси капитал жалб қилиш учун қулай инвестиция муҳитини яратиш ва унинг жозибадорлигини ошириш билан изоҳланади. Хорижий инвестицияларни миллий иқтисодиётга жалб этишдан манфаатдорлик

ҳар қандай давлатнинг ўз инвестиция сиёсатини ишлаб чиқишини талаб этади. Бу сиёсат хорижий инвестицияларни жалб этишнинг ўзига хос йўналишини, шунингдек, уларни жалб этишни рағбатлантириш тизимини аниқлаб беради ва инвестиция фаолиятининг ҳуқуқий тартибини белгилайди[5:90]. Инвестицияларнинг қайд этилган турлари ва шакллари асосида тадбиркорлик, ишбилармонлик ва бошқа давлат томонидан таъқиқланмаган фаолиятларни барча инвесторлар томонидан амалий равишда йўлга қўйиш, маблағлар сарфлаш ва уларни амалиётга тадбиқ этиш чора тадбирларининг йиғиндиси инвестиция фаолиятини англатади.

Самара ёки даромад келтирадиган мулкӣ ва интеллектуал бойликлар, яъни инвестициялар қуйидаги шаклларда бўлиши мумкин:

- пул маблағлари, банклардаги мақсадли жамғармалар, пайлар, акциялар ва бошқа қимматбаҳо қоғозлар;

- ҳаракатдаги ва ҳаракатда бўлмаган мулклар (бинолар, иншоотлар, асбоб-ускуналар, ҳамда бошқа моддий бойликлар);

- муаллифлик ҳуқуқи, ноу-хаулардан ташкил топган мулкдорлик ҳуқуқлари ва бошқа интеллектуал бойликлар;

- ер ва бошқа табиӣ ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқлари ҳамда мулкчилик ҳуқуқлари;

- бошқа бойликлар.

Бозор иқтисодиётида инвестиция фаолиятини фуқаролар, ҳуқуқӣ шахслар (корхоналар, фирмалар, акционер жамиятлари ва бошқа типдаги мулк эгалари) ва давлат юритади. Инвестиция фаолиятини йўлга қўйишда ҳар бир мулк эгаси, биринчи навбатда ўз манфаатини кўзлаб ягона мақсадга, яъни фойда олиш ва самарага эришишни режалаштиради[6:183]. Ҳозирги кунда хорижий инвесторларнинг ўз маблағларини мамлакат иқтисодиёти учун сарфлашга қизиқтириш мақсадида давлат қонунлари асосида қўллаб – қувватланиши мақсадида улар учун имтиёзли молиявий шароитлар яратилган. Жумладан:

- хорижий инвесторлар капиталини сақланиши учун кафолатлар;

- қўрилган зарарларни қопланиши учун кафолатлар;

- солиққа тортиш тизимида уларга берилган имтиёзлар;

- фойда ва даромадларни хорижга олиб чиқиб кетишнинг эркинлиги ва имконияти

борлиги;

- божхона имтиёзларини мавжудлиги;

- хорижий инвесторлар мулклари ва уларнинг ўзларини хавф хатарлардан суғуртавий муҳофаза қилиш тизими яратилгани[7:9].

Шундай қилиб, хорижий инвестицияларнинг Ўзбекистонда иқтисодӣ ўсиш суръатларининг юқорилашига ҳисса қўшиши учун қуйидаги вазифаларни ҳал қилиш керак:

1. Иложи борича кўпроқ хорижий инвесторларни жалб қилиш ва қулай инвестиция муҳитини яратиш.

2. Хорижий инвестициялар билан бир қаторда ўз инвестицияларидан самарали фойдаланиш.

3. Корхоналар самарадорлигини ошириш мақсадида хорижий капитал қўйилмаларни рағбатлантириш.

4. Халқаро бозорда маҳаллий товарларнинг рақобатбардошлигини ошириш мақсадида илмӣ ва инновацион тараққиёт учун зарур инфратузилмани яратиш[8:73].

Капитал бозорини ривожлантириш агентлигининг директори Отабек Назиров: Мамлакатимиз иқтисодиётининг фундаментал кўрсаткичлари нуқтаи назаридан ёндашадиган бўлсак, хорижий инвесторлар томонидан Ўзбекистон капитал бозорига қизиқиш юқори. Сабаби, мамлакатнинг ресурс базаси ва мавжуд салоҳияти иқтисодиётнинг юқори суръатларда ўсишини таъминлаш учун етарли даражада... Бундан ташқари, уларни мамлакат фонд бозорига жалб қилиш учун қонун-қоидаларимиз нисбатан содда, тушунарли ва шаффоф бўлиши лозим[9:1] – дея мазкур соҳани янада ривожлантириш бўйича ўз таклифларини билдириб ўтган. Шунингдек ходимлар салоҳияти ва уларнинг маҳорати соҳани жадал тараққӣ эттиришнинг бош омили. Капитал бозори иштирокчиларининг малакасини ошириш, уларни ўқитиш ва қайта ўқитиш тизимини яратиш, соҳани билимли мутахассислар билан таъминлаш,

уларни қайта ўқитиш ва малакасини мунтазам равишда ошириб бориш мақсадида куйидагиларни амалга ошириш талаб этилади:

капитал бозорини тартибга солиш соҳасида билим ва кўникмаларга ўргатишга қаратилган кадрлар тайёрлашнинг комплекс тизимини яратиш;

нуфузли хорижий таълим муассасалари билан ҳамкорликда ўқув дастурларини ишлаб чиқиш;

кадрлар салоҳиятини ошириш бўйича институционал база яратиш, жумладан Банк-молия академияси ҳамда Иқтисодий тараққиёт ва камбағалликни қисқартириш вазирлиги хузуридаги Бизнес ва тадбиркорлик олий мактабида капитал бозори мутахассислиги бўйича алоҳида йўналишларни жорий этиш;

Молия вазирлиги ходимларини тайёрлаш ва қайта тайёрлаш ва капитал бозори ривожланган хорижий мамлакатларда уларнинг малакасини ошириш чораларини кўриш;

Молия вазирлигига юқори малакали, шу жумладан хорижий мамлакатларнинг қимматли қоғозлар бозорини тартибга солувчи органларида иш тажрибасига эга бўлган мутахассисларни жалб этиш[10:1]шулар жумласидандир. Ўзбекистонда капитал бозорида инвесторлар билан ишлашиш самарадорлигини ошириш мақсадида қуйидаги тавсияларни илгари сураман:

- инвесторларнинг фақат шаҳар эмас, овул-қишлоқлар равнақига пул тикиши учун уларга қулай амалий-ташкилий шарт-шароит яратиш;

- Капитал бозорда фаолият олиб бораётган инвесторларнинг ҳуқуқларини мустаҳкам ҳимоя қилиш;

- соҳадаги таълим тизимини илмий адабиётлар билан таъминлаш ва ёш олимларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш;

- халқаро тажрибаларни ўргатиш ва амалиётга кўпроқ талабаларни жалб қилиш;

- хорижий инвесторларни жалб қилишда илғор ва маҳоратли мутахассислар томонидан доимий маҳорат дарсларини ташкил этиш;

- инвестициялар ва молиявий таҳлил соҳасидаги мутахассислар ўртасида тажриба алмашиш ҳамда соҳа регулятори билан таклифлар алмашинувини таъминлаш;

Мақолани ёзиш даврида соҳадаги етук мутахассисларнинг фикрлари диққатимни тортди. Айниқса, бу борада менда икки ҳил прогноз мавжуд – дейди, Капитал бозорини ривожлантириш агентлигининг директори Отабек Назиров: Биринчиси – барқарор, яъни вазият деярли ҳозиргидек бўлиб қолаверади, ривожланиш эса ҳозирги суръатларда давом этади, айтарли катта ўзгаришлар бўлмайди. Иккинчиси – оптимистик прогноз, агар биз таклиф қилган стратегиядаги ўзгаришлар қабул қилинса (Президент фармони шаклида) ва ушбу стратегияни амалга ошира олсак, умид қиламанки, мазкур сценарий бўйича биз фонд бозорига қимматли қоғозлар чиқарилиш ҳажмини ЯИМнинг 10 фоизга тенг миқдоригача оширишга муваффақ бўламиз. Ўзбекистонда капитал бозорида инвесторлар билан ишлашиш самарадорлигини оширишда халқаро молия бозорлари билан фаол интеграциялашув, замонавий ахборот-коммуникация технологияларидан кенг фойдаланиш зарурияти ҳам сезилмоқда.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Жамолов Ж. Ўзбекистон иқтисодиётига хорижий инвестицияларни жалб қилиш ва улардан самарали фойдаланиш йўллари. Жур. “Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” (Economics and Innovative Technologies) ilmiy elektron jurnali. №1/2022,. (89-98). Манба: <http://iqtisodiyot.tsue.uz>

2. 2019 йил 25 декабрдаги “Инвестициялар ва инвестиция фаолияти тўғрисида”ги 598-сон Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. Манба: <https://lex.uz/docs/4664142>

3. Mirziyoyev Sh. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent, O'zbekiston. 2021. 464 b

4. Ўзбекистон Республикаси Президенти хузуридаги Статистика агентлиги сайти. Манба: <https://stat.uz/uz/>

5. Зайниддинов Р. Ўзбекистонда инвестицион муҳит жозибadorлигини ошириш борасида илғор хорижий тажрибалардан фойдаланиш йўллари. “Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” электрон журнали. № 5, sentyabr-oktyabr, 2020. 90-101 бетлер.

6. Каримов Н.Ф., Хожиматов Р.Х Инвестицияни ташкил этиш ва молиялаштириш. –Тошкент.: ТДИУ, 2011. 801 бет.

7. Аманов О., Ёдгоров А. Инновацион лойиҳаларни амалга оширишда хорижий инвестицияларнинг ўрни. Конф. “Инновацион иқтисодиёт: муаммо, таҳлил ва ривожланиш истикболлари”. Халқаро илмий-амалий анжумани тезислар тўплами (3 – қисм). Қарши. “Интеллект” nashriyoti, 2021- 489 бет. 7-11

8. Хамраева С., Йўлдошев И., Камолов С. Худудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришда хорижий инвестицияларни жалб этиш аҳамияти. Конф. “Инновацион иқтисодиёт: муаммо, таҳлил ва ривожланиш истикболлари”. Халқаро илмий-амалий анжумани тезислар тўплами (3 – қисм). Қарши. “Интеллект” nashriyoti, 2021- 489 бет. 70-74 бетлар.

9. Назиров О. Умидли реалист бўлиш керак. Манба: <https://www.uzanalytics.com/iqtisodiet/6772/>

10. 2021 йил 13 апрелдаги “Капитал бозорини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 6207-сон Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. Манба: <https://lex.uz/ru/docs/5371091>

УЎК 334.72

**ДАВЛАТ-ХУСУСИЙ ШЕРИКЛИК АМАЛИЁТИДА МОЛИЯВИЙ
МУНОСАБАТЛАРНИ АМАЛГА ОШИРИШНИНГ НАЗАРИЙ ЖИХАТЛАРИ**
Ш.Х.Турсунов, доцент, Қарши муҳандислик иқтисодиёт институти, Қарши
З.И.Рузиев, доцент, Қарши муҳандислик иқтисодиёт институти, Қарши

Аннотация. Мақолада давлат-хусусий шерикчилиги амалиётида инвестицияларни жалб қилиш, ҳокимият ва хусусий бизнес ҳамкорлигини йўлга қўйиш юзасидан маълумотлар батафсил ёритилган.

Калим сўзлар. Давлат-хусусий шерикчилиги, хусусий инвестициялар, модернизация, эксплуатация ва хизмат кўрсатиш, ҳокимият ва хусусий бизнес ҳамкорлиги.

Аннотация. В статье подробно освещается информация о привлечении инвестиций, налаживании взаимодействия государства и частного бизнеса в практике государственно-частного партнерства.

Ключевые слова. Государственно-частное партнерство, частные инвестиции, модернизация, эксплуатация и ремонт, государственно-частное партнерство.

Abstract. The article details information on attracting investments, establishing interaction between the state and private business in the practice of public-private partnership.

Keywords. Public-private partnership, private investment, modernization, operation and repair, public-private partnership.

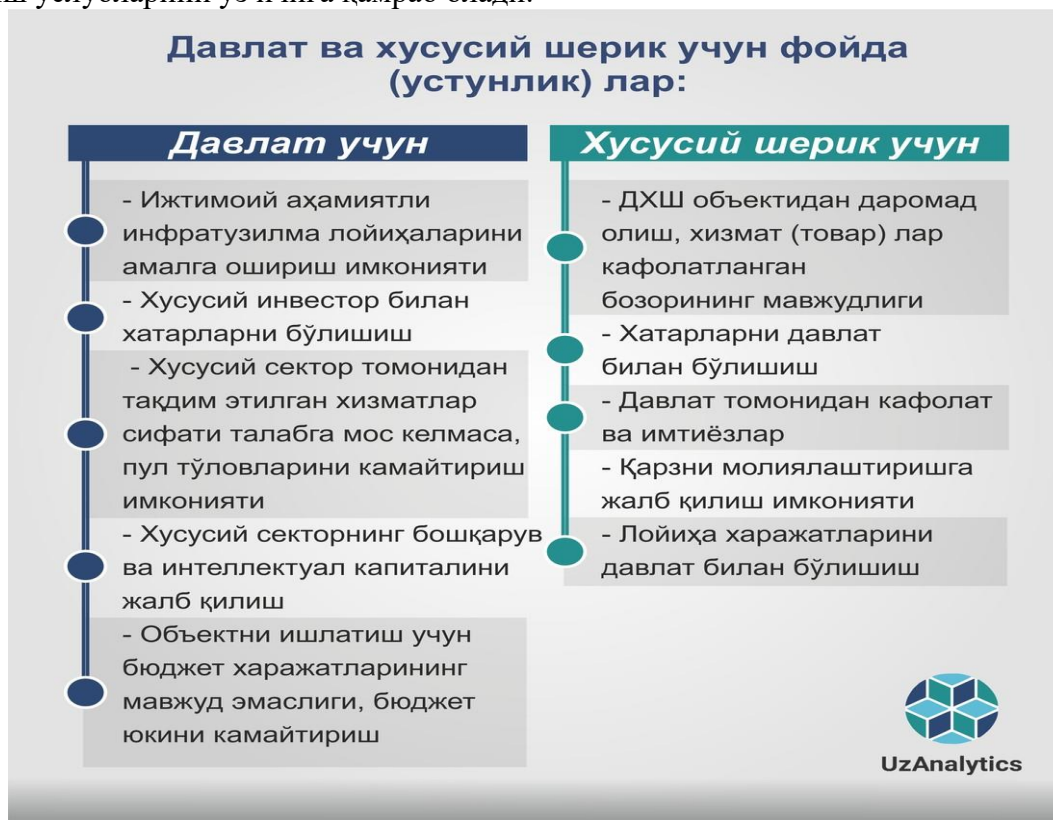
Ўзбекистон ҳукумати ижтимоий муҳим инфратузилма лойиҳаларини амалга оширишга хусусий секторни жалб этиш бўйича фаол ҳаракат қилиб келмоқда. Ҳокимият ва бизнес ўзаро манфаатли ҳамкорлигининг замонавий шакллари ишлаб чиқиш ва жорий этиш давлат бошқарувида 2017 йилда бошланган ислохотларнинг бир қисмидир. Ушбу вақт давомида ҳукумат мактабгача таълим, соғлиқни сақлаш ва коммунал хўжалик каби соҳаларда давлат-хусусий шерикчилигини ривожлантириш бўйича қатор чора-тадбирларни ишлаб чиқди.

2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясига мувофиқ Ўзбекистон Республикасида мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ривожланиши вазифаларини амалга оширишда ўзаро фойдали ҳамкорлик самарадорлигини оширишга йўналтирилган давлат-хусусий шерикликнинг замонавий механизмларини жорий қилиш давлат бошқаруви тизимини ислоҳ қилиш доирасидаги асосий йўналишлардан бири ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан 2019 йилнинг 10 майида охириг икки йил давомида ишлаб чиқилган ва муҳокама қилинган «Давлат-хусусий шериклик (ДХШ) тўғрисида»ги Қонун имзоланди.

Давлат-хусусий шериклик – бу хусусий инвестицияни жалб қилиш ҳамда илғор бошқарув тажрибаларини жорий қилиш, шунингдек давлат хизматлари сифатини ошириш мақсадида тузилган узоқ муддатли ўзаро манфаатли шартнома ва битимлардир. Шу билан бирга, тасдиқланган лойиҳаларга таъсир қилувчи хавф-хатарлар тўғри тақсимланади ва хусусий шерик асосий хавф-хатар ва молиялаштиришни ўз зиммасига олади. Энг асосийси, давлат ушбу лойиҳаларни тартибга солишда ўз ваколатларини сақлаб қолади. Давлат-хусусий шериклик лойиҳаларида давлат томонидан қўшиладиган ҳисса хусусий шерик мажбуриятлари орқали қопланади. Бундан ташқари, томонларнинг мажбуриятлари самарадорлиги бўйича кўрсаткичлар аниқ белгилаб қўйилади. Анъанавий шаклдаги давлат-хусусий шериклиги - бу қурилиш, молиялаштириш, модернизация, эксплуатация ва хизмат

кўрсатиш услубларини ўз ичига қамраб олади.

1-расм. Давлат ва хусусий шерик учун фойда (устунлик)лар [1]

2022 йилнинг 24 март куни Тошкентда бўлиб ўтган халқаро инвестиция форумида Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев нутқ сўзлаб, бунда “Ўзбекистонда хорижий инвесторлар билан биргаликда давлат хусусий шериклик механизмини жорий қилган ҳолда энергетика, транспорт, соғлиқни сақлаш, таълим, инфратузилмани ривожлантириш ва йўл қурилиш соҳаларида умумий қиймати 15 млрд долларлик 200 дан ортиқ лойиҳаларни амалга ошириш режалаштирилган” [2] дея таъкидлаган эди.

Ҳокимият ва хусусий бизнес ҳамкорлигининг энг оддий кўринишдаги схемаси қуйидагича:

– давлат ижтимоий инфратузилма объектини (масалан, клиника, йўл, боғча, мактаб ва ҳ.) қуриш ёки модернизация қилишни режалаштираётганини эълон қилади ва сармоядорларни тендерга таклиф этади.

– Танловда ғолиб бўлган хусусий компания лойиҳани молиялаштиради (капитални жалб қилади), иншоотни куради (ёки модернизация қилади) ва бутун ҳаётӣ цикл давомида ушбу объектни бошқаради.

– Давлат ва хусусий компания ўртасида тузилган шартнома муддати якунида ундаги шартларга кўра объект ё давлатга топширилади, ё хусусий компания кўлида қолади. Давлат ўз навбатида хусусий шерикнинг барча харажатлари, кредит фоизлари ва даромадларини ўз ичига олган ойлик унитар тўловларни амалга оширади.

Давлат-хусусий шериклик энг аввало давлат ва бизнеснинг инфратузилмаларни ташкил этиш ҳамда ижтимоий жиҳатдан муҳим хизматларни кўрсатишда молиявий, технологик ва бошқарув ресурсларининг бирлашувидир. Бундай ҳамкорликда муносабатлар давлат ва хусусий компаниялар кооперацияси сингари барпо этилади.

Давлат-хусусий шериклик механизмидан дунёнинг барча ривожланган мамлакатларида иқтисодиётнинг кўпчилиги соҳаларида кенг фойдаланилмоқда.

Хусусан, давлат-хусусий шериклик ёрдамида инвестициялар йўл инфраструктураси, аэропортлар, темир йўллар, қишлоқ хўжалиги, таълим, тиббиёт соҳаларига йўналтирилган. Давлат-хусусий шериклик бўйича дунёда Буюк Британия, Германия, АҚШ давлатлари етакчи саналади. Ушбу лойиҳа бошқа мамлакатларда ҳам кенг оммалашмоқда, МДХга аъзо

мамлакатларда бундай лойиҳалар Россия Федерацияси ва Қозғоғистонда ривожланган. Қишлоқ ва сув хўжалигида давлат-хусусий шерикликдан фойдаланиш бўйича Жанубий ва Жанубий-Шарқий Осиё мамлакатлари пешқадамлик қилмоқда.

Давлатимиз раҳбари Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномасида туризм, ҳудудларда замонавий ишлаб чиқариш ва муҳандислик-коммуникация тармоқларини, аэрокосмик технологияларни жорий этиш соҳаларида давлат-хусусий шериклик муносабатларини ривожлантириш белгилаб берилди.

Айни дамда давлат-хусусий шериклик тўғрисидаги шартномада иштирокчилар ўртасида хавфларнинг бўлиниши аниқ ва равшан қилиб кўрсатилиши шарт ва муҳимдир. Ушбу шаклдаги муносабатларга давлат органларининг ваколатлари аниқ баён этилган қонунчилик базаси керак.

Тарихий маълумотларга кўра, давлат хусусий тадбиркорлар билан деярли барча даврларда ҳамкорлик қилган ёки кооперацияда бўлган. Ўрта асрларга келиб, ҳокимият ва хусусий шахслар ўртасидаги муносабатлар ҳуқуқий шаклга ега бўлди. Христофор Колумбнинг 1492-йилдан 1504-йилгача бўлган экспедициялари ана шундай шаклдаги ҳамкорликнинг ёрқин мисолидир. Қироллик Христофор Колумбга дон унвонини тақдим этади. У сафарни муваффақиятли якунласа, эгаллаган ерларини бошқариш ва у ерларнинг фойдали қазилмаларидан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлган. 1491-йилда тузилган шартномага кўра Колумб харажатларнинг саккиздан бир қисmini ўз бўйига олган. Тузилган шартноманинг молиявий натижаси қуйидагича тақсимланган: олиб келинган товарлар ва табиий ресурсларнинг 90 фоизи ҳукуматга ўтган, 10 фоизи эса сарфланган харажатлардан ташқари Христофор Колумб ҳисобига ўтган.

Инсониятнинг янги тарихий даврида ҳокимият ва хусусий тадбиркорларнинг ҳамкорлиги тобора ошиб борди, шунга яраша қўшма инфратузилма лойиҳалари сони ҳам анча кўпайди. Сувайш ва Панама каналлари лойиҳаси улар орасидаги энг йириги ҳисобланади. 1855-йилда “Сувайш каналининг умумий компанияси” хусусий корхонаси Миср вице-қиролидан Қизил ва Ўрта денгизни бирлаштирувчи Сувайш каналини қуриш учун концессияни амалга ошириш ҳуқуқини олади. Компания акцияларининг 44 фоизи Миср ҳукумати, 53 фоизи Францияга тегади, қолган 3 фоиз акцияларни бошқа мамлакатлар харид қилади. Концессия шартларига кўра лойиҳадан олинган даромад қуйидагича тақсимланиши кўзда тутилади: акциядорларга фойданинг 75 фоизи, Миср ҳукумати 15 фоизи, компания асосчиларига эса қолган 10 фоизи. Қурилиш ишлари 11 йилдан сўнг якунланади ва канал кемалар қатнови учун 1869-йил ноябрда очилади. Ҳозирги кунда канал эксплуатациясидан олинган маблағлар Миср ғазнасига тушадиган валютанинг салмоқли улушини ташкил этади.

Париждаги машҳур Эйфел минорасининг қурилиши концессияга яна бир ёрқин мисол бўла олади. 1887-йилда Александр Гюстав Эйфел Париж шаҳри муниципалитети билан шартнома тузади. Унга кўра минора 25 йил фойдаланиш шarti билан ижара ҳуқуқи асосида унга тақдим этилади. Шунингдек, 1,5 млн олтин франк миқдорида субсидия тўлаш ҳам кўзда тутилади. Бу минорани қуриш харажатларининг 25 фоизига тенг эди. Минора эксплуатация вақтида экскурсиялар, лифтларга чиқиш учун сотилган чипталар, сувенир сотиш ҳуқуқини бериш, ресторанлар ижарасидан тушган пул ҳисобига ўз харажатларини оқлади.

Сўнгги 30 йилда 130 дан ортиқ мамлакатда давлат-хусусий шериклик механизми фаол жорий этилаётгани кузатилмоқда. Жаҳон банки маълумотида кўра, мазкур механизм ёрдамида инфратузилма лойиҳаларига хусусий инвестицияларнинг қарийб 15-20 фоизи жалб қилинапти.

Европада давлат-хусусий шериклигини жорий этиш бўйича Буюк Британия, Франция ва Германия асосий етакчилар ҳисобланади. Умуман олганда, Европа иттифоқи бўйича 2010-йилдан 2016-йилга қадар умумий қиймати 111 млрд. Евро миқдорида 541 та давлат-хусусий шериклик лойиҳаси амалга оширилди. Бунда таълим (156 та лойиҳа) ва транспорт (111 та лойиҳа) секторлари давлат-хусусий шериклик лойиҳаларидаги устувор тармоқлардан бўлган. Шу ўринда таъкидлаб ўтиш лозимки, бугунги кунда хусусий сектор инвестицияларини мамлакат инфратузилмасига йўналтириш, халқаро молия институтлари маблағлари орқали

молиялаштириш жараёнларининг кенгайиб бораётганлиги, давлат ва хусусий тармоқлар ҳамкорлигида молиявий муносабатларни токомиллаштириш, янги молиялаштириш механизмларини қўллашга эҳтиёжни ошироқда. Бироқ, давлат-хусусий шериклигида хусусий сектор манфаатини оширилиши, молиявий муносабатларни токомиллаштирилиши, мулкӣ ва қарз муносабатларида шерикларнинг ўз позицияларини белгилаши, хусусий сектор учун давлат кафолатларининг етарли даражада эмаслиги, бу эса Республикамизда давлат хусусий шериклик асосидаги инфратузилма лойиҳаларини амалга ошириш учун хусусий сектор иштирокини рағбатлантирадиган самарали ва шаффоф, сиёсат, ҳуқуқӣ ва институционал асосларнинг ривожлантиришни токомиллаштирилишини такоза этмоқда.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. <https://uzanalytics.com/category/iqtisodi%d0%b5t/graphics/>
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг биринчи Тошкент халқаро инвестиция форумининг очилиш маросимидаги нутқи. Тошкент. 24 март 2022 йил.
3. Атамуродов Т., Ҳамроев Б. Хусусий тармоқ ва давлат ҳамкорлиги. Монография, Тошкент молия институти,–Т.: —Иқтисод-Молия, 2013.
4. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари

UO'K 711.424.3

O'ZBEKISTONNING TOG'OLDI HUDUDLARDA AHOLI TURAR JOYLARI VA QISHLOQ AHOLI PUNKTLARINI JOYLASHUVI TAHLILI**S.A.Qodirova, prof., Toshkent qurilish arxitektura instituti, Toshkent****A.Raxmonov, katta o'qituvchi, Toshkent qurilish arxitektura instituti, Toshkent**

Annotatsiya. Ushbu maqolada togli zonalarda qishloq aholi punktlarining zamonaviy loyihalari taklif etish, qishloqlarda zamonaviy turar joylar loyixalari bunyod etish va qishloqlarda sugoriladigan er maydonlarini saklab kolish..

Kalit so'zlar: Qishloq aholi punktlari, iqlimiy, reyl'ef bo'yicha loyixalash

Аннотация. В этой статье предлагаем современные проекты сельских поселений в горных районах, строительство современного жилья в сельской местности и обслуживание орошаемых земель в сельской местности.

Ключевые слова: Сельские поселения, климат, планировка местности.

Abstract. This article propose modern project of rural settlements in mountainous areas, build modern housing projects in rural areas and maintain irrigated lands in rural areas.

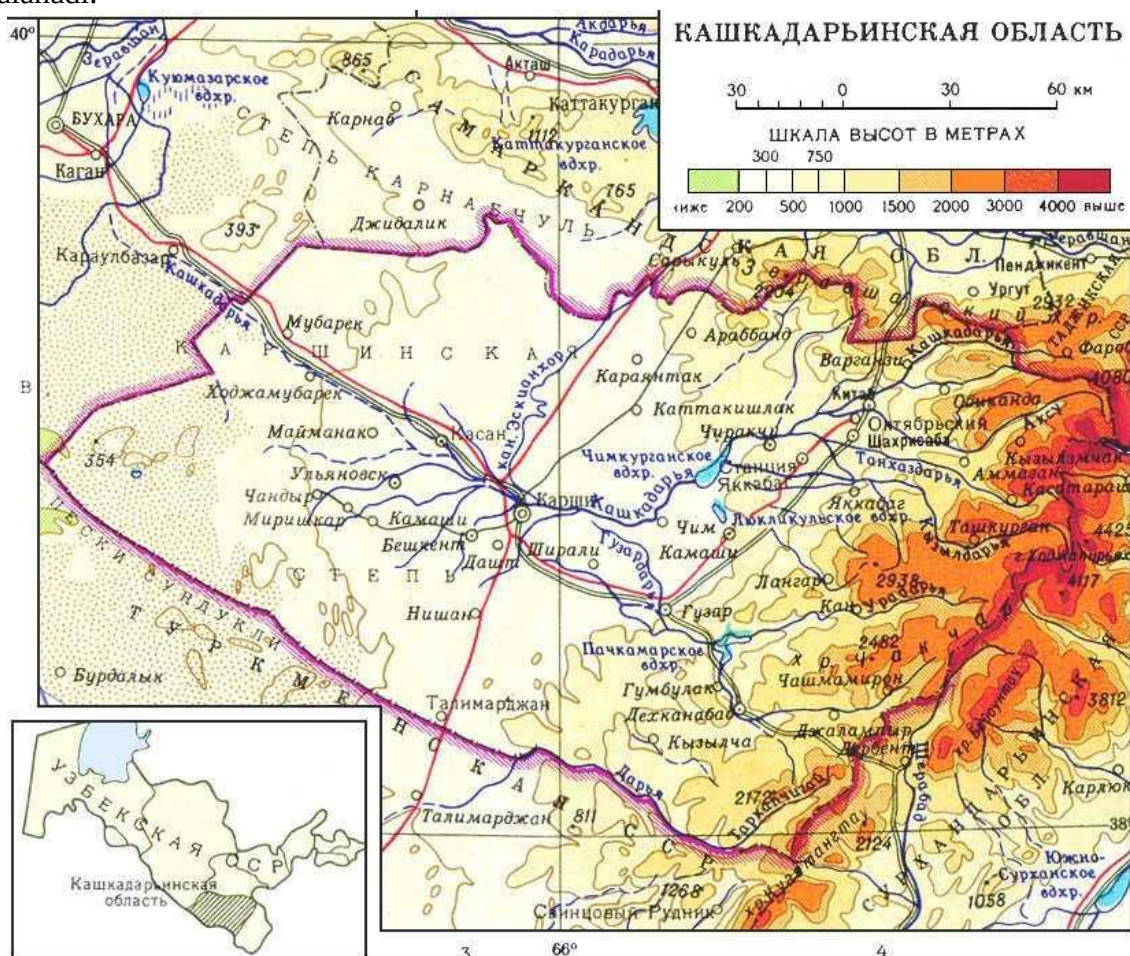
Key words: Planning of rural settlements, climate, terrain.

Mamlakatimizning aholi sonining asosiy qismi tekislik, ya'ni har tomonlama qulay ijtimoiy iqtisodiy jihatdan har kimni o'ziga jalb qiladigan muhitda istiqomat qilishadi. Shahar aholisining asosiy qismi bizning yurtimizda tekisliklarda istiqomat qilishadi. Geografik joylashuvi barchamizga ma'lumki asosan tekislik va past teksliklardir. Loyihaviy jixatdan ham biz bilamizki, tekisliklarda nafaqat yashash balki loyihalar muhandislik tarmoqlari eng qulaydir. Men e'tibor qaratadigan jihat esa tog' oldi hududlardir. Tahlil qilib ko'radigan bo'lsak, mamlakatimizda aholining o'rtacha 15-25% qismi tog'li va tog' oldi hududlarda istiqomat qilishadi. Mening o'z tahlilim natijasida Samarqand va Qashqadaryo viloyati chegaradosh qismida tog' oldi hududida istiqomat qilib kelayotdan aholining joylashgan joyi dengiz sathidan 1000-2000m balandlikda ishtiqlomat qilishadi. Tabiiyki bu juda ko'p omillarga qiyinchiliklar tug'diradi.(1-rasm) Omillarni qator qilib keltirib o'tadigan bo'lsak- iqlimiy, ijtimoiy iqtisodiy geografik va boshqa jihatlar qiyinchilik tug'diradi. Davlatimiz rahbari tashabbusi bilan so'nggi yillarda aholi turmush tarzini yaxshilashga qaratilgan qator tadbirlar amalga oshib bormoqda. Davlat dasturining ishlab chiqilishi va izchillik bilan hayotga joriy qilinayotgani bu sohada yangi davrni boshlab berdi.

Aholi turar joylari va aholi tomonidan qurilgan binolar tog'li reyl'efga o'z navbatida joylashadi va hovli uchun katta bo'lmagan maydon hosil bo'ladi.

Tabiiy tog'li sharoitdan kelib chiqib yashash uylari yerto'lali qilib loyihalanishi, tekis joylashtirish uchun bu sharoit muhim hisoblanadi. Tog'li yerlarda aholi punktlari turar joylari xalq me'morchilik mavjud materiallaridan, toshdan cho'pkoridan va pahasli devorlardan qurilgan. Shuning uchun ham tog'li aholi punktlarida xalq arxitekturasi dizayn yechimlari tabiiy qurilish materiallari bilan xarakterlanadi. Tog'li zonalarda hunarmandchilik va me'morchilik san'ati madaniyati ko'proq Farg'ona vodiysining tog'li hududlarida keng rivojlangan. Biz buni tahlil qilib aytishimiz mumkinki, qurilish materiallari arzonga tushishi va cho'pkoridan qurilgan uylar esa zilzilaga bardosh bera olishi o'z isbotini topgan. Tabiiyki tog'li zonalarda tekis yer maydonlari katta emas, bu sharoitda tog'li zonalarda qishloq aholisi yerdan unumli foydalanish uchun tekislik hosil qilib, yashab kelayotgan uyning osti esa uy hayvonlari(molllar va qo'y qo'zilar)ni saqlash, usti esa ekin va uy uchun hovli sifatida foydalanilgan. Tog'li zonalari aholi turar joylari reyl'ef sharoiti, iqlimi demografik tarkibi, va xo'jalik turiga qarab turlarga ajratish mumkin. O'zbekiston Respublikasida tog' va tog' oldi zonalari aholining ijtimoiy qatlamidan kelib chiqib asosiy 4 ta guhuharga ajratishimiz mumkin. 1-Navbatda bo'lib erkin loyihlanandigan hududlar er maydonlari keng miqyosda bo'lib tog' bag'ridan pastroqda joylashgan bo'lib ekin maydonlari va bog'dorchlik maydonlari tog'dan pastroqda joylashgan bo'ladi. 2- kichik aholilar uchun muljallangan bo'lib,

qishloq maydoni katta bo'lmaydi. 3- Aholi punklari baland tog'li joylarda qurilishga mo'jallanadi, ekin va qishloq xo'jaligi uchun maydonlari juda kam bo'ladi. 4- Aholi punklari uylari kichik kichik terassali uylarda loyihalanadi. Kichik hovlili uylar, qo'shni hovli bilan bog'langan holda loyihalanadi.

Qashqadaryo viloyatida tog'li zonalarada aholi uylari ikki oilaga muljallangan bo'lib, uying rejasida ikki xonali uylar, burchakli ayvonlar, uch xonali uylarda o'rtasi ayvon shaklida bo'ladi. Yashash uylari esa peshayvon atrofi bo'ylab joylashadi. Qashqadaryo bilan Nurota uylari loyihalari bir biriga o'shashdir.

4-rasm. Tog'li hududlar uylarning joylashuvi (O'zbekiston)

Qishlog'ga xos turmush tarzining an'anaviy tizimini o'zgartirish qishloq uchun shakllangan va bugungi kunda mavjud bo'lgan maishiy ehtiyojlardan sifatliroq maishiy xizmatlarni taqdim etishni

rivojlantirish yo'li bilan amalga oshirish mumkin. Buning uchun maishiy xizmat ko'rsatish obyektlari sonini keskin oshirish va ularni imkon qadar tezroq ishga tushirish talab qilinadi. Uy-joy qurilishi bilan birga xizmat ko'rsatishning mintaqaviy tizimini yaratish hozirgi kunning eng dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Bunda mahalliy muhandislik tarmoqlarini (isitish tizimi, suv ta'minoti va kanalizatsiya), gazlashtirish, telefonlashtirish tizimlarini yaratish katta ahamiyatga ega.

Samarqand viloyati Urgut tumani tog'li zonalarida aholi turar joylari iqlimiy jihatdan janub tomondan quyosh tushishi nisbatan kamligi hisobiga qish anchagina (-40 gradus) atrofida sovuq bo'ladi. Yoz faslida esa nisbatan iliq havo ba'zida yomg'irli bo'lib o'tadi. Janubiy tomondagi aholi uylari arzon qurilish matiriallari loydan uy-joylarini qurishsa, shimol tomonga qarab turgan uy-joylar esa tosh matiriallaridan bunyod etishadi. Tahlil natijasida esa buning sababalaridan birinchi navbatda tog'da toshlarning ko'pligidir. Aholi uylarining quyoshga nisbatan joylashuvi va xonalarning tartib yonma-yon turishi o'z o'zidan kelib qolmagan. Bir necha asrlar davomida bu qulaylik kelib chiqqanligi barchamizga ma'lumdir. Bu esa o'z nomi bilan osha mashxur bizning "milliy" uylarimizdir. Aytlib o'tilganidek bu binoning ko'rinishi iqlimiy va mavsumiy shartlar hamda mahalliy ob-havo sharoitidan kelib chiqqandir. Tog'li va tog' oldi hududlarning aholi uylarining shomollatish tizimiqa e'tibor qaratadigan bo'lsak, tekisliklarga nisbatan havo salqin va shomollatish tabiiy ravishta baydo bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Архитектура горьей районов Узбекистана D.A.Nozirov Tashkent : Fan, 1984. - 125
2. КМК 2.01.04 – 94. «Loyihalash uchun ijtimoiy va fizikaviy geologik ma'lumotlar». Toshkent, 1994 y.
3. КМК 2.08.01 - 05. «Turar joy binolari» Toshkent, 2005 y.
4. Архитектурное проектирование жилых зданий. М., Стройиздат 1990.
5. "Туризм тўғрисида"ги қонун 20 - август 1999 йил.
6. Икромов А.А. "Халқаро туризмда маркетинг стратегияси ва реклама" магистирлик диссертациясидан 2004 йил.

УЎК: 725.945: 72.025.5

ХИВАДАГИ «ЖУМА МАСЖИД» МЕЪМОРИЙ ЁДГОРЛИГИНИНГ ТЕХНИК ҲОЛАТИ БЎЙИЧА МОНИТОРИНГ НАТИЖАЛАРИ

Г. С. Дурдиева, арх.ф.д., Хоразм Маъмун академияси, Хива

А.К.Заргаров, к.и.х., Хоразм Маъмун академияси, Хива

Б.Худайберганов, к.и.х., Хоразм Маъмун академияси, Хива

Аннотация. Ушбу мақолада Хива шаҳрининг "Ичан Қалъа" музей қўриқхонасида жойлашган "Жума Масжид" меъморий ёдгорлигининг техник ҳолатини аниқлаш бўйича олиб борилган тадқиқот натижалари ёритилган.

Калит сўзлар: меъморий ёдгорлик, структура, масжид, томёпма, ёғоч устун, мониторинг, тадқиқотлар, термит, таъсирлар, zilzilaбардошлик.

Аннотация. Для выявления технического состояния конструкций памятников архитектуры Джума Мечета, расположенного в Ичан-Кале г. Хивы, производилось инженерное обследование его несущих конструкций.

Ключевые слова: памятников архитектуры, мечеть, стены, деревянные колонны, структура, исследование, мониторинг, воздействия землетрясения.

Abstract. This article discusses the results of observation monitoring to determine the current condition of the architectural monument of the Juma Mosque, located in the museum reserve "Ichan Qala" in Khiva.

Key words: Architectural monument, tower, mosque, roof-slab, wooden columns, current state, mud-plaster, termite, repair, monitoring.

Хиванинг "Ичан Қалъа" музей қўриқхонасида жойлашган, минг йиллик тарихга эга бўлган Жума Масжид ўзига хос меъморий композицияси ва қурилиши билан бошқа обидалардан ажралиб туради (1-расм). X асрда Хоразмга келган араб сайёҳи Ал-Муқаддасийнинг гувоҳлик ёзишича, масжид IX-X асрларда бунёд этилган. Муқаддасийнинг

“Аҳсан ат тақосим фи маърифат ал-Ақолим (мамлакатларни ўрганиш учун энг яхши тақсимот)” асарида Хива ҳақида шундай маълумотлар келтирилган:- «Хива чўл чеккасида жойлашган азим бир шаҳардир ва дарёдан чиқарилган канал бўйидадир. Унинг катта Жомеъ масжиди бор» [1].

Тарихий маълумотларга қараганда ушбу масжид минораси 1788 йилда Абдурахмон Меҳтар томонидан қайта қурилган. Минора Хиванинг Ичан-Қалъа музей кўрикхонаси ҳудудидаги иккита Хонкўчасининг кесишган жойида қурилган бўлиб, ташқаридан келган сайёҳлар учун ҳам мўлжал вазифасини ўтайди. Масжидга тўрт томондан ҳам кириш эшиклари ўрнатилган бўлиб, унинг Бош эшиги шимолга қаратилган.

Беш мингга яқин киши намоз ўқиши мумкин бўлган бу масжидда ёғоч ўймакорлиги санъатининг қадимги ва энг чиройли намуналари ҳар бир кўрган кишини ҳайратга солади. Бу устунларнинг айримлари XIII-XV асрларда ишланган бўлса, катта кўпчилиги XIX-XX асрларга тааллуқли. Бугунги кунгача сақланган бу устунларнинг 12 таси, яъни энг қадимгилари X-XII асрларда ишланган. Устунларга қадимий Хоразм хаттотлик санъатини қўллаган ҳолда тарихий маълумотлар ва ҳадислар ёзилган. [2]

Масжиднинг қоқ ўртасида кичик гумбаз остида сув сақлаш учун махсус қозон жойлашган. Энг ажабланарли томони шундаки, масжид фаолият юргизган Хива хонлиги даврида мазкур қозоннинг ҳеч қаеридан олов ёқилмагани ҳолда ичида доимо иссиқ сув бўлган. Кексаларнинг айтишича, ушбу қозондаги сув ер остида ёқилган фақат биттагина шамдан иссиқлик олган. Ушбу қозон калций-корбанат(оҳактош)дан ишланган экан. Қозонга солинган сув маълум вақтдан кейин илиқ ҳолга келади, бу мўъжизанинг сирини ўша даврда фақатгина махсус уста-меъморлар билишган. Масжид қурилишидаги ушбу оқилона тадбир ўша даврдаги уста-меъморларнинг мавқеини омма ўртасида янада оширган.

1-расм. Жума Масжиднинг кўриниши

2-расм. Устундаги бўйлама ёриқ

Жума Масжид 1940-50 йилларда туманнинг пахта ва донини сақлаш учун омборхона вазифасини ўтаган, ноёб ёғоч устунлар ўша даврда ўта зарарланган. 1959-60 йилларда Жума Масжид заминида олиб борилган археологик қазилмалар вақтида 5 метр чуқурликдан сопол идишларнинг бўлаклари топилганлиги обиданинг қадимий эканлигидан далолат беради. 1996-1997 йилларда Жума Масжиди тубдан таъмирланди ва кўпчилик устунлар яна алмаштирилди. 1987 йилдан масжид “Хоразм ёғоч ўймакорлик музейи» сифатида ишлаб турибди. 1997 йил 20-октябрда масжид биносида Хиванинг 2500 - йиллигига бағишланган халқаро симпозиум ўтказилди.

Масжид томининг умумий майдони 2530 м² бўлиб, ички майдони 55,0х45,0 метр, баландлиги 4,5 метр. Масжид тўла пишган ғиштдан тикланган ва квадрат шаклидаги ғишт ўлчамлари – 27,5 х 27,5 х 6,5 см; Ғишт теришда ганч қоришмасидан фойдаланилган. Масжид кўп устунлик (гипостиль) иншоотдир. Унинг томи энлик текис тўсинлар билан ёпилган, саҳни

ғоят кенг, шаҳарнинг жума намози ўқигани келган барча намозхонларини бемалол ўз ичига сиғдира олган. Икки жойдан ёруғлик тушиб турадиган ва ҳаво алмашадиган фонарлар қилинган. Жанубий деворида муқарнас нақшли меҳроб жойлашган.

Минорасининг баландлиги 32,5 м, асос диаметри 6,2 метрни ташкил қилади. Минора масжиднинг Бош шимолий .фасадида жойлашган ва тепа қисмига қараб 7 та жойидан яшил кошин белбоғчалар билан безатилган, ҳамда фонар қисмида 4 та ёритувчи дарчалар бўлиб, 3 қатор оддий сталактидалар билан яқунланган [3].

2006-2008 йиллар давомида «Ичан Қалъа» музей қуриқхонаси ҳудудида жойлашган 54та тарихий меъморий ёдгорликларнинг техник ҳолатини ўрганиш бўйича мониторинг кузатув ишларини олиб бордик. Шу жумладан, Жума Масжид ва унинг минораси бўйича ҳам бир қатор илмий тадқиқот ишларини бажардик.

Жума Масжид туманнинг пахта ва донини сақлаш учун омборхона вазифасини ўтаган (1940-50 йилларда) даврда, обидадан ногўри фойдаланганлар. Ноёб ёғоч устунлар ўша даврда ўта зарарланган. Мониторинг кузатув натижаларига кўра ёғоч устунларнинг шикастланиши асосан қуйидаги икки характерда учраши аниқланди:

1. Механик шикастланиш (қийшайиш, эгилиш, ёриқлар ҳ.к.)

2. Биологик шикастланиш (ҳашоратлар, термит, моғорланиш, ҳ.к). Масжид устунларининг кўпчилиги биологик таъсир ҳисобланган - термитдан (30%) зарарланган. Ҳозирда академия олимлари томонидан лаборатория шароитида термитларга қарши махсус ем-хўрақлар тайёрланиб Жума Масжиднинг ёғоч устунларига ва тўсинларига қўйилмоқда.

Шунингдек, масжид минорасининг замин қисмида ўтказилган сейсмоэлектромагнит тадқиқотлар ёрдамида минора ҳудудининг замини учун сейсмик қирқим графиклари тузилди. Илмий тадқиқот натижаларига кўра, масжид минорасининг замин грунтлари ер ости сувларининг кўтарилиши ва томдан тушаётган атмосфера сувлари таъсирида 4,0 х 5,0 м ўлчам атрофида ўта намланганлиги, ҳамда минора ўз вертикал ўқиға нисбатан шарқ томонга оғанлиги аниқланди.[3]

Миноранинг ёнгинасида, 3-5 м масофа оралиғида ўрнатилган тарновлардан оқиб тушадиган сувлар ҳам минора заминини намланишиға олиб келган ва миноранинг шарқ томонға оғишиға ҳам ўз навбатида таъсир кўрсатган. Айниқса, бугунги кунда масжид томининг техник ҳолати қониқарли эмас, томдан чакка ўтмоқда. Том жуда таъмирталаб ҳолға келиб қолган. Бўйлама ва кўндаланг жойлашган ёғоч тўсинларнинг тепаси текис томдан иборат бўлиб, унинг, нишаби 1-2% ни ташкил қилади. 1947 йилдаги таъмирлаш ишларида масжиднинг том ости қисми асл ҳолидагидек ишланмаган (архив ҳужжатлари). 1981 йилда масжид томи таъмирлаш мақсадида очилган ва масжид томёпмасининг таркиби қуйидагича бўлган:

- ёғоч тўр;

- қамиш қатлами;

- тупроқ (рош) қатлами;

- йиллар давомида кўп марталаб суваб келинган сомон-лой сувоқ.

Жами қатламларнинг том қисми баландлиги – 60 см бўлган.

Шу даврда муҳандис М.И.Бурштейн томонидан тайёрланган лойиҳа бўйича масжид томини кайтадан ёпишда енгил замонавий қурилиш хом-ашёларини ишлатиш таклиф этилган. Аммо, томни таъмирлаш ишлари лойиҳада кўрсатилгандек қилинмаган. Мутасаддилар лойиҳада ишлатилиши лозим бўлган «қамиш қатлам» ўрниға 1 қават пергамин қўйиб кетганлар, шунингдек керамзит, рубероид, арматура-тўр каби материаллар етмаганлигидан масжид томи лойиҳа бўйича таъмирланмаган. 1983 йилда юқоридаги камчиликларни тўғрилаш учун тузилган комиссия томонидан, сомон-лой сувоқ устидан 30 мм армоцемент қатлам ётқизиш ва унинг устидан 4-қаватли рубероид гилами ётқизиш зарурлиги тавсия қилинган, бироқ бу иш ҳам охиригича тугалланмаган.

Ҳозирги вақтда том ёпишда ишлатилган ёғоч тўсинлар олдинги, қадимий даврда ишлатилган ёғоч тўсин-болорлардан структура жиҳатдан, солиштира оғирлиги жиҳатидан

кескин фарқ қилганлиги боис, барча юк кўтарувчи ёғоч устунлар бўйламасига эгилган, яъни юқоридан тушаётган юк таъсирида жуда кучли деформацияланмоқда (2-расм).

Ёғоч устунларнинг устидан тушаётган юк доимийлигини, шунингдек таъмирлашда томёпма материаллари нотўғри танланганлигини, атмосфера таъсиридаги ёғингарчиликлардан томнинг оғирлиги ошиб бораётганлигини эътиборга олсак, устунларга тушаётган юк кундан – кунга ортиб бормоқда. Ҳатто, масжиднинг битта устунда бўйламасига пайдо булган катта ёриқни очилишини тўхтатиш учун устунга темирдан ясалган белбоғ ўраб қўйилган. Бу тадбир мутлақо хавфлидир, чунки ушбу темир белбоғ устидан тушаётган юк таъсирида маълум вақтдан кейин зўриқиши, узилиб кетиши ва жуда катта куч билан атрофдаги одамларга ва устунларга урилиши мумкин.

Ичан-Калъа музей қўриқхонаси мутасаддиларидан олинган охириги маълумотларга караганда масжид томи 2002 -2004 йилларда яна қайта таъмирланган. Томнинг ҳозирги вақтдаги қатлами (пастдан тепага) қуйидаги элемент ва материаллардан ташкил топган:

1. Бўйлама ва кўндаланг ёғоч тўсинлар устидан «жуфт патик», яъни ёғоч «токилар» жойлаштирилган.
2. Токи тепасидан 10,0 см қалинликда маҳаллий хом-ашё «қамиш» ётқизилган.
3. Қамишнинг тепасидан «рош-тупрок»дан тайёрланган «ломбоз-лойсувок» тўшалган.
4. «Ломбоз» тепасидан 3-5 см қалинликда «қум-цемент» қоришмасидан текисловчи қатлам ётқизилган ва унинг орасига арматура-тўр ташланган;
5. Қатлам тепасидан оддий картон асосидаги РПП-350 маркали рубероид ётқизилган;
6. Рубероид устидан 3-4 см қалинликда «сомон-лойсувок» қилинган.

Юқоридаги томёпма таркибини таҳлилига кўра масжид тоmidан чакка ўтишининг асосий сабабини қуйидагича изоҳлаймиз:

* Қамиш, «ломбоз» қатламлар биргаликда юмшоқ ҳолатда бўлиб, улар ҳар қандай ташқи кучлар таъсирида эгилади, букилади ва устидаги қум-цемент қатламини деформацияга (синиш, ёрилишга) олиб келган.

* Натижада 2-3 қатламли оддий рубероиднинг эластиклиги йўқолиб, бу қатламда ҳам ёриқлар пайдо бўлган.

* Рубероид устидан қилинган «сомон-лойсувок» куз, қиш ва баҳор пайтларида асосан намланган ҳолатда бўлиб, ёмғир, қор сувлари таъсиридан мўрт бўлиб қолган ва ёрилган рубероиднинг картонини чиришга олиб келганлиги натижасида рубероид сув ўтказмаслик хусусиятини йўқотган ва чакка ўтишига асос бўлган.

* Энг ачинарлиси шуки, том текис бўлганлиги учун томнинг нишаби жуда кам, яъни умумий майдонга нисбатан 1-2 %ни ташкил қилади. Бу эса ўз навбатида атмосфера сувларини том устида узоқ вақт тўпланиб туришига олиб келади ва қатламларнинг массасини ошишига сабабчи бўлган.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Жума Масжид томини таъмирлаш ишларини зудлик билан амалга ошириш зарур, чунки «чакка» ўтиш вақтида тушган атмосфера сувлари ёғоч конструкцияларни термитдан зарарланишини оширади, устунларни бўйлама эгилишини кучайтиради ва оғир юк таъсирида кучланганлик ҳолатида бўлган устунлар кам баллик, ҳатто оддий ер қимирлашига ҳам бардош бермасдан йиқирилиши мумкин.

Ўйлаймизки, келгусида мутасаддилар томонидан ушбу ноёб меъморий обида тўлақонли таъмирланади ва Ўрта Осиёда бетакрор деб ҳисобланган “ёғоч музейи” дунёнинг етти иқлимидан оқиб келаётган хорижий сайёҳларни асрлар давомида ўзига жалб қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. Т.-1994. 331 б.
2. Ноткин И.И. Минареты Хивы. Ташкент, Узбекистан, 1978. С.6.
3. Отчёт о научно-исследовательской работе - «Разработка научных основ методов защиты памятников архитектуры Хорезма от физических и биологических воздействий». Государственная научно-техническая программа Республики Узбекистан, грант П-8.24. Хива – 2005.

УДК: 517.977.5+631.672.4

ОПТИМАЛЬНОЕ УПРАВЛЕНИЕ ВОДНЫХ РЕСУРСОВ ДЖИЗАКСКОГО КАСКАДА НАСОСНЫХ СТАНЦИЙ И РЕЖИМАМИ РАБОТЫ ОБЪЕКТОВ СИСТЕМ МАШИННОГО ВОДОПОДЪЕМА

А.Ж.Сейтов, преподаватель, Национальный университет Узбекистана, Тошкент
М.Н.Эсонтурдиев, преподаватель, Чирчикский Государственный педагогический университет, Чирчик

Аннотация. Мақолада истеъмолчиларга сув етказиб беришда машинали сув кўтариш тизимлари иш режимини бошқаришда Жиззах насос станциялари каскадининг сув ресурсларини оптимал бошқариш келтирилган. Жиззах насос станциялари каскади сув ресурсларини тақсимлашнинг ишлаш режимлари ва электр энергия истеъмолини бошқариш тузулмалари кўрсатилган. Жиззах насос станциялари каскадининг 2014 ва 2021 йиллардаги кундалик маълумотлари ва 2001 дан 2021 гача йиллардаги ҳар ўн кунлик маълумотларга кўра Жанубий Мирзачўл канали(ЖМК) сув олиш ҳажми бўйича сув таъминоти ва тақсимлаш жараёнини бошқариш сифатини баҳолаш учун иш режимлари таҳлили ўтказилган.

Калит сўзлар: Жиззах насос станциялари каскади, ирригация тизимларини бошқариш, оптимал бошқариш, сув кўтариш машиналари, алгоритмлар, сув омборлари, сув таъминотини оператив бошқариш.

Аннотация. В статье представлено оптимальное управление водными ресурсами каскада Джиззакских насосных станций при управлении режимом работы машинных водоподъемных систем для подачи воды потребителям. Показаны режимы работы каскада водораспределения насосных станций Джиззакской насосной станции и структуры управления электропотреблением. На основании суточных данных каскада насосных станций «Джиззак» с 2014 по 2021 год и декадных данных с 2001 по 2021 год проведен анализ режимов работы для оценки качества управления процессом подачи и распределения воды на объем водозабора Южного Голодностенного канала (ЮГК).

Ключевые слова: каскад Джиззакских насосных станций, управлением ирригационных систем, оптимальное управление, машинного водоподъема, алгоритмов, водохранилища, оперативном управлении водоподачей.

Abstract. The article presents the optimal management of water resources of the cascade of Jizzakh pumping stations when controlling the operating mode of machine water-lifting systems for supplying water to consumers. The operating modes of the water distribution cascade of the pumping stations of the Jizzakh pumping station and the power consumption management structure are shown. Based on the daily data of the cascade of pumping stations "Jizzakh" from 2014 to 2021 and ten-day data from 2001 to 2021, an analysis of the operating modes was carried out to assess the quality of control over the process of supplying and distributing water to the volume of water intake of the Southern Mirzacho'l canal (SMC).

Key words: cascade of Jizzakh pumping stations, management of irrigation systems, optimal management, engine water lifting, algorithms, reservoirs, operational management of water supply.

Введение. В Республике Узбекистан около 2 млн. га орошаемых земель обеспечиваются водой системами машинного водоподъема. Настоящее время в процессе эксплуатации этих систем машинного водоподъема наблюдаются значительные непроизводительные потери водных и энергетических ресурсов, обусловленные несовершенством режимов водоподачи, отклонениями между требуемыми и фактическими режимами, несогласованностью функционирования объектов системы машинного водоподъема (насосные станции, участки подводящих и отводящих каналов и гидротехнические сооружения) [2].

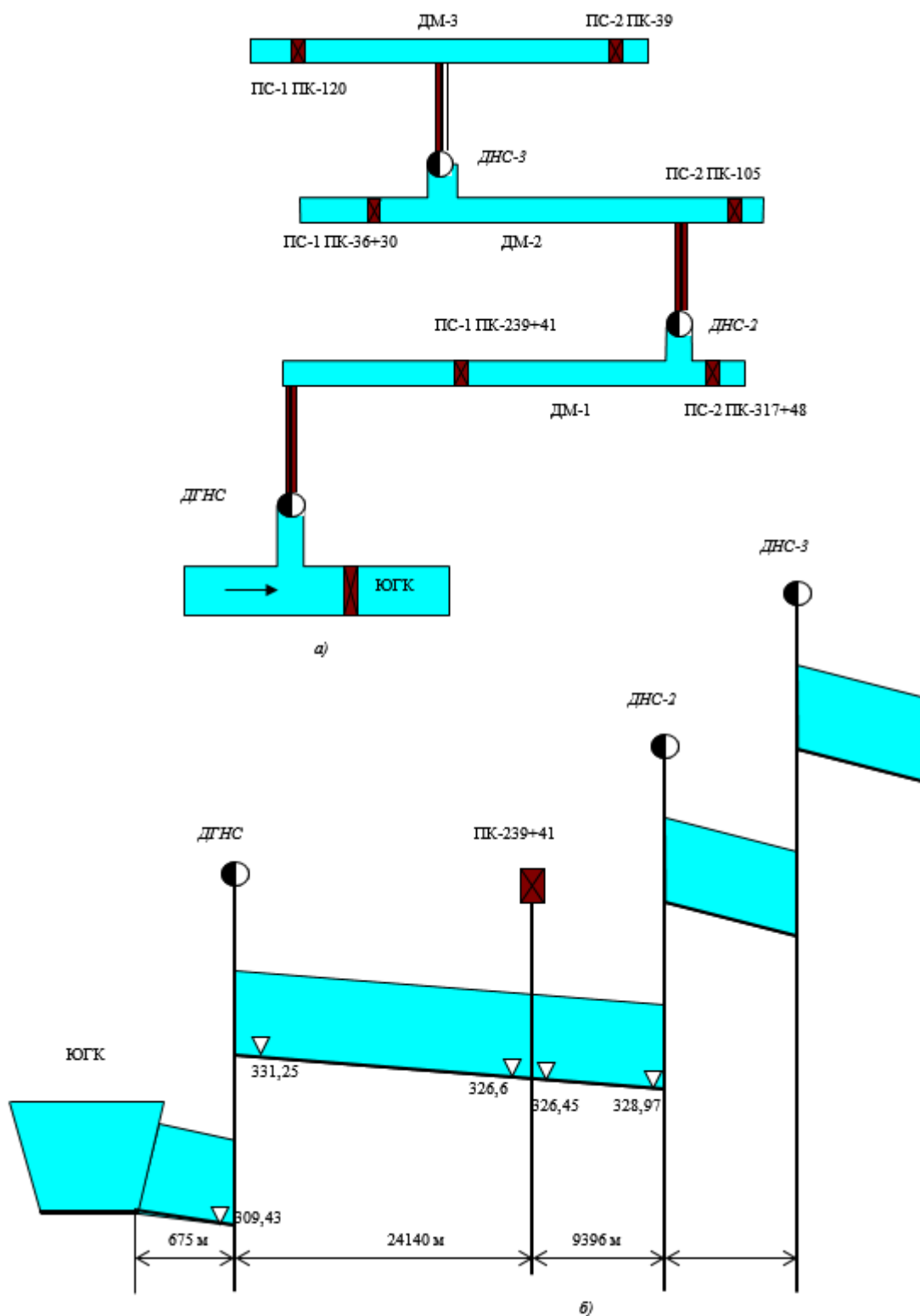

Рис.1. Схема каскада джизакских насосных станций

Для принятия решения по управлению режимами работы объектов систем машинного водоподъема необходимо уточнить и внедрить существующие методики расчета режимов водоподдачи в них.

Теоретическая часть. Каскад Джизакских насосных станций состоит из трех насосных станций (рис.1.). Управление Джизакским каскадом насосных станций осуществляется диспетчерской службой. Структура диспетчерского управления режимами НС и ГТС каскада приведена на рис. 2. Центральный диспетчерский пункт (ЦДП) расположен непосредственно при Управлении эксплуатацией ДНС. Диспетчерская служба каскада обеспечивает круглосуточное управление каскадом. Связь с дежурным персоналом на ГТС и НС для

передачи команд управления и получения информации о протекания технологического процесса или его нарушениях осуществляется по телефону. Сбор информации о протекании технологического процесса на НС и ГТС производится 4 раза в сутки в 7, 12, 18 и 24 часа.

На основании этих данных ведется управление каскадом и составляется суточная ведомость. Структура суточной ведомости, следующая [1]:

а) по насосным станциям:

- состав работающих агрегатов;
- уровни нижнего и верхнего бьефов;
- число аварийных отключений;
- количество часов работы агрегатов;

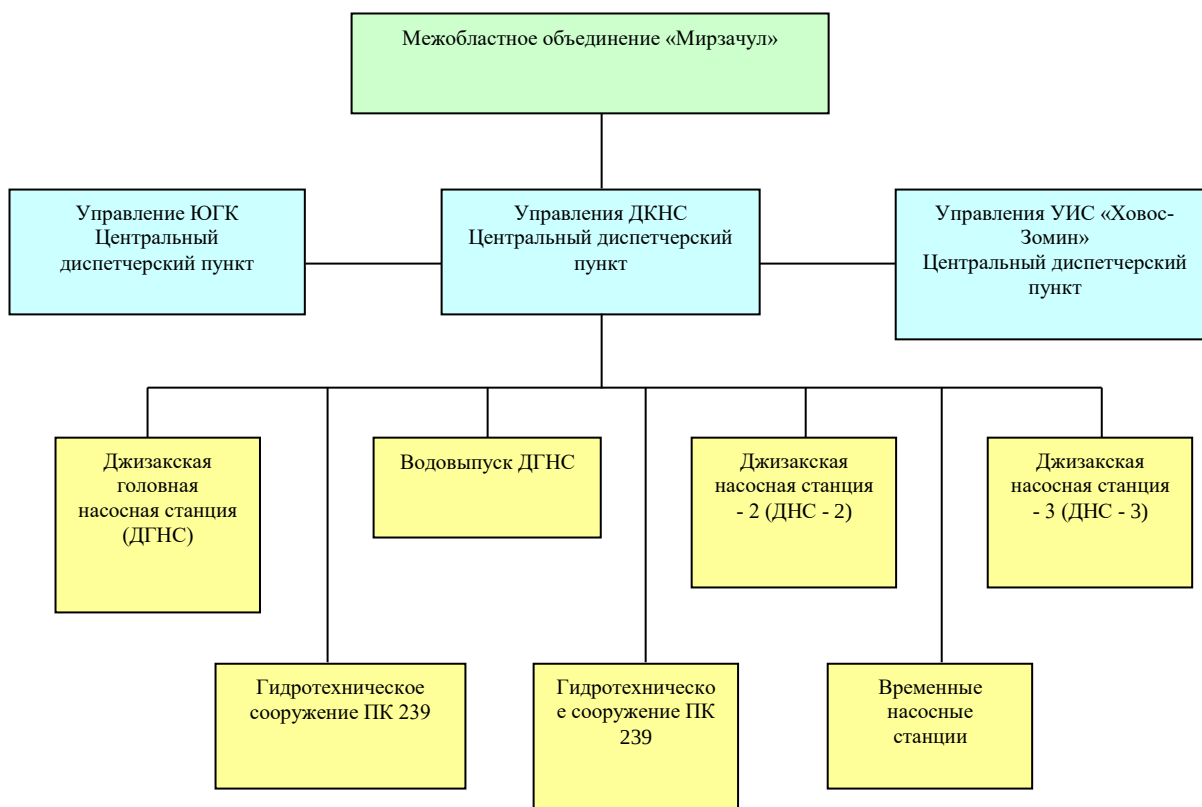

Рис.2. Структура управление водными ресурсами и режимами работы объектов Джизакского каскада насосных станций

Показания счетчиков электрической энергии на насосном агрегате и по секциям шин.

б) по гидротехническим сооружениям:

уровни верхнего и нижнего бьефов; изменение открытия затворов.

Помимо суточной ведомости на ЦДП ведется следующая документация:

журнал учета работы насосных агрегатов; журнал учета перекачиваемой воды по ДГНС; журнал наработки часов работы НА по каскадам НС; журнал показаний электрических счетчиков по каскаду; журнал отключений насосных агрегатов; журнал телефонограмм; журнал отключений насосных агрегатов.

На НС и ГТС организовано круглосуточное дежурство оперативного персонала, обеспечивающего поддержание нормальных режимов эксплуатации НС и ГТС, сбор и передача информации о протекании технологического процесса на ЦДП и выполнения указаний диспетчера каскада по изменению режимов работы НС и ГТС [2].

По результатам расчета оперативного плана водораспределения УИС «Ховос-Зомин» определяются и передаются в ЦДП каскада задания по времени и величине изменения подачи насосных станций.

Рис.3. Структура управление потреблением электроэнергии Джизакского каскада насосных станций

Эти задания должны передаваться в ЦДП за 5-6 часов до реализации, так как в этом случае и диспетчерская служба сможет подготовить гидравлические режимы в подводящих каналах насосных станций. Подготовка режима подводящего канала и выдача разрешения на включение агрегатов ДГНС осуществляются службой эксплуатации ЮГК по запросу ЦДП каскада Джизакских насосных станций или ДС УИС «Ховос-Зомин» [3].

Формирование и поддержание режима нижнего бьефа ДНС-2 осуществляется диспетчером каскада ДНС за счет перераспределения резервных объемов воды между участками магистральной части канала ДМ-1, подхода волны расхода от ДГНС и в крайнем случае за счет изменения расхода воды через сооружения ПК 317, так как это сооружение является головным для самотечной распределительной части канала ДМ-1.

Подача воды в подводящий канал ДНС-3 осуществляется через группы сифонов из магистральной части канала ДМ-2, который может быть изменен режимом работы перегораживающих сооружений на его концах. Целесообразно одно из сооружений использовать для забора запланированного количества воды из самотечных каналов ДМ-2-1 или ДМ-2-2, а второе использовать для поддержания необходимого горизонта воды верхнего бьефа и, соответственно, во всей магистральной части канала ДМ-2.

В режиме изменения подачи диспетчер после проверки горизонтов в нижнем бьефе НС передает оперативному персоналу насосных станций указания о времени включения или отключения насосных агрегатов, а для перегораживающих сооружений, в случае необходимости, передается распоряжение об изменении горизонта воды в бьефе этого сооружения.

Для оценки качества управления процессом водоподачи и водораспределения проведен анализ режимов работы водозабора ЮГК и каскада Джизакских насосных станций по суточным данным за 2014 и 2021 гг. (рис. 4 и 5).

Результаты исследований. Из рассмотренных графиков и таблиц видно то, что водозабор в ЮГК изменился за счет изменения режимов реки Сырдарья. После перехода в энергетические режимы работы каскада ГЭС на р. Нарын расходы воды в вегетационные периоды значительно снизились, а в зимний период значительно увеличились, это и влияло на водозаборы ЮГК в вегетационные периоды. Если в 2000 годы в вегетационный период максимальные расходы воды достигались до $350 \text{ м}^3/\text{с}$, то в 2020 г. - $250 \text{ м}^3/\text{с}$. Сравнивая данные 2000 год с 2020 годом покажем разницы в водозаборе ЮГК видим, что разница достигались более $155 \text{ м}^3/\text{с}$.

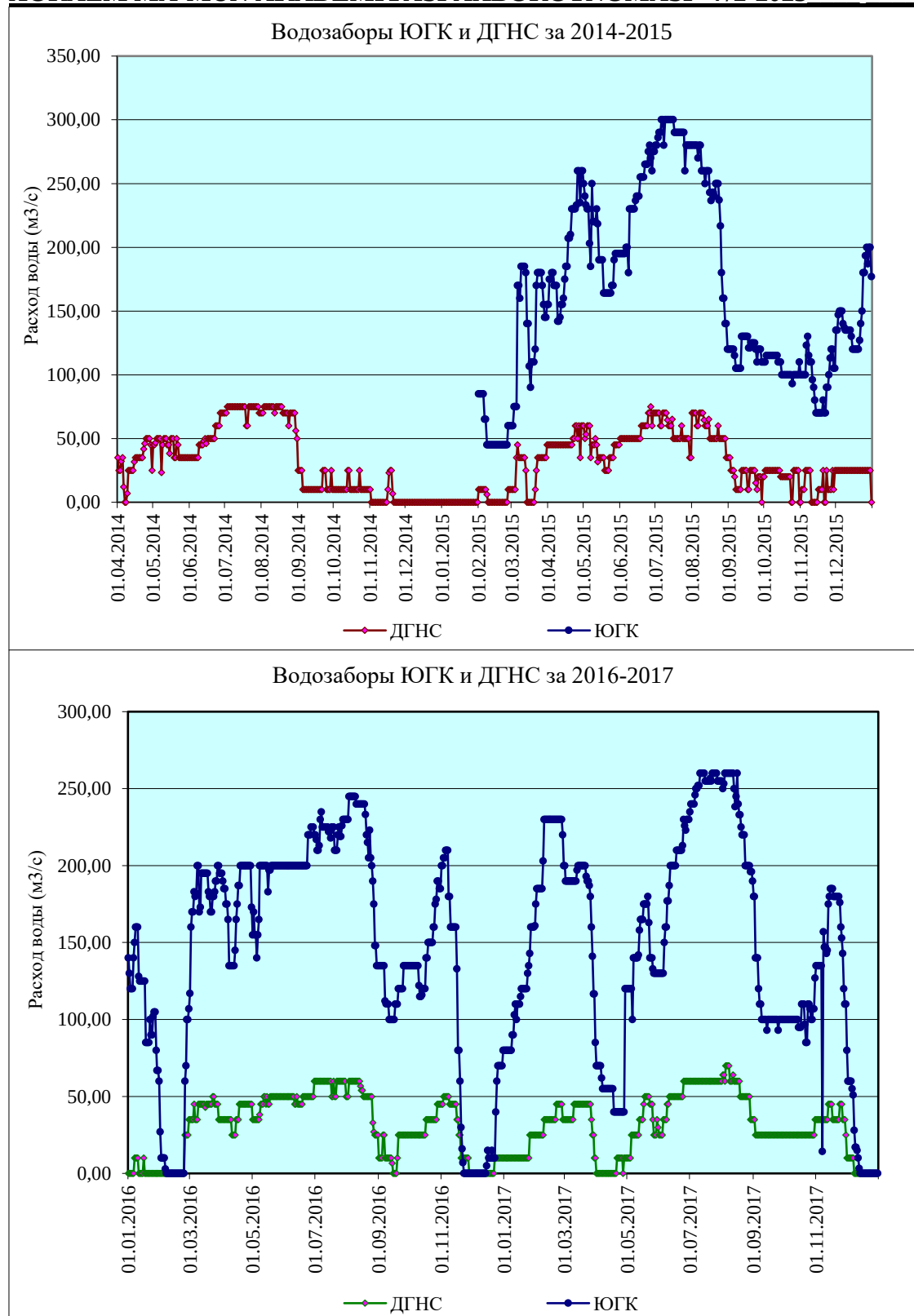

Рис.4. Водозаборы на ЮГК и ДГНС за период 2014 – 2017 гг.

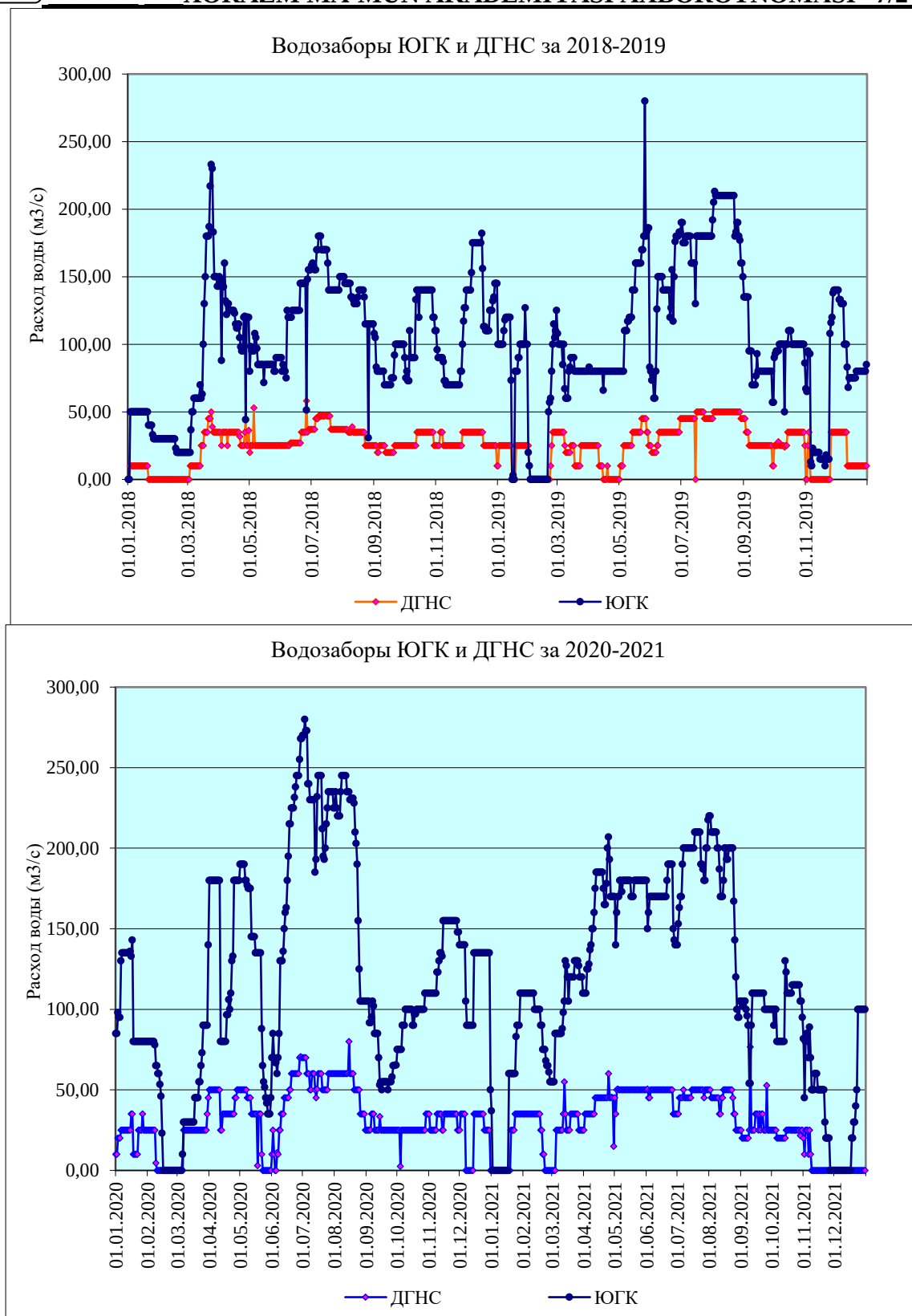

Рис.5. Водозаборы на ЮГК и ДГНС за период 2018 – 2021 гг.

Таблица 1

Разница водозабора ЮГК

годы	ИЮНЬ			ИЮЛЬ			АВГ		
	1	2	3	1	2	3	1	2	3
2000	201,33	264,9	326,8	335,8	340	340	337,9	311,16	181,39
2020	64,3	155,4	177,5	204	201,7	181,64	185,8	211,4	119,8
разн	137,03	109,5	149,3	131,8	138,3	158,36	152,1	99,76	61,59

Это привело к резкому снижению уровни воды на ЮГК (в 2001 году от 6,0 – 6,5 м до 3,5 - 4,5 м на створе ДГНС в настоящее время) что значительно ухудшили режимы работы Джизакского каскада насосных станций, часто насосные агрегаты попадали в кавитации.

При проектировании Джизакского каскада насосных станций его доля в расходе ЮГК максимально принимались до 25 %. В последние годы доля ДГНС в расходе ЮГК увеличились. В таблице 4 приведены доля расхода воды ДГНС в расходе воды ЮГК в период 2015 – 2020 гг.

Таблица 2

Доля ДГНС в общем расходе ЮГК в %

Годы	<20	<25	<30	>30
2015	51	87	98	2
2016	42	84	97	3
2017	43	86	98	2
2018	27	57	85	15
2019	31	60	76	24
2020	23	46	76	24
2021	27	59	88	12

В 2015 году дни получения ДНГС более 30 % расхода ЮГК составили 2 % а в 2020 год этот показатель составляет 24 %. Эти показатели показывает о жестком согласовании режимов ЮГК и ДГНС. В ПК 400 имеется перегораживающее сооружения для создания необходимого подпора воды ДГНС, но это в настоящее время из-за уменьшения водозабора самого ЮГК не позволяет создать необходимого подпора при низких расходах воды на ЮГК. Увеличение подпорного уровня на ПК 400 ЮГК при малых расходах повышает потери воды на фильтрацию и испарения участка канала между ПК 145 и ПК 400. Поэтому необходимо жесткого согласования режима работы ДГНС и ЮГК, т.е. включение и выключение агрегатов ДГНС с головным расходом воды и ПК 145 ЮГК с учетом времени добегания расхода воды к створу ДГНС.

Джизакская головная насосная станция (ДГНС) оборудована в настоящее время шестью центробежными насосными агрегатами (НА): четырьмя основными типа 2400В-25/40 и двумя разменными 1600В-10/40, которые подают воду по двум ниткам напорного трубопровода диаметром 4,2 м и длиной 2257 м каждая. На первую нитку подключены два разменных и два основных агрегата. На вторую нитку подключены три основных агрегата (рис.6).

Вторая Джизакская насосная станция - ДНС-2 пока оборудована двумя основными центробежными агрегатами типа 2000В-16/63 и двумя разменными агрегатами типа 1200В-6,3/63, которые подают воду по одной нитке напорного трубопровода диаметром 3,6 м и длиной 2261 м; на вторую нитку трубопровода будут работать четыре насосных агрегатов типа 2000В-16/63, причем эти агрегаты оборудуются регулирующими направляющими аппаратами, что позволит осуществлять плавное изменение подачи насосной станции ДНС-2 (рис. 7).

Третья Джизакская насосная станция - ДНС-3, входящая во второй очереди орошения должна быть первоначально оборудована тремя основными насосным агрегатами типа 2000В-16/63 и двумя разменными агрегатами типа 1200В-6,3/63, которые будут работать на две нитки напорного трубопровода. На первую нитку диаметром 3,6 м и длиной 3152 м подключается два разменных и два основных агрегата. На вторую нитку по проекту второй очереди запланировано подключение одного основного агрегата.

Насосные агрегаты выбраны при условии параллельной работы, т. е. их рабочие характеристики соответствует по напору и одной к одной зоне напора. На головной насосной станции напор насосных агрегатов выбраны следующие типы 2400В-25/40 и 1600В-10/40, имеющие одинаковый напор 40 м.

На ДНС - 2 выбраны типы 2000В-16/63 и 1200В-6,3/40, имеющий одинаковый напор 40 м.

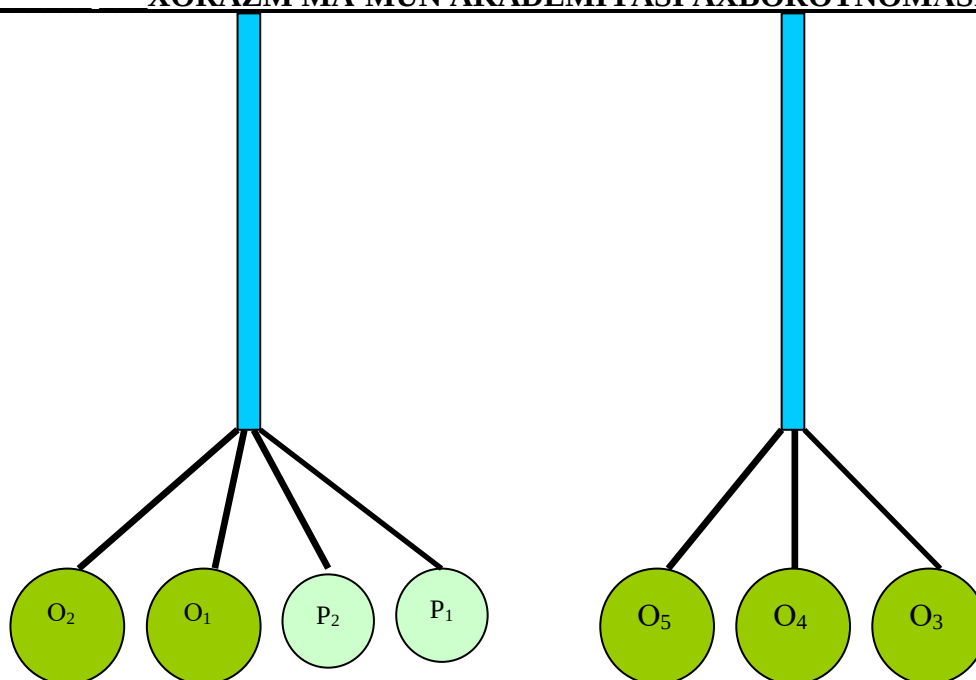

Рис.6. Схема соединения трубопроводов Джизакской головной насосной станции
 ОА – основные агрегаты, РА – разменные агрегаты

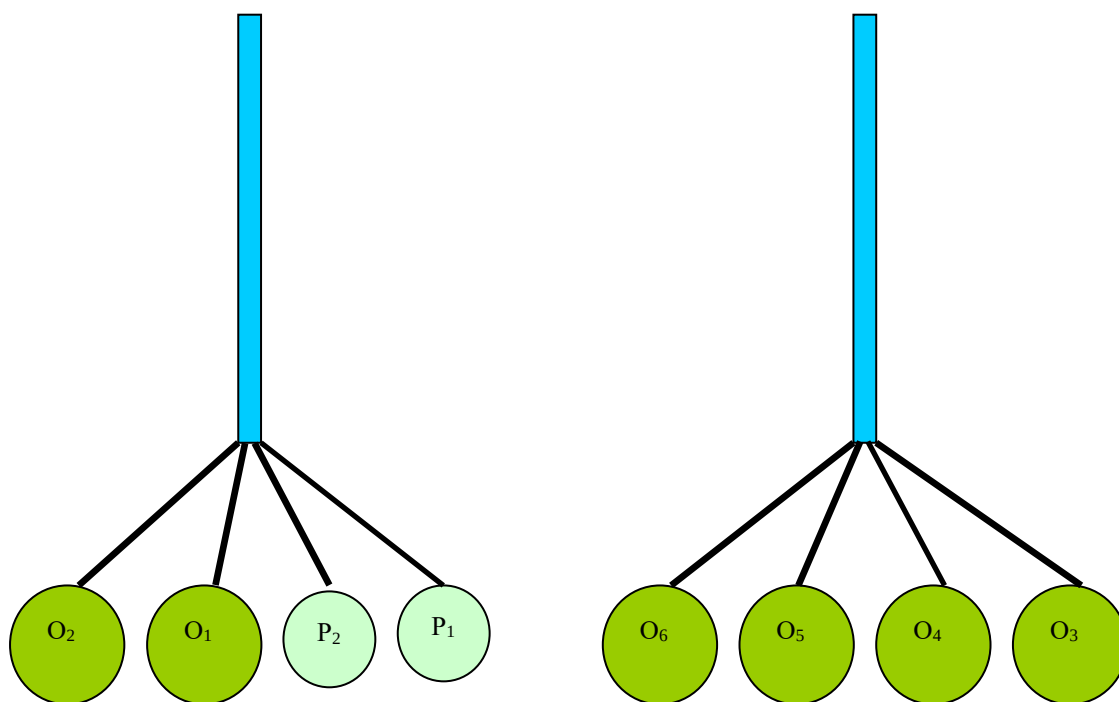

Рис.7. Схема соединения трубопроводов Джизакской насосной станции-2
 ОА – основные агрегаты, РА – разменные агрегаты

Параметры напорных трубопроводов ДГНС следующие:

Агрегаты, трубопроводы	Кол-во	Диаметр	Длина
1 - нитка	шт	D (м)	L (м)
Основные агрегаты	3	2,2	60
2 - нитка	шт	d	L
Разменные агрегаты	2	1,4	60
Основные агрегаты	2	2,2	60
Напорный трубопровод	2	4,2	2257

Закключение. При работе каскада насосных станций в установившемся режиме подачи диспетчерская служба следит за поддержанием горизонтов воды в контролируемых створах каскада насосных станций в допустимых пределах. При нарушении уровня режимов диспетчер принимает меры по ликвидации нарушений путем перераспределения резервных объемов воды между участками каналов, изменения водоподачи потребителям и в критических ситуациях, дает указания на отключение или включение насосных агрегатов. Повышение качества и обоснованности оперативного управления может быть достигнуто созданием и внедрением на практику управления методики водозабора и водораспределения, включающих выработку управляющих команд и решений основанных на выборе наилучшего режима работы каскада, поддержание стабильности установившихся режимов работы участков канала, оптимальный переход с одной подачи на другую и предотвращение аварийных ситуаций при существенных нарушениях работы насосных станций и др.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Аракелян Э.К., Пикина Г.А. Оптимизация и оптимальное управление. –М.: Издательский дом МЭИ, 2008. -408 с.
2. Рахимов Ш.Х., Бегимов И., Гаффаров Х.Ш., Сейтов А.Ж. Теория оптимального управления распределением воды в каналах ирригационных систем в условиях дискретности водоподачи потребителям. Монография.–Ташкент: ООО «Белгим». 2017, -С.169.
3. Эсонтурдиев М.Н., Жумамуратов Д.К. Экономическая эффективность внедрения усовершенствованных режимов работы объектов Джизакская головная насосная станция. НАУКА и ОБЩЕСТВО Научно-методический журнал №3 2022, ISSN 2010-720X, ст. 6-8.
4. Makhmudov I., Turaev R., Seytov A., Muradov N., Sadiev U., Jovliev U., Makhmudova D., Ruziev M., Esonturdiyev M. Optimal Management Of Water Resources Of Large Main Canals With Cascades Of Pumping Stations. Journal of Positive School Psychology 2022, Vol. 6, No. 6, 6878-6884. <http://journalppw.com>
5. Эсонтурдиев М.Н., Қобилов Т.А. Математическая модель динамических процессов накопления и сброски водохранилищ сезонного регулирования. “Амалий математика ва ахборот технологияларининг замонавий муаммолари” халқаро илмий-амалий анжуман материаллари, 2022 йил, 11-12 май Бухоро, 381 б.
6. Chupranov A., Seytov A., Ruzmetov Q., Esonturdiyev M., Haydarova R., Xonimqulov B., Models Of Forming Surface Water Resources In The Republic Of Uzbekistan. International conference “Mathematical analysis and its applications in modern mathematical physics” September 23-24, 2022; Samarkand, Uzbekistan, PART II., pp. 142-144.
7. Сейтов А.Ж., Эсонтурдиев М.Н., Қобилов Т.А., Жумамуратов Д.К. Определение состава и перечня информационных потоков для системы автоматизации, сбора и обработки данных гидротехнических сооружений магистрального канала. “Ўзбекистон қишлоқ ва сув хўжалиги” журнали, Махсус сон [2]. 2022, ISSN 2181-502X, 81-83 б.

УЎК 621.65.053

БУҒДОЙ ДОНИНИ ҚАЙТА ИШЛАШ УСКУНАЛАРИНИНГ ВИБРОДИАГНОСТИКАСИНИ АВТОМАТЛАШТИРИШ

*Х.Ш.Шарифов, докторант, "ТИҚХММИ" МТУ Бухоро табиий ресурсларни бошқариш
институтини, Бухоро*

П.И.Каландаров, проф., “ТИҚХММИ” Миллий тадқиқот университети, Тошкент

Аннотация. Мақолада қишлоқ хўжалиги озик овқат махсулоларини ишлаб чиқариш ва қайта ишлаш жараёнларида ишлатиладиган машина-механизмларида бўладиган ортиқча вибрацияни аниқлаш ҳамда ножўя таъсирларни олдини олиш имкониятлари келтирилган. Ишлаб чиқариш ва қайта ишлаш қурилмаларининг электр юритма қисмлари узатмаларида доимий тўхтовсиз ҳаракат бўлгани учун маҳкамланувчи қисмларида бўшаишлар ва механизмнинг эскириши кузатилади, бу эса ўз навбатида ортиқча вибрация келиб чиқишига сабаб бўлади. Бугунги замонавий ўлчов воситалари ва контроллерларидан фойдаланган ҳолда ортиқча вибрацияни аниқлаш механизмларнинг иш режимини умумий диагностика қилиш имкониятини вужудга келади. Донни қайта ишлаш тегирмонларида қурилмалар паралел ишлайди, жараёни узлуксиз давом эттирган ҳолда эксплуатация қилиш бугунги кунда долзарб ҳисобланади.

Калит сўзлар: ускуна ва машиналар, эксплуатация, эскириш, диагностика, бузилишлар, техник мониторинг, ишончилиқ, датчик, контроллер.

Аннотация. В статье представлены возможности выявления избыточной вибрации в машинах и механизмах, используемых при производстве и переработке сельскохозяйственной пищевой продукции, и предупреждения нежелательных явлений. Из-за постоянного движения в передачах электрических частей производственного и технологического оборудования наблюдаются разболтанность и износ механизма в запорных деталях, что в свою очередь вызывает чрезмерную вибрацию. С применением современных средств измерений и контроллеров становится возможным производить общую диагностику режима работы механизмов обнаружения избыточной вибрации. В зерноперерабатывающих мельницах устройства работают параллельно, при этом процесс продолжается непрерывно, эксплуатация считается актуальной на сегодняшний день.

Ключевые слова: оборудование и машины, эксплуатация, износ, диагностика, поломки, технический контроль, надежность, датчик, контроллер.

Abstract. the article presents the possibilities of identifying excess vibration in machinery and mechanisms used in the production and processing of agricultural food products and preventing unwanted effects. Due to the continuous movement of the transmissions of the electrical parts of the production and processing equipment, looseness and wear of the mechanism are observed in the locking parts, which in turn causes excessive vibration. With the use of today's modern measurement tools and controllers, it becomes possible to diagnose the working mode of mechanisms of excess vibration. In grain processing mills, the devices work in parallel, while the process continues continuously, exploitation is considered relevant nowadays.

Key words: equipment and machinery, operation, wear, diagnostics, breakdowns, technical monitoring, reliability, sensor, controller.

Озиқ овқат махсулотларига талаб ортиб бораётган дунёда ишлаб чиқариш корхоналарининг ўрни бекиёсдур. Шу билан биргаликда ҳар қандай махсулот тайёр бўлиши учун бир неча этаплардан ўтади. Махсулот тайёр бўлгунча майдалаш, кесиш саралаш навларга ажратиш, иситиш, совутиш ва шунга ўхшаш технологик жараёнлардан ўтади бу вазибаларни эса қурилма ва механизмлар бажаради. Ҳар қандай электр жиҳозлари иш пайтида турли хил таъсирларга дучор бўлиб, носозликларни келтириб чиқаради, шунинг учун электр машиналари ва механизмларининг самарадорлиги уларга техник хизмат кўрсатиш ва таъмирлаш тизимларининг мукамаллиги билан белгиланади. Гарчи жорий техник хизмат кўрсатиш тизими одатда машиналарнинг яхши ҳолатда сақланишини таъминласада, у етарли даражада мукамал емас. Бу технологик жараёнларни тўхтатувчи тўсатдан бузилишларга, реставрация ва таъмирлаш харажатларининг ошишига, катта иқтисодий ва экологик зарар келтирадиган бахтсиз ҳодисаларга ва бошқа бир қатор салбий ҳодисаларга олиб келади. Сўнгги пайтларда ушбу муаммо мамлакатимиз учун тобора долзарб бўлиб бормоқда, чунки кўплаб соҳаларда ускуналарнинг эскириши техник қайта жиҳозлаш тезлигидан сезиларли даражада олдинда лекин вибротсия шовқинларни аниқлаш борасида сезиларли ишлар қилинмаган.[1]

Донни майдалаш қурилмаларида вақт ўтиши билан тебраниш ўзгаришининг табиати ва кўлами ҳар бир ҳолат учун индивидуал бўлади. Маълум бир тебраниш жараёни катта миқдордаги муҳим маълумотларни ўз ичига олади, улардан фойдаланиш механизмлар ва машиналарнинг техник ҳолатини диагностика қилиш ва кўплаб камчиликларни оқилона бартараф етиш имконини беради. Вибрация турли сабабларга ега бўлган кўзғалиш кучлари таъсирида содир бўлади. Айланадиган машиналарда кўзғатувчи кучлар, биринчи навбатда, миллирнинг айланиш жараёни билан боғлиқ. Вибрацияни ўлчаш ва тадқиқ қилиш объектлари, биринчи навбатда, *подшипник корпуслари, валлардир*. Шу билан бирга, турли сабабларга кўра, машинанинг ҳар қандай элементи бундай объектга айланиши мумкин. Ҳақиқий тебраниш жараёни жуда мураккаб, чунки унинг барча деталлари машинанинг ишлаши давомида назорат ва ўрганиш мавзуси бўлиши мумкин. Тебраниш маълумотларига тегишли чекловлар одатда тебранишларни бошқариш объектлари ва нуқталарини тартибга солишга тўғри келади. Шундай қилиб, аксарият ҳолларда тебраниш машина таянчларида уҳта ортогонал йўналишда

бошқарилади: *вертикал, горизонтал-кўндаланг ва осий ўқ* [2]. Бундан ташқари вибрациянинг механизмлар ва қурилмаларга қаратилган турлари мавжуд, бу турлар қурилмаларни техник кўриқдан ўтқазишда уларнинг ҳолатини аниқлаш ва диагностика қилиш имконини беради [3]. Максимал рухсат етилган тебраниш қиймати машиналарнинг кўриб чиқиладиган тури учун ўлчовларнинг бутун намунаси учун тебраниш интенсивлигининг максимал қийматларининг юқори бардошли чегараси сифатида аниқланади; энг оддий ҳолатда, бу қиймат уни энг яқин стандарт диапазонга яхлитлашдан кейин максимал кузатилган қийматга тенг бўлади. Кўриб чиқиладиган турдаги механизмлар бўйича тебраниш интенсивлигининг максимал қийматлари A бўлсин, бу ерда $n = 1, 2, \dots, n$ - механизмларнинг тартиб рақамлари. MA нинг ўртача қиймати, D қийматларининг оғишлари ва стандарт оғиш формулалар билан аниқланади.

Вибродатчик: вибрдатчиклар ишлайдиган ускунанинг тебраниш даражасини ўлчаш, ўлчов маълумотларини масофавий қурилмаларга (ПЛС, ПС, конверторлар) узатиш ва баъзи ҳолларда ўрнатиш жойида тебраниш қийматини кўрсатиш учун ишлатилади. Сезгир элемент аналог чикич 4-20mA сигнал асосида ишлайди ўлчаш чегараси (0-25 мм/с) эксплуатациянинг максимал температураси (-30-125 °C) частота оралиғи (10-1000Гз) Сенсор ўлчанган объектга темир магнит ёрдамида ўрнатилади, бу механик кучланиш, демагнетизация ва юқори ҳароратларга керамика ва неодим магнитларига қараганда анча чидамли. Магнитнинг изоляцияланган корпус ичидаги жойлашуви унинг сенсор юзасидан ажралишини олдини олади, бу еса тебраниш параметрларини ўлчаш жараёнини сезиларли даражада осонлаштиради.

Сенсорни магнит мослама ёрдамида ўрнатиш қуйидаги кетма-кетликда амалга оширилади:

- сенсор магнитли маҳкамлагичли ёрдамида объектга ўрнатилади

• олинган аналог сигнал кабел ёрдамида ПЛК га узатилади ўлчов қурилмаси объектга қаттиқ маҳкамланиши керак, акс ҳолда ўлчов натижаларида хатоликлар бўлиши мумкин. Кабел сими изоляцияланганлиги сабабли, кабелни бошқа кабеллар ва ўтказгичлар билан кесиб ўтишга рухсат берилади. Кабелни тортиб ушлаб турадиган магнитга ўрнатилган сенсорни олиб ташлаш тавсия этилмайди.

VTV122-Типидаги вибрдатчик

Энди буғдой донини қайта ишлаш ускуналарининг вибрдиагностикасини математик модели ифодасини таҳлил этиб чиқамиз. Бошқариладиган объект сифатида мойли ўсимликларни, хусусан, буғдой донини, ҳар хил турдаги хом ашё ва якуний маҳсулотлар омборларини, ярим тайёр маҳсулотларни оралиқ сақлашни бирламчи қайта ишлаш учун маълум технологик қурилмалар (ускуналар) тўпламидан иборат мураккаб комплекс сифатида кўриб чиқилади. Бошқарув объектининг кириш параметрлари сифатида хом ашёнинг модификациялари тўплами-ҳар хил турдаги йиғиш ва навларнинг мойли уруғларидир. Назорат объектининг чиқиши турли хил якуний маҳсулотлар – ва ҳар хил турдаги чиқиндилар ва бошқалар. Оралиқ маҳсулот бу дон ва донларининг модификациясидир. Дискрет-узлуксиз технологик жараёнлар билан кўриб чиқиладиган жараёнида асосий материал хом ашё, донни қайта ишлашнинг оралиқ ва якуний маҳсулотлари оқимидир.

Шу билан бирга, юқорида санаб ўтилган асосий функцияларга қуйидагилар киради:

- донни майдалаш мосламасининг техник ҳолатини баҳолаш;
- носозликларнинг жойлашишини ва локализациясини аниқлаш ва аниқлаш;

- донни майдалаш иншоотининг қолдиқ ресурсини прогнозлаш.

Техник диагностика вазифалари шаклни намойиш қилишни қуйидаги ифода сифатида кўриб чиқиши мумкин [1]

Вибродиагностиканинг асосий вазифаси - жиҳознинг мумкин бўлган техник ҳолатини иккита кичик гуруҳга бўлишдир: тузатилган ва тузатилмаган. Кейинги вазифа агрегатнинг тебраниш ҳолатига мос келадиган бир ёки бир гуруҳ нуқсонларнинг табиатини аниқлашдан иборат бўлган диагностикалашдур. Вибрация диагностикаси вазифаларидан бири бу нуқсонни эрта босқичда аниқлаш ва вақт ўтиши билан унинг ривожланишини башорат қилишдир. Олинган натижаларга асосланиб, жиҳознинг оптимал иш режими носозлик шароитида ва нуқсонни бартараф этиш ва жиҳознинг ишлашини тиклаш технологиясида аниқланади. Ташхис қанчалик ишончли ва аниқ бўлса, жиҳозни тиклаш билан боғлиқ харажатлар шунчалик паст бўлади [2].

1. Даврий вибрация.

Назарий жиҳатдан вибрация бу тебраниш жараёнидур қайсики тебраниш маълум бир (Т) вақт оралиғида такрорланиш ҳисобланади

$$x(t) = x(t + iT), \quad (4)$$

$$i = \dots, -2, -1, 0, +1, +2$$

Т-тебраниш даври

Тебраниш даврига тескари пропорционал бўлган F тебраниш частотаси ҳам мавжуд

$$F = 1/T \quad (4)$$

Бу параметрларни ҳисобга олган ҳолда ҳар қандай машина механизмларнинг вибрацион ҳолати ҳақида маълумотларни қайта ишлашимиз мумкин. Бу ўз навбатида жараён диагностикасини олишда асосий қийматлар бўлиб хизмат қилади.

2. Гармоник вибрация.

Технолиг жараёнларда механизмларнинг тебраниши фақат битта частота билан бўлса гармоник ундан кўп бўлса *яримгармоник* дейилади. Бундан ташқари бир неча омилар борки қурилманинг вибрацияси ошишига олиб келади, масалан механик дисбаланс, айланма ўқларнинг эгрилиги, роторларда кучланишнинг ортиши, муфталарда носозлик, муфталарда ноаниқлик, қурилма асосининг нотекислиги ва кўплаб хатоликлар ортиқча тебранишларни келтириб чиқаради.

Хулоса. Ҳақиқий электр қурилмаларни синаш воситаси бўлган моделларни ўз ичига олган математик моделлаштириш ёрдамида техник диагностика жараёнини автоматлаштириш масалаларини ҳал қилиш учун мос келади. Бу электр схемалари ва электроника элементларининг симуляция моделлари, шахсий компьютерлар учун алгоритмлар ва дастурлар, турли хил вариантларни ҳисоблаш имконини беради ва ҳодисаларни таҳлил қилиш ва башорат қилишнинг самарали воситаси ҳисобланади. Қурилманинг диагностика қилишни моделлаштириш усулидан фойдаланиш элементларнинг математик тавсифининг мураккаблиги ва умуман тизимнинг ишлаши, шунингдек, катта ҳажмдаги маълумотларни қайта ишлаш зарурати билан боғлиқ. Электр юритмаларни моделлаштириш учун махсус дастурий таъминотни ишлаб чиқиш ва компьютернинг ҳисоблаш қувватини ошириш ушбу камчиликлардан халос бўлиши мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Юсупов Ф. Алиев О. Алгоритмы технической диагностики технологического процесса размола зерна хлопчатника на основе нечеткой логики. Техника технологии инженерия. Международный научный журнал № 3.1 (05.1) / 2017. С. 68-70.
2. Барков, А.В. Вибрационная диагностика машин и оборудования. Ана- лиз вибрации / А.В. Барков, Н.А. Баркова. - СПб.: Изд. центр СПбГМТУ, 2004. - 152 с.
3. Ширман, А.Р. Практическая вибродиагностика и мониторинг состоя- ния механического оборудования / А.Р. Ширман, А.Б. Соловьёв. - М.: Наука, 1996. - 276 с.
4. Каландаров П.И., Матъякубова П.М., Газиева Р.Т. Сушка и контроль влажности зерна и зернистых материалов. Ташкент, 2000, 179 с.

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
МИНТАҚАВИЙ БЎЛИМИ
ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ**

**ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ
АХБОРОТНОМАСИ**

**№7/2 (104)
2023 й., июль**

Ўзбекча матн муҳаррири:

Русча матн муҳаррири:

Инглизча матн муҳаррири:

Мусахҳиҳ:

Техник муҳаррир:

Рўзметов Дилшод

Ҳасанов Шодлик

Мадаминов Руслан, Ламерс Жон

Ўрозбоев Абдулла

Шомуродов Журъат

“Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси” Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги Хоразм вилоят бошқармасида рўйхатдан ўтган. Гувоҳнома № 13-023

Теришга берилди: 05.07.2023
Босишга рухсат этилди: 14.07.2023.
Қоғоз бичими: 60x84 1/8. Адади 70.
Ҳажми 11,81 б.т. Буюртма: № 8-Т

Хоразм Маъмун академияси ноширлик бўлими
220900, Хива, Марказ-1
Тел/факс: (0 362) 226-20-28
E-mail: mamun-axborotnoma@academy.uz
xma_axborotnomasi@mail.ru

(+998) 97-458-28-18